www.e-rara.ch

Q. Septimii Florentis Tertulliani Carthaginiensis presbyteri, Opera quae hactenus reperiri potuerunt omnia

Tertullianus, Quintus Septimius Florens

Parisiis, 1608

Stiftung der Werke von C.G.Jung, Zürich

Shelf Mark: Online

Persistent Link: https://doi.org/10.3931/e-rara-11127

Q. Septimii Florentis Tertulliani Carthaginiensis presbyteri operum, tomus secundus. In quo habentur libri paraenetici sive admonitorii ad Christianos, argumentis etiam novis & adnotationibus aucti.

www.e-rara.ch
Die Plattform e-rara.ch macht die in Schweizer Bibliotheken vorhandenen Drucke online verfügbar. Das Spektrum reicht von Büchern über Karten bis zu illustrierten Materialien – von den Anfängen des Buchdrucks bis ins 20. Jahrhundert.

e-rara.ch provides online access to rare books available in Swiss libraries. The holdings extend from books and maps to illustrated material – from the beginnings of printing to the 20th century.

e-rara.ch met en ligne des reproductions numériques d'imprimés conservés dans les bibliothèques de Suisse. L'éventail va des livres aux documents iconographiques en passant par les cartes – des débuts de l'imprimerie jusqu'au 20e siècle.

e-rara.ch mette a disposizione in rete le edizioni antiche conservate nelle biblioteche svizzere. La collezione comprende libri, carte geografiche e materiale illustrato che risalgono agli inizi della tipografia fino ad arrivare al XX secolo.

Nutzungsbedingungen Dieses Digitalisat kann kostenfrei heruntergeladen werden. Die Lizenzierungsart und die Nutzungsbedingungen sind individuell zu jedem Dokument in den Titelinformationen angegeben. Für weitere Informationen siehe auch [Link]

Terms of Use This digital copy can be downloaded free of charge. The type of licensing and the terms of use are indicated in the title information for each document individually. For further information please refer to the terms of use on [Link]

Conditions d'utilisation Ce document numérique peut être téléchargé gratuitement. Son statut juridique et ses conditions d'utilisation sont précisés dans sa notice détaillée. Pour de plus amples informations, voir [Link]

Condizioni di utilizzo Questo documento può essere scaricato gratuitamente. Il tipo di licenza e le condizioni di utilizzo sono indicate nella notizia bibliografica del singolo documento. Per ulteriori informazioni vedi anche [Link]

Visual Library

Q. SEPTIMII FLORENTIS

TERTVLLIANI

CARTHAGINIENSIS

PRESBYTERI OPERVM,

TOMVS SECVNDVS.

IN QVO HABENTVR LIBRI PARÆNETICI SIVE ADMONITORII AD CHRISTIANOS, ARGVMENTIS etiam nouis & Adnotationibus aucti.

De Pœnitentia.	pagina. 165.
De Oratione.	pag. 180.
Ad Martyras.	pag. 190.
De Patientia.	pag. 198.
De Spectaculis.	pag. 212.
De Idololatria.	pag. 238.
De Habitu muliebri.	pag. 257.
De Cultu fœminarum.	pag. 264.
Ad Vxorem liber primus.	pag. 273.
Ad Vxorem liber secundus.	pag. 280.
De Corona militis.	pag. 288.
De Velandis virginibus.	pag. 309.

IACOBI PAMELII DE SECVNDI TOMI LIBRORVM ORDINE AD LECTOREM PRÆFATIO.

QVò, pro inſtituto noſtro, etiam huius SECVNDI TOMI Librorum Ordinis rationem reddam, primo loco collocati ſunt octo numero, quos ante hæreſim, immò errorem omnem, conſcriptos conſtat. Quorum quum de quatuor prioribus quis altero priùs ſit editus, certò dici nequeat: in patia duo, vtpotè ſimilis argumenti diſtinximus. Priores ſunt, LIBRI DE POENITENTIA & DE ORATIONE, quippè qui Sacramenti Pœnitentiæ & Euchariſtiæ ſacrificij quis vſus tum in Africa fuerit, non obſcurè ſignificent. Hos ſequuntur AD MARTYRAS & DE PATIENTIA LIBRI, initio quintæ perſecutionis ſub Seuero publicati. Deinde quos DE SPECTACVLIS & DE IDOLOLATRIA lucubrauit, quantum adparet, anno circiter XII. Seueri, quum iam indicti eſſent Ludi ſæculares octaui: quorum prior, poſteriori citatur libro c. XIII. Quum etiam eiuſdem de Spectaculis opuſculi mentionem faciat LIBER DE HABITV MVLIEBRI, poſt illum meritò ſubiicitur, atque adeò etiam alter eiuſdem prorſus materiæ DE CVLTV FOEMINARVM. Poſt quos, quatuor, qui Romæ ſcripti videntur, à nobis digeſti ſunt. Et primò AD VXOREM LIBRI DVO; quòd etſi ſecundas nuptias in iis diſſuadeat, nondum tamen omninò damnare videatur, dummodò in Domino, id eſt, cum Chriſtianis contrahant. Deinde qui etiam libri de Spectaculis Græcè conſcripti meminit LIBER DE CORONA MILITIS, quòd de fuga in perſecutione & Paracleto ſobriè magis loquatur, quàm in eo quem poſtremum poſuimus, DE VIRGINIBVS VELANDIS LIBRO: quem germanum eſſe fœtum (quod ipſum de prioribus profitemur) ipſe Auctor hoc Epiphonemate ſignificat, CVM SEPTIMIO TERTVLLIANO, cuius hoc opuſculum eſt. Ceterùm ad intellectum Auctoris hunc ordinem facere non parum, ſat ſcio, mecum iudicabis, Lector ſtudioſe. Vale itaque, & ſiquid profeceris, Deo Opt. Max. vnà mecum gratias agito.

Q. SEPTIMII FLORENTIS
TERTVLLIANI CARTHAGINIENSIS PRESBYTERI
LIBRI PARÆNETICI SEV ADMONITORII, ad Christianos.

ARGVMENTVM LIBRI DE POENITENTIA, PER IACOBVM PAMELIVM.

PACE *Ecclesiæ adhuc vigente ante persecutionem sub Seuero, quum talentum sibi à Domino concreditum nollet abscondere Tertullianus in terram, sed fructum facere, ipse (vti loquitur sub finem) peccator, ac proinde nulli rei nisi Pœnitentiæ natus, super illa tacere nolens, hunc Librum de* POENITENTIA *edidit, paræneticorum quantum apparet primum.*

Principio autem eam definitionem Pœnitentiæ legitimam esse negat, I.
qua definiebant Gentiles, passionem animi quandam, quæ veniat de offensa sententiæ prioris, quam etiam in bonis factis suis adhibeant.

Verùm eam veram esse Pœnitentiam, quæ malorum sit & delictorum II.
ex metu Dei ad salutem; vt potè quam Deus in semetipso dedicarit, rescissa sententia irarum pristinarum, & Ioannes per intinctionem in Pœnitentiam præministrarit; cuius Deus acceptator & remunerator; quum bonum factum Deum habeat debitorem sicut & malum.

Pœnitentiæ proinde deputanda esse delicta, non carnalia modò siue quæ facto, sed & spiritualia, III.
ac quæ animo seu voluntate fiunt. Siquidem & caro & spiritus, alia manu eius exprẽssa, alia adflatu eius consummata; ac proinde quodcumque eorum deliquerit: ex pari Dominum offendat. Quid? quòd voluntas vsque adeò facti origo sit, vt præter ea quæ casui aut necessitati aut ignorantiæ imputantur, non nisi voluntate delinquatur.

Amplexetur itaque peccator Pœnitentiam, vt naufragus alicuius tabulæ fidem: maximè quum non IIII.
præcipiat tantùm Deus, sed etiam præmio ad eam inuitet.

Pœnitentia antem delictorum functus, non se rursus in delicta restituat: quum enim ignorantes, V.
Dominum nulla exceptio tueatur à culpa, cognita despici periculosum esse. Neque verò satis Deum habere, si corde & animo suscipiatur, licet actu minus fiat: atque adeò qui saluo metu & fide peccare se dicunt, salua venia in gehennam detrudendos.

Et si denique inituris aquam intinctionis seu baptismi omni modo saluum sit beneficium abolitionis VI.
delictorum: non tamen ob id Audientes seu Catechumenos Pœnitentiam renuere debere: quòd peccator ante veniam deflere se debeat, antequàm tantam mercedem, perennis scilicet vitæ, concedat.

Absit autem vt Pœnitentiam secundam post baptismum tabulam ita aliquis interpretetur, quasi eo VII.
sibi pateat ad delinquendum locus, quia & ad pœnitendum: & nemo idcirco deterior sit, quia Deus melior, totiens deliquendo quotiens ignoscitur.

Quippè qui hanc clementiæ suæ profusionem multis scripturæ testimonijs demonstrauerit. VIII.

IX. *Porrò actum Pœnitentiæ, qui magis Græco vocabulo ἐξομολόγησις exprimitur, prosternendi & humilificandi hominis disciplinam esse: quæ mandet sacco & cineri incubare, corpus sordibus obscurare, animum mœroribus deijcere, illa quæ peccauit tristi tractatione mutare: plerumque verò ieiunijs preces alere, ingemiscere, lacrymari, presbyteris aduolui, caris Dei adgeniculari, omnibus fratribus legationes deprecationis suæ mittere.*

X. *Neque verò publicationem sui suffugere, aut de die in diem differri debere, ne velut illi qui in partitibus verecundioribus corporis contracta vexatione conscientiam medentium vitant, ita cum erubescentia sua pereant.*

XI. *Multo minus reformidanda corporis incommoda, quum neque pigeat neque pudeat illos, qui ambitu obeunt capessendi magistratus, propter vnius anni volaticum gaudium, omnibus etiam contumelijs eniti.*

XII. *Postremò si de Exomologesi retractet aliquis, gehennam in corde suo consideret, & pœnæ magnitudinem imaginetur ignis æterni. Immò & ceruum & hirundinem imitando, medicinam sibi diuinitus adtributam in tempore agnoscat, ad instar Regis Babylonij, quem Pœnitentia in regnum restituit.*

Ceterùm præterquàm quòd librum hunc cum ceteris iam olim MS. reperit Trithemius, antequâm prælo committeretur, disertis verbis eius meminit in hæc verba: B. Pacianus Barcinonensis Episcopus Ad Sympronianum contra Nouatianos: Tertullianus (inquit) post hæresim vester est: nam multa inde sumpsistis. Ipsum Epistola sua (Epistolas vocat, sicuti veteres, Tractatus omnes, & nominatim quoque B. Cyp. Librum de lapsis, & ea ipsa quam Catholicus edidit) audies confitentem: posse Ecclesiam peccata dimittere. Quid? quod lib. de Pœnitent. & Confess. (quem illic etiam Epistolam vocat) & lib. 2 ad eundem Sympron. locis infrà citandis (iuxta quod me monuerunt Latinus Latinius & Ioannes Harrisius) ipsa verba Tertulliani transscripsit. Sicuti etiam illud de ceruo & hirundine suprà allegatum B. Hieron. in c. 7. Ecclesiasticæ, ac de secunda post naufragium tabula, Epistolis ad Eustoch. de Virg. & ad Saluin. de Viduit. sicuti etiam Ambros. ad virg. lapsi. Denique B. Cyprian. sub finem l. de Lapsi. Actum Pœnitentiæ hinc decerpsit, eundem etiam ibi in reliquis imitatus. Quæ ioca si animaduertissent Erasmus & Rhenanus, nullam habuissent dubitandi caussam, quin germanus sit iste Tertulliani fœtus, maximè quum ipse Rhenanus plures hîc phrases vocésque Tertullianicas (de quibus infrà) adnotauerit, quàm vsquam alibi: qui eundem secunda editione ex Gorzienſi cod. & Paterniacensi non paucis in locis emendauit. Certè Tertulliani titulo agnoscunt MS. tres Vaticani codices, ad quos à me iam postremùm emendatus prodit: cum Antidoto ad eiusdem Rhenani Adnotationes, & quibusdam nostris.

A

Q. SEPTIMII FLORENTIS
TERTVLLIANI DE POENITENTIA LIBER.

POENITENTIAM, [2] hoc genus hominum, quod & ipsi retrò fuimus, cæci CAP. I.
sine Domini lumine, natura tenus, norunt, passionem animi quandam esse, quæ „
veniat de offensa sententiæ prioris. Ceterùm à ratione eius tantum absunt, quan- „
tum ab ipso rationis auctore: [3] quippè res Dei ratio. Quia Deus omnium con- RATIO.
ditor, nihil non ratione prouidit, disposuit, ordinauit; nihil non ratione tractari
intelligíque voluit. Igitur ignorantes quique Deum, rem quoque eius ignorent necesse est: quia nullus omninò thesaurus extraneis patet. Itaque vniuer-
B sam vitæ conuersationem sine gubernaculo rationis transfretantes, imminentem seculo procellam vitare non norunt. Quàm autem in pœnitentiæ actu irrationabiliter deuersentur, vel vno isto satis erit expedire, cum illam etiam in bonis factis suis adhibent. Pœnitet fidei, amoris, simplicitatis, patientiæ, misericordiæ, [4] prout quid in ingratiam cecidit; Semetipsos execrantur, quia benefecerint: eámque maximè pœnitentiæ speciem quæ optimis operibus irrogatur, in corde figunt: meminisse curantes ne quid boni rursus præstent: contra pœnitentiam malorum leuiùs incubant. Denique faciliùs per eandem deliquunt, quàm per eandem rectè faciũt. [5] Quòd si Dei ac per hoc rationis quoque compotes agerent, merita primò pœnitentiæ expenderent, nec vmquam eam ad augmentum peruersæ emendationis adhiberent: modum denique pœnitendi temperarent, quia & delinquendi tenerent, [6] timentes Dominum scilicet. Sed vbi metus nullus, emendatio proinde nulla: vbi emendatio nulla, pœnitentia necessariò vana: quia caret fructu suo, cui eam Deus seuit, id est, hominis saluti. Nam Deus post tot ac tanta delicta humanæ temeritatis à principe generis Adam *Gen. 3.*
auspicata, post condemnatum hominem cum seculi dote, post eiectum paradiso, mortíque subiectum: quum rursus [7] ad suam misericordiam maturauisset: iam inde in semetipso [8] pœnitentiam *ibidem 8.*
dedicauit, rescissa sententiam irarum pristinarum ignoscere pactus operi & imagini suæ. Itaque & *& 9.*
populum sibi congregauit, & multis bonitatis suæ largitionibus fouit, & ingratissimum totiens ex- *ibid. 12.*
pertus, ad pœnitentiam semper hortatus est, & prophetando, vniuersorum prophetarum emisit ora: mox gratiam pollicitus, quam in extremitatibus temporum per spiritum suum vniuerso orbi illuminaturus esset, [9] præire intinctionem pœnitentiæ iussit vt quos per gratiam vocaret ad promissionem semini Abraham destinatam, per pœnitentiæ subsignationem antè componeret. Non tacet Ioan-
C nes: Pœnitentiam initote dicens: iam enim salus nationibus appropinquabit, Dominus scilicet *Matth. 3.*
afferens, secundum Dei promissum. Cui præministrans, pœnitentiam destinabat purgandis mentibus præpositam: vti quicquid error vetus inquinasset, quicquid in corde hominis ignorantia contaminasset, id pœnitentia verrens & radens, & foras abijciens, mundã pectoris domũ superuenturo Spiritui sancto paret, quo se ille cũ cœlestibus bonis libẽs inferat. Horũ bonorũ vnus est titulus, salus hominis, criminũ pristinorũ abolitione præmissa. Hæc pœnitentiæ causa: hæc opera negotiũ diuinæ misericordiæ curans: quod homini profecit, Deo seruit. Ceterùm ratio eius quam cognito Domino discimus, certã formã tenet, ne bonis vmquã factis cogitatisue, quasi violentia aliqua, manus inijciatur. Deus enim reprobationem bonorum ratam non habens, vtpotè suorum: quorum quũ auctor & defensor sit, necesse est proinde & acceptator. Si acceptator, etiam remunerator. Viderit ergo ingratia hominum, si etiam bonis factis pœnitentiam cogit. Viderit & gratia, si captatio eius ad benefaciendum incitamento est. Terrena, mortalis vtraque. Quantulum enim compendij, si grato benefeceris? vel dispendij, si ingrato? Bonum factum Deum habet debitorem, sicut & malum: quia iudex omnis remunerator est causæ. At cùm iudex Deus iustitiæ charissimæ sibi exigendæ tuendæque præsideat, & in eam, omnem summam disciplinę suæ sanciat, dubitandum est, sicut in vniuersis actibus nostris, ita in pœnitentiæ quoque causa iustitiam Deo præstandam esse? quod quidem ita impleri licebit, si peccatis solummodò adhibeatur. Porrò peccatum, nisi malum factum dici non meretur, nec quisquam benefaciendo delinquit: quòd si non delinquit, [10] cur pœnitentiam inuadit delinquẽtium? priuatum cur malitiæ officium bonitati suæ imponit? Ita euenit, vt cum aliquid vbi nõ oportet

III. adhibetur,illic vbi oportet,negligatur. [" Quorum ergo pœnitentia iusta & debita videatur, id est, D
quæ delicto deputanda sint,locus quidem expostulat denotare,sed otiosum videri potest. Domino
enim cognito,vltrò spiritus à suo auctore respectus,emergit ad notitiam veritatis, & admissus ad do-
minica præcepta, ex ipsis statim eruditur: id peccato deputandum, à quo Deus arceat. Quoniám
cùm Deum grande quid boni constet esse:vtique bono nisi malum non displiceret, quòd inter con-
traria sibi nulla amicitia est. Perstringere tamen non pigebit, delictorum quædam esse carnalia, id
est,corporalia, quædam verò spiritalia. Nam cùm ex hac duplicis substantiæ congregatione confe-
ctus homo sit,non aliundè delinquit,quàm vnde constat. Sed non eo inter se differunt,quòd corpus
& spiritus duo sunt:alioqui eo magis paria sunt,quia duo vnum efficiunt:ne quis pro diuersitate ma-
teriarum peccata eorum discernat, vt alterum altero leuius aut grauius existimet. Siquidem & ca-
Gen. 2. ro, & spiritus, Dei res : " alia manu eius expressa,alia adflatu eius consummata. Cùm ergo ex pari
ad Dominum pertineant, quodcunque eorum deliquerit,ex pari Dominum offendit. An tu discer-
nas actus carnis & spiritus? quorum & in vita, & in morte, & in resurrectione, tantum communio-
Joan. 5. nis atque consortij est:vt pariter tunc aut in vitam, aut in iudicium suscitentur: quia scilicet pariter
aut deliquerint,aut innocenter egerint. Hoc eo præmiserimus, vt non minorem alteri quam vtique
parti,si quid deliquerit, pœnitentiæ, necessitatem intelligamus impendere. Communis reatus am-
borum est,communis & iudex,Deus scilicet:communis igitur & pœnitentiæ medela. Exinde spiri-
talia & corporalia nominantur,quòd delictum omne,aut agitur,aut cogitatur: Vt corporale sit quod
in facto est:quia factum,vt corpus & videri & contingi habet: Spiritale verò,quod in animo est,quia
spiritus neque videtur, neque tenetur. Per quod ostenditur, non facti solùm, verùm & voluntatis
delicta vitanda, & pœnitentia purganda esse. Neque enim si mediocritas humana factis solùm iu-
dicat,quia voluntatis latebris par non est: idcircò crimina eius etiam sub Deo negligamus. Deus in
omnia sufficit. Nihil à conspectu eius remotum, vnde omninò delinquitur. Quia non ignorat, E
nec omittit, quominus in iudicium decernat. Dissimulator & præuaricator perspicaciæ suæ non
est. Quid? quòd voluntas facti origo est?" Viderint enim, si qua casui aut necessitati, aut ignoran-
tiæ imputantur, quibus exceptis, iam non nisi voluntate delinquitur. Cùm ergo facti origo est,
non tanto potior ad pœnam est, quanto principalis ad culpam? quæ ne tunc quidem liberatur,cùm
aliqua difficultas perpetrationem eius intercipit. Ipsa enim sibi imputatur, nec excusari poterit per
illam perficiendi infelicitatem,operata quod suum fuerat. Denique Dominus, quemadmodum se
Matth.5. adiectionem legis superstruere demonstrat, nisi & voluntatis interdicendo delicta? quum adulte-
rum, non eum solum definit,qui cominus in alienum matrimonium cecidisset verum etiam illum,
qui aspectus concupiscentia contaminasset: adeò quod prohibetur administrare, satis periculosè
animus sibi repræsentat,& temerè per voluntatem expungit effectum. Cuius voluntatis cùm vis tan-
ta sit, cur non,solatium sui saturans,pro facto cedat? pro facto ergo plectetur. Vanissimum est dice-
re: Volui, nec tamen feci. Atquin perficere debes,quia vis:aut nec velle, quia nec perficis. Sed ipse
conscientiæ tuæ confessione pronuncias. Nam si bonum concupisceres,perficere gestisses: porrò si-
cut malum non perficis, nec concupiscere debueras. Quàque te constitueris, crimine astringeris:
IIII. quia aut malum volueris, aut bonum non adimpleueris. [" Omnibus ergo delictis, seu carne seu
Ezech. 18. spiritu, seu facto,seu voluntate commissis, " qui pœnam per iudicium destinauit, idem & veniam
per pœnitentiam spopondit,dicens ad populum: " Pœnitere, & saluum faciam te. Et iterum: Vi-
uo, inquit, Domiuus, & " Pœnitentiam malo quàm mortem. Ergo pœnitentia vita est,quum præ-
ponitur morti. Eam tu peccator, mei similis (imò me minor; " ego enim præstantiam in delictis
meam agnosco)ita inuade, ita amplexare, " vt naufragus alicuius tabulæ fidem. Hæc te peccato-
rum fluctibus mersum perlauabit, & in portum diuinæ clementiæ " protelabit. Rape occasionem F
Isai. 40. inopinatæ fœlicitatis: vt ille tu, nihil quondam penes Deum, nisi stilla situlæ, & areæ puluis, & vas-
Dan. 2. culum figuli;arbor exinde fias illa quæ penes aquàs seritur, & " in folijs perennat, & tempore suo
Psal.1. fructus agit; quæ non ignem, non securim videbit. Pœniteat errorum reperta veritate, pœniteat a-
Hier.19. masse quæ Deus non amat; quando ne nos quidem ipsi,seruulis nostris ea quibus offendimur, non
Matth.3. odisse permittimus. Obsequij enim ratio in similitudine animorum constituta est. De bono pœni-
tentiæ enumerando, diffusa & per hoc magno eloquio committenda materia est. Nos verò pro no-
stris angustijs vnum inculcamus, bonum atque optimum esse quod Deus præcipit. Audaciam exi-
stimo de bono diuini præcepti disputare. Neque enim quia bonum est,idcircò auscultare debemus,
sed quia Deus præcepit. Ad exhibitionem obsequij, prior est maiestas diuinæ potestatis. Prior est
auctoritas imperantis, quàm vtilitas seruientis. Bonum est pœnitere, an non? Quid reuoluis, Deus
præcipit. At enim ille non præcipit tantùm, sed etiam hortatur. Inuitat præmio salutem;iurás,etiam:
Ezech.33. Viuo,dicens, cupit credi sibi. O beatos nos, quorum causa Deus iurat! O miserrimos,si nec iuran-
ti Domino credimus! Quod igitur Deus tantoperè commendat, quod etiam humano more sub de-
ieratione testatur,summa vtique grauitate & aggredi & custodire debemus; vt in assecuratione diui-
V. næ gratiæ permanentes,in fructu quoque eius & emolumento proinde perseuerare possimus. [" Hoc
enim dico,pœnitétiam quæ per Dei gratiam ostensa & indicta nobis, in gratiam nos Domino reuo-
cat,

A cat,ſemel cognitam atque ſuſceptam,nunquam poſthac iteratione delicti reſignari oportere. Iam quidem [23] nullum ignorantiæ prætextum tibi patrocinatur ; quòd Domino agnito præceptiſque eius admiſſis, denique pœnitentia delictorum functus, rurſus te in delicta reſtituis. Ita, inquantum ignorantia ſegregaris, intantum contumaciæ adglutinaris. Nam ſi idcircò te deliquiſſe pœnituerat, quia Dominum cœperas timere; cur quod metus gratia geſſiſti, reſcindere maluiſti,niſi quia metuere deſijſti ? Neque enim timorem alia res quàm contumacia ſubuertit. [24] Cùm etiam ignorantes Dominum nulla exceptio tueatur à pœna (quia Deum in aperto conſtitutum,& vel ex ipſis cœleſtibus bonis comprehenſibilem ignorari non licet) quanto cognitum deſpici periculoſum eſt? Deſpicit porrò qui bonorum ac malorum intellectum ab illo conſecutus, quod intelligit fugiendum, quódque iam fugit, reſumens, intellectui ſuo, id eſt, Dei dono contumeliam facit: reſpuit datorem, cùm datum deſerit; negat beneficium, quum beneficium non honorat. Quemadmodum ei poteſt placere, cùius munus ſibi diſplicet? Ita in Dominum non modò contumax , ſed etiam ingratus apparet. Ceterùm non leuiter in Dominum peccat, qui quum æmulo eius diabolo pœnitentia renunciaſſet,& hoc nomine illum Domino ſubieciſſet,rurſus eundem regreſſu ſuo erigit, & exultationem eius ſeipſum facit; [25] vt denuò Malus, recuperata præda ſua aduerſus Dominum, gaudeat. Nonne, quod dicere quoque periculoſum eſt, ſed ad ædificationem proferendum eſt, diabolum Domino præponit? Comparationem enim videtur egiſſe, qui vtrumque cognouerit; & iudicatò pronunciaſſe, eum meliorem cuius ſe rurſus eſſe maluerit. [26] Ita, qui per delictorum pœnitentiam inſtituerat Domino ſatisfacere, diabolo per aliam pœnitentiæ pœnitentiam ſatisfaciet; eritque tanto magis peroſus Deo,quanto æmulo eius acceptus. [27] Sed aiunt quidam: Satis Deum habere, ſi corde & animo ſuſpiciatur,licet actu minus fiat. Itaque, ſe ſaluo metu & fide peccare;hoc eſt,ſalua caſtitate, ma-
B trimonia violare:ſalua pietate, parenti venenum temperare. Sic ergo & ipſi, ſalua venia , in gehennam detrudentur:dum ſaluo metu peccant. Primum exemplum peruerſitatis: quia timent , delinquunt: opinor non delinquerent,ſi non timerent. Igitur qui Deum nolit offenſum , nec reuereatur omninò,ſi timor offendendi patrocinium eſt. Sed iſta ingenia de ſemine hypocritarum pullulare conſuerunt , quorum inuidia cum diabolo amicitia eſt , quorum pœnitentia nunquam fidelis. [28] Quicquid ergo mediocritas noſtra ad pœnitentiam ſemel capeſſendam & perpetuò continendam ſuggerere conata eſt, omnes quidem deditos Domino ſpectat, vt omnis ſalutis in promerendo Deo petitores: ſed præcipuè [29] nouitiolis iſtis imminet:qui, cùm maximè incipiunt diuinis ſermonibus aures rigare, quíque catuli infantiæ adhuc recentis,nec perfectis luminibus incerta reptant: & dicunt quidem priſtinis renunciare,& pœnitentiam aſſumunt, ſed [30] includere eam negligunt. Interpellat enim illos ad deſiderandum ex priſtinis aliquid,ipſe finis deſiderandi: velut poma, cùm iam in acorem vel amaritudinem ſeneſcere incipiunt, ex parte aliqua tamen adhuc ipſi gratiæ ſuæ adulantur.Omne præterea cunctationis & tergiuerſationis erga pœnitentiam vitium, [31] præſumptio inſtinctionis importat. Certi enim indubitatæ veniæ delictorum , medium tempus interim furantur; & [32] commeatum ſibi faciunt delinquendi, quàm eruditionem non delinquendi. Quàm porrò ineptum;quàm pœnitentiam non adimplere, & veniam delictorum ſuſtinere? hoc eſt, pretium non exhibere, ad mercem manum emittere. Hoc enim pretio Dominus [33] veniam addicere inſtituit; hac pœnitentiæ cõmpenſatione redimendam proponit impunitatem. Si ergo qui venditant, priùs nummum quo paciſcuntur examinant, ne ſcalptus , néve raſus,ne adulter: etiam Dominum credimus,pœnitentiæ probationem priùs inire : tantam nobis mercedem,perennis ſcilicet vitæ , conceſ-
C ſurũ.Sed differamus tantiſper pœnitentiæ veritatẽ. [34] Tunc opinor emẽdatos liquebit,cùm abſoluimur.Nullo pacto.Sed cum pendẽte venia,pœna proſpicitur:cũ adhuc liberari non meremur vt poſſimus mereri:cùm Deus cõminatur,non cùm ignoſcit.Quis enim ſeruus, [35] poſtea quã libertate mutatus eſt, furta ſua & fugas ſibi imputat? Quis miles, poſtquã caſtris ſuis emiſſus, pro notis ſuis ſatagit? Peccator ante veniam deflere ſe debet,quia tempus pœnitentiæ,idem quod periculi & timoris. Neque ego renuo, diuinum beneficium , id eſt , abolitionem delictorum , inituris aquam omni modo ſaluum eſſe; ſed vt eò peruenire contingat,elaborandum eſt. Quis enim tibi tam infidæ pœnitentiæ viro, [37] aſperginem vnam cuiúſlibet aquæ commodabit? Furto quidem aggredi, & propoſitum huius rei aſſeuerationibus tuis circumduci facile eſt. Sed Deus Theſauro ſuo prouidet,nec ſinit obrepere indignos. Quid denique ait: Nihil occultum quod non reuelabitur. Quantaſcunque tenebras factis tuis ſuperſtruxeris, Deus lumen eſt. Quidam autem ſic opinantur : quaſi Deus neceſſe habeat præſtare etiam indignis , quod ſpopondit , & liberalitatem eius faciunt ſeruitutem. Quòd ſi neceſſitate nobis [38] ſymbolum mortis indulget , ergo inuitus facit. Quis enim permittit permanſurum, id quod tribuerit inuitus? non enim multi poſtea excidunt? nõn à multis donum illud aufertur ? Hi ſunt ſcilicet, qui obrepunt: qui pœnitentiæ fidem aggreſſi, ſuper arenas domum ruituram collocant. Nemo ergo ſibi adulctur, quia [39] inter Auditorum tyrocinia deputatur , quaſi eo etiam nunc ſibi delinquere liceat.Dominum ſimul cognoueris, timeas ſimul inſpexeris , reuereatis. Ceterùm quid te cognouiſſe intereſt,cùm ijſdem incubas quibus retrò ignarus ? Quid autem te à perfecto Dei ſeruo ſeparat? An alius eſt intinctis Chriſtus , alius Audientibus ? Num ſpes alia, vel

VI.

Luc. 8.

merces: alia formido iudicij, alia necessitas pœnitẽtiæ? [40] Lauacrũ illũ obsignatio est fidei, quę fides D
à pœnitentiæ fide incipitur & commendatur. Non ideò abluimur, vt delinquere desinamus: sed quia
desijmus, quoniam iam corde loti sumus. Hæc enim prima Audientis intinctio est, metus integer.
Exinde quoad Dominum senseris, fides sana conscientia semel pœnitentiam amplexata. Cetertùm
si ab aquis peccare desistimus; necessitate, non sponte innocentiam induimus. Quis ergo in boni-
tate pręcellens? cui non licet, an cui displicet malo esse? qui iubetur, an qui delectatur à crimine vaca-
re? Ergo nec à furto manus auertamus, nisi claustrorum duritia repugnet: nec oculos à stupri concu-
piscentijs refrenemus nisi à custodibus corporũ obstructi: si nemo Domino deditus delinquere desi-
net, nisi intinctione alligatus. Quòd si qui ita senserit, nescio an intinctus magis cõtristetur, quòd pec-
care desierit, quàm lætetur quòd euaserit. Itaque Audiẽtes, optare intinctionẽ, non pręsumere opor-
tet. Qui enim optat, honorat: qui præsumit, superbit. In illo verecũdia, in isto petulantia apparet. Ille
satagit, hic negligit. Ille mereri cupit, at hic vt debitũ sibi repromitit. Ille sumit, hic inuadit. Quẽ cen-
seas digniorẽ, nisi emendatiorẽ? quem emendatiorẽ, nisi timidiorẽ, & idcircò vera penitẽtia functũ?
Timuit enim adhuc delinquere, ne non mereretur accipere. At ille præsumptor, cùm sibi repromit-
teret, securus scilicet, timere non potuit: sic nec pœnitentiã impleuit, quia instrumento pœnitẽtiæ,
id est metu caruit. Præsumptio inuerecũdiæ portio est, inflat petitorẽ despicit datorẽ. Itaque decipit
nonnumquã. Antè enim quàm debeatur repromitit, quo semper is qui est pręstaturus, offenditur. [[41]
VII. Hucusque Christe Domine, de pœnitẽtię disciplina seruis tuis dicere vel audire cõtingat, quousque
etiam delinquere non oportet Audientibus: vel nihil iam de pœnitentia nouerint, nihil eius re-
quirant. Piget secundæ, imò iam vltimæ spei subtexere mentionem: ne retractantes de residuo au-
xilio pœnitendi, spacium adhuc delinquendi demonstrare videamur. Absit vt aliquis ita interprete-
tur, quasi eo sibi etiam nunc pateat ad delinquendum, quia patet ad pœnitendum: & redundantia
clementiæ cœlestis, libidinem faciat humanæ temeritatis. Nemo idcircò deterior sit, quia Deus me- E
lior est, totiens delinquendo, quotiens ignoscitur. Ceterùm finem vtique euadendi habebit, cùm
offendendi non habebit. Euasimus semel, hactenus periculosis nosmetipsos inferamus, etsi iterum
euasuri videmur. Plerique naufragio liberati exinde [42] repudium & naui & mari dicunt; & Dei be-
neficium, salutem suam scilicet, memoria periculi honorant. Laudo timorem, diligo verecundiam:
nolunt iterum diuinæ misericordiæ oneri esse; [43] formidant videri inculcare, quod consecuti sunt:
bona certè sollicitudine iterum experiri vitant, quod semel didicerunt timere. Ita modus temerita-
tis, testatio est timoris. Timor autem hominis, Dei honor est. Sed enim peruicacissimus hostis ille,
nunquam malitiæ suæ otium facit. Atquin tunc maximè sæuit, cùm hominem plenè sentit libera-
tum: tunc plurimum accenditur, dum extinguitur. Doleat & ingemiscat necesse est, venia peccato-
rum permissa, tot in homine mortis opera diruta, tot titulos damnationis retrò suæ erasos. Do-
let, quòd ipsum & angelos eius, Christi seruus ille peccator iudicaturus est. Itaque ob-
seruat, oppugnat, obsidet: si quâ possit aut oculos concupiscentia carnali ferire, aut animum
illecebris secularibus irretire, aut fidem terrenæ potestatis formidine euertere: aut à via certa [44]
peruersis traditionibus detorquere: non scandalis, non tentationibus deficit. Hæc igitur venena
eius prouidens Deus: clausa licet ignoscentiæ ianua, & [45] intinctionis sera obstructa, aliquid ad-
huc permisit patere. Collocauit in vestibulo pœnitentiam secundam, quæ pulsantibus patefaciat; sed
iam semel, quia iam secundo, sed amplius nunquam, quia proximè frustra. Non enim & hoc semel
satis est? Habes quod iam non merebaris: amisisti enim quod acceperas. Si tibi indulgentia Domini
accommodat vnde restituas quod amiseras, iterato beneficio gratus esto, nedum ampliato: maius
est enim restituere, quàm dare: quoniam miserius est perdidisse, quam omninò non accepisse. Ve-
rùm non statim succidendus ac subruendus est animus desperatione, si secundæ quis pœnitentiæ de- F
bitor fuerit: pigeat sanè peccare rursus, sed rursus pœnitere non pigeat: pigeat iterum periclitari, sed
non iterum liberari. Neminem pudeat. [46] Iteratæ valetudinis, iteranda medicina est. Gratus in
Dominum extiteris, si quod tibi Dominus offert, non recusaueris. Offendisti, sed reconciliari ad-
VIII. huc potes. Habes cui satisfacias, & quidem volentem. [Id si [47] dubitas, euolue quæ spiritus eccle-
Apoc. 1. 2. 3. sijs dicat: Desertam dilectionem Ephesijs imputat: Stuprum & idolothytorum esum Thyatirenis
exprobrat: Sardos non plenorum operum incursat: Pergamenos docentes peruersa reprehendit:
Laodicenos fidentes diuitijs obiurgat: & tamen omnes ad pœnitentiam commonet, sub commi-
nationibus quidem. Non comminaretur autem non pœnitenti, si non ignosceret pœnitenti. Du-
bium, si non & alibi hanc clementiæ suæ profusionem demonstrasset. Non [48] ait, qui ceciderit, re-
Hier. 8. oseæ 6. & Matth. 9. surget, & qui auersatus fuerit, conuertetur? Ille est scilicet, ille est [49] qui misericordiã mauult quàm
sacrificium. [50] Lætantur cœli, & qui illic angeli, pœnitentia hominis. Heus tu peccator bono ani-
mo sis: vides vbi de tuo reditu gaudeatur. Quid illa similitudinum Dominicarum argumenta nobis
volunt? Quòd mulier drachmam perdidit, & requirit, & reperit, & amicas ad gaudium inuitat:
nónne restituti peccatoris exemplum est? Errat & vna pastoris ouicula, sed grex vna carior non erat:
vna illa conquiritur, vna pro omnibus desideratur, & tandem inuenitur, & humeris pastoris ipsius
refertur: multum enim errando laborauerat. Illum etiam mitissimum patrem non tacebo: qui pro-
digum

A digum filium reuocat,& [51] post inopiam pœnitentem libens suscipit,immolat vitulum præopimum, conuiuio gaudium suum exornat. Quidni?filium enim inuenerat quem amiserat, cariorem senserat quem lucrifecerat. Quis ille nobis intelligendus pater? Deus scilicet. Tam pater nemo; tam pius nemo. Is ergo te filium suum,etsi acceptum ab eo prodegeris, etsi nudus redieris, recipiet, quia redisti: magisque de regressu tuo quàm de alterius sobrietate lætabitur. Sed si pœniteat ex animo, si famem tuam cum saturitate mercenariorum paternorum compares, si porcos immundum relinquas pecus, si patrem repetas vel offensum: Deliqui,dicens, pater,nec dignus ego iam vocari tuus. Tantum releuat confessio delictorum, quantum dissimulatio exaggerat. Confessio enim satisfactionis consilium est, dissimulatio contumaciæ. [[52] Huius igitur pœnitentiæ secundæ & vnius, quantò in IX.
arto negotium est,tanto operosior probatio est; vt non sola conscientia præferatur,sed aliquo etiam actu administretur. Is actus qui magis Græco vocabulo exprimitur & frequentatur,[53] exomologesis est,[54] qua delictũ Domino nostrum confitemur,non quidem vt ignaro, sed quatenus satisfactio confessione disponitur,confessione pœnitentia nascitur, pœnitentia Deus mitigatur. Itaque exomologesis prosternendi & humilificandi hominis disciplina est, conuersationem iniungens misericordiæ illicem. De [55] ipso quoque habitu atque victu mandat, [56] sacco & cineri incubare, corpus sordibus obscurare, [57] animum mœroribus deijcere,illa quæ peccauit tristi tractatione mutare:ceterùm, pastum & potum pura nosse, non ventris scilicet, sed animæ causa: plerumque verò ieiunijs preces alere,ingemiscere, lacrymari,& mugire dies noctésque ad Dominum Deum tuum,[58] presbyteris adúolui,& caris Dei adgeniculari, omnibus fratribus legationes deprecationis suæ iniungere. Hæc omnia exomologesis,vt pœnitentiam commendet,vt de periculi timore Dominum honoret,vt in peccatorem ipsa pronuncians pro Dei indignatione fungatur,& temporali afflictione æter-
B na supplicia non dicam frustretur,sed expungat. Cùm igitur prouoluit hominem, magis releuat: cùm squalidum facit, magis mundatum reddit:cùm accusat,excusat:cùm condemnat, absoluit. In quantum non peperceris tibi,intantum tibi Deus, crede, parcet. [[59] Plerosque tamen hoc opus vt X.
publicationem sui aut suffugere,aut de die in diem differre,præsumo, pudoris magis memores quàm salutis: velut illi,qui in partibus verecundioribus corporis contracta vexatione, conscientiam medentium vitant,& ita cum erubescentia sua pereunt. Intolerandum scilicet pudori, Domino offenso satisfacere, saluti prodactæ reformari: Næ tu verecundia bonus, ad delinquendum expandens frontem,ad deprecandum verò subducens. Ego rubori locum non facio, cùm plus de detrimento eius acquiro, cùm ipse hominem quodammodo exhortatur: Ne me respexeris dicens, pro te mihi melius est perire. Certè periculum eius tunc si fortè onerosum est, cùm penes insultaturos in resiloquio consistit,vbi de alterius ruina alter attollitur, vbi prostrato superscenditur. Ceterùm inter fratres atque conseruos,vbi communis species,metus, gaudium, dolor, passio (quia communis spiritus de communi Domino & patre) quid tuos aliud quàm te opinaris?[60] Quid consortes casuum tuorum,vt plausores fugis? Non potest corpus de vnius membri vexatione lætum agere: condoleat vniuersum, & ad remedium conlaboret,necesse est. In vno & altero Ecclesia est,Ecclesia verò Chri-
C stus. Ergo cùm te ad fratrum genua protendis, Christum contrectas, Christum exoras. Æquè illi cùm super te lacrymas agunt, Christus patitur, Christus patrem deprecatur. Facilè impetratur semper,quod filius postulat. [61] Grande planè emolumentum verecundiæ, occultatio delicti pollicetur. Videlicet si quid humanæ notitiæ subduxerimus,proinde & Deum cælabimus. Adeóne existimatio hominum & Dei conscientia comparantur? An melius est damnatum latere, [62] quàm palàm absolui?Miserum est sic ad exomologesin peruenire. Malo enim ad miseriam peruenitur: sed vbi pœnitendum est,desinit miserum,quia factum est salutare. Miserum est secari & cauterio exuri, & pulueris alicuius mordacitate cruciari: Tamen quæ per insuauitatem medentur, & emolumento curationis offensam sui excusant,& præsentem iniuriam superuenturæ vtilitatis gratia cõmendant.[[63] Quid XI.
si præter pudorẽ quẽ potiorem putant, etiam incõmoda corporis reformident, quòd inlotos,quòd sordulẽtos,quòd extra lætitiã oportet deuersari,in asperitudine sacci,& horrore cineris,& oris de ieiunio vnitate? Nũ ergo in [64] Coccino, & [65] Tyrio pro delictis supplicare nos condecet? Cedò acum crinibus distinguendis,& puluerem dentibus elimandis,& bisulcum aliquid ferri vel æris vnguibus repastinandis: [66] si quid ficti nitoris,si quid coacti ruboris,in labia aut genas vrgeat: præterea exquirito balneas lætiores hortulani maritimíve secessus: adijcito ad sumptum: conquirito altilium enormem saginam, [67] defæcato senectutem veni: quúmque quis interrogarit,cur animæ largiaris: Deliqui dicito in Deum,& periclitor in æternum perire:itaque nunc pendeo, & maceror, & excrucior, vt Deum reconciliem mihi quem delinquendo læsi. [68] Sed enim illos qui ambitu obeunt capessendi magistratus,neque pudet,neque piget incommodis animæ & corporis,nec incommodis tantùm, verùm, & contumelijs omnibus eniti in causa votorum suorum. Quas non ignobilitates vestium affectant?quæ non atria nocturnis & crudis salutationibus occupant? ad omnem occursum maioris cuiusque personæ decrescentes,nullis conuiuijs celebres,nullis comessationibus congreges,sed exules à libertatis & lætitiæ fœlicitate: idque totum [69] propter vnius anni volaticum gaudiũ. Nos quòd
[70] securium virgarúmve petitio sustinet, in periculo æternitatis tolerare dubitamus?& castigationem

victus atque cultus offenſo Domino præſtare ceſſabimus, quæ Gentiles nemine omnino læſo ſibi irrogant? Hi ſunt de quibus ſcriptura commemorat: Væ illis qui delicta ſua velut procero fune nectũt. D

C. XII. [71 Si de exomologeſi retractas, gehennam in corde conſidera, quam tibi exomologeſis extinguet: & pœnæ priùs magnitudinem imaginare, vt de remedij adeptione non dubites. Quid illum theſaurum ignis æterni æſtimamus, quum 72 fumariola quædam eius tales flammarum ictus ſuſcitent, vt proximæ vrbes aut iam nullæ extent, aut idem ſibi de die ſperent. Diſſiliunt ſuperbiſſimi montes 73 ignis intrinſecus fœta. Et quod nobis iudicij perpetuitatem probat, cùm diſſiliant, cùm deuorentur, nunquam tamen finiuntur. Quis hæc ſupplicia interim montium non iudicij minantis exemplaria deputabit? quis ſcintillas tales non magni alicuius & inæſtimabilis foci miſſilia quædam & exercitoria iaçula conſentiet? Igitur cùm ſcias aduerſus gehennam poſt prima illa intinctionis Dominicę monimenta, eſſe adhuc in exomologeſi ſecunda ſubſidia, cur ſalutem tuam deſeris? Cur ceſſas aggredi, quod ſcias mederi tibi? Mutæ quidem animę & irrationales, medicinas ſibi diuinitùs attributas in tempore agnoſcunt. 74 Ceruus ſagitta transfixus vt ferrum & irreuocabiles moras eius de vulnere expellat, ſcit ſibi dictamno medendum. Hirundo ſi excæcauerit pullos, 75 nouit illos oculare rurſus de ſua chelidonia. Peccator reſtituendo ſibi 76 inſtitutam à Domino exomologeſin ſciens, præ-

Dan. 4. teribit illam, quæ Babylonium regem in regna reſtituit? Diu enim Pœnitentiam Domino immolarat, ſeptenni ſqualore exomologeſin operatus, 77 vnguium aquilinum in morem efferatione, & capilli incuria horrorem leoninum præferente. Prò malæ tractationis! Quem homines perhorrebant,

Exod. 14. Deus recipiebat. Contrà autem Ægyptius Imperator, qui populum Dei aliquando afflictum diu Domino ſuo denegatum perſecutus, in prælium irruit, poſt tot documenta plagarum, diſcidio maris, quod ſoli populo peruium licebat, revolutis fluctibus perit. Pœnitentiam enim & miniſterium eius exomologeſin abiecerat. Quid ego vltra de 78 iſtis duobus humanæ ſalutis quaſi Pharis, ſtyli potius negotium quàm officium conſcientiæ meæ curans? Peccator enim omnium notarum cùm ſim, nec vlli rei niſi pœnitentiæ natus, non facilè poſſum ſuper illa tacere, quam ipſe quoque & ſtirpis E humanæ & offenſæ in Dominum princeps 79 Adam, exomologeſi reſtitutus in paradiſum ſuum, non tacet.

ANNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRVM DE POENITENTIA.

DE POENITENTIA.] *Scripſerunt de* Pœnitentia *aduerſus Montanum hunc librum Tertullianus; contra Nouatian. verò B. Cyprian. Epiſtolam ad Antonian. ac libros de Lapſis & ad Nouatianum, item Pacianus lib. & duas Epiſtolas ad Sympronianum, ac de Pœnit. & confeſſ. ſeu Paræn. ad Pœnitentiam, & B. Ambr. lib. 2. de Pœnit. Chryſoſt. homilias 10. & ſermonem de Pœnit. Ephrem lib. & ſerm. de Pœnit. Fulgentius lib. 2. de remiſſ. peccatorum ad Euthymium, Gregorius Nyſſenus Orationem de Pœnitentia, Baſilius homil. vnam poſtremam Variarum. Denique inſignem etiam librum de pœnit. medicina B. Auguſt. quem etſi alibi id neget germanum eſſe illius, confitetur Eraſmus, vbi loco vltimo eum edidit inter Homil. 50. Qui omnes ad libri huius intellectum faciunt. Etſi autem in genere agat de Pœnitentia ſub initium ferè ad cap. 8. vſque, certè poſtmodùm agit de* Pœnitentia publica, *quam Exomologeſin vocat. Atque adeò fallitur Rhenanus in argumento, dum errorem non ipſi modò, ſed & permultis veteribus adſcribit, immò & ipſi B. Auguſt. de vnica poſt Baptiſmum Pœnitentia. Fateor equidem has Auctoris ſententias:* ſemel cognitum atque ſuſceptum; ſecundæ, immò iam vltimæ ſpei; ſed iam ſemel, quia iam ſecundò, ſed amplius nunquam, quia proximè fruſtrà; *Item:* ſecundæ & vnius Pœnitentiæ. *Verùm loqui eum de publica Pœnitentia & infrà patebit cap. 10. & iam nuper adtigimus Adnot. noſtris in B. Cyprian. libr. de Lapſ. num. 99. Atqui ſemel dumtaxat vnicuique permiſſam pœnitentiam publicam teſtantur diſertis verbis Orig. homil. 15. in 25. cap. Leuit. ac BB. Ambroſ. lib. 2. de Pœnit. cap. 10. & Auguſtin. epiſt. 54. ad Macedonium Præſidem. Qui etiam cauſſa illius ſtatuti addita, nihilominus deſperandum adhuc de illis negat, in hæc verba: Quamuis (inquit ſimili aſſertioni Macedonij reſpondens) cautè & ſalubriter prouiſum ſit, vt locus illius humillimæ pœnitentiæ ſemel in Eccleſia concedatur, ne medicina vilis minus vtilis eſſet agrotis, quæ tanto magis vtilis eſt, quanto minus contemptibilis fuerit, quis tamen audeat Deo dicere: Quare huic homini, qui poſt pœnitentiam primam rurſus ſe laqueis iniquitatis obſtringit, adhuc iterum parcis? Alioqui certè non Origenes modò, Ambroſius & Auguſtinus frequentem pœnitentiam agnoſcunt etiam in culpa mortali (vt verbis Origenis vtar) quæ in ſermonis vel morum vitio conſiſtit, ſed & ipſe Tertullianus hiſce verbis 8. cap. quæ & Pacianus tranſcripſit:* Nemo idcircò deterior ſit, quia Deus melior eſt; totiens delinquendo, quotiens ignoſcitur. *Porrò indigebat quidem Antidoto Rhenani illa in eodem Argumento adnotatio (qua, vti ipſe diuinauit, multum fallitur) dum Confeſſionem ſecretam ex publica illa originem ſumpſiſſe exiſtimat. Verùm tam latè contrarium docuimus dictis Adnotat. noſtris in libr. B. Cyprian. de Lapſ. num. 98. & 99. quòd nempè publica pœnitentia confeſſionem priuatam coniunctam habuerit, vt foret actum agere: quare illuc Lectorem remittimus. Itaque hoc loco ſufficiant hæc ipſa Rhenani verba: Confeſſionem ſecretam rem (inquit Admonit. de Tertull. dogmatis) antiquiſſimam, qua hodie conſcientiam noſtram ſacerdoti detegimus, vſque ad circumſtantiarum omnium minutiis, ſaluberrimam eſſe nemo poteſt inficiari, ſi moroſitatem & ſcrupuloſitatem nimiam auferas. Quid enim per Deum immortalem, vtilius habere poſſit Eccleſia ad continendam diſciplinam, quid commodius quàm priuatam iſtam confeſſionem ad populum in neceſſarijs erudiendum? vbi horulæ ſpatio plus proficit laicus quàm triduana concione. Nam dum è ſuggeſtu declamat ſacerdos, perpauci diligenter auſcultant, multi aliorſum cogitando diſtrahuntur. quidam iuxta prouerb.* ὄνοι λύρας, *vel propter obtuſitatem ingenij, vel ob materiæ ſublimitatem, cuius non ſunt capaces, etiamſi curioſè auſcultent non tamen precipiunt quod dicitur. At hîc cum rei ipſius, tum ſacerdotis reuerentia adtentum reddit hominem.*

Et do-

Et doctrina quam illic cum petente communicat, ad eius captum adtemperatur. Quòd si in ludis litterarijs frustrà præceptor scholasticis prælegit, nisi illud idem paulopòst ex eis exigat. & vt reddant cogat: haud aliter quantumcunque publicis concionibus instituatur populus, nisi isto pacto examinetur, longè minus proficient auditores. Itaque quod D. Cyprianus Disciplinæ encomium pronuntiat, mihi libet accommodare confessioni, vt dicam eam, retinaculum fidei, ducem itineris salutaris, fomitem ac nutrimentum bonæ indolis, magistram virtutis. Enimuerò non probauerim quòd tanta res iuuenibus quibuslibet committitur, necessitatem semper excipio. Quin potius moribus & ætate grauis Theologus ad hoc officium in singulis Ecclesijs paulò celebrioribus, quarum hodie tanti sunt reditus & obuentiones, deputari deberet; id quod Lutetiæ Parisiorum fieri vidimus aliquando apud Nostræ Dominæ (sic enim vulgò vocant) in ædenunc Archiepiscopali, vbi statis rei diuinæ horis, senex quidam venerabilis, Pœnitentiarium ipsi nominant, semper præstò erat. Quod autem apud illum deinde sequitur de libro Pœnitentiali, quem vt sacerdotes probè calleant, seuerè iubent suis Legibus, Pipinus, Carolus Magnus, Ludouicus & Lotharius, eò pertinet, vti scirent presbyteri quam deberent infligere pœnitentiam publicam pro delictorum qualitate. Quod ex verbis Venerab. Bedæ, quæ deinceps allegat, manifestum est. Per idem tempus (inquit ille in Chronicis) id est sub Dagoberto rege, Theodorus Archiepiscopus & Abbas Adrianus doctiss. à Vitelliano Papa missi sunt in Britanniam, plurimásque Ecclesias Anglorum doctrinæ Ecclesiasticæ fruge fœcundarunt. E quibus Theodorus Archiepiscopus peccantium iudicia, quantis scilicet annis pro vnoquoque peccato quis pœnitere debeat, mirabili & discreta ratione describit. Neque enim aliquot annorum pœnitentia alijs quàm publicè pœnitentibus vnquam fuit inflicta. Eodem pertinent, quorum partim etiam meminit Rhenanus, similes multóque antiquiores BB. Basilij Cæsariensis & Petri Alexandrini, alioriúmque Græcorum, qui apud Balsamonem exstant Canones. Item Betani, seu potius eiusdem Bedæ, Hrabani & aliorum veterum in simili argumento lucubrationes, quæ passim exstant MS. in antiquis Bibliothecis, non indignæ (vel ipso Rhenano teste) quæ legantur, præsertim ab eis qui sunt curiosi vetustatis indagatores. E quibus nunc exstat excusus liber Pœnitentialis Bedæ, operum eius Tom. 8. & penes me MS. habentur plures Hrabani eiusdem argumenti, ac nominatim tres illi, quos Anonymos citat Rhenanus, & commendat, vbi de erroribus agit Tertulliani, quorum primus de Pœnitentia & pœnitentibus, criminibus, atque iudicijs, secundus de accusatis & accusatoribus ac testibus, tertius de sacerdotum ordinibus, quos deperijsse iniuria temporum & hominum ille conqueritur præter Præfationem solam, quam in meis MS. cod. quum desideraretur, ex illo adijciendam censui. Eiusdem sunt argumenti etiam Constitutiones aliquot tunc ab eodem desideratæ, nunc autem editæ, Concilij Moguntini sub eodem Hrabano, fortassis ex eodem quem ille vidit codice, quia etiam non integræ, quales nec ego reperire potui. Neque interim confirmant illi Rhenani opinionem, tanquam publicæ illi pœnitentiæ primùm successerit secreta confessio, quæ sit hodie sacerdoti; quin potius contrariam nostram, quòd adnexa hæc fuerit illi sollemni. Præterquàm enim quòd omnes illi (vel ipso Rhenano teste) non Deo solum, sed & sacerdoti confessionem fieri iubeant, quippè qui alioqui non potuisset pro peccatorum modulo pœnitentiam publicam imponere, etiam secretò fieri solitam fatetur infrà Rhenanus, & ipsum Nectarij factum quod allegat, conuincit, nempè de abrogato Pœnitentiali presbytero, non autem (vti ille falsò interpretatur) de abrogata confessione, quemadmodum pulcherrimè deducit libello ad hoc vnum conscripto Ioannes Hasselius, à me quoque apud B. Cyprianum citatus. Quod ipse Rhenanus animaduertisset, si æquè priora atque posteriora in medium eius historiæ verba protulisset. Quæ (ne quid desideret Lector) sic habent. Ab illo tempore (inquit Socrates Ecclesiast. hist. lib. 5. cap. 19.) quo Nouatiani se ab Ecclesia seiunxerant, Ecclesiarum Episcopi Canoni (nempè Pœnitentiali) adiunxerunt, vt in singulis Ecclesijs presbyter quidam præesset, vt qui post Baptismum lapsi fuissent, coram presbytero ad eam rem designato (secretorum tenace, vt addit Zozom. lib. 7. cap. 16.) peccata sua confiterentur. Episcopi verò (addit postea) qui iam præsunt, quamuis ad longinquum temporis spatium hoc tenerent institutum, tamen temporibus Nectarij immutarunt, propter eiusmodi facinus, quod tum fortè fortuna in Ecclesia admissum est. Mulier quædam nobilis ad presbyterum Pœnitentiarium accedit; peccata quæ post Baptismum admiserat particulatim (vide hìc etiam particularem confessionem) confitetur. Presbyter mulieri mandatum dat vt ieiunijs & precibus se dederet. Mulier diutius eam ob causam in templo morata (vti apertius iterum Zozomenus) se à Diacono constupratam prodidit. Ob quod facinus hoc modo patefactum, Diacono ab Ecclesia electo, tumultus populi concitatus est. Nam indignabantur non solùm de commisso facinore, verumetiam quòd inde grauis nota Ecclesiæ inusta esset. Itaque Eudæmon quidam Ecclesiæ Alexandrinæ presbyter, Episcopo Nectario consilium dedit, presbyterum pœnitentiarum tolleret. Quamquam interim ipsi illi Zozomenus & Socrates adtestantur, quòd antea minora fuerint perpetrata peccata, tum ob verecundiam, tum ob seueritatem eorum qui iudices erant constituti, quippè qui peccata sic sibi priuatim confessa populo publicare fuerint soliti, & sic cogere ad publicam pœnitentiam; quæ, sublato pœnitentiali presbytero, eadem opera fuisse sublata videtur. Atque hoc est (inquit idem Rhenan. Admon. de Tertull. dogmatis, sub finem suæ editionis, vbi suam sententiam mitigat) quod nonum caput Agathensis Concilij præcipit, & refertur etiam à Gratiano dist. 50. Est autem tale. In capite Quadragesimæ omnes publicè pœnitentes, qui publicam susceperunt aut susceperant pœnitentiam, ante fores Ecclesiæ se repræsentent Episcopo cilicijs, sacco induti, nudis pedibus, vultibus in terram prostratis, reos se esse ipso habitu & vultu proclamantes. Ibi adesse debent Decani, id est, Archipresbyteri, presbyteri paræciarum, & presbyter pœnitentium, qui eorum conuersationem diligenter inspicere debent, & secundum modum culpæ pœnitentiam per præfixos gradus iniungant. Post hæc Episcopus in Ecclesiam eos introducat, & cum omni clero septem pœnitentiæ Psalmos in terram prostratus, cum lacrymis pro eorum absolutione decantet. Tunc resurgens ab oratione, iuxta quod Canones iubent, manus eis imponat, aquam super eos benedictam spargat, cinerem priùs mitrat, deinde cilicio capita eorum cooperiat, & cum gemitu & crebris suspirijs eis denunciet, quòd sicut Adam proiectus est de paradiso, ita & ipsi ab Ecclesia pro peccatis suis abijciuntur. Post hæc iubeat ministris, vt eos extra ianuas Ecclesiæ expellant. Clerus verò prosequatur eos cum Responsorio: In sudore vultus tui vesceris, &c. vt videntes sanctam Ecclesiam pro facinoribus suis tremefactam atque commotam, non parui pendant pœnitentiam. In sacra autem Domini cœna rursum ab eorum Decanis & presbyteris Ecclesiæ liminibus repræsententur. Hactenus Decretum Agathensis Concilij retulimus. Porrò de secreta ista confessione re longè saluberrima, qua hodie Ecclesia vtitur, Decretum Vvormaciensis Concilij reperi in hunc modum: Siquis pro aliquo criminali peccato ad nos pœnitentiam acturus vel suscepturus accesserit, oportet nos imprimis rei veritatem adliquidum interrogando discutere. deinde si fidem rectam & Christianam credulitatem fideliter pronuntiet, id est: Pater noster, &: Credo in Deum, quam statim coram nobis memoriter canere compellatur. Et si talis persona est quæ non intelligat, neque etiam illam benè memoriter teneat, exponemus illi prout tunè necesse est; & vt melius statuto die reddat, præcipiemus. Præterea studiosè perscrutandum, an diuersis erroribus sit implicitus; sicut quidam increduli, lapides, lucos, arbores, & huiusmodi vanitates relicta Ecclesia venerantur, & vanissimam phantasiæ deceptionis illusionem in somnijs obseruant. Inquirendum etiam ab eo, si velit pro Christi amore omnem iracundiam dimittere illi cui inimicus est. Aut si habeat quis aliquid aduersus eum, vnde reconciliari debeat, sicut Dominus in Euangelio docet: Si ergo offers munus tuum ad altare, &c. Et alibi ait: Sic & pater meus faciet vobis, si non remiseritis, &c. Et ideò

in oratione quotidie dicimus: Dimitte nobis debita nostra, sicut & nos dimittimus debitoribus nostris. Et de aliis vitiis quantum ei Deus dederit posse, deinceps se emendaturum promiserit, tunc cum omni deuotione ante absidem suscipi debet ad pœnitentiam. Atque tale quidem est Vvormacience Decretum. Quòd verò in capite Quadragesimæ fieri confessio debeat, aliud Decretum reperi, cuius Synodi sit nescio, nam titulo carebat, éstque huiusmodi: Presbyteri admonere debent plebem sibi subiectam, vt omnis qui se sentit mortifero peccati vulnere sauciatum, feria quarta ante Quadragesimam, cum omni festinatione recurrat ad vinificatricem matrem Ecclesiam; vbi quod malè commisit, cum omni humilitate & contritione cordis simpliciter confessus, suscipiat remedia pœnitentiæ, secundum modum canonicis auctoritatibus præfixum. Non solùm autem ille qui mortale aliquid commisit, sed etiam omnis homo, quicunque se recognoscit immaculatam Christi tunicam, quam in Baptismo accepit, peccati macula polluisse, ad proprium sacerdotem festinet venire; cum puritate mentis omnes transgressiones, omnia peccata, quibus Dei offensam se incurrisse meminit, humiliter confiteatur, & quicquid à sacerdote fuerit iniunctum, ac si ab ipso omnipotentis Dei ore esset prolatum, ita diligenter adtendat, & cautissimè obseruet. Consentit cum hoc quod in Pœnitentiario Romano legitur in hunc modum: Hebdomada priori ante ieiunium Quadragesimæ, presbyteri plebeium ad se conuocent populum, & discordantes canonica auctoritate reconcilient, & omnia iurgia sedent. Et tunc primùm confitentibus peccata dent pœnitentiam, ita vt antequàm caput ieunij veniat, omnes confessi pœnitentiam acceptam habeant, vt liberiùs dicere possint: Dimitte nobis debita nostra, sicut & nos dimittimus debitoribus nostris. Huc vsque ex Pœnitentiario. Ceterum non solùm apud Tertullianum, sed etiam apud eos qui multis seculis pòst vixerunt, fit mentio de Exomologesi, id est actu pœnitentiæ, quam confessio criminum necessariò præcedebat, siue publicè fieret de publicis flagitiis, siue priuatim de priuatis. De Exomologesi complures etiam elegantissimi sermones exstant Cæsarij illius Arelatensis, inter quos eminet ille, cuius initium, Quotiescumque, &c. Quin ipse Joannes Chrysostomus, quamquam pluribus locis suam de exomologesi & pœnitentia sententiam indicat, vix tamen alibi id vel magis ingenuè vel apertius testatur, quàm in sermone cui titulus est: Περὶ μετανοίας καὶ ἐξομολογήσεως, quem ego nuper inter alia eius opera nondum versa reperi, vbi sic scribit de exomologesi: Νυνὶ δὲ ὅτι ἀνάγκη παρόντων μαρτύρων ἐξομολογήσασθαι παρὰ τοῖς λογισμοῖς γενέσθω τῆς πεπλημμεληκότων ἡ ἐξέτασις. ἀμάρτυρον ἔστω τὸ δικαστήριον. ὁ θεὸς ὁ εἷς μόνος ἐξομολογούμενον. Et paulo pòst. Εὐλαῦδα ἀμάρτυρον δεῖ δικαστήριον, καὶ σὺ αὐτὸς δικάζεις ὁ ἡμαρτηκώς. Porro tametsi in collectaneis quibusdam Græcis multa compererim de exomologesi & pœnitentia, partim ex Veteribus Basilio, Chrysostomo, Maximóque, partim ex Iunioribus, Nilo, Climace, Isaaco, & Thalassio monachis desumpta; placuerunt tamen in primis quæ nuper ex codice quodam vetustiori excerpsi, in libello de Medicina pœnitentiæ, qui Augustino inscribitur, & aliundè etiam, per studiosum quempiam sublecta. Nam à Gratiano variis locis variis titulis citantur, ad quem librum Lectorem, ne hîc prolixiores simus, remittimus. Atqui confessionem secretam & antea & postea in vsu fuisse, immò etiam sub præcepto, satis commonstrauimus dict. Adnot. nostris ad B. Cypr. de Lapsis, & infrà cap. 9. respondebimus ad argumenta, quæ ex Patribus hîc in argumento adfert Rhenanus, de confessione soli Deo faciendâ, & consilio duntaxat à sacerdotibus petendo. Idque ad verba illa cap. 9. Exomologesis est, &c. aduolui presbyteris, caris Dei adgeniculari, *&, quæ eodem pertinent:* Cùm igitur prouoluit hominem, magis releuat; cùm accusat, excusat; cùm condemnat, absoluit. *& illud cap.* 10. Videlicet siquid humanæ notitiæ subduxerimus, proinde & Deum celabimus. An melius damnatum latere, quàm palàm absolui? *Quæ pro nostra sententia facere quis dubitet?*

CAP. I.

2. Pœnitentiam, hoc genus hominum, &c.] *Caput hoc primum inscripsimus:* Quòd de bonis factis non sit pœnitentia. *Atqui, vti adnotat Rhenanus, Gentiles hîc intelligit, iuxta quod & in Apolog. dixit:* & de vestris fuimus. *Sicut autem hîc:* naturatenus, *sic & alibi aduers. Marc. dixit:* scilicet animatenus saluos.

3. quippè res Dei ratio, &c.] *De* ratione Dei (*inquit Rhenan.*) *quòd videlicet omnia quæ Deus facit, sint naturalia, habes in superioribus libris sæpenumerò. Vt aduers. Marc. lib.* 2. Bonitas Dei & ratio eius, huic quoque instituto patrocinabuntur, in omnibus conspirantes apud Deum nostrum. Nec ratio enim sine bonitate ratio est, nec bonitas sine ratione bonitas. *Item:* & hoc bonum sine dubio & rationale. *Legimus autem ex MS.* 2. nihilque non. *Metaphoram verò esse adnotauit Rhenan. à nauigante sumptam, vbi legitur:* sine gubernaculo rationis transfretantes. *Ego verò lego paulo pòst:* deuersentur, *pro:* diuersentur, *tum quod infrà legatur, tum quòd phrasis sit Tertullianica, de qua latiùs lib. aduers. Valentin.*

4. prout quid in ingratiam cecidit.] *Nos* (*inquit Rhenan.*) *attento quòd alibi etiam* ingratiæ *vocabulo vtatur pro ingratitudine, scripsimus,* prout quid in ingratiam cecidit. *Sic infrà in hoc ipso libro:* viderit ergo ingratia hominum, si etiam bonis factis pœnitentiam cogit. Viderit & gratia, si captatio eius ad benefaciendum incitamento est. *Vbi vides* ingratiam *opponi gratiæ. Qui etiam reposuit rectè:* pœnitentiæ speciem, *pro:* patientiæ spectem, *ex Gorzienſi cod. quamtumuis legant:* patientiæ *MS.* 3. *cod. neque enim hic vlla patientiæ mentio. Eidem etiam acceptum debemus,* contra pœnitentiam malorum, *pro:* patientiæ malum. Incubandi *autem verbo* (*inquit*) *& in præced. & in sequ. vtitur, de quo videat Lector ad lib. de Patientia Adnotationes nostras.*

CAP. II.

5. Quòd si Dei, &c.] *Titulum capiti huic dedimus:* De vera delictorum pœnitentia. *Atqui adnotandum hîc illud,* merita pœnitentiæ. *Item:* Si acceptator, etiam remunerator, *denique:* Bonum factum Deum habet debitorem, sicut & malum; quia iudex omnis remunerator est causæ. *Item illud cap.* 6. mercedem perennis vitæ, *ac:* vt possimus mereri; *idque contra negantes operum bonorum merita, de quo loco communi latiùs libris ad Mart. & de Patientia. Hic sufficiat illud Paciani locum hunc imitantis ad Symphronianum contra Nouatianos: Pœnitentium venia, meritum confitentis.*

6. timentes Dominum scilicet.] *Pertinet hoc ad primam Pœnitentiæ partem, quæ est contritio, cuius initium timor Domini, sicuti infrà Auctor cap.* 5. *docet disertis verbis, & B. Augustin. lib. de Pœnitent. medic. contra quam sentiunt nostri aduersarij, dicentes, vti Lutherus, optimam pœnitentiam esse nouam vitam, neque vlla contritione opus esse, aut* (*sicuti Melanchthon*) *non nisi seruili quodam timore qui metum incutiat. Certè illa necessariò conuincitur vel ex illo Isai.* 26. *secundum* 70. *A timore tuo Domine concepimus, & quasi parturiuimus, & peperimus spiritum salutis.*

7. ad suam misericordiam maturauisset.] *Hoc est* (*inquit Rhenan.*) *maturè se recepisset & in tempore. Sic Cyprianus gratiam* maturantem *eleganter ad Donatum dixit: Accipe* (*inquit*) *quod sentitur antequàm discitur, nec per moras temporum longa agnitione colligitur, sed compendio gratiæ* maturantis *hauritur.*

8. pœnitentiam dedicauit.] Dedicandi *verbo* (*eodem Rhenano teste*) *libenter vtitur Tertullianus, de nouis rebus loquens, vt aduers. Marc. lib.* 1. vt imperio eius diuina bonitas in terris dedicaretur, *& lib. de Carn. resurrectione:* De materia potius subiacenti volunt ab illo vniuersitatem dedicatam. *Cyprianus de Aurelio: Interim* (*inquit*) *vobis hac die auspicatus est pacem, dum* dedicat *lectionem. Vide & Adnotat. nostras in B. Cypr. Epist.* 33. *num.* 9.

9. præsse

9. præire intinctionem pœnitentiæ.] Intinctionem *vocat Baptiſmum (inquit Rhenan.) vt infrà*: Erga pœnitentiam vitium, præſumptio intinctionis importat. *Item:* Hæc enim prima audiẽtis intinctio eſt, metus integer. *Sic aduerſus Praxeam:* Et nouiſſimè mandans vt tingerent in pãtrem & filium & ſpiritum ſanctum, non in vnum. Nã non ſemel, ſed ter, ad ſingula nomina in perſonas ſingulas tingimur. *Ita loquitur & Cyprianus. Expone (inquit Rhenan.)* præire pœnitentiæ, *hoc eſt præcedere pœnitentiã. Qui ex Gorzienſi cod. caſtigauit:* antè cõponeret, *pro:* ante poneret. *& ibi* Dominus ſcilicet afferens, *ſubaudit:* ſalutem. *Eſt autem ſignificantius quod legitur:* pœnitentia verrens & radens, *quã quod habet 1. editio, & MS.* auertens & tradens; *itẽ placet:* foras, *quod habent excuſi, magis quàm:* foris, *quod MS. Atqui* opera (*inquit rectè Rhenan.*) *pro labore. Legimus denique cum Latinio & MS.* ne bonis vnquam factis, *pro* ne nobis.

10. cur pœnitentiam inuadit delinquentium? priuatum.] *Sic diſtinximus iuxta Latinij notas. Atqui* inuadere (*ait Rhenan.*) *verbum vſurpatum ſæpè Tertulliano ad Vxorem lib. 2.* De cibo, de poculo inuadere, deſiderare, in mente habere? *& in hoc lib. infrà:* Eam tu peccator, mei ſimilis ita inuade.

Cap. iii.

11. Quorum ergo pœnitentia iuſta, &c.] *Huius capitis inſcriptio hæc eſt ex verbis ipſis Auctoris:* Quòd etiam carnalium delictorum pœnitentia iuſta ſit, *qui hanc materiam latius tractat, ne quis fortè in calumniam vertat quod præmiſit:* Peccatum, niſi malum factum, dici non meretur. *Legimus autem paulopòſt cum MS.* peccata eorum diſcernat, *pro:* earum. *nam de corpore & ſpiritu loquitur.*

12. alia manu eius expreſſa, alia adflatu eius conſummata.] *Alludit ad illud Geneſ. 2. ſecundum 70. Formauit Deus hominem, puluerem accipiens de terra;* & adflauit *in faciem eius ſpiritum vitæ. Pertinere interim videtur quod carne formata paraphraſticῶς adijcit,* manu Dei, *ad errorem eius, quo corporeum Deum putauit, ac quod de ſpiritu dicit* adflato *ſpiritu Dei, ad eius opinionem alteram paradoxam, quod animæ omnes ex prima illa traducuntur; de quibus latius inter errores in noſtris Prolegomenis.*

13. Viderint enim ſiqua caſui, &c.] *Simile eſt iſtud illi quod alicubi habet B. Auguſtinus, peccatũ adeo debere eſſe voluntarium, vt niſi voluntarium, peccatum non ſit. Rectè autem dicit:* Viderint, *tamquam definire nolens, an ſicuti* caſus *& neceſſitas, ita & ignorantia à peccato excuſet. nam hoc eodem libro contrarium ſuſtinet de ignorantia cap. 5. Atqui adnotat rurſus phraſes Tertullianicas Rhenanus:* quanto principalis, *tum hic, tum antea, & mox:* quemdamodum, *pro: Quomodo, interrogatiuè; qui etiam ex Gorzienſi collatione primus legit:* adulterum eum. *pro:* ad vltimum reum, *&:* cur non, ſolatium ſui ſaturans, pro facto cedat, *ex coniectura quæ mihi placet, pro:* vt non eis, *ſine interrogatione.*

Cap. iiii.

14. Omnibus ergo delictis, &c.] *Aliud nihil hoc capite tractatur, quàm* Ad pœnitentiam ex ſcripturis adhortatio. *quod imitatur Cyprian. lib. 3. Teſtimon. cap.* 114. *hoc titulo: Dum in carne eſt quis, exomologeſin facere debere. Quum autem prius dixerit,* non facti ſolùm, ſed & voluntatis delicta pœnitentia purganda eſſe, *& hîc repetat:* Omnibus delictis ſeu carne ſpiritu, ſeu facto, ſeu voluntate commiſſis; *faciunt hi loci pro pro particulari pœnitentia, atque adeò & cofeſtone omnium & ſingulorum peccatorum grauiorum. Quò pertinet etiam locus B. Cypriani lib. de Lapſis: Videt Deus corda & pectora ſingulorum, iudicaturus eſt non tantùm de factis, ſed & de verbis & de cogitationibus noſtris, &c. Quantò itaque fide maiores & timore meliores ſunt, &c. qui quoniam de hoc vel cogitauerunt, hoc ipſum apud ſacerdotes Dei dolenter & ſimpliciter confitentur. Similiter Origenes lib. 3. in cap. 16. Leuit. Pronuntiet, inquit, peccatum quod peccauit, etiam de cogitationum ſecretis. Et expreſſius B. Chryſoſt. homil. 46. ad pop. Antiochenum: Dic tua per ſpecies peccata. Ac homil. 9. in Epiſt. ad Hebr. Si dicat, peccator ſum, non autem ad peccatorum ſpecies deſcendat, dicens quia hoc & hoc peccaui, numquam, &c. D. verò Auguſt. etiam circumſtantias conſiderandas monet lib. de Vera & falſa pœnitentia cap. 14. Conſideret (inquit) qualitatem criminis, in loco, in tempore, in perſeuerantia, in varietate perſonæ, & quale hoc fecerit tentatione, & de ipſius vitij multiplici executione. Non malè ergo & B. Thomas Aquinas ſimilia docet, quamtumuis repugnet Rhenanus in huius libri argumento.*

15. qui pœnam per iudicium deſtinauit.] Deſtinare *hîc proprie accipitur, pro:* deputare, *cuius & alteram ſignificationem habes infrà lib. aduerſ. Valentin.*

16. Pœnitere, & ſaluum faciant te.] *Hanc ſcripturam hoc modo citatam nuſquã reperire potui, ſed eius loco apud B. Cyprian. epiſt. 28. & lib. de Lapſis hanc: Cum conuerſus gemueris, tunc ſaluaberis, & ſcies vbi fueris. Similiter B. Hieron. epiſt. ad Sabinan. ac Ruſticum, & B. Auguſtin. de Pœnitent. medicin. quẽ admodum adnotauimus illic Adnotat. noſtris ad priorem locum num. 2. & ad poſteriorem num. 110. Aſſerentes etiam illic, locum hunc deſumptum ex Ezechiele, partim 18. partim 33. cap. Similiter Cæſarius Arel. lib. 50. de Lætan. & Ambroſ. in Pſal. 37. Pacianus verò ad Sympron. contra Nouat. Iſaiæ illud ipſum adſcribit, alludens fortaſſis ad illud cap. 43. Dic tu prior iniquitates tuas, vt iuſtificeris. Hanc autem lectionem nuſquam quidem reperi, ſed magis accedit ad illud Ezechiel. 18. Conuertimini, & viuetis. Atqui* Pœnitere, *pro pœnitentiam age, noua vox eſt; ſicuti etiam apud vulgatum interpretem* Pœnitemini, *Marc. 1. & Act. 3.*

17. & pœnitentiam malo quàm mortem.] *Etiam hoc paucioribus verbis contraxit Auctor. nam Ezechiel. 33. pluribus idipſum habetur. Imitati ſunt autem illum B. Pacianus vbi ſuprà, & B. Cyprian. dicto l. Teſtim. cũ li. de Bono patiẽt, legat: Nolo mortem morientis, quantum vt conuertatur & viuat. Et lib. ad Nouatian. Nolo mortem peccatoris, ſed deſidero vt auertatur à viâ ſua peſſima, et viuat.*

18. ego enim præſtantiam in delictis meis agnoſco:] *Similiter ſub finẽ:* peccator enim omnium notarum quum ſim. *vnde videtur nondum presbyter fuiſſe cùm hunc librum ſcriberet, & eodem tempore ſcriptus liber de Baptiſmo, vbi ſub finẽ:* Tertulliani, *inquit,* peccatoris memineritis. *Atqui adnotat Rhenanus* præſtantiam *hîc in malam partem accipi.*

19. vt naufragus alicuius tabulæ fidem.] *Ambroſius (inquit Rhenan.) ad Virginem lapſam: Sed tu quæ iam ingreſſa es agonem pœnitentiæ, inſiſte miſera fortiter, inhære tamquam* naufragus tabulæ. *Hieronymus ad Demetriadem de Pœnitentia loquens: Illa, inquit, quaſi* ſecunda poſt naufragium *miſeris* tabula. *quod ipſum repetit in cap. 3. Eſaiæ. Ambo ſunt hunc locum imitati. Quibus adjice Paciani verba infrà citata cap. 8. vbi de hoc latius etiam Auctor. Legimus autem ex MS.* perlauabit, *pro eo quod erat:* proleuabit, *maximè cùm 3. codex legat:* prolauabit.

20. protelabit.] *Hoc eſt (vt interpretatur Rhen.) ad portũ vſquè quãlibet diſtantem producet. Aduerſ. Marc. li. 4. dixit:* Nec quinque circiter, ſed ſexcenta millia hominum protelauit, *pro eo quod eſt, vitam eorum exhibito victu produxit ſuſtentauitque.*

21. & in fõlijs perennat.] Perennat (*inquit Rhenan.*) *pro perenniter durat. Aliter dixit Suetonius,* non perennauit, *pro eo quod eſt, non vixit anno integro. Alludit autem ad verba Pſalmi primi. Adnotauerat idem ad lib. de Reſurr. carn. vbi legitur:* dentes incorruptos perennare. *Mirum verò quòd 3. MS. legant* ſecurem, *pro:* ſecurim; *qui etiam legunt:* pro hoc, *vbi eſt:* per hoc: *ſed priorem lectionem vtrobique retinuimus.*

CAP. V.

22. Hoc enim dico, &c.] *Titulum huic capiti imposuimus:* De peccato post pœnitentiam non iterando, & ijs qui saluo metu & fide peccare se dicunt. *Meminerit autem Lector eum de pœnitentia publica loqui, vti initio diximus.*

23. nullum ignorantiæ prætextum.] *Quemadmodum adnotat Rhenan. Vsurpat* prætextum *neutro genere, sicut in Valentinianis:* Sed enim, *inquit*, sub prætexto dilectionis in patrem, æmulatio superabat. *& infrà lib. de Cult. fœm.* prætexto necessitatis.

24. Cùm etiam ignorantes Dominum nulla exceptio tueatur à culpa.] *Facit locus iste contra nouos istos Euangelicos, qui ab Apostolorũ tempore maiores nostros in ignorantia perpetua vixisse dicunt, & tamen à culpa excusatos. Imprimis autem pro sententia Auctoris faciunt frequentiss. illa sacrificia, immolari iussa pro peccatis ignorantiæ, Leuit. 4. & 5. ac Num. 15. de quibus & Hebr. 9. Deinde & in nouo Testamento Act. 2. B. Petrus ad illos, quos sciebat per ignorantiam peccasse: Pœnitemini, inquit, & conuertimini, vt deleantur peccata vestra. Hinc Patrum omnium conformis est sententia, quòd ignorantia, quam crassam moderni Theologi vocant, neminem à culpa excuset, qualis illa haud dubiè fuisset, si verum illi dicerent.*

25. vt denuò Malus.] *Rectè ad marginem adnotauit Rhenan.* Malus *diabolus, tum hic, tum lib. de Patient. non semel. Similiter Patres quidem interpretantur illud Orat. Dominicæ: Sed liberanos à malo. ad quod alludere videtur Auctor.*

26. Ita, qui per delictorum pœnitentiam statuerat Domino satisfacere.] *Similiter Auctor infrà sub finem cap. 7.* Habes cui satisfacias. *cap. 8.* Confessio satisfactionis consilium est. *& cap. 9.* Sed quatenus satisfactio confessione disponitur, confessione pœnitentia; Deus mitigatur. *& cap. 10.* Domino offenso satisfacere. *Loci adnotatu certè dignissimi. pro* satisfactione *peccatorum, quæ tertia est Pœnitentiæ pars, quam hîc agnitam à Tertulliano Magdenburgenses Centuriatores negare non audent, sed vti calumniantur, à Montanisante. Verum redarguit eos loco in arg. suprà citato B. Pacianus, qui ante hæresim comscriptum hunc librum asserit. Deinde B. Cyprianus Tertulliani errores nusquam secutus, certe in hoc loquendi genere ipsum imitatur frequentissimè Epistolis, nempè 8. 9. 10. 11. 12. 26. 27. 40. 52. 55. 59. 64. 65. & 69. item libris de Lapsis, de Vnitate Ecclesiæ, ac de Oper. & eleemosynis, quibus locis non semel* satisfactionis *etiam necessitatem vrget. Nec absimiliter B. Pacianus Paræn. ad Pœn. ac Epist. ad Sympron. ac lib. aduers. Nouatian. & post eos BB. Basilius Orat. 1. de ieiunio, Ambros. ad Virg. lapsc. cap. 8. & in Psalm. 37. Augustin. Enchirid. cap. 70. & hom. 50. cap. 11. ac 15. Leo item Papa Epist. 91. Quin quòd locum illum Matth. 3. Facite fructus dignos pœnitentiæ, de* satisfactione *interpretantur Chrys. & Hieron. in Comment. ac Basil. Reg. breuiorum cap. 288. Quò pertinet etiam quod suprà cap. 2. dixit Auctor:* Bonum factum Deum habet debitorem, sicuti & malum; quia iudex omnis remunerator est causæ. *Et pulcherrima illa c. sequ. comparatio inter emptorem & venditorem, precium & mercem, ac Deum & pœnitentem, veniam & pœnitentiam. Denique illud Epiphonema B. Cyprian. lib. de Lapsi. Qui sic, inquit, Deo* satisfecerit, &c. *non eam solam Dei veniam merebitur, sed coronam. Neque verò hæc* satisfactio *peccatorum quicquam repugnat* satisfactioni *Christi. Quia (Basilio teste dict. Reg. breu. qu. 2.) Deus, pro remissione peccatorum nostrorum dimisso vnigenito suo, quantum in se est, ea iam antea omnibus condonauit. Quoniam autem misericordiam & iudicium sanctus vir canit, & testatur Deum misericordem esse & iustum, necesse est vt quæ à Prophetis & Apostolis de Pœnitentia dicta sunt, ea à nobis præstentur.*

27. Sed aiunt quidam, &c.] *Adnotatu dignus etiam iste locus aduers. nouam quorundam hæresim (æqua nec Caluinistæ abhorrent) qui sibi sufficere arbitrantes, si corde & animo suam religionem retineant, quamuis Catholicorum contrariæ sibi religioni exercitijs ac mysterijs se immisceant, immò & communicent.* Sed ista (*inquit Auctor*) ingenia de semine hypocritarum pullulare consuerunt.

CAP. VI.

28. Quicquid ergo mediocritas nostra, &c.] *Inscripsimus hoc caput:* Quòd etiam Audientes seu Catechumeni pœnitentiam agere debeant. *Idipsum autem inculcant Auctor infrà lib. de Baptismo, August. epist. 48. & 118. ac. homil. 39. & 50. & latiùs de Vtili. pœnitent. libro, Chrysost. in illud supradictum Matth. 3. Facite fructus dignos pœnitentiæ, & illus antiquior Origenes homil. 2. in Leuit. addentes interim multo fuisse grauiorem & luctuosiorem eorum, qui post Baptismum peccarunt, pœnitentiam. Legimus autem ex MS.* omnis salutis, *pro:* omnes.

29. nouitiolis istis.] *Catechumenos intelligi adnotauit Rhen. & simili appellatione vocari* Nouitios *fratres initio suæ conuersionis non malè diuinauit. Est autem pulcherima Metaphora, qua eos vocat* catulos infantiæ recentis, qui necdum perfectis luminibus incerta reptant (*vbi Hellenismus est*) *alludens (vti ille adnotauit) ad prouerbium: Canis festinans cæcos parit catulos.*

30. sed includere eam negligunt.] *Translatio (inquit ille) à rebus, quas si non* includas, *statim amittas.*

31. præsumptio intinctionis.] Intinctionem *Latinè expressit. Auctor, quod Græci βαπτισμὸν vocant, sicuti & paulopòst:* intinctos, *pro: Baptizatos. Vide suprà num. 9.*

32. & commeatum sibi faciunt delinquendi.] Commeatus (*inquit Rhen.*) *est venia quæ militi datur, vt possit ad tempus abesse à castris, vel negotiorum vel valetudinis causa. Adnotauimus plus semel. Cyprianus in Epist. quadam Ad martyres & confessores; Hæc (inquit) lætior accepto post gloriam* commeatu, *in Ecclesia laude florere. Idem de Mortalitate: Quum quidam de collegijs & consacerdotibus nostris iam infirmitate defessus, & de appropinquante morte solicitus,* commeatum sibi *precaretur. Vtitur etiam eadem voce B. Cypr. Epist. 34. vbi vide Adnotat. nostras num. 2. Accipitur etiam illud:* quàm eruditionem, *pro potius quàm. Item* mercem *singulari numero, pro:* merces.

33. veniam addicere instituit.] Addicere (*inquit idem*) *venditoris est, verbum Juris.*

34. Tunc opinor emendatos licebit.] Opinor (*adnotauit idem Rhenan.*) *& hîc* licebit, *dictum pro:* liquebit, *fallente fortassis pronuntiatione. Nam lib. de Carne Christi, indicauimus in vetustis exemplaribus* licuit *scriptum pro: liquuit, à liquet:* Quanquã licuit iam & de nomine hominis, de statu qualitatis, & de seusu tractationis, & de exitu passionis humanam constitisse. *Ita, ni fallor, hoc loco* licebit, *pro liquebit positum. Infrà habes:* discidio maris, quod soli populo peruium licebat.

postquàm libertate mutatus est.] Mutare (*inquit idem*) libertate; *Tertullianicum est. Sic & lib. de Resurr. carn.* Oro te, si famulum tuum libertate donaueris. Notarum *verò nomine, ignominas intelligit, & non ita multo post:* circumduci *vsurpat, pro: fallacijs obtegi. Legimus autem ex MS.* quia tempus pœnitentiæ idem, *pro:* id est.

36. abolitionem delictorum omni modo inturis aquam, &c.] *Quod baptismus* omni modo abolitio sit delictorum, *habet etiam B. Cyprian. dum ab omni fœce contagionis antiquæ, lauacri vitalis sanctificatione purgari nos dicit, lib. de Disc. & hab. virg. & Epist. 2. ad Donatum vocat baptismum, mortem criminum. Vbi latius contra Lutheranos hanc esse & aliorum veterum sententiam comprobauimus Adnot. nostr. n. 8. & 14. & infrà aliquid dicemus lib. de Baptismo. Eodem pertinet quod habet* cùm hominem sentit plenè liberatum, &; tot in homine mortis opera diruta, tot titulos damnationis erasos.

37. asperginem vnam, &c.] *Videtur alludere ad baptismum qui per aspersionem fiebat, quem etiam verum esse B. Cypr. indicat Epist. 76. ad Magnum, vbi videat Lector Adnot. nostras*

noſtras n. 44. *Etſi autem in qualibet aqua celebrari poßit baptiſmus in neceßitate, aquam tamen prius conſecrari oportere non ſemel idem B. Cyprian. docet, & nominatim etiam in concil. Carthag. Sedatus Epiſcopus: Aqua (inquit) ſacerdotis prece in Eccleſia ſanctificata, abluit delicta.*

38. ſymbolum mortis.] *Baptiſma intelligi rectè adnotauit Latinius: in eo enim Chriſto commorimur (Apoſtolo teſte) & conſepelimur.*

39. inter Auditorum tyrocinia.] *Eleganter dictum probè adnotauit Rhenan. Nam* Auditores, *& vti mox appellantur* Audiẽtes (*quos ea ætas vocabat Catechumenos*) *nihil aliud erãt quàm tyrones fidei Chriſtianæ. Similiter B. Cypr. Epiſt.* 13. *&* 24 *de quo vide Adnot. noſtras, priori loco num.* 4. *& poſteriori n.* 7. *quibus adde ex Rhenano, quod ſicut* Audientium *doctorem Optatum Cypr. ſic Demetrius Epiſcopus Origenem Adamantium conſtituit Magiſtrum Catechumenorum apud Alexandriam. Quo officio primus poſt Apoſtolos apud Alexandriam Pantenus, ſecundus per ordinem Clemens, tertius functus eſt Origenes Clementis diſcipulus. Auctor Euſeb. Eccl. hiſt. l.* 6. *c.* 3. *Legimus autem cum MS.* 3. Quid autem te à perfecto Dei verbo ſeparat, *pro*: Dei ſeruo.

40. Lauacrum illud obſignatio eſt fidei.] *Econtrariò infrà ſi mendoſi non ſint codices lib. de Baptiſmo:* Fides (*inquit*) obſignatio baptiſmi, & baptiſmus veſtimentum fidei. *de quo ibi latius. Legimus autem mox cum Latinio:* an cui diſplicet *pro*: aut. *Atqui pro eo quod excuſi legunt*, à cuſtodibus corporum obſtructi (*qua paraphraſi intelligit Eunuchos, qui etiamnum apud Italos & Hiſpanos matronas cuſtodiunt*) *legunt MS.* 2. abſtracti, *& vnus*: abſtructi, *ſed illud placet.*

Cap. vii.

41. Huc vſque Chriſte Domine, &c.] *Proſopopeia hæc ad Chriſtum, initium eſto huius capitis, cuius titulus:* De ſecunda poſt baptiſmum pœnitentia. *Quod imitantur BB. Pacianus epiſt.* 1. *ad Sympron. vbi de pœnitentia tractare incipit, & Auguſt. hom.* 27. *qui dicit Paganorum fuiſſe eam obiectionem quam proponit*, quaſi pateat ad delinquendum locus, quia patet ad pœnitendum. *Ironia autem videtur illud:* Euaſimus ſemel, hactenus periculoſis (*ſeu quod malim*, periculis) noſmetipſos inferamus.

42. repudium & naui & mari dicunt.] *Nam (inquit Rhen.) vt eſt apud Publium Mimographũ: Improbè Neptunũ accuſat, qui iterum naufragium facit. Venuſtus verò ſermo, cum inquit:* Repudium & naui & mari dicere, *tranſlatione ſumpta ab his qui vxori libellum repudij mittunt. Similiter infrà lib. de Hab. mul. cap.* 4. *repudium cœli dixit.*

43. Formidant videri inculare.] *Aliter hîc:* inculcare *accipit, quàm. c.* 4. *cùm diceret:* Nos verò pro noſtris anguſtijs vnũ inculcamus. *Ibi enim propriè, hic verò pro: cõculcare aut proculcare. Similiter dixit etiam Pacianus aduerſ. Nouatian. ad Sympron. Vides nõ* inculcari *à nobis ſententiã Domini, ſed probari. Eſt autem phraſis Tertullianica, qua & lib. de Patientia dixit:* tentationes inculcat: *imò & Cyprianica, quemadmodum adnotauimus lib. ad Demetrian. num.* 3.

44. peruerſis traditionibus.] *MS. tres:* conditionibus. *Illud tamen magis placet, vt agat contra Montaniſtas, qui peruerſis* traditionibus *ſuis de nulla poſt baptiſmum pœnitentia, à via certa fideles detorquebant. Eo autem quod addit* peruerſis, *patet non omnes ab Auctore* Traditiones *impugnari. Verum de his latius infrà lib. de Cor. militis, vbi multas Eccleſiæ* Traditiones *probat.*

45. intinctionis ſera obſtructa.] *Pulchrè: nam baptiſmum iterari non licere. Verùm de hoc latius lib. de Baptiſmo contra Anabaptiſtas, Atqui non multo poſt vbi legitur:* pigeat iterum periclitari, ſed non iterum liberari, *Pacianus vbi ſuprà, qui verba præcedentia & hæc imitatur, ſic legit:* pudeat periclitari, ſed non pudeat liberari; *nos tamen illud cum MS. retinuimus.*

46. Iteratæ valetudinis iteranda medicina eſt.] *Adnotauit Latinius:* valetudinem *pro morbo accipi.*

Cap. viii.

47. Id ſi dubitas, euolue quæ ſpiritus Eccleſijs dicat, &c.] *Caput hoc titulo inſigniuimus:* Quòd ad veniam propenſus ſit Deus. *Imitatur autem & hunc locum Pacianus, tũ ad verbũ dicta epiſt.* 1. *ad Sympron. tum etiã Paræneſi de Pœnitent. & partim cõtra Nouatian. ad eundẽ Sympron. qui vbique ſcripturam eandem Apocalypſeos citat, & proinde poſtremo loco caſtigãdus, ſicuti alibi & verè legit:* age pœnitentiam, *pro eo quod eſt*: patientiam. *Item priori ſupracitato loco debet legi*: Pergamenos docentes peruerſa, *pro: diuerſa. Et econtrario cum Paciano lego hîc:* Sardos, *pro*: Sardios, *quum illud Græcè & Latinè legatur.*

48. Non ait, qui ceciderit, reſurget, &c.] *B. Pacianus* 2. *prioribus locis iam dictis legit*: Nónne. *B. Cyprianus*: Numquid; *lib. Teſtimon.* 3. *c.* 114. *& idipſum ſignificat Hebræa & Græca vox apud Hieremiam. Sed meminerit Lector Tertull. vſurpare ſolere:* Non, *pro*: Nónne. *Sic infrà Exhort. caſtit. Tom.* 5. Non illud dicendum erit? *Atqui ſi vera eſt lectio*: auerſatus, *quod legit hîc Auctor & Pacianus Præn. ad pœnit. oportet vt Actiuum paßiuè accipiatur more Tertullianico, pro*: auerſus, *quod altero loco legunt Pacianus & B. Cyprian. et editiones Latinæ omnes: nam Græcè eſt ὁ ἀποστρέφων. Quod ipſum Cypriano non infrequens eſſe adnotauimus ad lib.* 1. *Teſtim. aduerſ. Judæos n.* 15.

49. qui miſericordiam mauult quàm ſacrificium.] *Sic ex* 3. *MS. pro*: ſacrificia. *nam illud & Oſee* 6. *& Matth.* 9. *in omnibus editionibus legitur.*

50. Lætantur cœli, &c.] *Huncquoque Luc.* 16. *locum latiſſ. Auctorem imitatus proſequitur B. Pacianus, tum Paræneſi ad pœniten. tum epiſt.* 1. *ad Sympron. qui priori loco legit*: vides vbi de tuo reditu gaudeatur. *quare & hîc adiecimus* reditu.

51. poſt inopiã.] *Latiùs Pacianus ad Sympron. poſt prodacta omnia bona, & cum meretricibus & fornicarijs nepotaua; quod paucioribus Euangeliſta (vt etiam adnotauit Rhenan.)* δαπανήσαντος δὲ αὐτὸ πάντα. *nã luxus comes ſolet eſſe* inopiæ. *MS. autem cod.* 3. *legunt hîc*: vitulum præoptimum, *ſed magis correſpondet contextui*: præopimum. *Legimus autem iterum cum* 3. *MS.* Tantum releuat confeſſio delictorum. *pro eo quod ſubſtituerat Rhen.* delictum.

Cap. ix.

52. Huius igitur pœnitentiæ ſecundæ, &c.] *Caput hoc pertractat* De pœnitentiæ actu publico, *quod ipſum ad verbum imitantur & B. Cyprian. ſub finem lib. de Lapſ. & B. Pacianus Paræneſi ad pœnit. ſeu libro de Pœnit. & confeſſ.*

53. Exomologeſis eſt, &c.] *Hoc diligenter (inquit Rhenan.) obſeruandum quod hîc dicit*, Exomologeſin actum eſſe, quo pœnitentia adminiſtratur, & miniſterium pœnitentiæ, *quemadmodum infrà docebit. Id quod rectè intellectum, multum conferet ad capiendam mentem veterum Eccleſiæ ſcriptorum. Hinc illud Cypriani eſt, ad Antonianum; Apud inferos dum confeßio non eſt, nec* exomologeſis *illic fieri poteſt. Diſcimus autem ex eiuſdem ſanctiſſimi Martyris ſcriptis hunc olim in Eccleſia ſeruatum ordinem, vt primùm fieret confeßio criminum apud ſacerdotes Dei: hanc ſequebatur pœnitentia, quæ & præcſſerat. Pœnitentiã excipiebat* exomologeſis, *quã ſubſequebatur impoſitio manus Epiſcopi aut cleri. Hac facta, dabatur Euchariſtia ſic reconciliato. Atque hoc eſt quod Cyprian. epiſt.* 14. *tertij libri (iuxta nouam editionem n.* x.) *dicit: Nondum pœnitentia facta, nondum* exomologeſi *finitã (vbi videsapertam diſtinctionem) nondum manu eis ab Epiſcopo aut clero impoſita, Euchariſtia illis datur. Et præcedit: Quum in minoribus peccatis agant peccatores pœnitentiam iuſto tempore, & ſecundum diſciplinæ ordinem ad* exomologeſin *veniant, & per manus impoſitionem Epiſcopi aut cleri ius communicationis accipiant. Hæc illic. Ergo* exomologeſis *actus ipſe pœnitentiæ fuit illic coniunctus. Idem epiſt.* 16. *l.* 3. (*ſeu iuxta nouã editionẽ n.* xii.) *Nã quũ in minoribus (inquit)*

delictis quæ non in Deum committuntur, pœnitentia agatur iusto tẽpore, & exomologesis fiat, inspecta vita eius qui agit pœnitentiã ad cõmunicationem quis venire possit, nisi prius illi ab Episcopo aut clero manus fuerit imposita. Et reliqua. Item in sermone (seu potius libro) de Lapsi. Denique, inquit, quanto & fide maiore & timore meliore sunt, qui quamuis nullo sacrificij aut libelli facinore constricti, quoniam tamen de hoc cogitauerunt, hoc ipsum apud sacerdotes Dei dolenter & simpliciter confitentur; exomologesin *conscientiæ faciunt, animi sui pondus exponunt, salutarem medelã paruis licet & modicis vulneribus exquirunt. Enimuerò liquere potest ex citatis Cypriani locis, occultorum scelerum* exomologesin *etiam fuisse secretam, quam etiamnum retinet Ecclesia, dum sacerdos pro modo delicti, certum ieiunium, eleemosynam, aut precationes confitenti iniungit. Vnde & in Ecclesiis præsertim Occidentis antiquitas confessionis secretæ stabilitatur, quæ disciplinæ Ecclesiasticæ columen est, si anxietatem demas, & restituas libertatem. Amissa autem disciplina, corruant omnia necesse est. Habemus de disciplina Romanæ Ecclesiæ valde insignem epistolam presbyterorum & diaconorum vrbis Romæ, ad Cyprianum cuius initium: Quamquam bene sibi conscius animus. l. 2. quæ nũc est, n. 31. Rectè quidem meo iudicio, quemadmodum latius Adnot. nostris in B. Cyprianum l. de Lapsi. num. 99. vbi etiam interim adnotaui subinde aliter* exomologesin *accipi, & propriè, pro omni confessione pœnitentiali. Bene autem habet quod etiam Rhenan. hic fateatur primum in Actu sollemni pœnitentiæ confessionem apud sacerdotes Dei etiam secretè fieri solitam, idque post pœnitentiã quæ præcesserat, quã nos contritionem vocamus, de qua mox latius, vt non sit necesse pluribus eius opinionem conuellere, de qua suprà num. 1. nisi eatenus quatenus sentire videtur sacerdotes solum in consilium adhiberi, de quo c. sequ. latius remittentes interim Lectorem ad meas Adnot. n. 98. in lib. B. Cypr. de Lapsis. hoc vno hîc addito, quod disertis verbis confessionem secretorũ peccatorum agnoscat lib. de baptismo, infrà in hæc verba:* Impressuros baptismum orationibus crebris, ieiunijs & geniculationibus, & peruigilijs orare oportet, & cum confessione omnium retrò delictorum, &c. Nobis gratulandum est, si non publicè confitemur iniquitates aut turpitudines nostras.

54. qua delictum Domino nostrum confitemur.] *Pertinet hoc ad primam confessionem, quæ Deo fit antequàm sacerdotes accedamus, dum conterimur de peccatis commissis: verũ hanc non solam sufficere ex sequentibus manifestius est, quàm vt pluribus sit opus. Itaque eodem modo intelligendi sunt loci B. Chrysost. in argumento citati, quos perperam adducit Rhenanus, vt probet soli Deo confitendum (cui tamen hîc contradicit, comprobans etiam sacerdoti, vti modò dictum, eam fieri solitam) neque enim vspiam addit vocem: soli. & vbi dicit: Non dico vt confitearis conseruo tuo, addit: vt exprobret. Deinde de pœnitentia publica illum agere, quæ iam à prædecessore suo Nectario sublata erat, patet ex his verbis: Nec apud alios accusa, vt te prodas in publicum & similia. Et verò contrarios locos Chrysostomi partim in Cypr. adnotauimus, partim sequenti capite, quibus expressiss. docet (& maximè lib. 3. de sacerdot.) etiam sacerdotibus confitendum. De Ambrosio (quamquam ille locum non adferat) eadem est ratio. Bedam denique & Hesichium etiam de publica pœnitentia loqui manifestum est, quæ eorum ætate solis hæreticis & schismaticis infligebatur, non alijs, quantumuis grauiss. peccatoribus. Pulcher est hac de re Augustin. locus hom. 49. Nemo sibi dicat: Occultè ago pœnitentiam, apud Deum ago, in corde ago. Ergo sine causa dictum est? Quæ solueritis, &c.*

55. De ipso quoque habitu atque victu mandat, &c.] *Deerat hîc (inquit Rhen.) verbum* mandat, *quod nos reposuimus ex Gorrhensi collatione.* De ipso quoque habitu atque victu mandat, sacco & cineri incubare, *subaudi Exomologesis. Nam cùm* exomologesis sit actus pœnitentiæ, & disciplina hominis humilificandi, conuersationem iniungens misericordiæ illicem; *exponit, quidnam sit illud, aut quænam conuersatio, quæ Dei misericordiam & Ecclesiæ illiciat inuitétque.*

56. Sacco & cineri incubare, &c.] *Rursum hîc habes (inquit idem) verbum* incubare, *vt paulo antè:* Cum ijsdem incubas quibus retrò ignarus? *In libro de Patientia:* Quòd si hîc patiẽtiæ incubabo. *Hieronymus ad Demetriadem: Meliúsque est hoc facere, quam repositus opibus* incubare. *Porrò similia* exomologeseos *opera describit nobis Cyprianus in sermone (seu libro) de Lapsis: Orare, inquit, oportet impensius, & rogare, diem luctu transigere, vigilijs noctes ac fletibus ducere, tempus omne lacrymosis lamentationibus occupare, stratos solo, adhærere* cineri, *in cilicio volutari & sordibus, post indumentum Christi perditum nullum iam velle vestitum, post diaboli cibum malle ieiunium, iustis operibus incumbere quibus peccata purgentur, eleemosynis frequenter insistere quibus à morte animæ liberentur. Atqui ijsdem penè verbis Pacianus loco mox citato: Cilicio corpus inuoluere,* cineri incubare, *ieiunia fera meditari, perditam vitam sordida veste lugere.*

57. animum mœroribus deijcere, &c.] *Idipsum mox latius dixit:* ingemiscere, lacrymari, & mugire dies noctésque ad Dominum Deum tuum. *Similiter & Pacianus: Flere in conspectu Ecclesiæ & lugere. & B. Cyp. præter verba paulo antè citata eodem l. de Lapsi. Pœnitentiam criminis veris doloribus exprimentes, Dei misericordiam deprecemini. Illi se anima prosternat, illi mœstitia satisfaciat. Reuertimini, inquit, ad me ex toto corde vestro, simúlque & ieiunio & planctu. Iram eius igitur & offensam ieiunijs, fletibus, sicut admonet ipsa, placemus. Quæ omnia quum fiant ob peccata commissa, cui dubium hæc ad Contritionem pertinere, primam pœnitentiæ partem, maximè quum addat Auctor* animum deijcere, *& proinde non solùm exteriori habitu, sed ex animo velit ista fieri? Certè præterquàm quod fundamentum sit huius doctrinæ illud Psalm. 50. Cor contritum & humiliatum Deus non despicies; manifestè dolorem illum ob commissa peccata ad pœnitentiam necessarium esse docent Patres omnium sæculorum, tum in Comment. eius loci, tum etiam alibi, plerumque etiam vtentes contritionis voce aut compunctionis & ad eam rem comprobandam scripturis Psalm. 6. 37. 55. ac 118. Hierem. 31. Ioel. 2. 1. Corinth. 2. & 2. Corinth. 7. Nominatim verò BB. Basil. hom. in Martyr. Iulittam, ac Regul. breu. qu. 22. & 288. Chrisost. homil. 5. de Pœnit. ac 34. in c. 12. ad Hebræos, & 46. ad popul. Antioch. item Paræneſi ad Theodor. Monach. ac lib. duobus de compunct. cord. Ephrem similibus eodem titulo libris duobus. Ambros. in Psal. 37. & conc. 17. in Psalm. 118. Aug. Enchirid. c. 65. ac serm. 1. 2. 3. de Nat. Domini, ac de nat. boni contra Manich. c. vlt. Theodoretus denique Epit. diu. decret. c. de Pœnitentia. Eodem etiam pertinere adnotauit Illustriss. Eruditissimiusque Cardinalis nostri sæculi Stanisl. Hosius Confession. Polonicæ c. 46. illud Auctoris infra lib. 2. adu Marc.* Nam & in Græco sono (*nempè μετανοίας*) Pœnitentiæ nomen ex dilecti confessione, sed ex animi demutatione compositum est. *Quæ autem (inquit ille) potest esse* animi demutatio, *vbi ea quæ prius placuerunt, non displicent?*

58. presbyteris aduolui caris Dei adgeniculari.] *Sic hunc locum restitui ex 3. MS. Vaticanis codicibus, qui constanter legunt*: caris Dei, *pro eo quod excusi hactenus*: aris Dei; *quæ adeò lectione Rhen. colligebat suis Adnotat. & ego similiter in Leiturgicis Latinorum meis, ad aras siue ad altare Dei adgeniculationes iam tum vsitatas fuisse: verùm quòd huic loco non conueniat, remittimus eius rei tractatum ad illum lib. de Orat.* si ad aram Dei steteris. *Hic enim re penitius examinata, legi non potest*: aris Dei. *nam Pœnitentes ne ad Pastophoria quidem virorũ aut mulierum, multominus intra septa cleri, aut ad aras vsque venire permittebantur, sed ante fores Ecclesiæ illis locus assignabatur, sicuti patet ex ijs quæ suprà de publicæ pœnitentiæ ritibus ex Rhenano descripsimus. Quibus adijcere licet illud, quod in argumento huius libri habet idem Rhenanus. Ex tripartita, inquit, historia (quæ habet id ex Zozomeno loco supracitato) veterem Pœnitentium ritum libet referre, quando conferet id ad Tertullianum intelligendum, quamquam nonnihil diuersum fuisse puto. Sunt autem hæc verba: Stant enim rei, & velut in Lamentationibus constituti. Dum enim sacra celebratio fuerit adimpleta, illi communionem non percipientes, cum gemitu & lamentatione*

semetipsos

ſemetipſos in terram proſternunt. Ad quos concurrens Epiſcopus, & ipſe cum lacrymis & gemitu ſpirituali proſternitur, & omnis Eccleſiæ plebs fletibus inundatur. Poſt hoc autem prior ſurgit Epiſcopus, & eleuat iacentes à terra. Tunc competenter pro pœnitentibus facta oratione, dimittit omnes. At illi afflictionibus ſponte vacantes aut ieiunijs, ab abſtinentia lauacri, aut ſuſpenſione ciborum, aut rebus alijs quæ iubentur, expectant communionis tempus, quod decernit Epiſcopus. Conſtituto verò tempore, velut quoddam debitum exſoluentes, afflictione peccatorum curati cum populo communione participantur. Hactenus illius hiſtoriæ verba retulimus. Hic mos adhuc obſeruatur in quibuſdam Eccleſijs in die Dominicæ cœnæ, haud dubiè natus ab illa exomologeſi, id eſt, actu pœnitentiæ, cui Tertullianus meminit; immò fieri poteſt, vt ab illius ætate quaſi per manus in hac vſque tempora ſit traditus, pauculis ceremonijs adiectis. Exomologeſin Fabiolæ D. Hieronymus his verbis deſcribit: Quis (inquit) hoc crederet, vt poſt mortem Secundi viri, in ſemet reuerſa (quo tempore ſolent viduæ negligentes, iugo ſeruitis excuſſo agere ſe liberius, adire balneas, volitare per plateas, vultus circumferre meretricis) ſaccum indueret, & errorem publicè fateretur, vt tota vrbe ſpectante Romana ante diem Paſchæ in baſilica quodam Laterani, qui Cæſariano truncatus eſt gladio, ſtaret in ordine pœnitentium, Epiſcopo, preſbyteris, & omni populo collacrymantibus: ſparſum crinem, ora lurida, & ſqualidas manus, ſordida colla ſubmitteret? Quæ peccata fletus iſte non purget? Quas inueteratas maculas hæc lamenta non abluant? Hæc Hieronymus. Et verò quod aduolui, *ſeu prouolui, ſeu proſterni* presbyteris & caris Dei adgeniculari *ſoleant confitentes, iã ab Apoſtolicis tẽporibus patet, ex Epiſtola B. Dionyſij Areopagitæ ad Demophilũ, Epiſt. 8. vbi illum increpat, quod ſacerdotem ſacerdotis genua procidentem calce abiecisſet. Eodem pertinet quod B. Auguſt. dict. homil. 49. contra eos agit, qui erubeſcant genu flectere ſub benedictione Dei, ita illic abſolutionem nuncupans, eò quod ſacerdos abſoluens, benedictione quadam vtatur, vti infrà latius c. ſequ. Atqui & antea & hîc voces ſunt Tertullianicæ:* expungit, & fruſtratur.

Cap. x.

59. Pleroſque tamen hoc opus, &c.] *Inſcripſimus hoc caput* De ijs quos pudor à Pœnitentia deterret. *Imitatur autem etiam hic Tertullianum penè ad verbum Pacianus Paræneſi ad Pœnit. Prudentes, inquit, ægri medicos non verentur, ne in occultis quidem corporum partibus etiam ſecaturos, &c. Similiter vulnerum apertioni confeſſionem comparare ſolent alij Veteres, & nominatim Origenes & Ambroſius locis infrà citatis, Baſil. Reg. Breu. qu. 229. & Chryſoſt. hom. 3. ad populum Antioch. Quum autem qui curari cupit ſua vulnera, neceſſe ſit vt omnia & ſingula medico ſeu chirurgo patefaciat, certè facit & iſta comparatio pro particulari peccatorum confeſſione, de qua ſuprà initio cap. Eſt etiam Tertullianicum:* ſaluti prodactæ, *pro:* profligatæ, *&* Næ, *Græcum adfirmandi aduerbium. Item:* offenſam ſui.

60. Quid conſortes caſuum tuorum, &c.] *Locum hunc ſic expreſsit B. Pacianus:* Conſorres caſuum *veſtrorum timere nolite. Nullum corpus membrorum ſuorum vexatione lætatur, immò pariter dolet, & ad remedium collaborat. In vno & altero Eccleſia eſt, Eccleſia verò Chriſtus. Atqui adeo qui fratribus peccata ſua non tacet, Eccleſiæ lacrymis adiutus, Chriſti precibus abſoluitur.*

61. Grande planè emolumentum, &c.] *Ironiam eſſe rectè adnotauit Latinius: nam id patet ex eo quod ſequitur,* videlicet (*quod vſurpat pro Scilicet*) impetratur, &c,

62. quam palàm abſolui,] *Quandoquidem qui à Deo ſolo abſolueretur, non poſſet dici:* palàm abſolui, *facit iſtud magnoperè ad abſolutionem Pœnitentis in Eccleſia per ſacerdotes. De qua ſic pulchrè B. Cyprian. de Lapſ. Confiteantur ſinguli quæſo delictum ſuum, dum adhuc qui deliquit in ſæculo eſt, dum admitti confeſſio eius poteſt, dum ſatisfactio* & remiſſio facta per ſacerdotes *apud Dominũ grata eſt. Et expreſsius epiſt. 52. ad Anton. cõtra Nouatios, Per ſacerdotes eius pacem poſſe concedi. Itẽ epiſt. 54. ad Cornel. Quãdo permiſerit ipſe qui legẽ dedit, vt ligata in terris, etiam in cœlis ligata eſſent, ſolui autem poſſent illic, quæ hic in Eccleſia ſoluerentur. Neque verò aliter illam ſcripturam Matth. 18. & aliam ſimilem Ioan. 20 interpretantur (præter eos quos adnotauimus ad epiſt. iam dictam 52. n. 86. & ad epiſt. 54. n. 17.) BB. Cyril. in c. 12. Ioan. tractat. 56. Leo Papa epiſt. 91. Auguſt. de verbis Domini ſer. 11. ac de Ciuit. Dei l. 20. c. 19. Hier. Comment. in 16. c. Matt. Ambroſ. in Pſal. 38. & l. de Pœnit. 2. c. 2. Chryſ. hom. 5. de verbis Iſaiæ, Vidi Dominum. Baſil. conſtit. Monaſt. c. 23. & epiſt. 3. ad Amphil. c. 73. Athanaſ. denique ſermon. in illud: Profecti in pagum. Ex quibus omnibus pot t non ſolùm conſilij gratia adiri ſolitos ſacerdotes à Pœnitentibus, ſed potius abſolutionis gratia, cuius vel ipſam formam expreſsit Ambroſ. l. de Spiritu ſancto c. 19. Non in ſuo, inquiens, ſed in Patris & Filij & Spiritusſancti nomine ſacerdotes peccata dimittere. Quo pertinet adeò etiam illud quod ſuprà ex Auguſt. adduximus, vbi Benedictionem Dei appellat hîc ſacramentum. Plerique etiam Veterum interpretantur ſic illud Ioan. 11. de Lazaro, vbi Apoſtolis Chriſtus dixit: Soluite eum, & ſinite abire. Denique quod ipſi ſacerdotes peccata remittant, expreſſ. verbis præterea reperire eſt apud Chryſoſt. lib. tribus de ſacerd. & Origenem hom. 2. in Pſalm. 37. & hom. 2. in Leuit. B. autem Pacianus epiſt. 1. ad Sympron. etiam argumentis aduerſariorum noſtrorum reſpondet in hæc verba: Solus hoc, inquies, Deus poterit.* Sed & quod per ſacerdotes ſuos facit, ipſius poteſtas eſt. *Nam quid eſt illud quod Apoſtolis dicit: Quæ ligaueritis in terris, &c. Cur hoc,* ſi ligare aut ſoluere hominibus non licebat? *An tantùm hoc ſolis Apoſtolis licet? Ergo & baptizare ſolis licet, & Spiritum ſanctum dare ſolis, & ſolis gentium peccata purgare, quia totum hoc non alijs quàm Apoſtolis imperatum eſt, &c. Denique & Epiſcopi Apoſtoli nominantur, ſicut de Epaphrodito Paulus ediſſerit: Fratrem & commilitonem, inquit, meum, veſtrum autem Apoſtolum. Si ergo & lauacri & chriſmatis poteſtas maiorum longè charismatum ad Epiſcopos inde deſcendit,* & ligandi quoque ius adfert & ſoluendi. *Quod & ſi nos id ob noſtra peccata temerariè vindicamus, Deus tamen illud vt ſanctis & Apoſtolorũ cathedrã tenentibus non negabit. Cui ſimilia habet etiam Anaſtaſius Nicenus qu. 6. in ſcript. hoc titulo. Sit ne bonum confiteri peccata viris ſpiritalibus: vbi latiſſ. tractat quidquid huc pertinet. Quæ verba eo lubentius adduximus, tum quòd rarus ſit liber, tum vt eadem opera reſpondeatur ſimilibus argumentis, quæ infrà iam Montaniſans adfert. Auctor mutata priori ſententia Catholica, lib. de Pudicitia T. 5. Atqui paulopoſt pro eo quod erat:* pulueris alicuius mordacitate anxiari, *ſubſtituimus ex MS. c.* cruciari.

Cap. xi.

63. Quid ſi præter pudorem, &c.] *Agit c. iſtud:* De ijs qui corporis incommodis deterrentur à Pœnitentia. *In quo eundem imitatur tum B. Cyprian. ſub finem li. de Lapſ. Lamentari eum putamus ex toto corde, &c. Item B. Pacianus dicta Paræneſi ad pœnit. Quid dicitis (inquit) Pœnitentes? Vbi eſt veſtræ carnis interitus? An quod in ipſa pœnitentia, &c. reliqua vtriuſque loci omittentes, ne fortè prolixiores ſimus. Sunt autem iterum hic Tertullianicæ voces & phraſes:* diuerſari; oris de ieiunio vanitate.

64. in coccino.] *Per* coccinum (*inquit Rhenanus*) *intelligit veſtem cocco infectam. Martialis:*

Coccina formoſæ donas & Iunthina mœchæ.

Coccum vulgo granum vocant, Latinè reddentes Græcum τῆς κόκκου vocabulum. Apud Hieronymum ad Fabiolam de veſte ſacerdotali, Coccus igni & æthere deputatur.

65. & Tyrio.] Tyrium (*inquit idem*) *appellat veſtimentum ex purpura* Tyria *conſtans. Ouidius.*

Siue erit in Tyrijs, Tyrios laudabis amictus.

Qui etiam adnotat Cedo *hîc accipi pro:* da, *aut:* date.

66. Siquid ficti nitoris, &c.] *Ad hunc fucum (inquit Rhen.) mulieres ceruſſa vtuntur,* coactum *verò* ruborem *purpuriſſo efficiunt; vſum autem explicat clariùs B. Pacianus: Siquid (inquit) ferruginei pulueris in ſupercilio fulguret, aut* ficti nitoris *in genas rutilet, aut* coacti ruboris *in labia deſudet. Verum de his latius infrà lib. de hab. muliebri.*

67. Defæcato senectutem vini.] *Similiter B. Pacianus: Et exquisitius* vinum & defæcatio senectutis. *Veteres enim vt* vinum defæcarent. *& liquidius redderent, minusque nocens fractis viribus, ante quàm biberent; colo transmittebant, vti ante me ad notauit Turnebus Aduers. l. 11. c. 28.*

68. Sed enim illos qui ambitu obeunt capessendi magistratus, &c.] Obire (*inquit Rhen.*) *absolutè pro obambulare, quod Cicero* obire *commitia dixit. Molestiæ autem & labores eorum qui Consulatum Vrbis Romæ vel alios* magistratus *quondam ambiebant, graphicè hîc depinguntur. Sed eandem rem elegantissimè describit Cypr. ad Donatum: Qui amictu clariore conspicuus fulgere sibi videtur in purpura, quibus hoc sordibus emit vt fulgeat? quos arrogantium fastus prius non pertulit? quas superbas fores matutinus salutator obsedit? quot tumentium contumeliosa vestigia stipatus clientium cuneus antè præcessit; vt ipsum etiam salutantium comes post modum pompa præcederet, obnoxia non homini, sed potestati? et reliqua. Atqui per vocem* decrescentes *significat gestum sese dimittentis in reuerentiam alterius, iuxta quod idem adnotauit; & voce* congreges *vtitur, propter schema quod est in vocibus* celebres & exules.

69. propter vnius anni volaticum gaudium.] *Nam Consulatus (inquit idem Rhenanus.) erat magistratus annuus. Item aliæ quædam functiones annuæ. Cyprianus: Eant nunc magistratus, & Consules siue Proconsules annuæ dignitatis insignibus, & duodecim fascibus glorientur. Est verò antiqua vox* volaticum, *pro inconstanti etiam Ciceroni vsitata l. 2. ad Attic. & de Arusp. c. 43.*

70. securium virgarúmve.] Secures & virgæ *præferebantur Consulibus in publicum prodeuntibus, quas vno fascium nomine comprehendit dicta Epist. ad Donatum B. Cyprianus.*

CAP. XII.

71. Si de Exomologesi retractas, &c.] *Capiti huic titulum dedimus* Quod omnia hæc metus gehennæ æternæ superare debeat. *Imitatur etiam hunc locum B. Pacianus ijsdem penè verbis vbi suprà. ex quo & MS. 3. correximus*: exomologesis extinguet, *pro*: extinguit. *Ex censura item Ioan. Harrisij legimus*: adeptione, *pro*: adoptione.

72. quum fumariola quædam.] *Alludit (inquit) Rhen.) ad Vesuuium Campaniæ montem. Quod autem deinde adiungit, apertius exponit l. de Pallio, quum inquit*, Ex huiusmodi nubilo & Tuscia Vulsinios pristinos deusta, quo magis de montibus suis Campania speret erepta Pompeios. *Vbi vtrobique figura Græca vtitur: nam oppidorum nomina sunt. In altero loco etiã* speret, *pro timeat posuit, sicut & hîc* sperent, *pro timeãt. Idem narrat in Apologetico his verbis*: Sed nec Tuscia iam tũc atque Campania de Christianis querebantur, quũ Vulsinios de cœlo, Pompeios de suo monte profudit ignis. *Similiter Pacianus: Æstuant indefessis flammarum globis Æthna & Ianiculus (sic enim lego) & Vesuuius Campanus.*

73. ignis intrinsecus fœta.] *Figura (vti adnotauit Rhenan.) Græca, hoc est secundum eas partes quæ* igni fœtæ *sunt siue* fœtæ ignis, *vt ipse loquitur, per genitiuum.*

74. Ceruus sagitta transfixus, &c.] *Imitantur ijsdem penè verbis & hunc locum B. Pacianus, vbi suprà, & B. Hieronym. in c. 7. Ecclesiastæ. verùm Capris, seu potius Capreis, illi tribuunt quod Auctor* Ceruo *tribuit. Cui consentit Plin. lib. 8. in hæc verba (vti etiam Rhen. citat.)* Dictamnum *herbam extrahendis sagittis* Cerui *demonstrauere, percussi eo telo, pastúque eius herbæ erecto. Auctor Plin. l. 8. c. 27. Mentionem eius herbæ facit Virgil. lib. Æneid. 12.*

Tum Venus indigno nati concussa dolore
Dictamnum genitrix Cretæa carpit ab Ida,
Puribus caulam folijs & flore comantem
Purpureo. Non illa feris incognita capris
Gramina, quum tergo volucres hæsere sagittæ.

Irreuocabiles moras *verò interpretatur idem Rhen. difficulter reuocabiles: nam ferrum teli facile eximi non potest.*

75. nouit illos oculare rursus, &c.] *Hic habes (inquit Rhenan.)* oculare, *cuius contrarium exoculare tritum verbum. De.* Chelidonia *Plinius*: Chelidoniam, *inquit, visui saluberrimã hirundines monstrauere, vexatis pullorum oculis illa medentes. Vtitur autem eadem voce & Pacianus & Hieronymus.*

76. institutam à Domino Exomologesin sciens.] *Rectè etiam hîc Rhenanus adnotat, Traditum à Domino & institutum istum pœnitentiæ actum & ministerium, qui adeò quum etiam confessionem vel ipso teste (vti supra diximus cap. 9.) coniunctam habuerit, necesse est vt & illam à Domino institutam credamus, maxime illis verbis supracitatis c. 10. Quorum retinueritis peccata, &c. atque adeò, malè rursum hîc adnotat secretam confessionem ex publica exortam. Benè interim habet, quòd nolit abrogari, sed emendari adhibitis sacerdotibus (iuxta B. Cyprian.) ætate & fide integris, sacra lectione instructis.*

77. vnguium aquilinum in morem efferatione, & capilli incuria horrorem leoninum præferente.] *Ita hunc locum castigauimus ex Paciano, qui eum imitatus ad verbum. ferè sic habet: Leonum in illo iubas impexa cæsaries, & barbarum horrorem exuperat, & longè curuis vnguibus horrentes aquilas mentiuntur. Antea erat* vnguium leonium in morem, &: horrorem aquilinum. *Verum repugnat etiam ipsa aquilæ & leonis effigies, quorum ille vnguibus, hic verò capillis horret. Ex MS. autem tribus legimus, vt. verè legendum est* Pro, *pro* Proh. *Item*: diſcidio maris, *pro*: dissidio, *quam etiam lectionem comprobauimus in Cyprian. Adnotat. nostris ad epist. 44. n. 4.*

78. de istis duobus humanæ salutis quasi Pharis.] *Alludit ad turrim Pharon. quæ in insula Pharo inter orbis miracula (quibus comparat Reges duos Nabuchodonosor & Pharaonem: quo fit vt legamus cum MS. cod.* duobus, *pro* duabus) *à Plin. lib. 36. cap. 13. & Strabone lib. 17. recensetur.*

79. Adam exomologesi restitutus in Paradisum.] *Hoc contra Tatianum hæreticum, cuius erat hæresis, Adam salutem consequi non potuisse, vti patet ex l. de Præscript. adu. hæres. infrà T. 3. vbi de hoc latius.*

ARGV-

ARGVMENTVM IACOBI PAMELII IN LIBRVM DE ORATIONE.

ORATIONEM *Dominicam explicaturus Tertullianus, eadem opera Orationibus sacrificiorum quomodo intereſſe debeamus explicat.*

Principio, tum ab auctore Chriſto, qui eam Diſcipulis noui Teſtamenti determinauit, I. *commendat, tum etiam quòd ea Breuiarium quoddam totius Euangelij diſciplinæ comprehendatur.*

Præfatiuncula autem illa: Pater noſter qui in cælis es, Deum orari docet, & fidem commendari. II.

Petitionem primam hoc continere, vt ſanctificetur in nobis nomen Domini. III.

Secundam, vt fiat voluntas Dei per omnia in nobis tam ſpiritu quàm carne, & vt ſalui ſimus & IIII. *in cælis & in terris.*

Tertiam, vt adueniat nobis regnum Dei, & cum illo regnemus. V.

Quartam, tum vt terrenis quoque noſtris neceſſitatibus prouideat Deus, tum vt corpori Domini VI. *quòd illis verbis: Hoc eſt corpus meum, in pane cenſetur, communicemus.*

Quintam eſſe Exomologeſin delicti, & veniæ petitionem, vti euadamus iudicium exactionis ad ſoluen- VII. *dum nouiſſ. quadrantem.*

Sextam, vt non de remittendis tantùm, ſed & de auertendis delictis ſupplicaremus, petendo ne nos VIII. *induci patiatur in tentationem, ſed vti indicat interpretans clauſula, nos euehat à malo.*

Porrò addit, ex eo quod dixit Dominus: Petite & accipietis, etiam ius nobis eſſe ſuperſtruendi & IX. *alias petitiones, quas, ſub finem, ſacrificiorum Orationes nuncupat, nos Collectas Miſſarum dicimus.*

Ita tamen vt præceptorum Dei memores, non priùs ad Dei altare accedamus, quàm omni & ira X. *& animi confuſione vacui: neque enim agnoſci poterit à Spiritu ſancto ſpiritus inquinatus.*

Alioqui rationi non eſſe conſonum, manibus ablutis, ſpiritu verò ſordente, orationem obire, (im- XI. *probans quibuſdam vſitatum morem lauandi totius corporis) quas, inquit, non adtollimus tantùm, ſed etiam expandimus Dominica paſſione modulantes.*

Deinde & alia quædam denotat, quæ non religioni, ſed ſuperſtitioni deputanda ſunt; vel eo coërcen- XII. *da, quòd gentilibus adæquent; vti ſunt depoſitis penulis orationem facere, & adſignata oratione aſſidendi mos: ſiquidem irreuerens ſit aſſidere ſub conſpectu Dei viui, angelo adhuc orationis aſtante.*

Atqui & cum modeſtia & humilitate adorandum, manibus temperatè ac probè elatis, nec vultu in XIII. *audaciam erecto, neque clariore voce, ne proximis obſtrepamus.*

Denique eos item reprehendit, qui ieiunantes, præterquàm ſub Paſcha, habita oratione cum fratri- XIIII. *bus oſculum ſubtrahunt; quale enim ſacrificium, à quo ſine pace receditur. Item illos qui ſtationem ſeu ieiunium ſolui putabant accepto corpore Domini: accepto enim corpore Domini & reſeruato, vtrumque ſaluum eſſe, & paticipationem ſacrificij, & executionem officij.*

Ceterùm meminit huius libri S. Hilarius in Matth. can. 5. De Orationis autem ſacramenti neceſsitate commentandi (ita lego, pro: commendandi) Cyprianus vir ſanctæ memoriæ nos liberauit; quãquã & Tertullianus huic volumẽ aptiſſ. ſcripſerit; ſed conſequẽs error hominis detraxit ſcriptis probabilibus auctoritatem. Quæ eius verba adduximus vt agnoſcat vel ipſo adteſtante Lector, quòd ante hæreſin Liber hic conſcriptus ſit, vt ne quis (quod facere ſolent Magdenburgenſes) quæ hic de ſacrificio & corpore Domini tam luculenter expreſsit, ad errorem Montaniſtarum referat. Intelligit autem Librum S. Cypriani de Oratione Dominica, in quo ad verbum ferè, vti ſolet, hunc imitatur, & verba etiam quædam ex vltimo capite, de quibus infrà, tranſſcripſit Hrabanus noſter lib. de Inſtit cler. 2. c. 3. Quorum duorum teſtimonia, etſi vel ſola ſufficere debeant, certè non modò Ioan. Gagnæus, qui primus in editione Pariſienſi edidit, ſed & Lælandus MS. hunc librum vidiſſe ſe teſtatur, atque adeò ad MS. Anglicanum exemplar Gelenius caſtigauit. Ego, quum quod optaſſem, nullum nanciſci potuerim, ſaltem Adnotationibus, quæ ad confirmationem Chriſtiani ſacrificij faciunt, illuſtraui.

Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI DE ORATIONE LIBER.

CAP. I.

DEI [2] spiritus, & Dei sermo, & Dei ratio, sermo rationis, & ratio sermonis & spiritus. Vtrumque Iesus Christus Dominus noster nouis discipulis noui Testamenti nouam orationis formam determinauit. Oportebat enim in hac quoque specie nouum vinum nouis vtribus recondi, & nouam plagulam nouo assui vestimento. [3] Ceterùm quicquid retrò fuerat, aut demutatum est, vt circuncisio: aut suppletum, vt reliqua lex: aut impletum, vt prophetia: aut perfectum, vt fides ipsa. Omnia de carnalibus in spiritalia renouauit noua Dei gratia superducto Euangelio expunctore totius retrò vetustatis. In quo & Dei spiritus, & Dei sermo, & Dei ratio approbatus est Dominus noster Iesus Christus: Spiritus quò valuit, sermo quo docuit, ratio quo venit. Sic oratio à Christo constituta ex tribus constituta est. Ex sermone, quo enunciatur: ex spiritu, quo tantum potest: ex ratione, qua docetur: Docuerat & Ioannes discipulos suos adorare. sed omnia Ioannis Christo præstruebantur, donec ipso aucto (sicut idem Ioannes prænuntiabat, illum augeri oportere, se verò deminui) totum præministri opus cum ipso spiritu transiret ad Dominum. Ideò nec extat in quæ verba docuerit Ioannes adorare, quòd terrena cœlestibus cesserint. Qui de terra est, inquit, terrena fatur, & qui de cœlis adest, quæ vidit, ea loquitur. Et quid non cœleste, quod Domini Christi est? vt hæc quoque orandi disciplina. Consideremus itaque benedicti cœlestem eius sophiam, in primis de præcepto secretè adorandi: quo & fidem hominis exigebat, vt Dei omnipotentis & conspectum & auditum sub tectis & in abditis etiam adesse cõsideret: & modestum fidei desiderabat, vt quẽ vbique audire & videre fideret, ei soli religionẽ suam offerret. Sequente sophia in sequenti præcepto proinde pertineat ad finem & modestiam fidei, si non agmine verborum adeundum putemus ad Dominum, quem vltrò suis prospicere certi sumus. Et tamen breuitas ista, quòd ad tertium sophiæ gradum faciat, magnæ ac beatæ interpretationis substantia fulta est: quantúmque substringitur verbis, tantum diffunditur sensibus. Neque enim propria tantùm orationis officia complexa est, venerationem Dei, aut hominis petitionem, sed omnem penè sermonẽ Domini, omnem commemorationem disciplinæ, vt reuera in oratione breuiarium totius Euangelij comprehendatur. [4] Incipit à testimonio Dei & merito fidei, quum dicimus, *Pater qui in cœlis es*. Nam & Deum oramus, & fidem commendamus, cuius meritum est hæc appellatio. Scriptum est, Qui in eum crediderint, dedit eis potestatem vt filij Dei vocentur. Quanquam [5] frequentissimè Dominus patrem nobis pronunciauit Deum. Immò & præcepit, ne quem in terris patrem vocemus, nisi quem habemus in cœlis. Itaque sic adorantes etiam præceptum obimus. Fœlices qui patrem agnoscũt. Hoc est quod Israëli exprobratur, quod cœlum ac terram spiritus contestatur, [6] Filios, dicens, genui, & illi me non agnouerunt. Dicendo autem patrem, Deum quoque cognominamus. Appellatio ista & pietatis & potestatis est. Item in patre filius inuocatur. Ego enim, inquit, & pater vnum sumus. [7] Ne mater quidem Ecclesia præteritur. Siquidem in filio & patre mater recognoscitur, de qua constat & patris & filij nomen. Vno igitur genere aut vocabulo & Deum cum suis honoramus, & præcepti meminimus, & oblitos patris denotamus. [8] Nomen Dei patris nemini proditum fuerat: etiam qui de ipso interrogauerat Moyses, aliud quidem nomen audierat. Nobis reuelatum est in filio. [9] Iam enim filius nouum patris nomen est. Et apertiùs, *Nomen tuum* manifestaui hominibus. id ergo vt *sanctificetur* postulamus. Non quòd deceat homines benè Deo optare, quasi sit & aliud de quo ei possit optari, aut laboret nisi optemus. Planè benedici Deum omni loco ac tempore condecet ob debitam semper memoriam beneficiorum eius ab omni homine. Sed & hoc benedictionis vice fungitur. Ceterùm quando non sanctum & sanctificatum est per semetipsum nomen Dei, cùm ceteros sanctificet ex semetipso? Cui illa angelorum circumstantia non cessat dicere Sanctus, Sanctus, Sanctus. Proinde igitur & nos [10] angelorum si meruerimus cãdidati iam hinc cœlestem illam in Deum vocem, & officium futuræ claritatis ediscimus. Hoc quantum ad gloriam Dei. Alioquin quantum ad nostram petitionem, cùm dicimus, Sanctificetur nomen tuum, id petimus vt sanctificetur in nobis, qui in illo sumus: simul & in ceteris quos adhuc gratia Dei expectat, vt & huic præcepto pareamus, [11] orando pro omnibus, etiam pro inimicis nostris. Idcóque suspensa enunciatione non dicentes, Sanctificetur in nobis, in omnibus dicimus.

CAP. II.

CAP. III.

CAP. IIII.

[12] Secundum hanc formam subiungimus; [13] *Fiat voluntas tua in cœlis & in terra*, non quòd aliquis obsistat quo minus voluntas Dei fiat, & ei successum voluntatis suæ oremus, sed in omnibus petimus fieri voluntatem eius. [14] Ex interpretatione enim figurata carnis & spiritus nos sumus cœlum & terra. Quanquam etsi simpliciter intelligendum est: idem tamen est sensus petitionis, vt in nobis fiat voluntas Dei in terris, vt [15] possit scilicet fieri & in cœlis. Quid autem Deus vult quàm incedere nos secundum suam disciplinam? Petimus ergo substantiam & facultatem voluntatis suæ subministret nobis, vt salui simus & in cœlis & in terris, quia summa est voluntatis eius salus eorum quos adoptauit.

Est

Matth. 6. & Luc. 11. Matth. 9.

Joan. 3.

Matth. 6.

Joan. 1. Matt. 6. 7. 10. 16. 21. Matth. 23.

Isai. 1.

Joan. 10.

Gen. 32. Exod. 3. Matth. 11. Joan. 17. Psal. 34.

Isai. 6. & Apoc. 4.

Matth. 5.

A Est [16] & illa Dei voluntas, quam Dominus administrauit prædicando, operando, sustinendo. Sic enim ipse pronunciauit, non suam, sed patris facere se voluntatem : sine dubio quæ faciebat, ea erant *Ioan. 6.*
voluntas patris, ad quæ nunc nos velut ad exemplaria prouocamur, vt & prædicemus, & operemur, & sustineamus ad mortem vsque. Quæ vt implere possimus, opus est Dei voluntate. Item dicentes, Fiat voluntas tua, vel eo nobis benè optamus, quòd nihil sit mali in Dei voluntate, etiam si quid pro meritis cuiusque secus inrogatur. Iam hoc dicto ad sufferentiam nosmetipsos prænonemus. Dominus quoque cùm substantia passionis infirmitatem carnis demonstrare iam in sua carne voluisset, [17] Pater, inquit, transfer poculum istud. Et recordatus, nisi quòd mea non, sed tua fiat voluntas. Ipse erat voluntas & potestas patris, & tamen ad demonstrationem sufferentiæ debitæ voluntati se patris *Luc. 22.*
tradidit. [[18] *Veniat* quoque *regnum tuum*, ad id pertinet quòd & fiat voluntas tua, in nobis scilicet. CAP. V.
Nam Deus quando non regnat, in cuius manu cor omnium regnum est? Sed quicquid nobis optamus, in illum auguramur, & illi deputamus quod ab illo expectamus. Itaque si ad Dei voluntatem & *Prou. 21.*
[19] ad nostram suspensionem pertinet regni dominici repræsentatio, [20] quomodo quidam pertractum quendam in seculo postulant? quum regnum Dei, quod vt adueniat oramus, ad consummationem seculi tendat, optamus maturiùs regnare, & non diutiùs seruire. Etiam si præfinitum in oratione non esset, de postulando regni aduentu, vltrò eam vocem postulassemus, festinantes ad spei nostræ complexum, Clamant ad Dominum in visu animæ martyrum sub altari : Quonam vsque non vlciscéris, *Apocal. 6.*
Domine, sanguinem nostrum de incolis terræ? [21] Nam vtique vltio illorum à seculi fine dirigitur. Immò quàm celeriter veniat, Domine, regnum tuum. Votum Christianorum, confusio nationum, exultatio angelorũ, propter quod conflictamur, immò potius propter quod oramus. [[22] Sed quàm ele- CA. VI.
gãter diuina sapientia ordinẽ orationis instruxit? vt post cœlestia, id est post Dei nomen, Dei volun-
B tatem, & Dei regnum terrenis quoque necessitatibus petitioni locum faceret? nam & edixerat Dominus: Quærite priùs regnum, & tunc vobis etiam hæc adijcientur. Quanquam *Panem nostrum quoti-* *Matt. 6.*
dianum da nobis hodie, spiritaliter potiùs intelligamus. Christus enim panis noster est, quia vita Chri- *Ioan. 6.*
stus, & vita panis. Ego sum, inquit, panis vitæ. Et paulò suprà: Panis est sermo Dei viui, qui descendit de cœlis. [23] Tum quòd & corpus eius in pane censetur: Hoc est corpus meum. Itaque petendo panem quotidianum, perpetuitatem postulamus in Christo, & indiuiduitatem à corpore eius. Sed & quia carnaliter admittitur ista vox, non sine religione potest fieri & spiritalis disciplinæ. Panem enim peti mandat, [24] quod solum fidelibus necessarium est: cetera enim nationes requirunt. Ita & exem- *Matth. 6.*
plis inculcat, & parabolis retractat, cùm dicit, Numquid panem filijs pater aufert, & canibus tradit? *Matth. 15.*
Item, Nunquid filio panem poscenti lapidem tradit? Ostendit enim quid à patre filij expectent. Sed *Matth. 7.*
& nocturnus ille pulsator, panem pulsabat. Meritò autem adiecit; Da nobis hodie, vt qui præmiserat; *Luc. 11.*
Nolite de crastino cogitare quid edatis. Cui rei parabolam quoque accommodauit illius hominis, *Matth. 6.*
qui prouenientibus fructibus ampliationem horreorum & longæ securitatis spatia cogitauit, is ipsa *Luc. 12.*
nocte moritur. [[25] Consequens erat, vt obseruata Dei liberalitate, etiam clementiam eius precare- C. VII.
mur. Quid enim alimenta proderunt, si illis reputamur reuera quasi taurus ad victimam? [26] Sciebat
Dominus se solum sine delicto esse. Docet itaque, *petamus* [27] *dimitti nobis debita nostra.* [28] Exomolo- *Ezech. 33.*
gesis est petitio veniæ, quia qui petit veniam, delictum confitetur. Sic & pœnitentia demonstratur
acceptabilis Deo, quia magis vult eã quàm mortẽ peccatoris. [29] Debitũ autem in scripturis delicti figura est, quòd perinde iudicio debeatur; & ab eo exigatur, nec euadat iustitiam exactionis, nisi do-
netur exactio, sicut illi seruo dominus debitum remisit. Huc enim spectat exemplum parabolæ to-
C tius. Nam & quod idem seruus à domino liberatus, non perinde parcit debitori suo, ac propterea de- *Matth. 18.*
latus penes dominum tortori delegatur ad soluendum [30] nouissimum quadrantem, id est modicum *Matth. 5.*
vsque delictum, eò competit, quod remittere nos quoque profitemur debitoribus nostris. Iam & ali-
bi ex hac specie orationis: Remittite, inquit, & [31] remittetur vobis. Et cùm interrogasset Petrus, si *Luc. 6.*
septies remittẽdum esset fratri: Immò, inquit, septuagies septies; vt legem in melius reformaret, quòd *Matth. 18.*
in Genesi de Cain septies, de Lamech autem septuagies septies vltio reputata est. [[32] Adiecit ad ple- *Gen. 4.*
nitudinem tam expeditæ orationis, vt non de remittendis tantùm, sed etiam de auertendis in totum C. VIII.
delictis supplicaremus, *Ne nos inducas in tentationẽ*, id est, ne nos patiaris induci, ab eo vtique qui tẽtat.
Ceterũ absit vt Dominus tẽtare videatur, quasi aut ignoret fidẽ cuiusque, aut deijcere sit cõtentiens. *1. Thes. 3.*
Diaboli est & infirmitas & malitia. Nã & Abrahã non tẽtandæ fidei gratia sacrificare de filio iusserat, *Iacob. 1.*
sed probãdæ, vt per eũ faceret exemplũ prẽcepto suo, quo mox prẽcepturus erat, neque pignora Deo *Gen. 22.*
chariora habenda. Ipse à Diabolo tẽtatus præsidem & artificẽ tentationis demonstrauit. Hunc locũ *Matth. 4.*
posterioribus confirmat: Orate, dicẽs, ne tentemini. Adeò tentati sunt Dominũ deserendo, qui som- *Ibid. 26.*
no potius indulserant quàm orationi. Eò respondet clausula interpretans quid sit, Ne nos deducas in
tentationem. Hoc est enim, [33] *Sed euehe nos à malo.* [[34] Compendijs paucorum verborum, quot at- CA. IX.
tinguntur edicta Prophetarum, Euangeliorum, Apostolorum, sermones Domini, parabolæ, exempla, præcepta, quot simul expunguntur officia Dei, honor in patre, fides, testimonium in nomine, oblatio obsequij in voluntate, commemoratio spei in regno, petitio vitæ in pane, exomologesis
debitorum in deprecatione, sollicitudo tentationum in postulatione tutelæ. Quid mirum? Deus

solus docere potuit, vt se vellet orari. Ab [35] ipso igitur ordinata religio orationis, & de spiritu ipsius D
iam tunc cùm ex ore diuino ferretur, animata suo priuilegio ascendit in cœlum commendans patri
quæ filius docuit. Quoniam tamen Dominus prospector humanarum necessitatum seorsum post
Ioan. 16. traditam orandi disciplinam, Petite, inquit, & accipietis, & sunt quæ petantur pro circūstantia cuius-
que, præmissa legitima & ordinaria oratione quasi fundamento, accidentiū ius est desideriorum, ius
CAP. X. est superstruendi extrinsecus petitiones. [[36] Cum memoria tamē præceptorum, ne quantum à præ-
ceptis, tantum ab auribus Dei longè simus. Memoria præceptorum viam orationibus sternit ad
cœlum, quorum præcipuum est: Ne priùs ascendamus ad Dei altare, quàm si [37] quid discordiæ vel
offensæ cum fratribus contraxerimus, resoluamus. Quid est enim ad pacem Dei accedere sine pace?
ad remissionem debitorum cum retentione? Quomodo placabit patrem iratus in fratrem, [38] cùm
omnis ira ab initio interdicta sit nobis? Nam & Ioseph dimittens fratres suos ad perducendum pa-
Gen. 4. trem, Et ne, inquit, irascamini in via, nos scilicet monuit. Aliàs enim via cognominatur disciplina
Gen. 45. nostra. Tū ne in via orationis constituti ad patrem cum ira incedamus. Exinde apertè Dominus
Psal. 118. amplians legem, iram in fratrem homicidio superponit, ne verbo quidem malo permittit expungi;
Matth. 5. etiam si irascendum est, non vltra solis receptum, vt Apostolus admonet. Quàm autem temerarium
Ephes. 4. est aut diem sine oratione transigere, dum cessas fratri satisfacere, aut orationem perseuerante ira-
cundia perdere. Nec ab ira solummodò, sed omni omninò confusione animi libera debet esse ora-
Sap. 1. tionis intentio, de tali spiritu emissa, qualis est spiritus ad quem mittitur. [39] Neque enim agnosci po-
terit à Spiritu sancto spiritus inquinatus, aut tristis a læto, aut impeditus à libero. Nemo aduersarium
CA. XI. recipit, nemo nisi comparem suum admittit. [[40] Ceterùm quæ ratio est manibus quidem ablutis,
spiritu verò sordente orationem obire? quando & ipsis manibus spiritales munditiæ sint necessariæ,
vt à falso, à cæde, à sæuitia, à veneficijs, ab idololatria, ceterisque maculis quæ spiritu conceptæ ma-
nuum opera transiguntur, puræ alleuentur. Hæ sunt veræ munditiæ, non quas plerique superstitiosē E
curant, ad omnem orationem etiam cum lauacro totius corporis aquam sumentes. Id cùm scrupu-
losè percontarer & rationem requirerem, comperi commemorationem esse in Domini deditio-
nem. Nos Dominum adoramus, non dedimus, imò & aduersari debemus deditoris exemplo, nec
propterea manus abluere, nisi quòd conuersationis humanæ inquinamentum conscientiæ causa la-
Isai. 1. uemus. Ceterùm satis mundæ sunt manus, quas cum toto corpore in Christo semel lauimus. Omni-
bus licet membris lauet quotidie Israël, numquam tamen mundus est. Certè manus eius semper im-
mundæ sanguine Prophetarum & ipsius Domini cruentatæ in æternum. Et ideò [41] conscientia pa-
trum hæreditarij rei nec attollere eas ad Dominum audent, ne exclamet aliquis Esaias, ne exhorreat
Christus. Nos verò non attollimus tantùm, sed etiam expandimus, & dominica passione modulan-
C. XII. tes, & orantes confitemur Christo. [[42] Sed quoniam vnū aliquod attigimus vacuæ obseruationis,
non pigebit cetera quoque denotare, quibus meritò vanitas exprobranda est, [43] siquidem sine vllius
aut Dominici aut Apostolici præcepti auctoritate fiunt. huiusmodi enim non religioni, sed superstī-
tioni deputantur, affectata & coacta & curiosi potius quàm rationalis officij, certè vel [44] eò coër-
cenda quòd gentilibus adæquent. Vt est quorundam [45] positis penulis orationem facere: sic enim a-
deunt ad idola nationes. Quod vtique si fieri oportet, Apostoli qui de habitu orandi docent, com-
1. Cor. 11. prehendissent, nisi si qui putant Paulum penulam suam in oratione penes Carpum reliquisse. Deus
2. Tim. 4. scilicet non audiat penulatos; qui tres sanctos in fornace Babylonij regis orantes [46] cum sarabaris &
Dan. 3. tyaris suis exaudiuit. Item quòd adsignata oratione [47] assidendi mos est quibusdam, non perspici
orationem, nisi si [48] Hermas ille, cuius scriptura ferè Pastor inscribitur, transacta oratione non super
lectum assedisset, verum aliud quid fecisset, id quoque ad obseruationem vindicaremus. Vtique non.
Simpliciter enim & nunc positum, Cùm adorassem & assedissem super lectum, ad ordinem narratio- F
nis, non ad instar disciplinæ. Alioquin nusquam erit adorandum nisi vbi fuerit lectus. Imò contra
scripturam fecerit, si quis in cathedra, aut subsellio sederit. Porrò cùm perinde faciant nationes [49] a-
doratis sigillaribus suis residendo, vel propterea in nobis reprehendi meretur quod apud idola cele-
bratur. Eò apponitur & irreuerentiæ crimen, etiam ipsis nationibus, si quid saperent, intelligendum.
Siquidem irreuerens est assidere sub conspectu contraque conspectum eius, quem cùm maximè re-
Luc. 1. uerearis ac venereris: quanto magis sub conspectu Dei viui [50] angelo adhuc orationis astante factum
C. XIII. istud irreligiosissimum est, nisi exprobramus Deo quod nos oratio fatigauerit. [[51] Atqui cum mo-
destia & humilitate adorantes magis commendamus Deo preces nostras, ne ipsis quidem manibus
sublimius elatis, sed temperatè ac probè elatis. Ne vultu quidem in audaciam erecto. Nam ille publi-
Luc. 18. canus, qui non tantùm prece, sed & vultu humiliatus atque deiectus orabat, iustificatior phariſæo
procacissimo discessit. [52] Sonos etiam vocis subiectos esse oportet, aut quantis arterijs opus est si pro
sono audiamur? Deus autem non vocis: sed cordis auditor est sicut conspector. [53] Dæmonium ora-
Ion. 2. culi Pythij: Et mutum, inquit, intelligo, & non loquentem exaudio. Dei aures sonum expectant?
Quomodo ergo oratio Ionæ de ventre ceti per tantæ beluæ viscera ab ipsis abyssis per tantam æquo-
ris molem ad cœlum potuit euadere? Quid amplius referent isti qui clariùs adorant, nisi quòd proxi-
C. XIIII. mis obstrepunt? Imò prodendo petitiones suas, quid minus faciūt quàm si in publico orent? [54] Alia
iam

iam consuetudo inualuit, iciunantes habita oratione cum fratribus subtrahunt [55] osculũ pacis, quod est signaculum orationis. Quando autem magis conferenda cum fratribus pax est, nisi cùm oratione commendabilior ascendit, vt ipsi de nostra operatione participent, quàm auderent de sua pace fratri transigere? Quæ oratio cum diuortio sancti osculi integra, quem Domino officium facientem impedit pax? [56] Quale sacrificiũ est, à quo sine pace receditur? Quæcunque ratio sit, non erit potior præcepti obseruatione, quo iubemur iciunia nostra celare. Iam enim de abstinẽtia osculi agnoscimur iciunantes. Sed & si qua ratio est ne tamen huic præceptor tu sis, potes domi fortè inter quos latere iciunium in totum non datur, differre pacem. Vbicunque autem alibi operationem tuam abscõdere potes, debes meminisse præcepti: ita & disciplinæ foris, & consuetudini domi satisfacies. Sic [57] & die Paschæ quo communis & quasi publica iciunij religio est, meritò deponimus osculum, nihil curãtes de osculando quod cum omnibus faciamus. [58] Similiter de stationum diebus, non putant plerique sacrificiorum orationibus interueniendum, quòd statio soluẽda sit accepto corpore Domini. [59] Ergo deuotum Deo obsequium Eucharistia resoluit, an magis Deo obligat? Nónne solẽnior erit statio tua, si & ad aram Dei steteris? [60] Accepto corpore Domini & reseruato vtrunque saluum est, & participatio sacrificij, & executio officij. Si statio de militari exemplo nomen accipit (nam & militia Dei sumus) vtique nulla lætitia siue tristitia obueniens castris, stationes militum rescindit. Nam lætitia libentiùs, tristitia sollicitiùs administrabit disciplinam.

ADNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRVM DE ORATIONE.

1. DE ORATIONE.] *Etsi initio* Orationis *vox à Tertulliano accipiatur in genere, post nihilominus explicationem Orationis Dominicæ ferè vsurpatur pro Oratione mystica, seu sacrificio Christiano, vt illi sint idem* Oratio *&* Sacrificium; *quare existimauimus huic loco potiùs conuenire quæ Rhenanus adnotauit in libr. de Coron. militis, de Sacrificij seu Missæ Christianæ per ipsum Christum institutione, & vsu continuo iam inde ab Apostolis ad nostram ætatem vsque. Quam antiquitatem quum nudè fere ille proponat, nos etiam Tertulliani testimonio comprobabimus, vt non sit difficile hinc intelligere, qualis tum Missa Africana fuerit, idque verbis quàm poterit fieri paucioribus, remittentes Lectorem ad Leiturgica nostra Latinorum pag. 161. & sequ. vbi locos ipsos, sicuti se habent, reperire est, & ex alijs Patribus similia licet colligere.*

Missam (*inquit Rhenan. Adnotat. in 3. lib. adu. Marc idipsum paucis repetens vbi suprà*) *dixit ea ætas pro missione. Vnde sacrificio id vocabulum accommodatum ex hac occasione. Catechumeni in templo manebant donec Euangelium exposuisset Episcopus, similiter Energumeni, Illuminandi, & Pœnitentes. Tum clamabat Leuita (iuxta B. Dionys. Areopag. libr. de Hierarch. Eccles. & Clement. Rom. de const. Apostol. Tertull. quoque de præscript. aduers. hæret.) post benedictionem singulorum ab Episcopo factam: Catechumeni (& sic de reliquis) exeunto in pace. Ab hac itaque dimissione, non vulgus modò (vti ille) sed & Ambros. epist. 35. & B. August. serm. 227. de tempore.* Missæ *appellationem sacro tribuerunt. Hoc antiquitatis mysterium in Isidori Lexico legitur. Alij* Missam *deriuant à dimissione populi in fine sacri. quum (non hodie dumtaxat, vti ille, sed iam ab initio) Diaconus pronunciat, Ite Missa est. Quò alludere adnotauimus B. Cyprian. lib. de Spectat. Adnot. nostris num. 7. quum dicit: Qui festinans ad spectaculum dimissus, & adhuc gerens secum, vt adsolet, Eucharistiam. Eodem etiam pertinet quod habet Auctor Tom. sequ. lib. de Anima.* Post transacta sollemnia dimissa plebe. *Hinc duplicem fuisse* Missam, *aliam Catechumenorum, aliam fidelis populi rectè adnotauit Claudius de Sanctes Præfat. in Leiturgias Græcorum, cui interim magis placet, vt ab Hebræa voce Missach deriuationem accipiat vox* Missæ: *quam sententiam & nos probabilem adnotauimus dict. Leiturg. nostrorum pag. 36. Tertullianus interim (sicut & de alijs Patribus tam Græcis quàm Latinis adnotauimus in Epist. S. Cyprian. ad Cæcil. num. 49.) alijs appellationibus diuersis* Missam *circumscribit. Apologetici enim cap. 39. vocatur* coitio Christianorum, communicatio orationis & conuentus & omnis sancti commercij: *& plurali numero:* cœtus & congregationes. *ac:* mysteria & diuina *eiusdem libr. cap. 6. ac lib. de Coron. militis:* antelucani cœtus: *Item lib. 2. ad Vxorem:* nocturnæ conuocationes, sollemnia, conuiuium Dominicum, *&:* Dei cœna. conuentus *etiam &* sollemnia, *ac:* Orationes diuinæ, *lib. de Anima & de Ieiun. Denique lib. dicto ad vxorem de Monog. & de Cor. militis; ac hic sub finem:* oblatio, *seu:* oblationes, *ac de Cast.* oblatio per sacerdotem. *Immo verò hoc libro:* sacrificium, sacrificij participatio, sacrificiorum orationes, *ac lib. ad Vxorem 2.* sacrificia sine scrupulo. *Eodem pertinent quæ habet in Apolog.* coire in cœtum & congregationem, vt ad Deum precationibus ambiamus orantes, *& lib. de Fuga in persecut.* Colligere & collectas facere, *ac infrà hoc libro:* Habere orationem cum fratribus, de oratione & operatione participare; ac sacrificiorum orationibus interuenire. *Item:* Oblationes reddere, offerre, & commemorare per sacerdotem, *libr. de Exhort. cast.* Per noctem Deum adorare, orare, precari. *In Apolog. Et quæ respectiuè officia sunt:* Episcopi, Presbyteri, Diaconi, *libro hoc infrà:* Adsignare & transigere Orationem, Dominicum officium facere. *In Apolog.* Deum inuocare æternum, Deum verum, Deum viuum. *lib. de Cor. milit. & de Vel. virg.* Offerre & Oblationes facere. *Ad Scapulam:* sacrificare quomodo præcepit Deus pura prece. *lib. de Monogam.* corpus Domini initiare. *denique impersonaliter de Cult. fœmin.* Sacrificium offerri, *& li. 1. adu. Marc. carmine conscripto:* offerri calicem. *Quæ omnia eo latius adduximus contra Magdenburgenses, qui ex Tertulliano sacrificium Ecclesiæ oppugnare nituntur, sed perperam si quis omnes has eius phrases diligentiùs perpendat, vti suprà etiam adnotauimus in lib. ad Scapulam.*

Porrò in Ecclesijs Missæ sacrificium, *aut locis ad eam rem deputatis fieri consueuisse, rectè ex illo Hieron. aduers. Iouinian. quare non ingrediuntur Ecclesias, colligit idem Rhenan. vbi suprà, immò & ex illo Apostoli 1. Cor. 11. An Ecclesiam Dei contemnitis? nam interpretationem veterum talem reperire est & in nostris Leiturgicis pag. 55. & sequent. Neque id solum in die Paschæ, seu Cœnæ Domini (vti ille) sed quando per tyrannos licebat singulis diebus Dominicis, vti latiùs adnotauimus ad lib. B. Cypr. de Opere & Eleemosynis n. 32. Quibus adde Tertulliani locum li. de Spectaculis:* Quale est de Ecclesia Dei ad diaboli ecclesiã tendere? *& illud aduers. Valentinian.* Nostræ, *inquit,* colũbæ domus, simplex etiam in æditis semper & apertis ad lucem; amat enim figuram Spiritussancti, & Orientem Christi figuram. *Alios item similes locos reperire est in Adnotationibus nostris ad lib. de Idolol. c. 7. n. 29.*

Atqui etiam ad altare (*quod emisit Rhenanus*) *celebratum* sacrificium, *vt omittam quæ adduxi testimonia Leiturg. nostrorum p. 66. & deinceps certè etiam Tertullianus agnouit, tum hoc libro c.* 11. ne priùs (*inquiens*) ascendamus ad altare, &c. *& 14. c.* si ad aram Dei steteris, *tum etiã Exhort. castit.* quomodo audebit orationem dicere ad altare.

Videtur etiam ad vsum luminariorum pertinere illud Apologetici: post aquam manualem & lumina.

Vasorum *item* sacrorum *vsum*, calicum *&* patenarum *antiquum indicat lib. de Pudicitia.* Præcedant ipsæ picturæ calicum vestrorum. *Quos ipsos et vitreos fuisse ex eo quod sequitur ibidem:* At ego pastoris eius picturam haurio, quæ non potest frangi. *Cui consentit Zepherinus Papa, qui testibus Damaso Valafrido & Radulpho, in patenis vitreis Missas celebrari constituit, vsqueadeò vt verissimũ sit quod habet vbi suprà Rhenanus: Sed & vasorum, quibus in sacrificando vtimur, magnã reperio fuisse diuersitatem, dum primum ligneus, mox vitreus, tãdem argenteis & aureis locus factus est.*

Rursum quòd non oporteat per laicum, sed per sacerdotem offerri sacrificia, *præter locum illum supradictum Exhort. ad castit. disertis verbis id significat Auctor, vbi li. de Præscript. hær. de illis conqueritur,* & laicis sacerdotalia munera iungunt, & quòd alius illis Episcopus hodie, cras alius, hodie Diaconus qui cras Lector, hodie Presbyter qui cras Laicus. *Quò etiam pertinet illud Apolog.* Præsident probati quique seniores, *& illud lib. de Cor. milit.* Eucharistiam, &c. nec nisi de manu præsidentium sumimus. *Vtirectè etiam adnotauit Rhenan. eo loci addens, & illud ex lib. de Castit.* Ecclesiæ auctoritatem constituisse differentiam inter ordinem & plebem & honorem per ordinis consensum sanctificatum à Deo. *De quo plura lib. de Cor. milit. c. 3. n. 35. & dict. libr. de Præscript. adu. hær.*

Fallitur autem Rhenanus, dum pro diuersitate narrat, quòd alij lac vini loco offerebant, alij vuas tantùm, quibus plebem communicabant, alij pannum lineum musto intinctum per totum annum reseruabant, & in tempore sacrificij eum aliqua parte eius lauabant & sic offerebant. Quidam denique intinctam Eucharistiam populo dabant, fortassis propter intinctam illam buccellam quam Iudæ Christus tradidit. Nam ad sacrificij abusum spectant illa, non vsum: atque adeò varijs Concilijs damnata, sicuti alibi dicendi erit locus in Assertione Communionis sub altera specie. Et nostris Adnot. in epist. S. Cyp. ad Cæcil. n. 2. ostendimus, in calice sanctificando & populo offerendo non posse nos vti nisi vino aqua mixto.

De cantu autem & antè & post sacrificium vsitato, præter ea quæ reperiet Lector in Leiturgicis nostris pag. 71. & frequenter postea, admonuit quidem etiam Rhenanus ex Tertulliani l. 2. ad Vxorem, Verùm fallitur, quòd non nisi in mensa communi illum agnoscat, & vel de piorum fœlicitate, vel impiorum cruciatibus dumtaxat, quum etiam ad Psalmorum & hymnorum cantum referri debere ostenderim illud Auctoris: prouocatur aliquid in medium canere, *Adnotat. nostris in cap. 39. Apolog. num. 520. Certè aut cantum aut lectionem Psalmorum initio sacrificij vsitatum fuisse conuincit vel illud Apostoli* 1. Cor. 14. *Cum conuentis vnusquisque vestrum Psalmum habet, &c. vti adnotauimus in lib. de Orat. Dominic. B. Cyprian. num. 6. In quorum locum breuitatis ergò post modum ex Psalmis illis, qui integri canebantur, versus aliquot (vti etiam Rhenan. adnotauit) cantari cœperunt tempori congruentes ad Introitum, Graduale, Offertorium & Communionem, vti posteriores scriptores nuncupant. Eodem pertinet quod legitur Tom. sequ. lib de Anima:* aut Psalmi canuntur.

Iam verò ad Precationes ex vetustate relictas, quas vulgò Collectas vocant, eo quòd populo collecto recitentur, rectè adnotauit pertinere illud ex Apolog. Tertull. Oramus pro Imperatoribus, pro ministris eorum & potestatibus, pro statu seculi, pro rerum quiete, & mora finis. *de quo vide etiam Adn. illic nostras n. 449. & 500. De ijsdem est illud Auctoris l. de Anima:* aut petitiones delegantur.

Legebaturne (inquit ibidem Rhen.) aliquid ex sacris litteris in congregatione Christianorum? Etiam. Siquidem pergit Tertullianus: Coimus (*seu potius, vti castigauimus:* cogimur) ad litterarum diuinarum commemorationem, &c. *in quorum locum ibidem latiùs Adnot. nostris num. 51. ostendimus succesisse quæ hodie cantantur, Epistolam & Euangelium. Pertinent eadem hæc verba libri supracitatati de Anima:* prout scripturæ leguntur.

Ex ijs autem quæ sunt intermedia: Kyrie eleison, &c. *Græci addiderunt (vti idem Rhenan. adnotauit:) siquidem hi sacra sua à Kyrie eleison solebant auspicari, qui mos adhuc obseruatur in feriis Paschalibus. Hymnus:* Gloria in excelsis, *non ab illis, vti opinatur, sed à Veleshoro Papa est additus, initio sumpto ex Euãgelio Luc. 1. nam apud Græcos non reperitur, vti videre licet in nostris Leiturgicis pag.* 142. Alleluya *ab Ecclesia Hierosolymitana mutuati sumus.*

De Sermone ad populum Missæ tempore, intelligitur illud Auctoris, dicto libro de Anima: aut adlocutiones proferuntur.

Post Euangelij lectionem & Concionem (inquit idem Rhenan.) foras missis Catechumenis Symbolum *legebatur. Initio quidem Symbolum Apostolicum, vt ex Missa S. Iacobi patet, quod paulatim auctum fuit: quò pertinere videtur quod suprà ex Apolog. cap.* 39. *adduximus:* Deum inuocamus, Deum verum, Deum viuum, &c. *ex quo proinde etiam sumptum videtur illud Symboli Constantinopolitani: Deum verum de Deo vero, sicuti etiam Apolog. cap.* 2. Deum de Deo, lumen de lumine.

Et mox (addit idem fiebat variarum rerum oblatio, quas sacerdos benedicebat non tam in priuatum cuiusque vsum, quàm in communem pauperum refocillationem. Quod ex parte verum est de nummis qui offerebantur in arcã: nam huc pertinet illud Apolog. c. 39. Modicã quisque stipem menstrua die, vel cùm velit, & si modo velit, & si modò possit apponit; nã nemo cõpellitur. hæc quasi deposita pietatis sunt; nam inde dispensatur egenis alendis, &c. *Verũtamen & alia offerri solere ad sacrificium necessaria, immò & quædam solius benedictionis ergò, latè demonstrauimus Adnot. nostris ad lib. B. Cypr. de Opere & eleemos. num.* 33. *Quemadmodum etiam in eo fallitur quòd ad eiusmodi oblationes refert illud Tertull. lib. de Cult. fœmin.* aut sacrificium offertur. *quum ita intelligi eum locum prohibeat quod subiungitur:* aut verbum Dei prædicatur. *Vnde & mos (inquit idem) aquam & salem benedicendi nobis etiamnum durat, sed extra sacrificium, quinpotius à prima institutione per Alexandrum Papam ante sacrificium.*

Deinceps adnotandum ex Rhenano illud quod primo fere loco ponitur, sed hîc magis quadrat: Eucharistiam (*inquit*) *quam quidam bonam gratiam interpretantur (cui. & ego consentire me indicaui Adnot. in B. Cyprian. de Laps. n. 94) videtur Tertull. à gratiarum actione dictam putauisse, quòd dicat l. l. adu. Marc.* super alienum panem alij Deo gratiarum actionibus fungitur. *Vnde & sacerdos consecraturus, Christum imitando, dicit:* Gratias agamus Domino Deo nostro, *& mox:* Verè dignum & iustum est, æquum & salutare, nos tibi semper & vbique gratias agere, Domine sancte pater omnipotens, æterne Deus. Per Christum Dominum nostrum. *Quibus verbis quidam putant (quod & nos verum esse comprobauimus Adn. in l. B. Cypr. de Orat. Domin. n. 85.) Apostolos et antiquos, λειτουργίαν auspicari consuesse, quam nos Missam vocamus, quasi præmonito populo per præcedentem exhortationem:* Sursum corda. *Quale illud olim in Romanorũ sacrificijs sollemne: Hoc age, si modo licet sacris prophana comparare. Et arbitrantur quidem illi* Missam (*eam nempè quæ fidelium dicebatur*) *incepisse dicente sacerdote:* Dominus vobiscum (*cuius etiam meminimus Adnotat. nostris in B. Cyprian. lib. de Exhortat. Mart. num* 32.) *& mox:* Sursum corda, *deinde:* Gratias agamus &c. *vti suprà. Post quæ verba putant illum statim subdidisse:* Qui pridie quàm pateretur. &c. *Nam Canonem:* Te igitur, &c. *à quodam scriptum aiunt, cui Scholastico cognomen, & in-*

à quodã conscriptũ aiũt, cui Scholastico, cognomẽ & indicat D. Gregorius hoc paulo ante suam ætatem factum, & alium habet Ambrosius. Id quod verum arbitror (inquit ille, & rectè mea quidem sententia) quo ad priorem illius partem. Nam posteriores inuocationis & benedictionis partes, ipsiss. antiquitatem præ se ferunt, & admirabilem spirant sanctitatem.

Enimuerò (inquit idem Rhenanus & rectè) Inuocationis *in gratiarum actione, sic enim Eucharistiæ consecrationem vocat, obiter meminit Irenæus (loco nempè ab Epiphan. citato hær. 32.) & in* Æonas Æonum *in est in* secula seculorum *in eum qui in Gratiarum actionibus est, panem & calicem, ab orthodoxis dici tradit, id est adhuc obseruat Ecclesia. Huic simile est istud Tertullian. lib. de Spectaculis*: Ex ore quo Amen in sanctum protuleris, gladiatori testimonium reddere; εἰς ἀῶνας alij omninò dicere nisi Deo & Christo. *Qui notanter addit illud:* in Sanctum, *eo quòd antiquitùs post verba consecrationis populus respondebat:* Amen; *nisi fortè illic in ipsum sacerdotem stomachetur. nam illud:* secula seculorum *non reperi vsquam à populo responsum.*

Quoniam verò (pergit idem Rhenan.) Pontifex quidam Romanus (Sixtus I.) instituit ante consecrationem Sanctus Sanctus Sanctus *à populo cantari (ad quod alludit etiam Auctor hoc lib. cap. 3.) fuit opus aliquid Præfationi, quam agnouit etiam B. Cyprian. de nomine vbi suprà, addere, quod quasi viam pararet & ad quod responderet canticum illud. In hoc itaque post verba illa:* Per Christum Dominum nostrum, *adiectum volunt,* Perquem maiestatem tuam, *& quæ sequuntur. hactenus ille.*

Quibus adiungendum (præter varias periphrases Consecrationis quas commemoraui in sæpedictam 63. epist. B. Cyprian. ad Cæcil. num. 39.) quòd Tertulliano hac in re non modò nota sit vox supracitata: gratiarum actionis, *pro consecratione, sed etiam nũcupetur lib. 2. ad Vxorem:* Christi inuocatio, diuina benedictio, *& lib. de Pudicit.* Sacramentum benedictionis, *denique lib. de Ieiunio,* consecratio, *in hæc verba:* Nobis omnis dies etiam vulgata, consecratione celebratur.

Neque verò hìc prætermittenda tum fideliũ astantiũ, tum sacerdotis, quæ post consecrationem fit Adoratio. *Huc enim pertinere non dubito, quod toties in hoc libro eius fiat mentio: nos compendij gratia illud adferimus cap.* 11. Nos Dominum adoramus. *Itẽ vbi etiam modum indicat:* Atqui cum modestia & humilitate adorantes magis commendamus Deo preces nostras, ne ipsis quidem manibus sublimiùs elatis, sed temperatè & probè elatis. *Item illud Apologet. vbi suprà:* vt qui meminerint etiam per noctem adorandum Deum sibi esse. *Denique quod habet lib. de Idolol.* attollere ad Deum patrem manus, matres idolorum, his manibus adorare. *Geniculari autem in adorando quod vocat Tertull. cap. 3. de Coron. milit* de geniculis adorare, *adnotat Rhenanus pœnitentis esse. Qui stans autem (inquit) adorat, tamquam iam veniam consecutus gratias agit.*

Iam verò sequitur ipsum sacrificium, *quod interpretantur illis verbis fieri Officiorum Ecclesiasticorum scriptoris, vbi dicitur:* Vnde & memores, &c. offerimus præclaræ maiestati tuæ, &c. *Quò pertinent quæcunque initio de* oblatione *&* sacrificio *ac* Sacrificiorum orationibus, *ex hoc Auctore adduximus. Item & illud lib. 3. aduer. Marc. vbi prophetam Malachiam explicat:* sacrificium mundum gloriæ scilicet relatio & benedictio & laus & hymni. *De qua re etiam aliquid diximus in eandem epist. B. Cyprian. ad Cæcil. Quin quod Tertullianus ceremoniam, qua sacerdos offerens ad imitationem Christi in cruce vtitur, his verbis hìc explicat:* Nos verò manus non tantùm attollimus, sed etiam expandimus diuina passione modulantes. *Ad quod etiam alludit lib. 1. adu. Marc.* Ad alienum, *inquit,* cœlum alij Deo expanditur, in aliena terra alij Deo sternitur. *et lib. de spect.* Illas, *inquit,* manus quas ad laudandum Dominum extuleris.

De Sanctorum & defunctorum commemoratione *videantur Missæ & Leturgiæ SS. Iacobi Clementis Romani, Dionisij Areopagitæ, Basilij & Chrysostomi, aliàque Patrum testimonia in nostris Leturgicis pag. 77. 78. ac 79. de defunctis nominatim, ex institutione Apostolica.*

Redeamus ad Rhenanum. Post consecrationem, inquit, dicebatur Oratio Dominica, *quam Christus (Auctore Hieronymo lib. 3. adu. Pelag.) docuit vt ea in corporis illius sacrificio quotidie vterentur. Ad id alludere etiam videtur Auctor infrà c. 9. his verbis*: præmissa legitima & ordinaria Oratione quasi fundamento, accidentium ius est desideriorum, ius est superstruendi extrinsecus petitiones

Hìc interserendum Osculum pacis, *quod Rhenano excidit, de quo ante communionem vsitato latè infrà Auctor cap. 14. cuius hæc verba hìc sufficiant:* Quæ oratio cum diuortio sancti Oculi integra? quem Domino officium facientem impedit pax? Quale sacrificium est, à quo sine pace receditur?

Addit Rhenanus: Deinde populus communicabat vnde adhuc in hunc vsque diem vltimo cantico Communionis *nomen mansit; dum enim communicaret populus, versus aliquot è Psalmis Dauidicis cantabantur. Quorum vtrumque, ex Leturgicis scriptoribus notius est, quàm quod probatione indigeat. Nos hìc dumtaxat adferemus, quòd variè videatur Tertulliani ætate communicatum: Nonnumquam sub vtraque specie, quò pertinent illa lib. 2. ad Vxorem*: De cibo, de poculo inuadere, & De cuius manu desiderabit? de cuius poculo participabit? *Nonnumquam etiam sub altera specie, quò illud spectat eiusdem libri:* Non sciet maritus, quid secretò ante omnem cibum gustes, & si sciuerit, panem non illum credit esse qui dicitur. *Item illud libri de Monog.* Et illi planè dabunt viros & vxores, quomodo buccellas. *& illud huius lib. vlt. c.* quòd statio soluenda sit accepto corpore Domini. *Item* accepto corpore Domini & reseruato. *De quare aliquid diximus in Epist. Cyprian. ad Cæcil. num. 2. & Deo fauente latiùs dicta Assertione Communionis sub altera specie iam nuper à nobis promissa; ad quem etiam Tractatum differimus, quæ habet Rhenanus de cannis seu fistulis argenteis, quibus solent laici haurire sanguinem Domini, & quæ de Oblatione intincta adfert ex Concilio Turonensi.*

Hìc occasione illius: de cibo, de poculo inuadere; *& illius:* accepto corpore Domini & reseruato, *obiter faciendа est mentio consuetudinis Ecclesiæ antiquioris, sublatæ in Concil. Rotomagensi, qua in manus tradebatur Eucharistia, de qua tractauimus Adnot. in lib. B. Cyprian. de Lapsis. num. 82. & alterius, quæ domum deferebatur, cuius meminit & Rhenanus, & nos ibidem n. 92. & in l. de Spect. n. 7. Quæ adeò posterior conseruandi corporis Domini consuetudo contra eos facit, qui solum in vsu huius sacramenti corpus Domini agnoscunt, atque adeò conseruari nefas putant. Mitius paulo sentit Rhenanus, qui abusus taxans, vsum tamen comprobat, Canone Conc. Turonensis, qui exstat apud Burchardum (Vuormatiensem, non sicuti malè habent libri excusi, Borbotomagensem) qui sic habet: Vt omnis presbyter habeat pixidem, & vas tanto sacramento dignum, vbi* corpus Dominicum *diligenter reconditur ad viaticum recedentibus à sæculo. Et paulopost: Sempérque sit obseruata sub altari propter mures et nefarios homines. Et de septimo in septimum diem semper mutetur, id est à presbytero illa sumatur, & alia quæ eodem die consecrata est, in locum eius subrogetur, ne fortè diutius obserata, muscida, quod absit, fiat. Quanquam interim adhuc variet anceps suam sententiam; dum ait, quòd vetustissimus Clementis Pontificis Canon apud eundẽ Burchardum, prohibeat veterem Eucharistiam adseruari, quare & illius sensus genuinus à nobis hìc explicandus est, differendo confirmationem huius consuetudinis vsque ad dicti libelli nostri Deo fauente editionem. Imprimis autem grauiter hallucinatur ille hoc asserens, quum Magdenburgenses ea potiss. de caussa Epist. S. Clementis Romani ad Orthod. reijciant, quòd reliquias* corporis Dominici *asseruari velit. Et certè id priora illa verba à Rhenano citata indicant: Cum timore clerici*

reliquias corporis Dominici *debent custodire fragmentorum, ne qua putredo in sacrario inueniatur, ne quum negligenter agitur (quod nescio an sciens ille omisit) portioni* Corporis Dominici *grauis inferatur iniuria. Et si negligenter agendo pro portione* corporis Domini *nostri Iesu Christi, presbyter minora non curat admouere officia graui anathemate percussus digna humiliationis plaga feriatur. Cui simile est illud Constit. Apostol. lib. 8. Postquàm omnes communicauerint, inferant Diaconi reliquias quæ supersunt, in* παστοφόριον *(quod nos appellamus tabernaculum.) Si dixisset Rhenanus Clementem vetuisse diu reseruari, non esset reprehensione dignus. Nam hoc est quod apud illum subijcitur: Certè tanta in altario holocausta offerantur, quanta populo sufficere debeant: quod remanserint, in crastinum non reseruentur, sed cum timore & tremore clericorum diligentia consumantur. Qui autem residua* corporis Domini (*ergo etiam extra vsum*) *quæ in sacrario relicta sunt, consumunt, non statim ad communes accipiendos cibos conueniant, ne putent sanctæ portioni commiscere cibum, qui per aqualiculum digestus in secessum funditur. Et tamẽ reliquias non omnes consumi solere, sed quasdam relinqui in sacrario disertis verbis indicat, dum iterum postea repetit: A principio Epistolæ hunc locum de sacramentis delegaui bene intuendum, vbi non murium stercora inter fragmenta* Dominicæ portionis *appareant, neque putrida per negligentiam remaneant clericorum, & conuenientes (pro quo forte legendum communicantes) qui accipere sibi medicinam desiderant, putrida cum viderint, magis cum fastidio videantur accipere.*

Denique post hæc omnia celebrabatur Agape pauperum, quam distinctam fuisse) contra quàm sentit Rhenanus) ab ipso sacrificio, ostendimus sæpedicto apolog. 39. cap. num. 517.

His addendum ex eodem Rhenano, solere à ieiunis Eucharistiã sumi, excepto vno anniuersario die Cœnæ Domini, quod & postea sublatum apud Christianos. Intellige conuiuium illud in die Cœnæ Domini, vti adnotauimus ad Epistolam illam sæpedictam B. Cypriani ad Cæcil. n. 45. etiam ex illo Tertull. supracitato lib. ad Vxorem: quid secreto ante omnem cibum gustes. *quibus adde quæ hîc habet de ieiunantibus cap. vlt. pulchrè etiam ostendens* corpore Domini *non solui ieiunium: nam id Stationis nomine intelligit. Quod adeò mirè facit ad astruendam veritatem* corporis & sanguinis Domini *in Eucharistia, de qua latiùs infrà cap. 6. & lib. 3. adu. Marc. sicuti & multi loci hîc citati eandem confirmant.*

Deinde etiam hîc adnotandum, quòd c. 9. huius libri docet Auctor & ab ira & ab omni animi confusione animum debere esse liberum: *quippè quo confirmetur catholicorum sententia de præmittenda confessione ante Eucharistiam: de qua aliquid etiam diximus ad l. de Lap. B. Cypriani. n. 64.*

Postremò quod hîc adfert ex Concilio Triburiensi Rhenanus de Missarum numero, latiùs tractauimus in Epist. B. Cypriani ad Cæcil. n. 48. Quid verò sentiendum de illis qui Eucharistiam mortuis in eos inserebant, quod prohibetur Concil. Carth. can. 6. alibi erit dicendi locus, dum & de Baptismo mortuorum agemus ibidem (vti adnotat Rhenan.) prohibito initio libri de baptismo.

Cap. I.

2. Dei spiritus & Dei sermo. &c.] *Caput hoc inscripsimus:* De orationis Domincæ auctoritate & substantia. *Nouè autẽ & hîc & paulopòst*, Christus Dei spiritus *dicitur, quod videtur pertinere ad errorem Veterum, qui etiam Spiritum sanctum illum vocabant, de quo latiùs in Prolegome. Imitatur autem finem huius capit. ad verbum ferè Cypr. libro de Oratione Dominica ante expositionem eiusdem. Lego autem*: nouis, *pro:* nobis.

3. Ceterùm quidquid retrò fuerat, &c.] *Pulcherrimè distinguit legem nouam à vetere, quòd per hanc* Circumcisio mutata, Lex suppleta, Prophetia impleta, & fides perfecta sit. *Atqui paulopost vbi dicitur:* Ex sermone, quo enunciatur: ex spiritu, quo tantum potest, *desideratur haudubiè tertium membrum:* ex ratione qua docetur: *quare & in contextu id addendum putauimus. Pertinent autem ad phrasim Tertullianicam* Benedicti *item*, modestum fidei. breuiarium, *pro compendio.*

Cap. II.

4. Incipit à testimonio Dei & merito fidei, &c.] *Tractat cap. hoc:* De interpretatione illius, Pater noster qui in cœlis es. *In quo rursum eum imitatur B. Cyprian, item & Venantius Fortunatus de Orat. Domin. ijsdem penè verbis, quum dicit: In hac confessione &* Deum veneramur, *& mandata sequimur*, & fidem nostram exponimus, *& eos qui Patrem in cælis abnegant refutamus.*

5. frequentiss. Dominus Patrem nobis pronunciauit Deum.] *Loci quibus Christus* Dominus patrem nostrum pronunciauit Deum, *sunt Matth. 5. 6. 10. 16. & 23. Luc. 12. & Ioan. 8.*

6. filios genui.] *Siue sic legas, siue:* generaui, *vti legitur suprà lib. adu. Iud, & lib. 3. adu. Marc. infrà, perinde est. Quod autem alibi legit S. Cypr.* spreuerunt, *seu* reiecerunt, *hîc transfert,* non agnouerunt, *paraphrasticos.*

7. Ne mater quidem Ecclesia præteritur.] *Sic cum Gagnæo, pro eo quod irrepserat:* Ecclesiam, *in editione saltem Lugdunensi. Atqui alludere videtur, ad hunc locum B. Cyprian. lib. de Vnitate Eccles. quum dicit: Deum habere non potest patrem qui Ecclesiam non vult habere matrem. Vide similem locum infrà l. ad. Mart. c. 1. n. 5.*

Cap. III.

8. Nomen Dei Patris, &c.] *Istud cap. hoc titulo insigniuimus:* De sanctificatione Dei nominis in nobis. *Et verò etiam hoc imitatur B. Cypr. & Venantius Fortunatus vbi suprà.*

9. Iam enim filius nouum Patris nomen est.] *Gagnæus habebat:* non, *sed istud rectius Gelenius ex Anglico cod. Explicatur enim quid velit his verbis à B. Cypr. Quod* nomen (Filij *inquam*) *nemo nostrum in Oratione auderet attingere, nisi ipse nobis sic permisisset orare.*

10. angelorum si meruerimus candidati.] *Iterum sic lego cum Gagnæo, pro eo quod Gelenius substituerat:* si meminerimus. *neque enim hoc vllum sensum habet, & illud optimè conuenit:* candidati angelorum si meruerimus: *quippè qui alioqui ad angelorum honorem, quem (vti candidati apud Romanos Consulatus) petimus, peruenire non possimus nisi mereamur, quemadmodum rectè interpretatur Rhenanus illud:* candidatus æternitatis, *ac* restitutionis candidatos, *l. 2. adu. Marc. Simili etiam phrasi à contrario sensu dixit Auctor:* candidatis diaboli, *lib. de Cor. militis, &* candidatus timoris, *lib. de Fuga in persecut.*

11. orando pro omnibus, &c.] *Fortunatus hũc locũ imitatus paulo clarius. Quia ipsa oratione non continetur expressum:* in nobis sanctificetur nomen tuum, *iubemur (sic enim lego, pro:* videmur) *non tantummodò pro nobis optare, sed & pro illis, qui necdum ad baptismi meruere gratiam peruenire; nam in Christi pleniss. charitate docemur etiam pro inimicis orare.*

Cap. IIII.

12. Secundum hanc formam subiũgimus, &c.] *Inscripsimus hoc caput,* De verbis: Fiat voluntas tua in cœlis & in terra. *In quo etiam imitantur hunc B. Cypr. & Fortunatus, præterquam quòd iuxta ordinem Orationis Dominicæ, secundam petitionem:* Veniat regnum tuum, *huic præponat. Auctor videtur ea de causa ordinem mutasse, quòd eodem ferè pertineat quò præcedens, quemadmodum etiam illis verbis indicat:* Secũdum hanc formam.

13. Fiat voluntas tua in cœlis & in terra.] *Etsi codices omnes Græci & Latini qui hodie exstant, addant:* sicut, *quia tamen in contextu nulla illius comparationis explicatæ mentio, retinuimus hanc lectionem; quod in B. Cypr. non fecimus, quia disertis verbis ibidem illud:* sicut *explicat.*

14. Ex interpretatione enim figurata, &c.] *Clariùs sic B. Cypr. Vt in vtroque, id est, corpore & spiritu voluntas Dei fiat, oramus.*

15. vt possit scilicet fieri & in cœlis.] *Quod obscurè dicit, potest*

poteſt ſic explicari, vt dum voluntatem Dei facimus in terris, eandem & poſtea faciamus in cœlis.

16. Eſt & illa Dei voluntas, &c.] *Iſtud ſic explicat Fortunatus: Fiat voluntas tua. Patris voluntas erat, quod filius prædicauit, quod paſſus & mortuus eſt, & reſurrexit, ſicut ait: Non veni, &c. Ergo orandum eſt vt nos ſimiliter mereamur dicere (ſic lego, pro: ducere) agere, ſuſtinere, & in ipſo reſurgere, vt poſſimus cum ipſo regnare.*

17. Pater, inquit, transfer poculum iſtud.] *Latinè dixit quod Græcè eſt Luc. 22. τὸ ποτήριον τοῦτο, pro quo noſter interpres: calicem iſtum. &* niſi quid, *iuxta quod Latinius adnotauit, pro: πλὴν ἀλλὰ.*

CAP. V.

18. Veniat quoque regnum tuum, &c.] *Titulus huius Capit.* De illo: Veniat regnum tuum, *In quo etiam Auctorem ſequuntur B. Cypr. & Venantus Fortunatus, quorum ille iſdem verbis: Regnum etiam nobis Dei* repræſentari *petimus, id eſt præſens facere, ſicuti & alibi diximus.*

19. & ad noſtram ſuſpenſionem, &c.] Suſpenſionem *accipi pro: ſuſpenſa exſpectatione, vel ex eo patet quod præcedit:* quod ab illo exſpectamus. *Quod ſic expreſsit Fortunatus, qui omnem ſpem in futuri regni facultate plantamus.*

20. quomodo quidam petractum, &c.] *Et hîc notè* pertractum *pro prolongatione accipit, ſicuti & Plin.* pertrahere *vitam dixit lib. 28. c. 1. Clarius ſic reddidit Fortunatus: Agnoſcitur his verbis eas increpare perſonas, qui ſæculi iſtam vitam diutius volunt* protrahere.

21. Nam vtique vltio illorum à ſeculi fine dirigitur.] *Malim legere* ad ſeculi finem; *ſed etiam illud non diſplicet. Eodem autem modo explicat iſtud Apocal. S. Cypr. vt differatur vltio ad conſummationem vſque temporum, libro de Bono patient.*

CAP. VI.

22. Sed quàm eleganter diuina ſapientia, &c.] *Caput hoc tractat* De petitione: Panem noſtrum quotidianum da nobis hodie. *In quo etiam illum imitantur qui ſuprà, quorum vterque ad quotidianam iſtud communitionem refert, de qua latius Adnotat noſtris in B. Cypr. libro de Orat. Dominic. n.* 48.

23. Tum quod & corpus eius in pane cenſetur: Hoc eſt corpus meum.] *Librum hunc vel ipſi Magdenburgenſes adferunt, vt doceant in Sacramento Euchariſtiæ corpus & ſanguinem Chriſti, verè & ſubſtantialiter diſtribui. Pro quo facit tum locus iſte, & quod mox ſubiungit:* indiuiduitatem à corpore eius, *tum ſub finem apertiores:* accepto corpore Domini, *&* Accepto corpore Domini & reſeruato. *Item illud ex lib. adu. Iud.* Sic enim Chriſtus reuelauit panem corpus ſuum appellans. *Et ex lib. 4. adu. Marc.* acceptum panem & diſtributum diſcipulis corpus ſuum illum fecit. *& quod ibidem paulò poſt ſequitur:* Ita & nunc ſanguinẽ ſuum in vino conſecrauit. *Ne quis interim calumnietur, non ignoro ibidem legi:* Hoc eſt corpus meum, dicendo, id eſt figura corporis mei. *ſed eius loci interpretationem illuc reiecimus, ne hîc prolixiores ſimus. Certè id etiam Magdenburgenſes à dicta ſententia ſua non auertit, maximè quum legiſſent & alium locum apertiorem lib. de Pudicitia:* atque ita exinde opimitate Dominici corporis veſcitur, Euchariſtia ſcilicet. *Exſtat etiam omnium apertiſſ. quem illi non videntur animaduertiſſe lib. de Reſurr. carn.* Caro corpore & ſanguine Domini veſcitur, vt & anima de Deo ſaginetur. *Verum hîc vnus reſtat ſcrupulus, quod fatentur quidem illi veritatem corporis & ſanguinis Domini in diſtributione, verum ſub pane (inquiunt) & vino; allegantes ad hoc eum hunc locum quem tractamus, tum in quibus panis fit mentio, aliquot iam adducta teſtimonia. Verum alia illa teſtimonia, vbi panis nulla mentio, tam ſunt aperta, vt non videatur alium ſenſum locus ille accipere poſſe, quàm* in pane cenſetur, *hoc eſt ſub ſpecie panis. Alioqui enim non dixiſſet,* panem copus ſuum fecit, *ſed in pane, vel ſub pane: item cum dicit:* opimitate corporis Domini, *addit* Euchariſtia *ſcilicet, non autem pane. Certè quòd non maneat communis panis in Euchariſtia, aperte indicat l. 2 ad Vxorem:* Non ſciet maritus, quid ſecretò ante omnem cibum guſtes, & ſi ſciuerit panem, non illum credit eſſe qui ſumitur. *Nec obſtat quòd addat loco ſuprædicto:* panem corpus ſuum appellans, *quia ſi id intelligas vti debet:* panem appellans corpus, *non mirum: quia* panẽ corpus ſuũ fecit, *imò verò etiam ſi accipias vt illi:* corpus appellans panem, *interpretantur ſimilem Apoſtoli locum 1. Cor. 11. vbi panem Euchariſtiam vocant SS. Ambr. & Auguſt. quia initio panis fuit, ſicuti in Exodo, virga in ſerpentem mutata adhuc virga vocatur. Deinde loquuntur Patres iuxta morẽ ſcripturarum, quæ res quales apparent, ſolet appellare: vti Gen. 18. viri appellantur angeli in ſpecie virorum apparentes. Denique quia panis cœleſtis eſt, ſicuti eum vocat S. Cypr. quum penè iiſdem verbis locum hunc interpretatur. Qui ſi dumtaxat in pane, vel ſub pane intellexiſſet corpus Domini contineri, non dixiſſet ibidem:* Qui corpus eius contingimus, *&:* à Chriſti corpore ſeparemur, *ac:* dum quis abſtentus ſeparatur à Chriſti corpore, *& iterum:* qui corpus eius adtingunt, & Euchariſtiam iure communicationis accipiunt, *quemadmodum paucis ibidem adnotauimus num.* 47. 48. 49. *& in Epiſt. eius ad Cæcil. plura, num. 12. Reperiet etiam locos ſimiles innumeros Lector in noſtris Leiturgicis Latinorum, qui non ſolùm ad veritatem corporis & ſanguinis Domini, ſed etiam ad Tranſſubſtantionem pertinent: quo pertinere videtur & Auctoris illud ſupracitatum* acceptum panem, *&c.* corpus ſuum fecit. *Si enim corpus ſuum fecit, ergo iam non amplius panis eſt, Apertior eſt locus ſerm. De Cœna Domini inter S. Cypr. opera. Panis iſte, quem Dominus diſcipulis ſuis porrigebat,* non effigie, ſed natura mutatus omnipotentia verbi factus eſt caro, &c. *Qua voce:* mutationis *vtuntur etiam SS. Gregor. Nyſſ. Oratione Catechetica, & de Vita Moyſ. Chryſoſt. in Leiturgia, & hom. de prod. Judæ, Amb. de iis qui myſt. init. cap. 9. ac Damaſc. lib. 4. cap. 14. Similiter dixit S. Cyrill. Hieroſ. Catech. myſtag. 4.* οἷον μεταβάλλειν εἰς αἷμα, *quod tranſmutare rectè vertit interpres. Tranſformationem item transfigurationem tranſitum, ſeu conuerſionem agnoſcunt Theodophil, in c. 26. Matth. &* 14. *Marc. Ambr. lib. 4. de fide ad Gratian. cap. 5. Euſeb. Emiſen. hom. 5. de Paſcha, Iſid. lib. 1. de offic. & lib. de ſacram. corp. Domini, Fulbertus Epiſt. ad Deodatum. & Algerus de hoc ſacramento. Denique Concil. Lateranenſe ſub Inocentio 3. etiam Tranſſubſtantiationẽ agnoſcit, ſicuti & poſtea Concil. Florent. tract. de Sacram. & Tridentinũ, vtpotè qua clarius exprimitur vnius ſubſtantiæ in alterã ſubſtantiam tranſmutatio, ſicuti iam olim & Trinitatis & Homouſiy voces in Eccleſiã introduxere Veteres aduerſus Arrianos. Porrò antiqua vox eſt* indiuiduitas, *pro perpetua adhæſione; ſic autem hunc locum explicat S. Cypr. ne dum abſtenti, & non communicantes, à cœleſti pane prohibeamur, à Chriſti corpore ſeparemur.*

24. Quod ſolum fidelibus neceſſarium eſt.] *Alludit ad illud quod priùs dixit: Quærite primùm regnum Dei, & reliqua adijcientur vobis. Nam cùm Dei ſint omnia (inquit S. Cypr.) habenti Deum nihil deerit, ſi ipſe Deo non deſit: quod ipſum latius & exemplis & ſcripturis explicat.*

CAP. VII.

25. Conſequens erat.] *Huius cap. inſcriptio hæc à nobis poſita eſt:* De peccatorum remiſſione. *nec verò minus hîc illi duo Tertullianum imitantur.*

26. Sciebat Dominus ſe ſolum ſine delicto eſſe.] *Sanè intelligendus locus, ſicuti & ſimiles ſcripturæ ſacræ loci, vti alicubi adnotauit S. Auguſt. ne excludatur beata Virgo Deipara, quã ſine omni delicto vixiſſe ille aſſerit.*

27. dimitti.] *Similiter lib. 4. aduerſ. Marc.* Quis mihi delicta dimittet? *quod adnotandum pro veteri noſtro interprete contra Eraſmum, qui contendit debere legi* Remitte, *ſicuti etiam adnotauimus ad ſupradictum libro B. Cypr. de Orat. Domin. num. 16.*

28. Exomologeſis eſt petitio veniæ, &c.] *Hîc pro ipſa*

Confeßione delictorum Exomologeſis, *ſupra pro toto actu pœnitentiæ accipiebatur, lib. eiuſdem argumenti.*

29. Debitum autem in ſcripturis delicti figura eſt.] Figura *hîc pro ſignificatione accipitur. Addit autem*: in ſcripturis, *quia ſic accipitur* debitum *pro delicto, Matth. 6. & 18. non autem apud ſcriptores prophanos. Rationem autem etiam reddit Fortunatus, hunc locum explicans: Quia & debentur peccata, & requirenda ſunt. Nam ſicut debitor à creditore requiritur ita peccatum à Deo in die iudicij neceſſe eſt exigatur.*

30. nouiſſimum quadrantem.] *Alludit ad locum Matth. 5. De quo latius Adnot. noſtris in B. Cypr. Epiſt. ad Antonian. num. 59. & in lib. de laude Mart. num. 31. & infrà lib. de Anima.*

31. & remittetur vobis.] *Etiam hîc videtur aliam verſionem ſecutus. Nam Græcè hodie habetur:* ἀπολυθήσεσθε, *id eſt*, & dimittemini.

CAP. VIII.

32. Adiecit ad plenitudinem, &c.] *Tractat hoc caput*: De petitione illa: Et ne nos inducas in tentationem, ſed libera nos à malo. *In qua etiam illum imitatur S. Cyprian. in eo quòd omnia hæc pro eadem petitione habeat, qui interim vel Auguſt. teſte legit*: & ne nos patiaris induci, *quemadmodum ibi adnotauimus num. 17.*

33. Sed eueheno s à malo.] *Gagnæus:* deuehe, *ſed Græca voci.* ῥῦσαι *magis illud conuenit.*

CAP. IX.

34. Compedijs paucorum verborum, &c.] *Inſcribitur hoc, in excuſis codicibus* Ἀγαχεφαλαίωσις. *ſed quum multa ſequantur in hoc libro, niſi adijciamus* Oratione Dominicæ *minus conuenit. Interim magis placet alter titulus quaſi noui capitis*: Poſſe nos ſuperadijcere & alias Orationes; *quem vtrumque, vti & ſequentes, ſicuti ex margine in textum irrepſerunt, iterum ad maginem reiecimus, & aliam diſtinctionem quàm in excuſis erat, ſecuti ſumus.*

35. Ab ipſo igitur, &c. de ſpiritu ipſius iam tunc cùm ex ore diuino, &c.] *Quamquam initio, vti diximus, etiam Chriſtum ſpiritum Dei dicat, hîc certè pro diſtinctis poſuit* Ab ipſo, *nempè patre*: de ſpiritu ipſius, *ſancto equidem, vti cap. ſequ. dicit: &*, ex ore diuino, *Chriſti. Atqui adeò facit hic locus pro Trinitate perſonarum.*

CAP. X.

36. Cum memoria tamen præceptorum, &c.] *Titulum huius capitis ex duorum excuſorum codicum in vnum ſic contraximus*: Orantes ab omni ira & animi confuſione vacuos eſſe debere. *Atqui vel ex hoc contextu*: Quorum præcipuum eſt, ne priùs aſcendamus ad Dei altare, &c. *patet titulum intermedium*: Ne orans patrem fratri iraſcaris, *ex margine in textum irrepſiſſe. Atqui latiùs multo iſtud perſequitur B. Cypr. explicans illud*: ſicuti & nos dimittimus debitoribus noſtris.

37. Siquid diſcordiæ vel offenſæ cum fratribus contraxerimus, reſoluamus.] *Paraphraſticῶς interpretatur illud: Si frater tuus habet aliquid aduerſum te vade reconciliari, &c.*

38. cùm omnis ira ab initio interdicta ſit.] *Alludit ad illud Gen. 4. Quare iratus es, &c. ſed ſub te erit appetitus tuus, & tu dominaberis illius.*

39. Neque enim agnoſci poterit à ſpiritu ſancto ſpiritus inquinatus.] *Hîc hauddubiè alluſit ad illud ſapientiæ 1. Spiritus ſanctus diſciplinæ effugiet fictum: atque adeò confirmatur eiuſdem lib. auctoritas. verùm de ea latiùs lib. 3. adu. Marc.*

CAP. XI.

40. Ceterum quæ ratio eſt, &c.] *Hoc caput inſcripſimus cum hactenus excuſis:* De lauatione manuum *In quo non ſimpliciter illam improbat, ſed quòd* manibus ablutis, ſpiritu verò ſordente orationem obirent. *Item quòd eam facere ſe dicerent tamquam* commemorationem in Domini deditionem, *vtpote quum Pilatus Chriſtum dedens Iudæis, manus priùs lauerit*; neque enim (*inquit*) Chriſtum dedimus ſed adoramus. *Alioqui permittit* manus abluere, dummodò & conuerſationis humanæ inquinamentum conſcientiæ cauſſa lauemus, *improbans maximè* totius corporis lauacrum ad omnem orationem. *Certè in cœtu Chriſtianorum* manualem aquam, *cognoſcit Auctor Apolog. 39. cap.*

41. conſcientia Patrum hæreditarj rei.] *Iudæos ita circũſcribit, quos reprehendit quòd manus non attollant in ſuis ſacrificijs quippè qui in terram proni orare plerumque ſoleant, ſaltem in hac ſua excæcatione citra Chriſti paßionem. De more autem Chriſtianorum latiùs ipſe Auctor infrà capit. 13.*

CAP. XII.

42. Sed quoniam vnum aliquod attigimus, &c.] *Huius capitis optima erit ea inſcriptio*: De alijs aliquot obſeruationibus ſuperſtitioſis.

43. ſiquidem ſine vllius aut Dominici aut Apoſtolici præcepti auctoritatem, &c.] *Cautè legendus hic locus, nè contra Traditiones Eccleſiaſticas facere videatur, quas ita defendit Auctor lib. de Cor. milit. vt pluribus non ſit opus; hoc vno addito non recipiendas quidem obſeruationes ſine* præcepto aut Dominico aut Apoſtolico: *ſed & Traditiones non aliud eſſe quã* Apoſtolica præcepta, *viua voce ab ijs edita, iuxta illud S. Auguſt. epiſt. 118. Siquid vniuerſa celebrat Eccleſia, ab Apoſtolis ortum habuiſſe credendum eſt.*

44. vel eo coërcenda quòd Gentilibus adæquent.] *Iſtud contra eos facit, qui omnium penè ceremoniarum Eccleſiaſticarum à Gentiliſmo deriuant originem.*

45. poſitis penulis, &c.] *Haud abſimiliter infrà lib. de Cor. milit.* grauiſſimas penulas poſuit. *hîc agit de conſuetudine* ponendi penulas, *quum* adeunt ad idola nationes.

46. cum ſarabaris & tiaris.] *Quum lib. de Reſurrectione carnis infrà Tom. 3. eadem voces ex Daniele citentur, illuc earum tractatum diſtulimus, quamquam & de* Sarabara *aliquid dixerimus ſuprà Tom. 1. lib. de Pallio, cap. 4. num. 81. Illic etiam aliquid dicturi ſumus de auctoritate huius hiſtoriæ trium puerorum in fornacem miſſorum.*

47. aſſidendi mos, &c.] *Quem impugnet hîc morem, non perinde conſtat, maximè ob verba illa*: aſſignata, ſeu tranſacta oratione, *& illa*: cùm adoraſſem & ſediſſem. *quæ videntur indicare loqui eum de fine ſacrificij; & alijs verbis quæ videntur ſignificare ſeßionem ipſius ſacrificij tempore, quum dicit*: irreuerens eſſe, ſedere ſub conſpectu Dei viui, angelo orationis adhuc aſtante. *Abuſum itaque peculiarem quendam ſuæ Eccleſiæ ſignificet oportet, alibi non vſitatum, maximè cum non improbet*: ſiquis in cathedra aut ſubſellio ſederit, *ſicuti iam olim Epiſcopi & Cantores in Eccleſijs cathedralibus.*

48. Hermas ille, cuius ſcriptura ferè Paſtor inſcribitur.] *Confirmat hic locus lectionem noſtram in Symbolo Rufini inter opera S. Cypr. qua Adnot. noſtrarum num. 158. comprobaui, quòd* Hermas *auctor fuerit libri Paſtoris, non* Hermes: *vbi etiã de eius lib. auctoritate non ſatis probata latiùs. Atqui verba illa:* Cùm adoraſſem & ſediſſem ſuper lectum, *deſumpta ſunt ex præmio lib. 2.* Hermæ, *qui* Paſtor *inſcribitur. vbi interim hodie paulò aliter legitur*: Cùm oraſſem domi, & conſediſſem ſuper lectum. *Prior eiuſdem liber Eccleſia inſcribitur poſterior Similitudinum, & exſtat in Orthodoxographia.*

49. adoratis ſigillaribus ſuis, &c.] Sigillaria *dicebantur paruæ imagines fictilibus deſcriptæ tanquam parua ſigna, de quibus vetus quidam Auctor: Quinimò Deo, eſſe* ſigillaria *ipſa cenſetis; nomen nunc non occurrit. Vtitur autem Ironicè eadem voce ſingulari numero lib. adu. Valentinian.* vt autem (*inquit*, *de factitio ipſorum Deo, vti Rhenan. illic adnotauit, loquens*) tantum ſigillarium intrinſecus quoque exornaſſent. *Atqui adorationis ritum, quo vtebantur Gentiles, explicat Plin. nat. hiſt. lib. 28. cap. 2. In adorando* (*inquit*) *dexteram ad oſculum referimus.*

referimus, totùmque corpus circumagimus, quod ad læuam feciſſe Galliæ religioſius credunt. Illud autem adoratis ſigillaribus reſidendo, *confirmatur ex Plutarcho, qui Numæ Pompilio adſcribit: Vt Deos adoraturi ſedent. quod & vice Prouerbij vſurpatur.*

50. angelo adhuc orationis aſtante.] *Alludit quidem ad illud Luc. 1. Apparuit illi angelus ſtans ad dexteram altaris incenſi; verùm referri poteſt etiam (vt indefinitè loqui ſentiatur) quemadmodum Patres SS. Ambroſ. Auguſtinus, & Chryſoſtomus, dum ex eo loco colligunt ſacrificio noſtro Chriſtiano intereſſe angelorum frequentiam. Immò verò hinc confirmatur ea pars Canonis, qua poſt conſecrationem petimus: Supplices te rogamus omnipotens Deus, iube hæc perferri* per manus ſancti angeli tui in ſublime altare tuum, &c. *quod pluraliter expreßit in ſuæ Miſſæ Canone Ambroſ. per manus angelorum tuorum, lib. 4. de Sacram. cap. 6.*

CAP. XIII.

51. Atqui cum modeſtia, &c.] *Loco trium diuerſarum inſcriptionum vnicam hanc ſubſtituimus:* De modo adorationis Chriſtianorum. *De quo adeò plura reperiet Lector Adnot. noſtris ad Apolog. hæc verba:* Illuc in cœlum ſuſpicientes Chriſtiani, manibus expanſis, quia innocuis, capite nudo, quia non erubeſcimus, denique ſine monitore, quia ex pectore. *item ad ſimilia verba B. Cypr. libr. de Orat. Dominic. num. 6. 7. & 9.*

52. Sonos etiam vocis ſubiectos eſſe oportet, &c.] *Ad verbum etiam hæc tranſcripſit loco dicto B. Cypr. Verùm ibidem mentem virius que indicauimus, loqui eos de oratione fidelium priuata in ſacrificio, non autem de oratione publica, quam clara voce pronunciatam, immò & decantatam ibidem oſtendimus nu. 6. & Apolog. cap. 39. num. 520.*

53. Dæmonium oraculi Pythij, &c.] *De* Pythij *dæmonis* oraculis *vide initium lib. de Anima infrà To. 3. Cur etiam* Pythius *dictus idem, qui Delphicus, diximus Adnot. noſtris in Apolog. cap. 22. num. 351.*

CAP. XIIII.

54, Alia iam conſuetudo inualuit, &c.] *Inſcriptionẽ hanc habet cap. iſtud:* De oſculo pacis & communione corporis Domini non omittendis à ieiunantibus.

55. oſculum pacis, &c.] *Iſtud obſeruatum fuiſſe iam ab ipſis Apoſtolorum temporibus manifeſtius eſt ex noſtris Latinorum & Græcorum Leiturgicis, quàm vt confirmatione ſit opus: quare illuc Lectorem remittimus.*

56. Quale ſacrificium, &c.] *Initio huius capitis plures adduximus Tertulliani locos de ſacrificio.*

57. Sic & die Paſchæ.] *Quum ipſo Dominico die* Paſchæ, *immò nec tota Pentecoſte ieiunare permiſſum fuerit, oportet vt* diem Paſchæ, *diem paßionis Domini hic intelligat, iuxta quod ſuprà lib. adu. Iudæos:* Paſcha enim paſſio Domini eſt. *ac lib. 4. adu. Marc.* Quo pateretur Paſchæ diem elegit Dominus. *Eo enim die* communis & publica eſt ieiunij religio, & meritò oſculum deponimus. *cuius poſtremæ ceremoniæ omiſſæ rationem reddunt, qui de diuinis ſcribunt officijs (eò quòd oſculo Chriſtum tradiderit Iudas.) Si quis velit & ad feriam quintam referre, qua die inſtitutum eſt ſacrificium, oportet vt eo tempore nondum introducta fuerit in Africa conſuetudo, qua poſt cœnam communicabant, de qua latiùs egimus in epiſt. B. Cypr. ad Cæcil. nu. 45. & 48. vbi & generalem Eccleſiæ contrariam conſuetudinem, quòd etiam eo die ieiunij communicarent fideles, commonſtrauimus.*

58. Similiter de ſtationum diebus, &c.] Stationes *longè aliter accipiuntur ab Auctore, tum hic, tum lib. de Cor. milit. & de Ieiunio adu. Pſychicos, quàm à B. Cypriano; ille enim accipit pro conuentu Eccleſiaſtico (vti adnotauimus ad epiſt. 41. nu. 10.) Auctor verò (quantũ re diligentius quàm tunc examinata ex Hrabano noſtro nunc tandem deprehendo) pro ſtatis ieiuniorum diebus. Eò enim pertinet illud:* quòd ſtatio ſoluenda ſit. *Deinde illud lib. de Cor. milit.* Stationes aut alij magis faciet quàm Chriſto, aut & Dominico die, quando nec Chriſto. *Nam Dominico die ieiunia non permittebantur, quemadmodum illic dicemus latiùs. Denique apertius lib. de Ieiunio:* Quartæ (*inquit*) ſextæque feriæ Stationes. *Agnoſcunt, & hanc ſignificationem hoc loco Magdenburgenſes, ſed peculiarem illam appellationem dicant ieiuniorum Montaniſtarum. Si id verum eſt, ergo Montaniſta fuit Hermas Apoſtoli Pauli diſcipulus (quem certè in hoc imitatus eſt Tertullian.) apud quem lib. 3. cap. 5. interrogat Paſtor: Quid eſt* Statio? *& reſpondet ipſe: Ieiunium. Montaniſta fuit & S. Ambroſ. qui etiam rationem nominis explicat ſerm. 25. in hæc verba:* Stationes *vocantur (inquit) ieiunia, quod ſtantes & commorantes in eis inimicos inſidiantes repellimus; vbi quum loquatur diſertè de indicto à Chriſto Quadrageſimæ ieiunio, quod* reſoluere (*voce Tertullianica vtens*) *non liceat (neque enim hoc genus dæmoniorum ejicitur niſi niſi in ieiunio & oratione) atque adeò id comparet ad 42. manſiones filiorum Iſraël,* ſtationum *inſtar, confirmatur noſtra iam dicta ſententia, quòd quum priùs ſimpliciter de ieiunantibus, hìc de ieiuniorum ſtatis diebus Auctor loquatur. Sicuti etiam iam olim diſtinguendum putauit Hrabanus noſter (minimè etiam Montaniſta) de Inſtit. cleric. lib. 2. cap. 18. Ieiunium (inquit) & ſtatio dicitur.* Statio autem de militari exemplo, &c. *quæ ad verbum ſumpſit ex hoc ipſo loco. Diſcernunt autem quidem (inquit idem Hrabanus) inter ieiunium &* Stationem. *Nam ieiunium indifferenter cuiuſlibet dies eſt abſtinentia, non per legem, ſed ſecundum propriam voluntatem:* Statio, *obſeruatio ſtatutorum dierum vel temporum; dierum, vt quartæ & ſextæ feriæ, de qua* ſtatione *in Euangelio dixit ille: ieiuno bis in ſabbato; temporũ autẽ, vt ieiuniũ quarti, quinti, ſeptimi, & decimi, vel ſicut in Euangelio dies illi in quibus ablatus eſt ſponſus, vel ſicut obſeruatio Quadrageſimæ, quæ in vniuerſo orbe inſtitutione Apoſtolica obſeruatur. Neque verò etiam illud pro Magdenburgenſibus facit, quòd videatur loqui hìc de* ſtationibus *ſeu ieiunijs quæ in veſperam producebantur; quia neque S. Heronymepiſt. ad Marcellum, neque Philaſtrius, Auguſtinus, Theodoretus, Damaſcenus, libris de hæreſibus, inter errores Montani illum morem recenſent, vtpotè qui ſcirent iam ab initio Eccleſiæ vbique ferè & ad ſua vſque tempora vſitatum illum etiam apud Catholicos, quemadmodum ex Paulino patet Nolano, Natali 7. Felicis, & latiùs infrà T. 5. ſupradicto libro de Ieiunijs. Hu adde, quòd, vti ſub finem Argumenti diximus, teſte Hilario, ante hæreſin hic liber ſcriptus ſit.*

59. Ergo deuotum Deo obſequium, &c.] *Adnotanda eſt hæc ieiunij paraphraſis contra illius obtrectatores; de quo etiam latiùs vbi ſuprà.*

60. Accepto corpore & reſeruato.] *Confirmatur hoc loco* Reſeruatio corporis Domini, *de qua latè huius libri initio num. 1.*

ARGVMENTVM LIBRI AD MARTYRAS, PER IACOBVM PAMELIVM.

AD *Martyras in carcere constitutos in ipsis Persecutionis quintæ Christianorum sub Seuero initijs librum hunc misit Tertullianus, beneuolentiam captans ab exemplo idiotarum, quorum dicta etiam perfectiss. gladiatoribus subinde profuerint.*

I. *Imprimis verò ad pacem & concordiam adhortatur, vtpotè quam ipsam quidam in Ecclesia non habentes à Martyribus exorare consueuerint.*

II. *Deinde vt non eos conseruet, quòd segregati sunt à mũdo; quippè qui carcer sit grauior, quique iudicia non Proconsulis, sed Dei sustineat; cuique etiam extra carcerem Christianus renunciauit, in quo etiam caro non amittit quæ iusta sunt per Agapen fratrum, & quòd hoc illis carcer præstet, quod eremus Prophetis.*

III. *Etsi autem molestus sit vocatos esse nos ad militiam Dei viui, cùm in sacramenti, baptismi nempè, verba respondimus. Militum itaque exemplo agonem subeant, in quo Agonothetes Deus, Xystarches Spiritussanctus, corona æternitatis brabium, Epistates Christus Iesus, qui eos spiritu vnxerit, & ad hoc scamma produxerit.*

IIII. *Neque sibi blandiantur, quia caro infirma est. addidit enim Dominus spiritum promptum esse debere; qui proinde, timeat licet caro, gladium, crucem, rabiem bestiarum, & summam ignium pœnam, contraponat sibi, acerba licet ista, à multis tamen vec viris tantùm, sed & fœminis æquo animo accepta, immò & vltrò appetita famæ & gloriæ caussa; exempli gratia, Lucretiæ, Mutij, Heracliti, Empedoclis, Peregrini, Didonis, vxoris Hasdrubalis, Reguli, Cleopatræ meretricis Athenienſis & Lacedæmonûm.*

V. *Immò & affectationis morbo à gladiatoribus omnia sæuitiæ & cruciatus certamina conculcari, qui Christianos confundent in die iudicij, si reformident pati pro veritate in salutem.*

VI. *Denique conuertantur ad ipsam conditionis humanæ contemplationem, in qua constanter adeunda sunt, quæ etiam inuitis accidere solent, incendij, ferarum, latronum pericula; maximè ijs ipsis temporibus, quibus hominis (nempè Imperatoris) caussa, inopinatos natalibus, dignitatibus & ætatibus exitus multi referebant.*

Ceterùm librum hunc more suo imitatus est B. Cyprianus Epistolis ad Martyras & Confessores varios 7. 9. 16. 25. 56. 77. & 81. tum libris de Exhortatione & de Laude Martyrij. Immò verba quædam transscripserunt ex v. capite, & B. Cypr. Epist. 1. ad Donatum, & S. Hieronymus Epistolis ad Demetriadem de Virginit. ac ad Saluinam de Viduit. atque ad Heliodorum verba cap. 3. & 4. & alibi alia, vti infrà latiùs. Denique iam olim tamquam Tertulliani visus & lectus est à Trithemio & Politiano, & editus à Rhenano ex Paterniacensi ac Gorzienſi primùm cod, cum Scholijs, deinde & Adnotationibus. Quibus nunc & nostras adiecimus, & ex tribus exemplaribus Vaticanis postremùm castigauimus.

Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI AD MARTYRAS LIBER.

CAP. I. INTER [2] carnis alimenta [3] benedicti [4] Martyres designati, quæ vobis & [5] domina mater Ecclesia de vberibus suis, & singula fratres [6] de operibus suis proprijs in carcerem subministrant, capite aliquid & à nobis, quod faciat ad spiritum quoque educandum. Carnem enim saginari, & spiritum esurire non prodest. Imò si quod infirmum est, curatur: æquè quod infirmius est, negligi non debet. Nec tantus ego sum, vt vos alloquar. Veruntamen & [7] Gladiatores perfectissimos non tantùm magistri & præpositi sui, sed etiam idiotæ, & superuacuè quique adhortantur de longinquo, vt

sæpè

A sæpè de ipso populo [8] dictata suggesta profuerint. In primis ergo benedicti, nolite contristare Spiritum sanctum, qui vobiscum introijt carcerem. Si enim non vobiscum nunc introisset, nec vos illic hodie fuissetis. Et ideò date operā, vt illic vobiscum perseueret: ita vos inde perducat ad Dominum. Domus quidem diaboli est & carcer, in qua familiam suam continet. Sed vos ideò in carcerem peruenistis, vt illum etiam in domo sua conculcetis. Iam enim foris congressi conculcaueratis. Non ergo dicat: In meo sunt, tentabo illos vilibus [9] odijs, affectionibus, aut inter se dissensionibus. Fugiat conspectum vestrum, & [10] intima sua delitescat, contractus & torpens, tanquam coluber excantatus, aut effumigatus. Nec illi tam benè sit in suo regno, vt [11] vos committat: sed inueniat munitos, & concordia armatos: quia pax vestra bellum est illi. Quam pacem quidam in ecclesia non habentes, à [12] martyribus in carcere exorare consueuerunt. Et ideo eam etiam propterea in vobis habere, & fouere, & custodire debetis: vt si fortè & alijs præstare possitis. [13] Cetera æquè animi impedimenta vsque ad limen carceris deduxerint vos, quousque & [14] parentes vestri. Exinde segregati estis ab ipso mundo. Quanto magis à seculo rebúsque eius? Nec hoc vos consternet, quòd segregati estis à mundo. Si enim recogitemus ipsum magis mundum carcerem esse, exisse [15] vos è carcere, quàm in carcerem introisse intelligemus. Maiores tenebras habet mundus, quæ hominum præcordia excæcant. Grauiores catenas induit mundus, quæ ipsas animas hominum constringunt. Peiores immunditias expirat mundus, libidines hominum. Plures postremò mundus reos continet, scilicet vniuersum hominum genus. Iudicia denique non [16] Proconsulis, sed Dei sustinet. Quo vos benedicti de carcere in [17] custodiarium si fortè translatos existimetis. [18] Habet tenebras sed lumen estis ipsi. Habet vincula, sed vos soluti Deo estis. [19] Triste illic expirat, sed vos odor estis suauitatis. Iudex expectatur de iudicibus, sed vos estis de iudicibus ipsis iudicaturi. Contristetur illic, qui fructum seculi

B suspirat. [20] Christianus etiam extra carcerem seculo renunciauit, in carcere autem etiam carceri. Nihil interest vbi sitis in seculo, qui extra seculum estis. Et si aliqua amisistis vitæ gaudia, negotiatio est aliquid amittere vt maiora lucreris. Nihil adhuc dico de præmio, ad quod Deus martyres inuitat. Ipsam interim conuersationem seculi & carceris comparemus, si [21] non plus in carcere spiritus acquirit, quàm caro amittit; imò & quæ iusta sunt, caro non amittit [22] per curam Ecclesiæ, & [23] agapen fratrum: & insuper quæ semper vtilia fidei, spiritus adipiscitur. [24] Non vides alienos Deos, non imaginibus eorum incurris, [25] non solennes Nationum dies ipsa commixtione participas, non nidoribus spurcis verberaris, non [26] clamoribus spectaculorum, atrocitate, vel furore, vel impudicitia celebrantium cæderis: [27] non in loca libidinum publicarum oculi tui impingunt: vacas à scandalis, à tentationibus, à recordationibus malis, iam & à persecutione. Hoc præstat carcer Christiano, quod eremus Prophetis. Ipse Dominus in secessu frequentiùs agebat, vt liberiùs oraret, vt seculo cederet. Gloriam denique suam discipulis in solitudine demonstrauit. Auferamus carceris nomen, secessum vocemus. Etsi corpus includitur, etsi caro detinetur, omnia spiritui patent. Vagare spiritu, spatiare spiritu, & non stadia [28] opaca aut porticus longas proponens tibi, sed illam viam quæ ad Deum ducit. Quotiens eam spiritu deambulaueris, totiens in carcere non eris. Nihil [29] crus sentit in neruo, quum animus in cœlo est. Totum hominem animus circumfert, & quo velit transfert. Vbi [30] autem erit cor tuum, illic erit & thesaurus tuus. Ibi ergo sit cor nostrum, vbi volumus habere thesaurum.

Ephes. 4.

CAP. II.

Sap. 3.

Marc. 1. Luc. 4. Matth. 17. Marc. 9. Luc. 2. 1. Pet. 1. Matth. 6.

[Sic [31] nunc benedicti carcer etiam Christianis molestus. Vocati sumus ad militiam Dei viui, iam tunc, cùm [32] in sacramenti verba respondimus. [33] Nemo miles ad bellum cum delicijs venit, [34] nec de cubiculo ad aciem procedit, sed de [35] papilionibus expeditis & substrictis: vbi omnis duritia, &

C [36] imbonitas, & insuauitas constitit. Etiam in pace, labore & incommodis bellum pati iam ediscunt: in [37] armis deambulando, campum decurrendo, fossam moliendo, [38] testudinem desiccando. Sudore omnia constant, ne corpora atque animi expauescant: De vmbra ad solem, & sole [39] ad cœlum, de [40] tunica ad loricam, de silentio ad clamorem, de quiete ad tumultum. [41] Proinde vos Benedictæ, quodcunque hoc durum est, ad exercitationem virtutem animi & corporis deputate. Bonum agonem subituræ estis, in quo [42] Agonothetes Deus viuus est: Xystarches Spiritus sanctus: [43] corona æternitanis, brabium, angelicæ substantiæ politia in cœlis, [44] gloria in secula seculorum. Itaque Epistates vester Christus Iesus, qui vos spiritu vnxit, & ad hoc scamma produxit, voluit vos ante diem agonis ad duriorem tractationem à liberiore conditione seponere, vt vires corroborarentur in vobis. Nempè enim & athletæ segregantur ad strictiorem disciplinam, vt robori ædificando vacent: continentur à luxuria, à cibis lætioribus, à potu iucundiore. Coguntur, cruciantur, fatigantur; quãto plus in exercitationibus laborauerint, tanto plus de victoria sperant. Et illi, inquit Apostolus, vt coronam corruptibilem consequantur. Nos æternam consecuturi, carcerem nobis pro palæstra interpretemur, vt ad stadium tribunalis benè exercitati incommodis omnibus producamur: quia virtus duritia extruitur, mollitia verò destruitur. [45] Scimus ex Dominico præcepto, quòd caro infirma sit, spiritus promptus. Non ergo nobis blandiamur, quia Dominus consensit, carnem infirmam esse. Propterea enim prædixit spiritum promptum esse, vt ostenderet quid cui debeat esse subiectum, scilicet, vt caro seruiat spiritui, infirmior fortiori, vt ab eo etiam ipsa fortitudinem assumat. Colloquatur spiritus cum carne, de communi salute, nec iam de incommodis carceris, sed ipso ago-

1. Cor. 9.

C. III.

C. IIII.

ne & prælio cogitans. [46] Timebit forsitan caro gladium grauem, & crucem excelsam, & rabiem bestiarum, & summam ignium pœnam, & omne carnificis ingenium in tormentis. Sed spiritus contraponat sibi & carni, acerba licet ista, à multis tamen æquo animo excepta, imò & vltrò appetita, famæ & gloriæ causa, nec à viris tantùm, sed etiam à fœminis, vt vos quoque benedictæ sexui vestro respõdeatis. Longum est si enumerem singulos qui se gladio confecerint, animo suo ducti. De fœminis ad manum est [47] Lucretia, quæ vim stupri passa, cultrum sibi adegit in conspectu propinquorum, vt gloriam castitati suæ pareret. [48] Mutius manum suam dexteram in ara cremauit, vt hoc factum eius fama haberet. Minus fecerunt Philosophi, [49] Heraclitus, qui se bubulo stercore oblitum exussit. Itẽ [50] Empedocles, qui in ignes Ætnæi montis dissiluit, & [51] Peregrinus qui non olim se rogo immisit: cùm fœminæ quoque contempserint ignes. [52] Dido, cùm post virum dilectissimum nubere cogeretur: Item [53] Asdrubalis vxor, quæ iam ardente Carthagine maritum suum supplicem Scipionis videret, cum filijs suis in incendium patriæ deuolauit. [54] Regulus dux Ro. captus à Carthaginensibus, cùm se vnum pro multis captiuis Carthaginensibus compensari noluisset, maluit hostibus reddi, & in arcæ genus stipatus, vndique extrinsecus clauis transfixus, tot cruces sensit. Bestias fœmina libens appetijt, & vtique horridiores aspides serpentes, tauro, vel vrso, quas [55] Cleopatra immisit sibi, ne in manus inimici perueniret. Sed mortis metus non tantus est, quantus tormentorum. Itaque cessit carnifici [56] meretrix Atheniensis, quæ conscia coniurationis cùm propterea torqueretur à tyranno, & non prodidit coniuratos, & nouissimè linguam suam comestam in faciem tyranni expuit: vt nihil agere se scirent tormenta, etsi vltrà perseuerarent. [57] Nam quæ hodie apud Lacedæmonas solennitas maxima est Διαμαστίγωσις, id est flagellatio, non latet. In quo sacro ante aram nobiles quique adolescentes flagellis affliguntur astantibus parentibus, & propinquis, & vti perseuerent adhortantibus. Ornamentum enim & gloria deputabitur maiore quidem titulo, si anima potius cesserit plagis, quàm corpus. Igitur si tantum terrenæ gloriæ licet de corporis & animi vigore, vt gladium, ignem, crucem, bestias, tormenta contemnant sub præmio laudis humanæ, possum dicere, modicæ sunt istæ passiones ad consecutionem gloriæ cœlestis & diuinæ mercedis. [58] Tanti vitreum? quanti verum margaritum? Quis ergo non libentissimè tantum pro vero habeat erogare, quantum alij pro

CAP. V. falso? [59] Omitto nunc gloriæ causam. Eadem omnia sæuitiæ & cruciatus certamina, iam apud homines affectatio quoque & morbus quidam animi conculcauit. Quot ociosos affectatio armorũ ad gladiũ locat? Certè ad feras ipsas affectatione descendunt, & de morsibus & de cicatricibus formosiores sibi videntur. [60] Iam & ad ignes quidam se autorauerunt, vt certum spatium in tunica ardente conficerent. Alij inter venatorum taureas scapulis patientissimis inambulauerunt. Hæc benedicti non sine causa Dominus in seculum admisit, sed ad nos & tunc exhortandos, & in illo die confundendos, si reformidauerimus pati pro veritate in salutem, quæ alij affectauerunt pro vanitate in per-

CA. VI. ditionem. [61] Sed hæc exempla constantiæ omittamus de affectatione venientis. Conuertamur ad ipsam conditionis humanæ contemplationem, vt & illa nos instruant, si quâ constanter adeũda sint, quæ & inuitis euenire consueuerunt. Quoties enim incendia viuos cremauerunt? quotiens feræ & in syluis suis & in [62] medijs ciuitatibus elapsæ caueis, homines deuorauerunt? quot à latronibus ferro, ab hostibus etiam cruce extincti sunt, torti priùs, imò & omni contumelia expuncti? Nemo non etiam hominis causa pati potest, quod in causa Dei pati dubitat. Ad hoc quidem vel præsentia nobis tempora documenta sint, [63] quantæ qualésque personæ inopinatos natalibus, & dignitatibus, & corporibus, & ætatibus suis, exitus referunt, hominis causa: aut ab ipso, si contra eum fecerint, aut ab aduersarijs eius, si pro eo steterint.

ADNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRVM AD MARTYRAS.

1. AD MARTYRAS.] *Sic legimus ex tribus Vaticanis codicibus, pro eo quod erat* MARTYRES. *Porrò non iis solis (inquit Rhenanus in Argumento huius libri)* Martyrum *appellationem accommodabat ea ætas, qui iam toleratis supplicijs pro Christo mortem obierant, sed & illis qui in confessione nil tormentorum atrocitate moti firmiter perstiterant, etiam si adhuc in carcere detinerentur; de quibus intelligit Cyprianus, quum scribit: Fecerunt ad nos de quibusdam beati* Martyres *literas. Item: Si qui libello à* Martyribus *accepto de seculo excederent. Sicque non modò Cyprianus* Martyras *appellare solet, sed & Tertullianus hoc loco. Verùm scitè addit,* designati. *Quin eos etiam hoc nomine solitos vocari indicat, qui dimissi fuissent; vt quum de Valentino inquit:* Sed alium ex Martyrij prærogatiua loci potitum indignatus. *& de Praxea:* Insuper de iactatione martyrij inflatus, ob solum & simplex & breue carceris tædium. *Nec aliter Cyprianus dixit in Epistola, qua Celerinum in ordinem cleri significat adscitum: Commeatum dando nobis confessoribus suis & Martyribus glorioſis. Vbi commeatum accipit pro liberatione & dilatione, qua vita captiuo & mori parato conceditur. Equidem in sanctis quibusdam, vt ipse alibi scribit, nequaquam fuit minor confessionis virtus, sine testimonio passionis. Neque enim in confessoribus Christi dilata* Martyria *meritum confessionis minuere, sed magnalia diuinæ protectionis ostendere, docet ad Luc. Romanum Pont. scribens.* Confessoris *nomen in ista significatione quam exposuimus, Cypriano familiare, recentior ætas etiam nec carcerẽ nec tormenta perpessis attribuit. Ille verò ad Mosen & Maximum presbyteros scribens: Beatum, inquit, facit prima & vna*

& vna confessio. *Vos totiens confitemini, quotiens rogati vt de carcere recedatis, carcerẽ fide & virtute præeligitis. Hactenus Rhenanus. Cuius sententiæ nos quoque accedere quod ad* Martyras *adtinet, de* Confessoribus *non item, latiùs commonstrauimus Adnot. nostris in S. Cypr. Epist. 9. quæ* Martyribus & Confessorbus *inscribitur num. 8. In Epist. quoque 30. num. 7. Et verissima est illa mea interpretatio quoad S. Cyprianum: verùm vel ex solo isto titulo patet* Martyras *appellari Tertulliano, non solùm eos qui aut torti essent & tormenta perpessi, siue viui, siue defuncti, sed & eos, qui vt torquerentur, inclusi erant, quos peculiariter S. Cyprianus* Confessores *nuncupat. Neque enim toto hoc libro vlla tormentorum iam perpessorum mentio, sed duntaxat carceris & metus pœnarum.*

CAP. I.

2. Inter carnis alimenta, &c.] *Caput hoc primum post captatam beneuolentiam* Martyrum, *non aliud est quàm:* Ad pacem & concordiam exhortatio, *in qua imitatur Auctorem S. Cypr. sub finem Epist. 7. ad Rogatianum & alios Confessores, & insuper alibi locis infrà citatis. Ad intellectum autem huius loci facere adnotauit Rhenanus in Adnotationibus quod inferiùs dicit:* Imò: & quæ iusta sunt, caro non amittit per curam Ecclesiæ, & agapen fratrum. *Sanè D. Cyprianus epist. 37. seu 6. lib. 3. admonet presbyteros & diaconos, vt gloriosa voce Domino confessis, omnis diligentia præbeatur. Ibidem mox Tertullum quendam ab hoc pio officio laudat, quòd videlicet circa curam corporum captiuis Christianis non defit.*

3. benedicti.] *id est laudandi (inquit Rhenan.) Hoc Epitheto Martyres ornat Tertullianus, vt paulò post:* Imprimis, ergo benedicti. *Et infrà ad mulieres:* Proinde vos benedictæ. *Quod Eleutherio Pont. Rom. & martyri iam defuncto lib. de præscr. adu. hæres. cap. 30. etiam adtribuit. Cyprianus Fortissimos & beatissimos subinde vocare solet, quodam loco Fortissimos & fidelissimos.*

4. Martyres designati.] Designati *(inquit idem) id est, futuri martyres. Metaphora ab electis magistratibus sumpta, qui* designati *dicuntur, quum eliguntur. Suetonius in vita Claudij Cæsaris in fine: Nam & quum Consules* designaret, *neminem vltra mensem, quo obijt,* designauit. *Porrò quos alloquitur Tertullianus, nondum Martyrium tulerant, siue fecerant, vt Cyprianus loquitur, sed exspectabant, vt est apud eundem, quotidie læti profectionis suæ salutarem diem, & iam iamque de sæculo recessuri ad martyrum munera & domicilia diuina properabant.*

5. & domina mater Ecclesia.] *Obserua (vt ibidem Rhenan.) quòd* matrem Ecclesiam *pulchrè* dominam *vocat. Addit verò:* de vberibus suis. *nam præcessit:* mater; *quibus significat thesauros Ecclesiæ. Vide suprà libro de Orat. c. 2 num. 7.*

6. de operibus suis proprijs.] *Docet enim (inquit idem) Paulus ad Ephesios scribens, etiam proprijs manibus laborandum, vt habeas quod indigenti communices. Ergo pistor panem missitabat, calcearius calceos, telam textor, hanc fullo gratis curabat consuebat vestiarius. Alius pecuniam mittebat, diurno labore collectam. Vide autem quantum prisci Martyribus tribuerint.*

7. Gladiatores, &c.] *Quod hìc habet tam de Gladiatoribus, quàm eorum* Magistris & Præpositis, *distulimus vsque ad librum de Spectaculis.*

8. dictata.] Dictata *(eodem interprete) non solùm ludi magistrorum sunt litteras docentium. Sic & Suetonius in vita Iulij Cæsaris, de gladiatoribus loquens: Tyrones, inquit, neque in ludo, neque per lanistas, sed in domibus per equites Romanos, ac etiam per Senatores armorum peritos erudiebat, precibus enitens, quod epistolis eius ostenditur vt disciplinam singulorum susciperent, ipsique* dictata *exercentibus darent. Et Iuuenalis:*

-Donec peragat dictata *magistri*
Omnia.-

9. tentabo eos vilibus odijs, affectionibus, &c.] *Ita ex MS. 2. Vaticanis, pro eo quod erat:* vilibus inedijs, defectionibus, *quæ substituta videntur ab illis qui putabant non posse competere in Martyras* odia; *verùm quandoquidem sequitur:* aut inter se dissensionibus, *illud magis conuenit, maximè quum etiam S. Cypriano contentiones, æmulationes, conuitia & maledicta in confessoribus reprehendat, vbi suprà.*

10. & in ima sua delitescat.] *Non dissimilis est (vt adnotat Rhen.) sententia ei quæ in Valentinianis legitur.* Abscondat se itaque serpens quantum potest, totámque prudentiam in latebrarum ambagibus torqueat, altè habitet, in cæca detrudatur, &c. *Alludit autem Auctor ad Serpentes, qui excantationibus fugari solent aut suffumigationibus; atque hoc est quod dicit:* excantatus vel effumigatus. *Nam Plinio teste lib. 8. cap. 32. accensis cornibus cerui odore fugantur, & maximè stiracis vti est apud eundem lib. 10. c. 70. Incantationis autem aspidis fit mentio Psal. 57.*

11. vt vos committat.] *Sæpè (inquit Rhenan.) iam diximus* committendi *verbum ad contentionem & certamen referri, vnde gladiatores propriè* committuntur. *Metaphoricῶς Iuuenalis:* Committit *Vates. Cypr. epist. 14 l. 3. (quæ est in nostra editione* X.) *Et glorioſos seruos Dei cum Dei sacerdote* committunt. *Est autem hæc etiam Iureconsultorum vox:* committere, *pro ad certamen prouocare. Hinc Vlpianus ad legem Aquiliam Digest. lib. 9. Planè, inquit, si cædentem vulneratuit, erit Aquiliæ locus, nisi domino* committente *hoc factum sit. Aliam remotiorem huius vocis significationem etiam Iureconsultorum habes infrà lib. de Cor. militis cap. 2. num. 22. De vtraque eodem loco infrà Tom. 3. libro de Præscriptione, adu. hær. capite 24. num. 193.*

12. à martyribus in carcere exorare consueuerunt.] *Alludit (inquit idem Rhenan.) ad consuetudinem eius temporis, quæ etiam ætate Cypriani in vsu fuit, quemadmodum ex eius viri scriptis colligitur. Siquidem lapsi, id est, qui sacrificauerant idolis, aut necessitatem sacrificandi pecunia apud magistratum redemerant, accepta securitatis singrapha, quò reciperentur in Ecclesiam ante confessionem exomologesinque & pœnitentiam, ante impositionem manus Episcopi & cleri, solebant à* Martyribus & Confessoribus in carcere constitutis libellum extorquere deprecatorium, *per quem in Ecclesiam recipi iubèrentur. Sic enim lapsi quidam importunius precibus Martyres & Confessores fatigabant, corrumpebántque. Vocabant autem veteres:* Dare pacem, *recipere in ius communicationis. In hunc igitur sensum accipi debet quòd hìc Tertullianus scribit:* Quam pacem quidam in Ecclesia non habentes. *Item:* vt si fortè & alijs præstare possitis. *Vide quanta fuerit olim Martyrum etiam dum viuentium auctoritas. Sanè Cyprianus epist. 15. lib. 3. (quæ est in nostra editione* XI.) *in bello quorundam Martyrum pro lapsis scripto hoc insertum paulo incautius fuisse testatur: Communicet ille cum suis. Nam addi debebat qui nam sui. Proinde idem sanctissimus vir scribit sub antecessoribus suis id semper obseruatum, vt Diaconi ad carcerem commeantes, martyrum desideria consilijs suis & scripturarum præceptis gubernarent: his enim illic verbis vtitur. Nos ad dictam* XI. *epist. S. Cypriani, quæ Confessoribus & Martyribus inscribitur, addimus; pertinere istam* pacem, quam lapsi à Martyribus in carcere exorabant, *ad vsum Indulgentiarum in Ecclesia iam tum cœptum, immò & ab Apostolo Paulo in Corinthium illum, idque integris illic Adnotationibus nostris.*

CAP. II.

13. Cetera æquè animi impedimenta; &c.] *Caput hoc inscripsimus:* De comparatione carceris cum mundo. *In quo etiam locos infrà citatos imitatur S. Cyprianus.*

14. parentes vestri.] Parentum *(inquit Rhenan.) vocabulo, ni fallor, quoslibet cognatos intelligit, quemadmodum & hodie vulgus Italorum & Gallorum loquitur. Planè autem ità esse patet ex libro de Carne Christi, vbi de matre & fratribus sic loquitur:* cùm indignatio parentes non neget, sed obiurget.

15. exisse vos è carcere, quàm in carcerem introisse.] *Simile sermonis (inquit Rhenan.) schema est in Valentinianis:*

Vbi ſuperindui potuit quàm deſpoliari. *Inſpice quod illic adnotauimus. Fauſtus Manichæus apud Aurel. Auguſtinum. Ex Iordane nobis erit factus Ieſus Dei filius*, quàm *natus ex vtero mulieris. Ammian. Marcellinus lib. 27. de ingratitudine populi in Symmachũ profectũ vrbi ſub Valentiniano & Gratiano Aug. loquens: Quidam plebeius (inquit) ſinxerat illum dixiſſe ſine indice vllo vel teſte, libenter ſe viuo proprio calcarias extincturum*, quàm *id venditurum pretijs quibus ſperabatur. Item alibi Ambroſius in libro de Viduis: Vitem facilè tondere* quàm *præmere. Tametſi aduerbium Magis quod præcedit. hîc repeti poteſt, id quod in hoc ſcriptore nouum non eſt, vt plus ſemel monuimus. Atqui pro:* grauiores cathenas induit mundus, *MS. tres legunt:* imbuit. *ſed illud placet.*

16. Proconſulis.] *Ex hoc loco (inquit idem Rhen.) licet animaduertere Martyres iſtos, ad quos ſcribit Tertullianus, vel in ipſa Carthagine, vel aliquo oppido vicino captiuos fuiſſe detentos, certè in prouincia Carthaginienſi. Nam Carthagine* Proconſulem *fuiſſe declarat Pontius Diaconus in vita B. Cypriani martyris, cùm inquit: Denique comprehenſus à miniſtris Paterni* Proconuſulis *dixit. Item Galerius* Proconſul *dixit. Is mortuo Paterno ſucceſſerat. Erátque* Proconſulum *magiſtratus olim annuus. Vnde illud Cypriani: Eant (inquit) nunc magiſtratus & Conſules ſiue* Proconſules *annuæ dignitatis inſignibus, & duodecim faſcibus glorientur. Nemmem vero lateat adminiſtrationes Prouinciarum ſubinde mutatas fuiſſe pro libidine Cæſarum. Equidem in libro, cui titulus Notitia Occidentis, nominatim fit mentio* Proconſulis Africæ, *ſub cuius diſpoſitione fuerit Prouincia Conſularis, & legati eius duo. Is, vt videtur, apud Carthaginem tanquam Metropolim habitabat. Vnde & Carthaginienſis Africa dicitur eodem libro. Atqui ex his probatur eſſe verißimum, quod S. Auguſt. tradit (ni fallor lib. de Grammatica) tam veteribus vſitatam fuiſſe vocem:* Proconſul, *atque* Proconſule. *Eius verba ſunt: Ab E littera vocali nullum Latinum, niſi iuncta præpoſitione, Maſculinum inuenitur, vt* Proconſule, *Pro Prætore. Ergo iuncta præpoſitione fiunt Latina, vt dixi: Pro Prætore, Pro Quæſtore. Nam veteres Nominatiuo caſu:* Proconſul *dicebant, attendentes nullum nomen Latinum exire in E litteram, Nominatiuo caſu generis Maſculini.*

17. in cuſtodiarium.] *Eodem modo legit lib. adu. Iud. cap. 4. illud Iſaiæ 1.* ſicut cuſtodiarium in cucumerario, *quod ibidem cap. 13. vertit:* caſula, *ſeu:* ſpecula; *à cuſtodia illud deriuans.*

18. Habet tenebras, &c.] *Rectè adnotauit ſimiles locos Rhenanus ex S. Cypriani Epiſt. 81. ad Rogationum iuniorem et ceteros Confeſſores, ac 16. ad Moyſem, Maximum & ceteros Confeſſores: O beatum carcerem (inquit) quem illuſtrauit veſtra præſentia. O beatum carcerem, qui homines Dei mittit ad cœlum. O tenebras lucidiores ſole ipſo, & luce hac mundi clariores, vbi modò conſtituta ſunt Dei templa, & ſanctificata diuinis confeßionibus membra veſtra. Et alibi: illuminabat mundum ſol oriens & luna decurrens, ſed vobis idem qui ſolem fecit & lunam, maius in carcere lumen fuit, & in corde ac mentibus veſtris Chriſti claritudo reſplendens, horribiles carceris atque funeſtas pœnalis loci tenebras æterna illa & candida luce radiauit.*

19. Triſte illic exſpirat.] Triſte *(inquit Rhenan.) id eſt res triſtis, graueolentia videlicet,* illic exſpirat, *ſi accipias verbum* exſpirat, *vt ſit abſolutum. Atqui quod ſequitur:* de iudicibus ipſis iudicaturi, *etiam imitatur S. Cypr. epiſt. 81.*

20. Chriſtianus etiam extra carcerem ſeculo renunciauit.] *Veriſsima eſt (inquit idem Rhenan.) Cypriani ſententia de Habitu virginum: Ceterum quæcunque terrena ſunt, in ſæculo accepta, & hic cum ſæculo remanſura, tam comtemni debent, quàm mundus ipſe contemnitur; cuius pompis & delicijs iam tunc* renunciauimus, *quum meliore tranſgreſſu ad Dominum venimus. Verùm de hac* renunciatione *in Baptiſmo facta, latiùs infrà T. 3. lib. de Baptiſmo.*

21. ſi non plus, &c.] *Emendauimus (inquit Rhenanus) ex Gorzienſi,* ſi non plus in carcere ſpiritus acquirit, quàm caro amittit. Si acquirit, *pro: An acquirat. Similem locutionem habes in Apologetico:* Conſtet igitur prius, ſi iſti, quibus ſacrificatur, ſalutem Imperatoribus vel cuilibet homini impertiri poſſunt, *pro: An iſti poſsint.*

22. per curam Eccleſiæ, &c.] *Meminit huius conſuetudinis Origenes hom. 11. in Leuiticum. Exſtat etiam hac de re Epiſt. S. Cypr. 37. hoc titulo: Ad clerum, vt Confeſſoribus in carcere conſiſtentibus omnis humanitas præbeatur. Cui conſentiunt quæ hîc adnotat Rhenan. partim ex eadem epiſtola in hæc verba: Veteres non ſolùm externam curam corporibus Martyrum impendebant, ſed & ſpiritum eorum & ſanctum animi propoſitum precibus adiuuabant, quum publicè in ſacrificio, quam nos hodie Miſſam dicimus, tum priuatim in ſeceſſu Deum comprecantes. Sic enim D. Cyprianus epiſt. 16. ad Confeſſores & Martyres captiuos ſcribit: Et nos quidem (inquit) veſtri diebus ac noctibus memores, & quando in ſacrificijs precem cum pluribus facimus, & quum in ſeceſſu priuatis precibus oramus, coronis ac laudibus veſtris plenam Domini fauentiam poſtulamus. Hactenus ille. Verùm enimuero vt adhuc in carne conſtituti Martyres veteribus illis Chriſtianis curæ erant, ſic nec defunctos negligebant. Diebus enim quibus exceſſerant, commemorationes eorum inter memorias Martyrum celebrabant; nec id ſemel, ſed ſingulis quibuſque annis factitabant, cum videlicet is dies recurriſſet, aut ſtatum commemorandarum paßionum tempus aduenisſet. Hoc nos docet Sanctiſſ. Cyprianus epiſt. 6. num. 7. nunc. 37. in hunc modum ſcribens: Denique & dies eorum (inquit) quibus excedunt adnotate, vt commemorationes eorum inter memorias Martyrum celebrare poßimus. Quamquam Tertullus fideliſſimus & deuotißimus frater noſter inter cetera ſolicitudinem & curam ſuam cum fratribus in omni obſequio operationis impartit; qui nec illic circa curam corporum deeſt (ſic enim eam periodum legendam arbitror) ſcribat ac ſignificet mihi dies, quibus in carcere beati fratres noſtri ad immortalitatem glorioſæ mortis exitu tranſeunt, vt & celebrentur hîc à nobis Oblationes & ſacrificia ob commemorationes eorum, quæ citò vobiſcum Domino proſperante celebrabimus. Rurſum epiſtola 34. hoc idem adteſtatur: Sacrificia pro eis (inquit) ſemper vt meminiſtis, offerimus, quoties Martyrum paßiones & dies anniuerſaria commemoratione celebramus. Hæc ille. Ceterùm quod dicit ſacrificia pro Martyribus offerri, ſic accipiendum, ni fallor, vt pro eis, idem valeat quod pro commemoratione eorum (nam id prioris loci mox citati verba aperte continent.) veluti paßione ſiue commemoratione paſsionis occaſionem oblationibus & ſacrificijs dante. Quæ res inde nata videtur, quòd in ſacrificio iuxta ritum veteris Eccleſiæ (quemadmodum in Adnotationibus libri de Cor. milit. ex Magno Dionyſio obiter indicauimus) poſt Symbolum decantatum, & mutuam pacis conſolationem, nomina piè defunctorum conſcripta in ſcheda, quam in altari ponebant, recitabantur, non ſine laude & præconio virtutum quæ in viuentibus eluxerant. Quo honore, bone Deus, qui digniores, quàm qui pro Chriſto ſanguinem ſuum fudiſſent? Hanc Eccleſiæ conſuetudinem indicat Aur. Auguſt. libro de Virgin. Perhibet enim (inquit) præclariſsimum teſtimonium Eccleſiaſtica auctoritas, in qua fidelibus notum eſt, quo loco Martyres, & quo defunctæ Sanctimoniales ad altaris Sacramenta recitentur. Hactenus ille. Gratulatoriæ ergo preces erant potius, quibus quum Deo gratias agebant, qui Martyribus eam gratiam & tantum dignationis contuliſſet; tum ſimile donum cœlitus ſibi dari concordibus votis flagitabant, ceu adhuc canit Eccleſia, Gaudeamus in Domino, & reliqua. Id confirmat idem Aur. Auguſt. Tractatu 84. in Euangelium Ioannis, De Martyribus & altari diſputans, his verbis: Ideò quippè ad ipſam (inquit) menſam, non ſic eos commemoramus, quemadmodum alios qui in pace requieſcunt, vt etiam pro eis oremus, ſed magis vt orent ipſi pro nobis, vt eorum veſtigijs adhæreamus. Hæc Auguſt. Aliter pro Lapſis qui iam reconciliati eſſent, offerebatur, qui poſt confeſsionem criminis & factam pœnitentiam, exomologesinque*

que finitam, post manus impositionem Episcopi & cleri hoc consequebantur, vt facta pro eis oblatione & precatione Eucharistiam acciperent. Id ea ætas etiam vocabat Offerre nomen alicuius, fortasse quòd eius nomen recitaretur commendandum communibus Ecclesiæ precibus, descriptum in scheda, atque in altari positum. Quod monere libuit, vt locum Cypriani intelligas in epist. 10. lib. 3. cùm dicit: Ad communicationem admittuntur, & offertur nomen eorum. Porrò huiusmodi memoriæ Martyrum siue commemorationes pepererũt nobis postea festos dies plerosque, quibus hodie Christiani feriantur. Sanè ipsum Commemorationis vocabulum Ecclesia retinuit, sacrificijs nostris non ignotum. Nos verò eadem adnotauimus, & multo plura, tum secundo loco ad epist. 37. de Commemoratione Martyrum quotidiana in Martyrologio, num. 7. tum tertio quoque ad Epist. 34.. de sacrificijs in anniuersarijs Martyrum, ac quotidiana eorundem commemoratione in sacrificio nu. 12. & 13. tum denique ad epist. x. quarto loco hic citatam *de sacra* διπλῶσις, *n. 9. ad quos locos compendij gratia Lectorem remittimus.*

23. agapen fratrum. *Intelligit (inquit Rhen.) eleemosynam, quòd ex charitate cum egente debeat fieri communicatio. Hinc legimus apud Cyprianum lib. 3. ad Quirinum:* Agapen *& dilectionem fraternam religiosè & firmiter exercendam. Vtitur Latino vocabulo Tertullianus, adu. Marc. lib. 1.* De alienis bonis (*inquit*) ob alium Deum nomine eleemosynæ & dilectionis operatur. *Hieron. ad Eustochium, loquens de illis qui laudem humanam eleemosynis largiendis venantur: Cùm manum (inquit) egenti porrexerint, buccinant, quum ad* agapen *vocauerint, præco conducitur. Huiusmodi* Agapen *Germani* Spendam *vocant. Erat & cœnæ genus pro pauperibus refocillandis, qualis apud Gentiles sportula, à sportulantes fratres dixit Cyprianus nouo verbo. Tertullianus Apolog. c. 39.* Cœna nostra (*inquit*) de nomine rationem suam ostendit. Vocatur Agape id quod dilectio penes Græcos est. quantiscunque sumptibus constet, lucrum est pietatis nomine facere sumptum. Siquidem inopes quosque refrigerio isto iuuamus. *Et reliqua. Porro* fratrum nomine Christianos *intelligi sæpè iam monuimus. Tertull. in Apolog. cap. mox. citato de Christianis loquens:* Quanto dignius (*inquit*) fratres & dicuntur & habentur, qui vnum patrem Deum agnouerunt, qui vnum spiritum biberunt sanctitatis, qui de vno vtero ignorantiæ eiusdem ad vnam lucem expauerint veritatis. *Vnde* fraternitas *pro collegio fratrum siue Ecclesia, Cypriano, Hieron. Ambr. & etiam nostro Tertulliano. Videat autem Lector eadem quoque de re Adnot. nostras ad lib. 3. Testimon. num. 11. & Apolog. 39. cap. num. 517.*

24. Non vides alienos Deos.] *Nam (vt etiam adnotauit Rhen.) ætate Tertulliani adhuc vigebat Paganismus.*

25. non sollemnes Nationum dies.] *Hic etiam rectè adnotat, qui* dies sollemnes Nationum *vocantur, hoc pacto describit lib. de Corona militis. Sollemnitates, postulatrices, falsa vota; vbi de his latiùs. quemadmodum etiam Apologetici cap. 35. num. 461. Hîc sufficiat quod Rhenanus adnotat aptè dici ab Auctore:* non nidoribus spurcis verberaris, *eo quod in* sollemnibus *Cæsarum* Gentiles (*vti est loco dicto Apolog.*) focos & choros in publicum educebant, vicatim epulabantur, ciuitatem tabernæ habitu abolefaciebant. *Huc facit quod ad Vxorem lib. 2. de dispari coniugio loquens, vbi videlicet mulier Christiana Gentili marito nupta est:* Moratur (*inquit*) Dei ancilla cum laribus alienis. Et inter illos, omnibus honoribus dæmonum, omnibus sollemnibus Regum, incipiente anno, incipiente mense, nidore thuris agitabitur.

27. non clamoribus spectaculorum, &c.] *Etiam ea quæ hîc adnotauit Rhenanus, ad lib. de Spectaculis adiecimus.*

27. non in loca libidinum publicarum.] *Similiter (adnotante Rhenan.) Hieronymus ad Gerontiam: Vt in eo se putet esse laudabilem, si scortis melior sit, si* publicarum libidinum victimas *superet. Tertull. lib. de Pallio:* Lupas popularium libidinum nundinas *vocat.*

28. stadia opaca aut porticus, &c.] Stadia (*vti rectè adnotauit Rhen.*) *hoc est exercitij loca domestica ad gestationem, cursum, & deambulationem apta, reddebant* opaca *syluæ, quæ inter* porticus *in ædificijs veterum constitæ erant; nempe nunc platanones, nunc daphnones, hoc est plataneta & laureta, in quibus etiam prodeambulare solebant veteres. Erátque* stadium *viridario coniunctum. De huiusmodi* stadio *sentit Tertullianus lib. de Cor. milit. cùm ait:* Susannam in stadio mariti non velatam deambulasse. *Quò loco de* stadiatis porticibus *Vitruuium facere mentionem scripsit lib. 5.*

29. Nihil crus sentit in neruo.] *Similiter S. Cyprianus dicta epist. 81. Positus in* neruo, *ac ferro fuit, sed solutus ac liber spiritus mansit. Vbi & quid* neruus, *tractauimus in Adn. num. 7.*

30. Vbi autem erit cor tuum, &c.] *Auctor verba Euangelistæ transponit vti melius instituto seruiant. nam apud Matthæum est:* Vbi thesaurus tuus, ibi & cor tuum.

Cap. iiii.

31. Sit nunc Benedicti, &c.] *Capiti huic titulũ dedimus:* De carceris molestijs æquanimiter sustinendis coronæ æternitatis ergò. *In quo etiam illum S. Cyprianus imitatur locis mox citatis. Atqui (vti adnotat Rhen.) illud:* Sit, *hîc concedentis est, non imprecantis. Vt illud libro de Car. Christi:* Sit planè stultum, si de nostro sensu iudicemus Deum.

32. cùm in Sacramenti verba respondimus.] *De responso ad* verba Sacramenti *Baptismi, seu* Sacramento, *id est, sureiurando in eodem præstito, tractatum ad lib. de Baptis. Tom. 3. differimus.*

33. Nemo miles ad bellum, &c.] *Hunc totum locum (vti adnotat Rhenan.) imitatus est B. Hieronymus, cùm epistolam illam ad Heliodorum scriberet. Inquit enim: Quid facis in paterna domo delicate* miles? *Vbi vallum? vbi fossa? vbi hyems acta sub pellibus?*

34. nec de cubiculo in aciem.] *Hieronymus ibidem: Et tu mihi* de cubiculo ad aciem, *tu de vmbra egrederis ad solem.*

35. sed de papilionibus expeditis & substrictis.] Expediuntur (*inquit Rhenan.*) *tentoria inuoluta, quum in castris extenduntur, & funiculis ad palos terræ infixos* substringuntur. *alligantúrque, ne vento disturbante corruant.*

36. & imbonitas.] Imbonitatis (*inquit Rhenan.*) *Vocabulo rursus vtitur in libro de Exhort. castit.* Alioquin res (*inquit*) & viris & fœminis eadem imbonitate ad matrimonium & stuprum commixtio carnis licitandum. *Porrò eadem forma dixit* imbonitatem *qua* inalienum, *pro* non alieno, *lib. 4. adu. Marc. Rectè autem paulopost restituit idem ex Gorziensi cod.* Etiam in pace, labore & incommodis.

37. in armis deambulando.] *Vegetius (secundum quod idem citat) penult. cap. lib. 1. Præterea vetus (inquit) consuetudo permansit, & Diui Augusti atque Adriani constitutionibus præcauetur, vt in mense tam equites quàm pedites educantur* ambulatum. *Hoc enim verbo hoc exercitij genus nominant, & decem millia passuum armati instructique omnibus telis pedites militari gradu ire ac redire iubebantur in castra, ita vt aliquã itineris partem cursu alacriore conficerent. Rursum lib. secundo: Iuniores quidem (inquit) & noui milites manè ac post meridem ad omne genus exercebantur* armorum. *Veteres autem & eruditi, sine intermissione semel in die exercebantur* in armis. *Ibidem docet tempestate vel ventis aëre turbato milites sub tecto, quod ex cannis, vlna, vel culmo constabat,* armis *eruditi solitos. Ceteris autem & hybernis diebus si niues pluuiæque cessarent, exerceri cogebantur in campo; ne intermissa consuetudine, animi militum debilitarentur & corpora. Syluã cædere, onera portare, fossas transilire, in mari vel in fluminibus natare, gradu pleno* ambulare, *vel etiam* armatos *cum sarcinis suis currere frequentissimè conuenit, vt quotidiani vsus laboris in pace, difficilis non videatur in bello.*

38. teſtudinem deſiccando.] *Rectè quidem Rhen. De materia (inquit) ac tabulatis* teſtudo *contexitur, quæ ne exuratur incendio, coriis vel cilicijs, centonibuſque veſtitur. Auctor Vegetius. Robuſtiora ſiunt ligna, dum exſiccantur. Sed his adijciendum, quod* Teſtudo *inſtrumentum fuerit bellicum ſimile penè arieti, de quo libro de Pallio, dicta à ſimilitudine reptilis, quod* Teſtudinem *dicimus, eo quod trabem funiculis ſuſpenſam, quæ falx dicebatur modò, ſicut ſuum caput reptile nunc exerat, nunc reducat. Addunt autem MS. 3.* deſudando. *ſed videtur loco huic non conuenire.*

39. & ſole ad cœlum.] *Adnotat. Rhenan. accipi hic* cœlum *pro vento ſeu aëre frigidiore; alioqui (inquit) poſſit etiam legi:* gelu. *Ego vero magis crediderim accipi pro aëre craſſo ſeu obſcuro, iuxta illud Ciceronis lib. 2. de Diuin. De* cœlo *aëris craſſitudo; & quod apertius idem habet Tuſcul. qu. libro 1.* Cœlum *hoc, in quo nubes, imbres, ventique aguntur, quod & humidum & caliginoſum eſt propter exhalationes terræ. Quò pertinere videtur & illud Virgilij Æneid.*

-Cœlúmque *ſerenat.*

40. de tunica ad loricam.] *Hieron. (vti ab eodem citatur) ad Heliodorum: Corpus adſuetum* tunicis loricæ *onus non fert. Atqui de* Tunica *vide lib. de Pallio cap. 1. & ibidem Adnot. noſtras num. 4.*

41. Proinde vos Benedictæ] *Inter captiuos (inquit Rhenan. iſtos Chriſtianos erant & mulieres quas nunc compellat,* benedictas *vocando. Eodem fœminas vocabulo ornat lib. de Cultu fœmin. cap. 4. 5. 9. & 13. Sic Cyprianus in epiſtola quadam ad Martyres: Beatas autem fœminas (inquit) ſaluto, quæ vobiſcum ſunt in eadem confeſſionis gloria conſtitutæ; & reliqua. Idem in ſermone de Lapſis: Cum triumphantibus viris (inquit) & fœminæ veniunt, quæ cum ſeculo dimicantes ſexum quoque vicerunt.*

42. Agonothetes Deus viuus, &c.] *Vel ex eo quod hìc &* Deum viuum *agnoſcit, Patrem nempe, & mox* Spiritum ſanctum, *& deinde* Chriſtum Ieſum, *atque adeò tres in Trinitate perſonas, patet hunc librum conſcriptum priuſquàm in Montani hæreſim laberetur, quippè qui Hieron. teſte contrarium ſenſerit, vti lib. de Trinitate latiùs infrà Tom. 5. Atqui quid officij habuerint* Agonothetes, Xyſtarches, *&* Epiſtates, *ex Rhenano & alijs infrà latiùs libro de Spectaculis. Sicut &* de Brabio, *&* Athletarum *tum* vnctione, *tum* ſtrictiori diſciplina. *Huic loco ſufficiunt ſimiles S. Hieronymi loci, alter ad Lucinum: Non eſt inuidus* Agonotheta *noſter. alter lib. ad Pammach. contra errores Ioannis Hieroſolymitani: Cur ergo iſta quæruntur (inquit) cur tu omiſſis ſuper quibus pugna eſt, de* ſcammate *& loco certaminis egrediens, in peregrinus & longè alienis diſputationibus immoraris?*

43. corona æternitatis, brabium, &c.] *Siue* brabium *legas ad imitationem Græcæ vocis ſiue* brauium, *vti habent 3. MS. perinde eſt. Similiter autem S. Cyprian. epiſt. 9. ad martyres & Confeſſores de Mappalico, explicans illud Pſalm. 115. Pretioſa eſt in conſpectu Domini mors iuſtorum eius. Pretioſa (inquit) mors hæc eſt, quæ emit immortalitatem pretio ſanguinis ſui, quæ accepit* coronam. *de conſummatione virtutis. Et ſub finem eiuſdem Epiſtolæ: Sed & ipſe (Dominus nempè) luctatur in nobis, ipſe congreditur, ipſe in certamine agonis noſtri & coronat pariter & coronatur. Latiùs autem idipſum repetit Tertull. ſub finem lib. de Coron. milit. allegans & ſcripturas, quæ* coronam *vitæ promittunt & repræſentant, Apocalyp. 3. 4. 6. 10. ac 2. Tim. 4. Loci adnotandi contra modernos aduerſarios, qui vitam æternam non niſi gratiam eſſe volunt, non* coronam *aut mercedem. Item contra eos qui merita ſanctorum Martyrum negant, quia correlatiua ſunt merita & merces, certamen legitimum &* corona, *quemadmodum adtigimus lib. de Pœnit. & latiùs tractabimus lib. ſequenti de Patientia.*

44. gloria in ſæcula ſæculorum.] *Alludit ad illud Pſal. 83. In ſæcula ſæculorum laudabunt te.*

CAP. IIII.

45. Scimus ex Dominico præcepto, &c.] *Inſcriptionem huius capitis fecimus:* Quòd animari debeant Martyres exemplis eorum, qui famæ & gloriæ ſolius cauſſà multa perpeſſi ſunt. *in quo multa eadem repetit, quæ ſuprà videre eſt Apologetici capite vlt. Atqui ex MS. 3. legimus:* ſpiritum promptum eſſe, *& ex coniectura Ioannis Harriſij* nec iam de incommodis carceris. *Vbi* eſſe, *&:* de, *recens adiecimus.*

46. Timebit forſitan caro gladium grauem, &c.] *Cyprianus (inquit Rhenan.) aduerſus Demetrianum generatorem tormentorum enumerans, quibus ille Chriſtianos affligeret: Innoxios (inquit) iuſtos, Deo caros, domo priuas, patrimonio ſpolias, cathenis premis, carcere includis;* gladio, *beſtijs, ignibus, pœnis. Rurſum lib. de Lapſis: Sed cùm duriſſimi iudicis recrudeſcente ſæuitia, iam fatigatum nunc flagella ſcinderent, nunc contunderent fuſtes, nunc equuleus extenderet, nunc vngula effoderet, nunc flamma torreret, caro me in colluctatione deſeruit, infirmitas viſcerum ceſſit. Idem alijs multis locis ſupplicia Chriſtianorum commemorat. Videat ibidem Lector Adnot. noſtras ad poſteriorem librum num. 52. item in Tertull. Apolog. alicubi, vbi & vlt. cap. etiam ſupplicij meminit, ob quod* Sarmentitij *ac* Semaxij *dicebantur, eo quod* ad ſtipitem dimidij axis reuincti Sarmentorum ambitu exurerentur. *Qui lib. ad Scapulam cap. vlt. indicat primùm dumtaxat* gladiotenus animaduerſum in Chriſtianos, *quamquam ab illo etiam cremarentur.*

47. Lucretia.] *Exemplum hoc notius quàm vt explicari debeat Repetit idipſum ſub finem lib. de Caſtit.*

48. Mutius.] *De hoc vide Adnot. noſtras in Apolog. cap. vlt. num. 621.*

49. Heraclitus.] *Is (vti adnotat Rhenan.) laborabat morbo aquæ intercutis, & cùm obſcuris ſermonibus aſſuetus homo, quærendum è medicis iuſſiſſet; Num eximbre ſiccitatem facere poſſent, & ab illis ludi ſe putantibus fuiſſet neglectus; tandem ipſi ſibi ſubuenire volens, bubulis excrementis oblimi corpus ſuum inflatum, fecit. Eſt apud Laërtium.*

50. Empedocles.] *De hoc vide Adnot. noſtras in lib. de Pallio cap. 4. num. 83. Meminit item eiuſdem infrà Tom. 3. lib. de Anima.*

51. Peregrinus, &c.] *Hæc lectio (inquit Rhenan.) mihi non diſplicet. Nam auctor eſt Euſebius Cæſarienſis in Chronicis, quæ nobis vertit Hieronymus, anno Imperij Marci Antonini Veri quinto, ſi non fallit numerus,* Peregrinum *Philoſophum apud Piſas, rogo quem ex lignis compoſuerat incenſo, ſemet ſuperieciſſe. Rectè ergo Tertullianus dixit:* non olim, *ad antiqua exempla, quæ præmiſit, reſpiciens; cùm ipſe vixerit ſub Seuero, qui poſt Marcum Antoninum anno 33. regnare cœpit.* Peregrini *vitam deſcripſit Lucianus in libello cui titulus: De morte* Peregrini. *Qui ſe teſtatur interfuiſſe ſpectaculo, cùm in ignem ſe Proteus inijceret, hoc pacto gloriam aucupaturus; id enim vocabuli ſibi indiderat impoſtor ille. Ammianus Marcellin. lib. 29. loquens de crudelitate Valentis Auguſti; Ducti vniuerſi (inquit) flebiliter iugulantur præter Simonidem; quem ſolum ſæuus ille ſententiæ lator, efferatus ob conſtantiam grauem, iuſſerat flammis exuri; qui vitans vt dominam fugitans rabidam, ridens ſubitas momentorum ruinas, immobilis conflagrauit,* Peregrinum *illum imitatus Protea cognomine Philoſophum clarum, qui cùm mundo digredi ſtatuiſſet, Olympiæ quinquennali certamine ſub Græciæ conſpectu totius, aſcenſo rogo quem ipſe conſtruxit, flammis abſumptus eſt. Aul. Gellius Noct. Attic. lib. Philoſophum (inquit)* nomine Peregrinum, *cui poſtea cognomentum* Proteus *factum eſt, virum grauem atque conſtantem vidimus, cùm Athenis eſſemus, diuerſantem in quodam tugurio extra vrbem, & reliqua.*

52. Dido.] *Vide hac Adnot. noſtras in vlt. cap. Apolog. num. 622.*

53. Aſdrubalis vxor.] *Refert hoc Liuius lib. 51. ad* vxorem Aſdrubalis *illius, qui tertio bello Punico à Scipione Æmiliano victus eſt.*

54. Regulus.] *Carthaginienſes Attilium* Regulum (*vti adnotat Rhenan.*) *palpebris reſectis dolio incluſum quo vndique acuti ſtimuli eminebant, necauerunt. Ex Valerio Max. L. Florus*

L. Florus de Regulo: *Nec vltimo siue carceris seu crucis supplicio deformata maiestas. Seneca compluribus locis crucem* Reguli *commemorat.*

55. Cleopatra.] *Hæc historia notior est quàm vt commentario sit opus. De regno eius cum Augusto vide lib. adu. Iud. cap. 8. Adnotat autem Isidorus Etymol. li. 12. c. 5. quòd perierit Cleopatra genere aspidis quæ Ispalis dicitur, eò quòd somno necet, atque adeò quòd in mortem quasi somno soluta sit.*

56. meretrix Athenienſis.] *Exemplum hoc* meretricis Atticæ *habes etiam suprà, Apolog. cap. vlt. & in Adnot. nostris ibidem nn. 624.*

57. Nam quæ hodie apud Lacedæmonas, &c.] *Sic ex MS. pro:* Nam quod. *Atqui (vti adnotauit ad ca. vlt. Apolog. hîc citatum à Rhenano Franciscus Zephyrus)* Ἀγωγὴν *illam Spartanorum puerorum celebrauit Cicero in Tusculanis. Alludit ad eandem illud Stratonici Apophthegma apud Athenæum: Quòd siquis horum, inquit, delinquat, plagis afficiatur* Lacedæmonij. *Cui addit Eustathius interpres. Hoc obiter dictum festiuius est, ob* Ἀγωγὴν *Spartanis sollemnibus etiã festis celebrem.*

58. Tanti vitreum, quanti verum margaritum?] *Prouerbij huius explicationem ad Prolegomena nostra differimus, ne hîc prolixiores simus.*

CAP. V.

59. Omitto nunc gloriæ causſam, &c.] *Hoc caput inscripsimus:* De exemplis illorum qui affectatione quadã omnia tormenta conculcant. *quod quum de Gladiatoribus agat, id etiam differimus ad librum de Spectaculis.*

60. Iam & ad ignes quidam ſe autorauerunt.] Autorare *(vti rectè adnotauit Rhen.) obligare est, vnde* autoramentum, *& milites* autorati. *Atqui alludere videtur ad Herculem, de quo S. Cyprian. lib. Quòd idola non sint Dij; sic loquitur: Hercules vt hominem exuat, Oeteis ignibus concrematur. Quod confirmatur etiam Festi testimonio, qui eum dicit astrologum eo die se flammis iniecisse, quo solis erat obscuritas futura. Quod quum fecerit, vt opinio suæ diuinitatis confirmaretur, rectè* adfectationi *tribuit Auctor. Qui præterea istud recenseant, citati Adnotat. nostris in dictum locum nu. 6. & exstat eius rei historia apud Philostratum in Heroicis cap. 16. Planè autem ad loci huius intellectum facit, quod suprà habet Auctor Apol. cap. 16.* & qui viuus ardebat, Herculem induerat.

CAP. VI.

61. Sed hæc exempla, &c.] *Vltimum hoc caput inscripsimus:* De conditionis humanæ contemplatione. *Quem etiam locum alicubi imitatur S. Cyprianus.*

62. & in medijs ciuitatibus elapſæ caueis.] *Hîc venit mihi, inquit Rhenanus, in mentem duarum feuarum Vrsarum, quas Valentinianus Augustus alebat, earum* caueas *iuxta cubiculum suum locare solitus. Alteri Micæ aureæ nomen erat, alteri Innocentiæ. Multos illæ mortales laniarunt, ridente & hac sæuitia delectato principe. Auctor Ammian. Marcellinus lib. 39.*

63. quantæ qualéſque perſonæ, &c.] *Rectè illud* hominis causſa *interpretatur Rhenanus de Imperatore: nam alludit ad* exitus, *seu occisiones eorum, qui contrarijs partibus Seueri Imperatoris fuerant, de quibus in hæc verba Apolog. c. 35.* Sed & qui nunc ſceleſtarum partium ſocij aut plauſores quotidiè reuelantur, poſt vindemiam parricidarum racematio ſuperſtes. *de quibus ibidem latiùs n. 478. & 479. Hoc vnum hîc adijciam, hinc apparere eodem ferè tempore scriptum hunc librum, quo Apologeticus.*

ARGVMENTVM IACOBI PAMELII IN LIBRVM DE PATIENTIA.

PATIENTIÆ *encomium descripturus Tertullianus, post captatam Lectoris beneuolentiam, non alijs modò, sed sibi potissimum eam exoptans, suspirans & inuocans.*

Primùm deducit, etiam eos qui cæca viuunt Philosophos, omnem sapientiæ ostentationem de Patientia præ se ferre. I.

Deinde Deum ipsum Patientiæ nobis exemplum esse debere, vsque adeò vt plures Dominum idcircò non credant, quia sæculo iratum tamdiu nesciunt. II.

Item & Christum Dominum inter homines in terris, qui etsi homo, nihil tamen de impatientia hominis imitatus est. III.

Quid? quòd & obsequij disciplina, quam nobis alij exhibent, quámque nos Deo debemus, commendationem & præscriptionem Patientiæ in se contineat. IIII.

Imò quantum sit bonum Patientia, ex contrario impatientiæ malo magis illuminari; cuius natales in ipso diabolo deprehenduntur, qui quia patienter hominem non tulerat, angelus perditionis factus est, & eundem hominem primò conuenta & infecta muliere in crimen aduocauit. Qui antea innocens vbi semel impatientiæ succidit, desiuit Deo sapere, ex qua proinde matrix facta est in omne delictum. V.

Porrò Patientiam eam esse, quæ fidem antecedat & subsequatur, exemplo Abrahæ comprobat, & Christi, quum gratiam legi superduxit, fidem Patientia ira prohibita composuit. VI.

Atque adeò contemptum diuitiarum, & cupiditatum detruncationem, Patientiæ exercitationem esse. VII.

Eadem quoque fieri, vt minoribus delictis, vt potè maledicti, & linguæ amaritudinis non lædamur, quum æquanimiter iniuriam patimur. VIII.

In amissione item nostrorum Patientia dolorem temperari. IX.

Vltionis item libidinem aut gloriæ aut malitiæ causſa, numquam non Domino odiosam, qui sibi vindictam arrogat, Patientia excludi. X.

Multiplicia præterea mali spiritus incitamenta & domi & foris nostra æquanimitate eludi, & in- XI.

ſuper eius officij dignam eſſe mercedem, fœlicitatem ſcilicet regni cœlorum. D

XII. *Quum præterea omnem ſpeciem ſalutaris diſciplinæ gubernet Patientia, etiam pacis & pœnitentiæ miniſtram eſſe, ſolitæ lapſis ſubuenire; item fidei, ſpei & dilectionis.*

XIII. *Neque verò in animo tantùm conſtitutam Patientiam, ſed & in corpore demerendo Domino multipliciter adlaborare, tum afflictatione corporis per ieiunia, tum continentia carnis, in viduis, virginibus, voluntarijs ſpadonibus, tum denique in perſecutionibus, ſeu fuga vrgeat, ſeu carcer præueniat, ſeu denique verbera, ignem, crucem, beſtias, gladium conſtantiſſ. tulerit.*

XIIII. *Exemplo eſſe, qui hìc Patientiæ viribus ſubnixi ſunt, Iſaiam, Stephanum, & fœliciſſ. illum Iob, qui omnem Patientiæ ſpeciem aduerſus omnem diaboli vim expunxit.*

XV. *Denique Patientiam Deum habere debitorem, quòd omnibus eius mandatis interueniat, & fidelem delectet, Gentilem inuitet, in omni ætate, in omni ſexu formoſa ſit, vti vel ex effigie habitúque Patientiæ, quam paulo latiùs proſequitur, comprehendere eſt.*

XVI. *Ita tamen vt de cœleſti, vera, Chriſtiana Patientia hæc omnia intelligantur; non de Patientia Gentium falſa & probroſa, quam diabolus æmulatus & ſuos docuit.*

Ceterùm præterquàm quòd nemo de hoc libro Tertulliani vmquã dubitauerit, pro more ſuo ad inſtar huius S. Cyprianus librum ſcripſit: De bono Patientiæ, in quem multa etiam ipſe verba tranſſcripſit. E *Viderunt etiam Manuſcriptum Trithemius & Politianus ante omnem editionem, quæ multo pòſt facta eſt per Rhenanum, ex Paterniacenſi primùm, deinde & Gorzienſi codice, & initio ſcholijs, poſtea & Adnotationibus egregiè aucta, vt non magnoperè nouo commentario ſit opus. Nos interim aliquot additis noſtris Adnotationibus, iterum ex tribus Vaticanis codicibus MS. hunc librum repurgauimus.*

Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI PRESBYTERI DE PATIENTIA, LIBER.

CAP. I. ONFITEOR [1] ad Dominum Deum ſatis temerè me, ſi non etiam impudenter, de patientia componere auſum, cui præſtandæ idoneus omninò non ſim, vt homo nullius boni: quando oporteat demonſtrationem & commendationem alicuius rei adortos, ipſos priùs in adminiſtratione eius rei deprehendi, & conſtantiam commonendi propriæ conuerſationis auctoritate dirigere, ne dicta factis deficientibus erubeſcant. Atque vtinam erubeſcere iſtud remedium ferat, vti pudor non exhibẽdi, quod alijs ſuggeſtum imus, exhibendi fiat magiſterium: niſi qui quod bonorum quorundam ſicuti & malorum, intolerabilis magnitudo eſt: vt ad capienda & præſtanda ea, ſola gratia diuinæ inſpirationis operetur. Nam quod maximè bonum, id maximè penes Deum, nec alius id quàm qui poſſidet diſpenſat, vt cuique dignatur. Itaque velut ſolatium erit diſputare ſuper eo [2] quod frui non datur, vice languentiũ, qui cùm vacent à ſanitate, de bonis eius tacere non norunt. Ita miſerrimus ego, ſemper æger caloribus impatientiæ, quam nõ obtineo, patientię ſanitatẽ, & ſuſpirẽ & inuocem & peroreẽ neceſſe eſt, cũ recordor, & in meę imbecillitatis cõtemplatione digero, bonã fidei valetudinẽ, & dominicæ diſciplinæ ſanitatẽ, non facilè cuiquã, niſi patientia adſideat, prouenire. Ita propoſita Dei rebus eſt, vt nullum præceptum obire quis, nullũ opus Domino complacitum perpetrare extraneus à patientia poſſit, bonũ eius, etiã [3] qui cæca viuunt, ſummæ virtutis appellatione honorent. Philoſophi quidẽ, qui alicuius ſapientiæ animalia deputantur, [4] tantũ illi ſubſignant, vt cũ inter ſeſe varijs ſectarũ libidinibus & ſententiarum æmulationibus diſcordent, ſolius tamen patientiæ in cõmune memores, huic vni ſtudiorum ſuorũ commiſerint pacem. In eam conſpirant, in eam fœderantur, illi in adfectatione virtutis vnanimiter ſtudent, omnem ſapientiæ oſtentationem de patientia præferunt. Grande teſtimonium eius eſt, cùm etiam vanas ſeculi diſciplinas ad laudem & gloriam promouet. Aut nunquid potius iniuria cum diuina res in ſecularibus artibus volutatur? Sed viderint illi, quos mox

CAP. II. ſapientiæ ſuæ cum ſeculo deſtructæ ac dedecoratæ pudebit. [[5] Nobis exercendæ patiẽtiæ auctoritatẽ, non [6] affectatio humana caninæ æquanimitatis [7] ſtupore formata, [8] ſed viuæ ac cœleſtis diſciplinæ diuina diſpoſitio delegat, Deum ipſum oſtendens patientiæ exemplũ: iam primum qui [9] florem lucis huius ſuper iuſtos & iniuſtos æqualiter ſpargit: qui temporum officia, elementorũ ſeruitia, [10] totius genituræ tributa dignis ſimul & indignis patitur ſimul occurrere, ſuſtinẽs ingratiſſimas nationes, ludibria artium & opera manuum ſuarum adorantes, [11] nomen cum familia ipſius perſequentes, luxuriam,

Matth. 5.

A xuriam, auaritiã, iniquitatem, malignitatem quotidie insolescẽtem, vt sua sibi patiẽtia detrahat: plures enim Dominum idcircò non credunt, quia seculo iratum tamdiu nesciunt. [Et[12] hæc quidem diuinæ patientiæ species quasi de longinquo, fors vt de supernis æstimetur. Quid illa autem quæ inter homines palàm in terris quodammodò manu apprehẽsa est? [13] Nasci se Deus in vtero patitur matris, & expectat, natus adolescere sustinet, & adultus non gestit agnosci, sed contumelioſus insuper sibi est, & à [14] seruo suo tinguitur, & tentatoris congressus solis verbis repellit. Cùm de domino fit magister, docens hominem euadere mortem, ob salutem [15] scilicet venire offensa patientia eruditus, non contendit, non reclamauit, nec quisquam in plateis vocem eius audiuit, arũdinem quassatam non fregit, linum fumigans non restinxit. Nec enim mentitus fuerat Propheta, imò ipsius Dei contestatio, spiritum sũũ in filio cum tota patientia collocantis. Nullum volentem sibi adhærere non susceptit: nullius mensam tectúmve despexit. [16] Atquin ipse lauandis discipulorum pedibus ministrauit. Non peccatores, nõ publicanos aspernatus est. Non illi saltem ciuitati quæ eum recipere noluerat iratus est, cùm etiam discipuli tam contumelioſo oppido [17] cœlestes ignes repræsentari voluissent. Ingratos curauit, insidiatoribus cessit. [18] Parum hoc, si non etiam proditorem suum secum habuit, nec constanter denotauit. Cùm verò traditur, cùm adducitur, vt pecus ad victimã (sic enim non magis aperit os, quàm agnus sub tondentis potestate) ille cui legiones angelorum, si voluisset, vno dicto de cœlis affuissent, [19] ne vnius quidem discentis gladium in vltorẽ probauit: patientia Domini in Malcho vulnerata est. [20] Itaque & gladij opera maledixit in posterum, & sanitatis restitutione ei, quem non ipse vexauerat, satisfecit per patientiam, misericordiæ matrem. Taceo [21] quod figitur. in hoc enim venerat. Nunquid tamen subeundæ morti etiam contumelijs opus fuerat? Sed saginari voluptate patientiæ discessurus volebat. Despuitur, verberatur, deridetur, fœdis vestitur, fœdioribus coronatur. Mira æquanimitatis
B fides. Qui in hominis figura proposuerat latere, nihil de impatiẽtia hominis imitatus est. Hinc vel maximè Pharisæi Dominum agnoscere debuistis, patientiam huiusmodi nemo hominum perpetraret. Talia tantáque documẽta, quorum magnitudo penes nationes quidem detrectatio fidei est, [22] penes nos verò ratio & structio, satis apertè non sermonibus modò in præcipiendo, sed etiam passionibus Domini sustinendo probant his quibus credere datum est, patientiam Dei esse naturam effectam, & præstantiam ingenitę cuiusdam proprietatis. [[23] Igitur si probos quosque seruos & bonæ mẽtis, pro ingenio dominico conuersari videmus (siquidem artificium promerendi, obsequium est: obsequij verò disciplina, morigera subiectio est) quantò magis nos secundũ Dominũ moratos inueniri oportet? Seruos scilicet Dei viui, cuius iudiciũ in suos, [24] non in compede, aut pileo vertitur, sed in ęternitate aut pœnæ, aut salutis. Cui seueritati declinandę, vel liberalitati inuitandę, tanta obsequij diligẽtia opus est, quãta sunt ipsa quæ aut seueritas cõminatur, aut liberalitas pollicetur. Et tamẽ nos nõ de hominibus modò [25] seruitute subnixis, vel quolibet alio iure debitoribus obsequij, verũ etiã de pecudibus etiã de bestijs obedientiã exprimimus, intelligentes vsibus [26] nostris à Domino prouisas traditásque. Meliora ergo nobis erũt in obsequij disciplina, quæ nobis Deus subdit? agnoscũt deniq; quæ obediũt. nos cui soli subditi sumus, Domino scilicet, auscultare dubitamus? At quã iniustũ est, quẽ etiã ingratũ quod per alterius indulgentiã de alijs consequaris, idẽ illi per quẽ consequeris, de temetipso non rependere? Nec pluribus de obsequij exhibitione debita à nobis Domino Deo. Satis enim agnitio Dei quid sibi incũbat, intelligit. Ne tamen vt extraneũ de obsequio videamur interieciſſe, ipsum quoque obsequiũ de patientia trahitur. Nunquam impatiẽs obsequitur, aut patiens quis obluctatur. Quàm ergo Dominus omniũ bonorum & demonstrator & acceptor, Deus in semetipso circũtulit,
C quis de bono eius latere retractet? cui item dubium sit omne bonum, quia ad Deum pertineat, pertinẽtibus ad Deũ tota mente sectandũ? Per quæ in [27] expedito & quasi in præscriptionis cõpendio & cõmendatio & exhortatio de patiẽtia constituta est. [[28] Verumtamẽ procedere disputationẽ de necessarijs fidei non est otioſum, quia nec infructuoſum. Loquacitas in ædificatione nulla turpis, si quãdo turpis. Itaque si de aliquo bono sermo est, res postulat cõtrariũ quoque boni recẽsere. Quid enim sectandũ sit, magis illuminabis, si quod vitandũ sit proinde digesseris. Consideremus igitur de impatientia: an sicut patientia in Deo, ita aduersaria eius in aduersario nostro nata atq; cõperta sit: vt ex isto appareat, quàm principaliter fidei aduersetur. Nam quod ab æmulo Dei cõceptum est, vtique nõ est amicum Dei rebus. Eadẽ discordia est rerũ quæ & auctorum. Porrò cùm Deus optimus, diabolus econtrariò pessimus, ipsa sui diuersitate testantur [29] neutrũ alteri facere, vt nobis non magis à malo aliquid boni, quàm à bono aliquid mali editũ videri possit. Igitur [30] natales impatientiæ in ipso diabolo deprehendo, iã tunc cùm dominum Deum vniuersa opera quæ fecisset, imagini suæ, id est, homini subiecisse impatiẽter tulit. Nec enim doluisset, si sustinuisset: nec inuidisset homini, si nõ doluisset. Adeò decepit eũ, quia inuiderat. Inuiderat autẽ, quia doluerat. Doluerat, quia patienter vtique non tulerat. Quid primùm fuerit ille angelus perditionis, malus an impatiens, contemno quærere: palàm cùm sit, impatientiam cum malitia, aut malitiam [31] ab impatientia auspicatam; deinde inter se conspirasse, & indiuiduas in vno patris sinu adoleuisse. At enim quam primus senserat, per quam delinquere intrauerit, de suo experimento quid ad peccandũ adiutaret structus, eandẽ impingẽdo in crimen homini aduocauit. conuenta statim illi mulier, non temerè dixerim per colloquium ipsum

C. III.

Isai. 42.

Ioan. 13.
Matth. 9.
Luc. 9.
Luc. 17.
Matth. 14.
Matth. 26.
Isai. 53.
Matth. 26.
Ioan. 18.
Matth. 26.
Matt. 27.
Marc. 15.
Luc. 23.
Ioan. 19.

C. IIII.

CAP. V.

Gen. 1.

Gen. 3.

eius afflata est spiritu impatientia infecto. vsqueadeò nunquam omninò peccasset, si diuino [32] interdicto patientiam perseuasset. Quid quòd non sustinuit sola conuenta, sed [33] apud Adam nondum maritum, nondum aures sibi debentem, impatiens etiam tacendi est? ac [34] traducem illum eius quod à malo hauserat, facit. Perit igitur & alius homo per impatientiam alterius: perit mox & ipse per impatientiam suam vtrobique commissam, & circa Dei præmonitionẽ, & circa [35] diaboli circumscriptionem: illã seruare, hanc refutare non sustinens. Hinc prima iudicij, vnde delicti origo: hinc Deus irasci exorsus, vnde offendere homo inductus. Inde in Deo prima patientia, vnde indignatio prima. Qui tunc maledictione sola contentus, ab animaduersionis impetu in diabolo temperauit. Aut quod crimen ante istud impatiẽtiæ admissum homini imputatur? [36] Innocẽs erat, & Deo de proximo amicus, & paradisi colonus. [37] At vbi semel succidit impatientiæ, desiuit Deo sapere, desiuit cœlestia sustinere posse. Exinde homo terræ datus, & ab oculis Dei iectus, facilè [38] vsurpari ab impatientia cœpit in omne quod Deum offenderet. Nam statim illa semine diaboli concepta, malitiæ fœcunditate iram filium procreauit: editũ suis artibus erudijt. Quod enim ipsum Adam & Euã morti immersérat,
Gen. 4. docuit & filium ab homicidio incipere. Frustrà istud impatiẽtiæ adscripserim, si Cain ille primus homicida, & primus fratricida, oblationes suas à Domino recusatas æquanimiter nec impatienter tulit: si iratus fratri suo non est, si neminem denique interemit. Cùm ergo nec occidere potuerit nisi iratus, nec irasci nisi impatiens, demonstrat quod per iram gessit, ad eam referendum, à qua ira suggesta est, per hæc [39] impatientiæ tunc infantis quodammodò incunabula. Ceterùm quanta mox incrementa? nec mirũ. Nam si prima deliquit, consequens est vt quia prima, idcircò & sola sit matrix in omne delictum, defundens de suo fonte varias criminũ venas. De homicidio quidem dictum est. Sed ira editũ à primordio, etiã quascunque postea causas sibi inuenit, ad impatientiam vt ad originem sui confert. Siue enim quis inimicitijs, siue prædæ gratia id scelus cõficit, prius est vt aut odij aut auaritiæ fiat impatiens. Quicquid compellit, sine impatientia sui nõ est, vt perfici possit. Quis adulteriũ sine libidinis impatientia subijt? Quòd & si pretio in fœminis cogitur venditio illa pudicitiæ, vtique impatientia contemnendi lucri ordinatur. [40] Hæc vt principalia penes Dominũ delicta. Nam vt cõpendio dictum sit, omne peccatum impatientiæ asscribendũ. Malum impatiẽtia est boni. Nemo impudicus nõ impatiens pudicitiæ, & improbus probitatis, & impius pietatis, & inquietus quietis. Vt malus vnusquisque fiat, bonus perseuerare non poterit. Talis igitur excetra [41] delictorũ: cur non Dominũ offen-
Exod. 16. dat improbatorem malorum? An non ipsum quoque Israël per impatientiã semper in Deũ deliquisse manifestum est? exinde quũ oblitus brachij cœlestis quo Ægyptijs afflictationibus fuerat extractus, de Aaron sibi Deos duces postulat, quum in idolum auri sui collationes defundit: tã necessarias enim
Exod. 17. Moysi cum Domino congredientis impatienter exceperat moras. Post [42] mannæ escatilẽ pluuiã, post petræ aquatilẽ sequelam desperant de Domino, tridui sitim non sustinendo. nã hæc quoque illis impatientia à Domino exprobratur. Ac ne singula peruagemur, nunquã non per impatientiã delinquẽdo perierunt. Quomodo autem prophetis manus intulerunt, nisi per impatientiã audiendi? Domino
Act. 8. *Sap. 2.* autem ipsi, per impatientiã etiam videndi. Quòd si patientiã inissent, liberarentur. [Ipsa [43] adeò est,
CA. VI. quæ fidem & subsequitur, & antecedit. Denique Abraham Deo credidit, [44] & iustitiæ deputatus ab
Gen. 15. *Gen. 22.* illo est: sed fidem eius patientia probauit, quum filium immolare iussus est, ad fidei non tentationem dixerim, sed typicã contestationẽ. Ceterùm Deus quẽ iustitię deputasset, sciebat. Tã graue præceptũ quod nec Domino perfici placebat, patiẽter & audiuit, & si Deus voluisset, implesset. Meritò ergo benedictus, quia & fidelis: meritò fidelis, quia & patiens. Ita fides patientia illuminata, quũ in nationes
Gal. 3. seminaretur, per semen Abrahæ, quod est Christus, & gratiam legi superduceret, ampliandæ adimplendæque legi adiutricem suam patientiam præfecit, quòd ea sola ad iustitiæ doctrinam retrò de-
Exod. 21. *Deut. 19.* fuisset. Nam olim & oculum pro oculo, & dentem pro dente repetebant, & malum malo fœnerabãt: nondum enim patientia in terris, quia nec fides: scilicet interim impatientia occasionibus legis fruebatur. Facilè erat absente domino patientiæ & magistro. Qui postquàm superuenit, & gratiam fidei patientia composuit, iam nec verbo quidem lacessere, nec fatuè quidem dicere [45] sine iudicij periculo licet. Prohibita ira, restricti animi, compressa petulantia manus, exemptum linguæ venenum plus
Matth. 5. lex quàm amisit, inuenit: dicente Christo: Diligite inimicos vestros, & maledicentibns benedicite: & orate pro persecutoribus vestris, vt filij sitis patris vestri cœlestis. Vides quem nobis patrem patientia acquirat? Hoc principali præcepto vniuersa patientiæ disciplina succincta est, [46] quando ne linguæ
C. VII. quidem malefacere concessum est. [Iam [47] verò percurrentibus nobis causas impatientiæ, cetera quoque præcepta suis locis respondebunt. Si detrimento rei familiaris animus concitatur, omni penè in loco de contemnendo seculo scripturis dominicis commonetur: nec maior ad pecuniæ contẽptum exhortatio subiacet, quàm quod ipse Dominus in nullis diuitijs inuenitur. Sẽper pauperes iustificat, diuites prædãnat. [48] Ita detrimentum patientiæ, fastidium opulentiæ præministrauit demõstrans per abiectionem diuitiarum, [49] læsuras quoque earum computandas non esse. Quod ergo nobis appetere minime opus est, quia nec Dominus appetiuit, detruncatum vel etiam ademptum non ægrè sustinere debemus. Cupiditatem omnium malorũ radicem spiritus Domini per Apostolũ pronunciauit. Eam non in concupiscentia alieni tantùm constitutam interpretemur: nam & quod nostrum

A ſtrum videtur,alienum eſt:nihil enim noſtrum,quoniam Dei omnia, cuius ipſi quoque nos. [50] Itaque ſi damno affecti impatienter ſenſerimus,non de noſtro amiſſum dolentes,adfines cupiditatis deprehendemur. Alienum quærimus, quum alienum amiſſum dolentes ægrè ſuſtinemus. Qui damni impatientia concitatur,terrena cœleſtibus anteponendo, de proximo in Deum peccat. Spiritum enim quem à Domino ſumpſit,ſecularis rei gratia concutit. Libentes igitur terrena amittamus, cœleſtia tueamur. Totum licet ſeculum pereat,dum patientiam lucrifaciam. Iam qui minutum ſibi aliquid aut furto,aut vi,aut etiam ignauia, non conſtanter ſuſtinere conſtituit:neſcio an facilè, vel ex animo ipſe rei ſuæ manum inferre poſſet in cauſa eleemoſynæ. Quis enim ab alio ſecari omninò non ſuſtinens, ipſe ferrum in corpore ſuo ducit? Patientia in detrimentis exercitatio eſt largiendi & communicandi. Non piget donare eum, qui non timet perdere. Alioquin quomodo duas habens tunicas, alteram earum nudo dabit,niſi idem ſit,qui auferẽdi tunicam, etiam pallium offerre poſſit: Quomodo amicos de mammona fabricabimus nobis,ſi eum in tantum amauerimus,vt amiſſum non ſufferamus? Peribimus cum perdito. Quid hic inuenimus, vbi habemus amittere? Gentilium eſt omnibus detrimentis impatientiam adhibere,qui rem pecuniariam fortaſſe animę anteponant. Nam & faciunt cùm lucri cupiditatibus quæſtuoſa pericula mercimoniorum in mari exercent: cùm pecuniæ cauſa [51] etiam in foro nihil damnationi timendum aggredi dubitant: [52] cùm denique ludo & caſtris ſeſe locant,cùm per viam in mores [53] beſtiarum latrocinantur. Nos verò ſecundum diuerſitatem,qua cum illis ſumus, non animam pro pecunia,ſed pecuniam pro anima deponere conuenit; ſeu ſponte in largiendo, ſeu patienter in amittendo. [[54] Ipſam animam, ipſumque corpus in ſeculo iſto expoſitum omnibus ad iniuriam gerimus,eiúſque iniuriæ patientiam ſubimus: [55] minorum deliberatione lædemur? Abſit à ſeruo Chriſti tale inquinamentum,vt patientia maioribus tentationibus præparata

B in friuolis excidat. Si manu quis tentauerit prouocare,præſtò eſt Dominica [56] monela, Verberanti te, inquit,in faciem, etiam alteram genam obuerte. Fatigetur improbitas, patientia tua. [57] Quiuis ictus ille ſit dolore & contumelia conſtrictus,grauius à Domino vapulat. Plus improbum illum cædis ſuſtinendo. Ab eo enim vapulabit,cuius gratia ſuſtines. Si linguæ amaritudo, maledicto ſiue conuicio eruperit,reſpice dictum: Quum vos maledixerint, gaudete. [58] Dominus ipſe maledictus in lege eſt, & tamen ſolus eſt benedictus. Igitur dominum ſerui conſequamur,& maledicamur patienter, vt benedicti eſſe poſſimus. Si parum æquanimiter audiam dictum aliquod in me proteruum aut nequam, reddam & ipſe amaritudinis vicem neceſſe eſt, aut cruciabor impatientia muta. Quum ergo percuſſero maledicto,quomodo ſecutus inueniat doctrinam Domini qua traditum eſt, [59] non vaſculorum iniquinamentis,ſed eorum quæ ex ore promuntur,hominem communicari. Item: Manere nos omnis vani & ſuperuacui pĭcti reatum? Sequitur ergo vt à quo nos Dominus arcet, idem ab alio æquanimiter pati admoneat,hic iam de patientiæ voluntate. Nam omnis iniuria, ſeu lingua, ſeu manu incuſſa, cùm patientiam offenderit,eodem exitu diſpungetur, quo [60] telum aliquod in petra conſtantiſſimæ duritiæ libratum & obtuſum. Concidet enim ibidem irrita opera & infructuoſa, & nonnunquam repercuſſum in eum qui emiſit, reciproco impetu ſæuiet. Nempè idcircò quis te lædit vt doleas: quia fructus lædentis in dolore læſi eſt. Ergo cùm fructum eius euerteris non dolendo, ipſe doleat neceſſe eſt amiſſione fructus ſui: tunc tu non modò illæſus ibis, quod etiam ſolum tibi ſufficit, ſed inſuper aduerſarij tui & fruſtratione oblectatus,& dolore defenſus. Hæc eſt patientiæ vtilitas & voluntas. [[61] Ne illa quidem impatientiæ ſpecies excuſatur in amiſſione noſtrorum, vbi aliqua do-

C loris patrocinatur aſſertio. Præponendus eſt enim reſpectus denunciationis Apoſtoli, qui ait: Ne contriſtemini dormitione cuiuſquam, ſicut nationes quæ ſpe carent. Et meritò. [62] Credentes enim reſurrectionem Chriſti,in noſtram quoque credimus,propter quos ille & obijt & reſurrexit. Ergo cùm conſtet de reſurrectione mortuorum,vacat dolor mortis, vacat & impatiẽtia doloris. Cur enim doleas,ſi perijſſe non credis? Cur impatienter feras ſubductum interim, quem credis reuerſurum? Profectio eſt quam putas mortem. Non eſt lugendus qui antecedit,ſed planè deſiderandus. Id quoque deſiderium patientia temperandum. Cur enim immoderatè feras abiſſe,quem mox ſubſequeris? Ceterùm impatientia in huiuſmodi, & ſpei noſtræ malè ominatur, & fidem præuaricatur. Et Chriſtum lædimus,cùm euocatos quoſque ab illo,quaſi miſerandos non æquanimiter accipimus. [63] Cupio,inquit Apoſtolus,recipi iam, & eſſe cum Chriſto. quantò melius oſtendit votum Chriſtianorum. Ergo votum ſi alios conſequutos impatienter dolemus, ipſi conſequi nolumus. [[64] Eſt & alius ſummus impatientiæ ſtimulus, vltionis libido, negotium curans aut gloriæ aut malitiæ. Sed & gloria vbique vna, & malitia nunquam non Domino odioſa, hoc quidem loco maximè, quum ab alterius malitia prouocata, ſuperiorem ſe in exequenda vltione conſtituit, & remunerans nequam duplicat quod ſemel factum eſt. Vltio penes errorem ſolatium videtur doloris, penes veritatem certam redarguitur malignitatis. Quid enim refert inter prouocantem & prouocatum, niſi quòd ille prior in maleficio deprehenditur, at ille poſterior? Tamen vterque læſi hominis Domino reus eſt: qui omnem nequam & prohibet & damnat. Nulla in maleficio ordinis ratio eſt: nec locus ſecernit, quod ſimilitudo coniungit. Abſolutè itaque præcipitur malum malo non rependendum. Par factum, par habet meritum. Quomodo id obſeruabimus,ſi faſtidientes

Matth. 5. *Luc. 16.*

CAP. IX. *1. Theſſ. 4.*

Philip. 1.

CAP. X.

Rom. 12.

in fastidio vltionis non etimus ? Quem autem honorem litabimus domino Deo, si nobis arbitrium D
defensionis arrogauerimus ? Nos putres vasa fictilia, seruulis nostris assumentibus sibi de conseruis
vltionem, grauiter offendimur: eósque qui nobis patientiam obtulerint suam, vt memores humilita-
tis, seruitutis, ius dominici honoris diligentes, non probamus modò, sed ampliorem quàm ipsi sibi
præsumpsissent, satisfactionem facimus. Id nobis in Domino tam iusto ad æstimandum, tam poten-
ti ad perficiendum periclitatur? Quid ergo credimus iudicem illum, si non & vltorem? Hoc se nobis
Deut.32. repromittit, dicens: Vindictam mihi, & ego vindicabo. id est, Patientiam mihi, & ego patientiam
Matth.7. remunerabo. Cùm enim dicit, Nolite iudicare, ne iudicemini, nónne patientiam flagitat ? Quis
enim non iudicabit alium, nisi qui patiens erit non defendendi ? quis idcircò iudicat, vt ignoscat?
Ac si ignoscet, tamen iudicantis [65] impatientiam cauit, & honorem vnici iudicis, id est, Dei abstu-
lit. Quantos verò casus huiusmodi impatientia incursare consueuerat ? Quotiens pœnituit defen-
sionem ? [66] quotiens instantia eius deterior facta est causis suis ? Quoniam nihil impatientia suscep-
tum, sine impetu transigi nouit: nihil impetu actum, aut non offendit, aut corruit, aut præceps abijt.
Iam si leuiùs defendaris, insanies: si vberiùs, oneraberis. Quid mihi cum vltione, cuius modum re-
gere non possum per impatientiam doloris ? [67] Quòd si patientiæ incubabo, non dolebo: si non do-
CA. XI. lebo, vlcisci non desiderabo. [Post [63] has principales impatientiæ materias, vt potuimus regestas,
quid inter ceteras euagemur, quæ domi, quæ foris ? Lata atque diffusa est operatio mali. Multiplicia
spiritus incitamenta iaculantis, & modò paruula, modò maxima. Sed paruula de sua mediocritate
contemnas, maximis pro sua exuberantia cedas. Vbi minor iniuria, ibi nulla necessitas impatientiæ.
At vbi maior iniuria, ibi [69] necessarior iniuriæ, medela patientiæ. Certemus igitur [70] quæ à Malo
infliguntur sustinere, vt hostis studium, æmulatio nostræ [71] æquanimitatis eludat. Si verò quædam
ipsi in nos, aut imprudentia, aut sponte etiam superducimus, æquè patienter obeamus, quæ nobis
imputamus. Quòd si à Domino nonnulla credimus incuti, cui magis patientiam quàm Domino
præbeamus? Quin insuper gratulari & gaudere nos docet, dignatione diuinæ castigationis. Ego, E
inquit, quos diligo, castigo. O seruum illum beatum, cuius emendationi Dominus instat! cui digna-
tur itasci, quem admonendi dissimulatione non decipit. Vndique igitur adstricti sumus officio pa-
tientiæ administrandæ. Quia qua ex parte, aut erroribus nostris, aut Mali insidijs, aut admonitioni-
Matth.5. bus Domini [72] interuenimus, [73] eius officij magna merces, fœlicitas scilicet. Quos enim fœlices Do-
minus nisi patientes nuncupauit dicendo : Beati pauperes spiritu, illorum est enim regnum cœlo-
Ibidem. rum. Nullus profectò spiritu pauper, nisi humilis. Quis enim humilis nisi patiens? quia nemo subij-
Luc.6. cere sese potest, sine prima patientia subiectionis ipsius. Beati, inquit, flentes atque lugentes. Quis
Matth.5. talia sine patientia tolerat ? [74] Itaque talibus & aduocatio & risus promittitur. Beati mites. Hoc qui-
dem vocabulo: impatientes non licet omninò censeri. Item quum pacificos eodem titulo fœlicita-
tis notat, & filios Dei nuncupat, nunquid impatientes pacis affines? Stultus hæc senserit. Quum ve-
rò gaudete & exultate dicit, quotiens vos maledicent & persequentur: [75] merces enim vestra pluri-
ma in cœlo: id vtique non exultationis impatientiæ pollicetur: quia nemo in aduersis exultabit, nisi
C. XII. antè ea contempserit: nemo contemnet, nisi patientiam gesserit. [[76] Quod pacis gratissimæ Deo
Matth.18. adtinet disciplinam, quis omninò impatientiæ natus, vel semel ignoscet fratri suo? non dicam septies,
Matth.5. sed septuagies septies? Quis ad iudicem cum aduersario suo dirigens, negotium [77] conuenientia sol-
uet? nisi priùs iam doleret, duritiam, amaritudinem, venena scilicet impatientiæ amputaret ? Quo
Luc.6. modo remittes, & remittetur tibi, si tenax iniuriæ per absentiam patientiæ fueris ? Nemo conuulsus
Matth.5. animum in fratrem suum, munus apud altare perficiet, nisi priùs reconciliando fratri reuersus ad pa- F
Ephes.4. tientiam fuerit. Sol super iram nostram si occiderit, periclitamur. Non licet nobis vna die sine patiē-
tia manere. Atenim cùm omnem speciem salutaris disciplinę gubernet, quid mirum quod etiam pœ-
nitentiæ ministrat, solitæ lapsis subuenire, [78] cùm disiuncto matrimonio, ex ea tamen causa, qua li-
cet seu viro, seu fœminæ ad viduitatis perseuerantiam sustineri, hæc expectat, hęc exoptat, [79] hęc
exorat pœnitentiam, quandoque inituris salutem. Quantum boni vtrique confert, alterum adulte-
rum non facit, alterum emendat. Sic & illis dominicarum similitudinum exemplis de patientia san-
Luc. 15. ctis adest. Erroneam ouem patientia pastoris requirit & inuenit. Nam impatientia vnam facilè cō-
temneret. Sed laborem inquisitionis patientia suscipit, & humeris insuper aduehit baiulus patiens
Ibidem. peccatricem derelictam. Illum quoque prodigum filium patientia patris & recipit, & vestit, & pas-
cit, & apud impatientiam irati fratris excusat. Saluus est igitur qui perierat, quia pœnitentiam inijt.
Pœnitentia non perit, quia patientiam inuenit. Nam dilectio summum fidei sacramentum, Christia-
ni nominis thesaurus, quam Apostolus totis viribus sancti spiritus commendat, cuius nisi patientiæ
1.Cor.13. disciplinis eruditur? Dilectio, [80] inquit, magnanimis est: ita patientiam sumit. Benefica est: malum
patientia non facit. Non æmulatur: id quidem patientiæ proprium est. Nec proteruum sapit: mode-
stiam de patientia traxit. Non inflatur, non proteruit: non enim ad patientiam pertinet. Nec sua re-
quirit, suffert sua, dum alteri prosit: nec incitatur. Ceterùm quid impatientię reliquisset? Ideò, in-
quit, dilectio omnia sustinet, omnia tolerat. vtique quia patiens. Meritò ergo nūquam excidet: nam
cetera euacuabuntur, consummabuntur. Exhauriuntur linguæ, scientiæ, prophetię: permanent fides,
spes,

A ſpes, dilectio. Fides, quam Chriſti patientia induxit: ſpes, quam hominis patientia expectat: dilectio, quam Deo magiſtro patientia comitatur. [81 Vſque huc de patientia tandem ſimplici & vniformi, & tantùm in animo conſtituta: quum eadem etiam in corpore, 82 demerendo Domino multipliciter 83 adlaboret: 84 vtpotè quæ ab ipſo Domino in corporis quoque virtute edita eſt, ſiquidem rector animus facilè communicat ſpiritus inuecta cum habitaculo ſuo. Quæ igitur negotiatio patientiæ in corpore? In primis adflictatio carnis hoſtia Domino placatoria per humiliationis ſacrificium, quum ſordes cum anguſtia victus Domino libat, contenta ſimplici pabulo puróque aquæ potu, quum ieiunia coniungit, quum cineri & ſacco inoleſcit. Hæc patientia corporis precationes commendat, deprecationes affirmat: hæc aures Chriſti Dei aperit, ſeueritatem diſpergit, clementiam elicit. Sic ille rex Babylonius offenſo Domino cùm ſqualore & pædore ſeptenni ab humana forma exulaſſet, immolata patientia corporis ſui, & regnum recuperauit, & quod optabilius homini eſt, ſatis Deo fecit. Iam ſi altiores & fœliciores gradus corporalis patientiæ digeramus, eadem ſanctitati quoque procurat continentiam carnis. 85 Hæc & viduam tenet, & 86 virginem adſignat, & 87 voluntarium ſpadonem ad regna cœli leuat. Quod de virtute animi venit, in carne perficitur, carnis patientia in perſequutionibus denique præliatur. Si fuga 88 vrgeat, incommoda fugæ caro militat. Si & carcer præueniat, caro in vinculis, caro in ligno, caro in ſolo, & in illa paupertate lucis, & in illa patientia mundi. Quum verò producitur, ad experimentum fœlicitatis, ad 89 occaſionem ſecundæ intinctionis, 90 ad ipſum diuinæ ſedis aſcenſum, nulla plus illic quàm patientia corporis. ſi ſpiritus promptus, ſed caro ſine patientia infirma, vbi ſalus ſpiritus & carnis ipſius. At quum hoc Dominus de carne dicit infirmam pronuncians, quid ei firmandæ opus ſit oſtendit, patientia ſcilicet 91 aduerſus omnem ſubuertendæ fidei, vel puniendæ paraturam, vt verbera, vt ignem, vt crucem, beſtias, gladium con-

B ſtantiſſimè toleret, quæ Prophetę, quæ Apoſtoli ſuſtinendo vicerunt. [92 His patientiæ viribus ſecatur Eſaias, & de Domino non tacet. 93 Lapidatur Stephanus, & veniam hoſtibus ſuis poſtulat. 94 Ofœliciſſimum illum quoque, qui omnem patientiæ ſpeciem aduerſus omnem diaboli vim expunxit. Quem non abacti greges, non illæ in pecore diuitiæ, non filij vno ruinæ impetu adempti, non ipſius denique corporis in vulnere cruciatus, à patientia (fide Domino dedita) excluſit, quem diabolus totis viribus fruſtrà cæcidit. Neque enim à reſpectu Dei tot doloribus auocatus ille eſt, ſed conſtitit nobis in exemplum & teſtimonium, tam ſpiritu quàm carne, tam animo quàm corpore, patientiæ perpetrandæ: vt neque damnis ſecularium, nec amiſſionibus chariſſimorum, nec corporis quidem conflictationibus ſuccidamus. 95 Quale in illo viro feretrũ Deus de diabolo exſtruxit? Quale vexillum de inimico gloriæ ſuæ extulit, quum ille homo ad omnem acerbum nuntium nihil ex ore promeret, niſi Deo gratias, cùm vxorem iam malis delaſſatam, & ad praua remedia ſuadentem execraretur? Quid? ridebat Deus: quid? diſſecabatur Malus, quum Iob immundam vlceris ſui redundantiam magna æquanimitate 96 diſtringeret, 97 cùm erumpentes beſtiolas inde, in eoſdem ſpecus, & paſtus foraminoſæ carnis ludendo reuocaret. Itaque operarius ille victoriæ Dei, retuſis omnibus iaculis tentationum, lorica clypeóque patientię, & integritatem mox corporis à Deo recuperauit, & quæ amiſerat reduplicata poſſedit. 98 Et ſi filios quoque reſtitui voluiſſet, pater iterum vocaretur. Sed maluit in illo die reddi ſibi tantũ gaudij: ſecurus ſic de Domino, diſtulit. Suſtinuit tam voluntariã orbitatem, ne ſine aliqua patientia viueret. [99 Adeò ſatis idoneus 100 patientiæ ſequeſter Deus. Si

C iniuriam depoſueris penes eum, vltor eſt: ſi damnum, reſtitutor eſt: ſi dolorem, medicus eſt: ſi mortẽ, reſuſcitator eſt. Quantum patientiæ licet, vt Deum habeat debitorem? Nec immeritò. Omnia enim placita eius tuetur: 101 omnibus mandatis eius interuenit. Fidem munit, pacem gubernat, dilectionem adiuuat, humilitatem inſtruit, pœnitentiam expectat, exomologeſin adſignat, carnem regit, ſpiritum ſeruat, linguam frænat, manum continet, tentationes inculcat, ſcandala pellit, martyria conſummat: pauperem conſolatur, diuitem temperat, 102 infirmum non extendit, valentem non conſumit, fidelem delectat, gentilem inuitat, ſeruum domino, dominum Deo commendat, fœminam exornat, virum approbat: amatur in puero, laudatur in iuuene, ſuſpicitur in ſene: in omni ſexu: in omni ætate formoſa eſt. 103 Age iam ſi & effigiem, habitúmque eius comprehendamus. Vultus illi tranquillus & placidus, frons pura, nulla mœroris aut iræ rugoſitate contracta: remiſſa æquè in lętum modum ſupercilia, oculis humilitate, non infœlicitate deiectis. Os taciturnitatis honore ſignatum. Color qualis ſecuris & innoxijs. Motus frequens capitis in diabolum, & minax riſus. Ceterùm amictus circum pectora candidus, & corpori impreſſus: vt qui nec inflatur, nec inquietatur. Sedet enim in throno Spiritus eius mitiſſimi & manſuetiſſimi, qui non turbine glomeratur, non nubilo liuet, ſed eſt teneræ ſerenitatis, apertus & ſimplex, quem 104 tertiò vidit Helias. Nam vbi Deus, ibidem & alumna eius, patientia ſcilicet. Cùm ergo ſpiritus Dei deſcendit, indiuidua patientia comitatur eum. Si 105 nos cum ſpiritu admiſerimus, in nobis morabitur ſemper: imò neſcio an diutius perſeueret ſine ſua comite ac miniſtra. Omni loco ac tempore tangatur neceſſe eſt: quodcunque inimicus eius infixerit, ſolus ſuſtinere non poterit, carens inſtrumento ſuſtinendi. [106 Hæc patientiæ ratio, hæc diſciplina, hęc 107 opera cœleſtis & vera, ſcilicet Chriſtiana, non vt illa patientia gentium terrę, falſa, probroſa. Nam vt in iſto quoque Domino 108 diabolus æmularetur, quaſi planè ex pari (niſi quòd ipſa

C. XIII. Dan. 4. Matth. 19. Matth. 26 C. XIIII. Act. 7. Iob. 1. Iob. 2. Iob. 17. Iob. vlt. C. XV. Matth. 17. C. XVI.

diuersitas mali & boni æqualiter [109] magnitudinis par est) docuit & suos patientiam propriam: illam dico, quæ maritos dote venales, aut [110] lenocinijs negotiantes vxorũ potestatibus subijcit. [111] Quæ aucupandis orbitatibus omnem coacti obsequij laborem mentitis adfectionibus tolerat: [112] quæ ventris operarios, contumelioſis patrocinijs subiectione libertatis, gulæ addicit. Talia Nationes patientiæ studia nouerunt: & tanti boni nomen, fœdis operationibus occupant: patientes riualium & diuitum & inuitatorum, impatientes solius Dei viuunt. [113] Sed viderint suam sui [114] Præsides, [115] quam patientia subter ignis expectat. Ceterum nos amemus patientiam Dei, patientiam Christi: rependamus illi, [116] quam pro nobis ipse dependit. Offeramus patientiam spiritus, patientiam carnis, qui in resurrectionem carnis & spiritus credimus.

ADNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRVM DE PATIENTIA.

Cap. 1.

1. Confiteor ad Dominum Deum, &c.] *Præter Præfatiunculam quandam caput hoc tractat, sicuti & inscripsimus:* De affectata Philosophorum Patientia. *De qua adeò etiam S. Cyprianus lib. de Bono Patientiæ cap. 1. & ipse Auctor rursum Vlt. cap. Est autem Tertullianicum:* Confiteor ad Dominum, *pro:* Confiteor Domino. *Item:* suggestum imus. *Legimus verò paulopost ex tribus MS. Vaticanus cod.* non sim, *pro:* non sum.

2. quod frui non datur.] *Dicimus (inquit Rhenanus) vtrumque, & fruor hanc rem, & fruor hac re. Tertulliano etiam non satis est dicere:* Vacent sanitate, *nisi præpositionem à addat, quod perpetuo ferè facit.*

3. etiam qui cæca viuunt.] *Hîc (vt adnotat idem Rhenanus) elegantiam Græcam affectat: nam solent illi aduerbia pluratiuè nominum instar vsurpare. Expone ergo* cæca, *pro:* cæcè. *Non prorsus dissimilis apud Cyprianum locutio est, quum inquit, de bono Patientiæ: Qui non loquimur magna, sed viuimus. Simile est Lucretianum illud: Acerba tuens, pro acerbè. Quum autem hîc nominatim* bonum patientiæ *appellet, hinc natus titulus libri citati S. Cypriani.*

4. tantum illi subsignant.] *Hoc est (inquit Rhenanus) tanti Patientiam faciunt, tantum ei tribuunt.* Subsignare, *pro subscribere & fauere. Aduersus Marcion. lib.* 1 In vobis est, si velitis, illi obsequium subsignare.

Cap. 11.

5. Nobis exercendæ Patientiæ, &c.] *Capiti huic titulum dedimus:* De Dei Patientia. *quam etiam celebrat ijsdem penè verbis S. Cyprian. dicti libri cap. 2.*

6. non affectatio humana, &c.] *Sic ex 3. MS. pro* affectio; *nam haud absimiliter S. Cyprian. etiam citante Rhenano: Apparet (inquit) non esse illic veram patientiam, vbi sit insolens* affectatæ *libertatis audacia, & exerti ac seminudi pectoris inuerecunda iactantia, qui etiam rectè interpretatur* caninam æquanimitatem, *de Cynica seu Diogenica tolerantia.*

7. stupore.] *Pro arrogantia, vti hîc, accipi videtur. S. Cypriano vox est familiaris, vti adnotauimus ad Epist. eius 41. nu. 21. & ad lib. de Unitat. Eccles. num. 56.*

8. sed viuæ ac cœlestis disciplinæ diuina dispositio delegat.] *Legimus cum Latinio ex 3. MS.* viuæ, *pro:* viua. *Atqui (inquit Rhenanus) pro:* diligat, *quod prima habebat editio, putauimus aliquando nobis scribendum esse,* dirigat. *Nunc in:* delegat *mutauimus, non malè, vt putamus. Est* delegare, *iniungere seu committere aliquid. Sic lib. 2. aduers. Marc.* Nec cautionem eius delegasset sub metu mortis. *Porrò* cœlestem disciplinam *vocat à Christo misso cœlitus institutam. Quam magisterijs cœlestibus discimus, inquit Cyprianus lib. de Bono Patientiæ, veluti declarans quod hîc dixit Tertullianus:* Cœlestis disciplinæ diuina dispositio.

9. qui florem lucis huius, &c.] *Et hunc locum (inquit Rhenanus) suauiter edisserens Cyprianus: Qualis verò in Deo (inquit) & quanta patientia, qua in contumeliam suæ maiestatis & honoris instituta ab hominibus profana templa, & terrena figmenta & sacra sacrilega patientissimè sustinens, super bonos & malos æqualiter facit diem nasci, & lumen solis oboriri; & cum imbribus terram rigat, nemo à beneficijs eius excluditur, quo minus iustis similiter & iniustis indiscretas pluuias largiatur? Videmus inseparabili æqualitate patientiæ nocentibus & innoxijs, religiosis & impijs, gratias agentibus & ingratis, Dei nutu tempora obsequi, elementa famulari, spirare ventos, fontes fluere, grandescere copias messium, fructus mitescere vinearum, exuberare pomis arbusta, nemora frondescere, prata florere, &c. Qui etiam Rhenanus rectè explicat:* temporum officia, *quia ver suo tempore fruges prolicit, æstas calore concoquit;* elementorum seruitia. *refrigerat enim aer, calefacit ignis, irrigat aqua, terra fructificat.*

10. totius genituræ tributa.] *Per* tributa genituræ *(inquit idem Rhenanus) conceptum nutricationémque fœtus in vtero & partum ipsum intelligit. Animalium, inquam, omnium, non solius hominis. Nam* genitura *Auctori natiuitas est. Quod ipsum ab eo repetitur, ad illud de Resurrectione carnis:* à benedictione genituræ, *& ibidem ad illud:* concubitus genituram, *& ad illud lib. 4. aduers. Marc.* genitura peruersa est. *Quamquam paulo aliter accipiatur lib. aduers. Valentin. quẽadmodum ibi latiùs. Atqui hîc ex MS. 3. legimus:* patitur, *pro eo quod male legebatur:* patiatur.

11. nomen cum familia ipsius persequentes.] *Ita tres MS. pro eo quod erat:* nomen, familiam. *Sic autem accipit:* nomen *(vti rectè adnotauit Rhenan.) vt in lib. de Resurrect. carn.* cùm pro nominis fide in medium extracta; *& Lactantius lib. 5. de Philosopho quondam loquens: Tres (inquit) libros euomuit contra religionem noménque Christianum. Cyprianus: Illos* nominis *sui semper inimicos. Nempè pro professione Christiana, vti ad marginem eius libri idem Rhenanus adnotauit, & nos quoque in illud S. Cypriani Epistol. 52. etsi occisus propter* nomen *postmodum fuerit, num. 50. Similiter etiam Auctor libro secundo ad Vxorem c. 5.* obiectione nominis. *& l. de Cor. milit. c. 1. infrà:* nomini negotium fecerit.

Cap. 111.

12. Et hæc quidem diuinæ patientiæ, &c.] *Inscripsimus caput hoc:* De Christi patientia. *quam etiam ijsdem penè verbis inculcat Sanctus Cyprianus vbi suprà cap. 3. Addidimus autem:* quidem *ex 3. Manuscriptis.* fors *verò pro fortè accipitur aduerbialiter.*

13. Nasci se Deus, &c.] *Hæc (eodem Rhenano adnotante) Cyprianus copiosè explicat: Omnes denique actus eius ab ipso statim aduentu patientia comite signantur. Quòd primum de illa sublimitate cœlesti ad terrena descendens, non aspernatur Dei filius carnem hominis induere.*

14. & à seruo suo tinguitur.] *Sic ex MS. pro:* tingitur: *nam Tertulliani phrasin esse patet vel ex illo lib. aduers. Marc. 1. vbi*

Vbi similiter dixit: oleum quo suos vnguit; *maximè quod etiam Plinius, quem libenter imitatur, dixerit lib. 35. cap. 6. cum purpuris pariter* tinguitur. *Atqui hoc sic expreßit loco citato S. Cyprianus: Dominus baptizatur à seruo; sicuti & id quod sequitur his verbis: Cum diabolo tentante congreditur, & inimicum tantùm vicisse contentus, nil vltra verba conatur.*

15. absolutè scilicet veniam offensæ patientiæ eruditus.] *Interpretatur Rhenanus, quam videlicet offensa patientia dare solet, hoc est ignoscentiam. Verùm hîc scholio opus non erit, si legamus cum tribus MS.* ob salutem scilicet venire offensa patientia eruditus. *Quæ etiam lectio magis placet. nam ita loqui solet Tertullianus:* venire eruditus.

16. Atquin.] Atquin (*inquit Rhenan.*) *vsurpat perpetuò, pro:* atqui. *quod semel adnotasse sufficiat. Talia multa Librarij vetustis exemplaribus inuexerunt. Sic &* alioquin *receptus vsus, pro:* aliqui.

17. cœlestes ignes repræsentari.] *Vide infrà lib. primum aduers. Marcion. ad illa verba:* panem quo ipsum corpus suum repræsentat.

18. Parum hoc, si non etiam proditorem, &c.] *Cyprianus (adnotante Rhenano) his verbis sententiam istam circumloquitur: Nec mirandum (inquit) quòd circa obedientes talis exstiterit, qui Iudam potuit vsque ad extremum longa patientia sustinere, cibum cum inimico sumere, hostem domesticum scire, nec palàm ostendere. Ergo quod Tertullianus dicit:* denotare, *id velut explicans Cyprianus dixit: ostendere. Qua ipsa significatione dixit infrà lib. de Vel. virg. cap.* 9. in Ecclesia denotaretur. *Alibi ferè pro:* arguere *ab Auctore accipitur, vti patet lib. de Pall. suprà n.* 3.

19. ne vnius quidem discentis.] Discentem (*inquit Rhenan.*) *vocat discipulum compluribus locis, sicut* audientes, *auditores, in lib. de Vera carne Christi.* Sed quidiam, *inquit,* discentes Pontici illius. *In lib. de Præscript. ad. hæreticos: c.* 3. Nónne ab ipso Domino quidam discentium scandalizati deuerterunt. *cap.* 20. siue discentibus seorsum, *cap.* 22. Discentibus missum. *Et,* Discentibus (*inquit*) meis eadem ad vos prædicare mandaueram. *Intelligit autem hîc Petrum. Eodem item libro:* Etiam proprij (*inquit*) discentes & successores eorum. *Sic etiam l. adu. Marc.* 4. tres de discentibus.

20. Itaque & gladij opera maledixit in posterum.] *Quum frequentißimè (vti lib. de Spectaculis n.* 1. *latiùs*) *gladiatores impugnet, contra eos propriè hoc dictum videtur; de quo interim latiùs lib. de Corona Militis,*

21. Taceo quod figitur, &c.] Figitur *accipit Auctor pro* cruci figitur. *Atqui pro:* subeundæ morti, *MS.* 3. subiendæ, *quod nescio si ita antiquitus vsurpatum sit. Paulò autem latiùs S. Cyprianus hoc prosequitur, additis pulcherrimis antithetis ab eo loco: Sub ipsa autem passione, &c.*

22. penes nos verò ratio & structio.] *Alludit ad illud* 1. *Cor.* 1. *Verbum enim crucis pereuntibus quidem seu gentibus stultitia, nobis autem Dei virtus est. Etsi autem MS.* 3. *legant:* instructio, *magis tamen placet* structio. *Nam (sicut Rhenanus adnotat)* structionem *vsurpat, pro:* instructione, *vt lib. de Cult. fœm. cap.* 11. structius *comparatiuum, pro:* instructius; *&:* structus, *pro:* instructus, *vt in hoc libro paulopost:* De suo experimento (*inquit*) quid ad peccatum adiuuaret structus: *in libro de Resurr. carn.* Quot steriles, *inquit,* vtriusque naturæ infructuosis genitalibus structi.

CAP. IIII.

23. Igitur si probos quosque seruos, &c.] *Inscriptionem capiti huic dedimus:* De patientia obsequij, quam vicissim Deo debemus. *Accipit autem* ingenium dominicũ, *pro:* ingenio dominorũ. *Legunt autem MS.* 3. secundum morigeros, *pro eo quod excusi:* moratos. *quod adeò in textum reposui, quia nusquam repperi* moratos, *pro:* morigeros.

24. non in compede, aut pileo. *Prius illud (vti rectè adnotauit Rhenan.) seruitutem & pœnam, posterius manumißionem libertatémque respicit. Virgilij interpres Seruius auctor est, seruos in Feroniæ templo olim raso capite* pileum *accipere solitos. Erat enim insigne libertatis* pileum. *Hinc illud: Ad* pileum *vocare seruos, paßim apud Auctores obuium. Eodem pertinet numisma Bruti,* pileo *duobúsque pugionibus insignitum; nam ex his (inquit Dion histor. l.* 47.) *Brutus significabat à se & Cassio patriam seruitute liberatam. De alijs quoque libertatis insignijs vide T.* 3. *l. de Præscript. aduers. hæreses.*

25. seruitute subnixis.] *Sic Cyprianus alicubi (citante Rhenan.) de Lucifero loquens lib. de Zelo & liuore. Ille, inquit, dudum angelica maiestate* subnixus, *ille Deo acceptus & carus. Quanquam ibi aliter videatur accipi, nempe pro eo qui nitebatur maiestate, & nimium ea sibi confidebat; hîc verò pro:* subiectis.

26. vsibus nostris eas à Domino prouisas.] *Alludit ad illud Gen* 1. *Dominamini piscibus maris, &c. item quod est Genes.* 9. *Terror & tremor vester sit super omnia animantia, &c. Atqui pro eo quod sequitur non ita multo post:* quis de bono eius latere retractet, *MS.* 3. *legunt:* tractet, *sed non placet, quia videtur propriè hîc:* retractet *accipi, non sicuti alibi, pro* tractare, *quemadmodum lib. adu. Praxeam T.* 3. *latiùs.*

27. in expedito.] *Phrasis Iureconsultorũ* in expedito esse. *Hinc illud Vlpiani lib. Si dubitet. ff. De fideiuss. quum numeratio totius debiti non* sit in expedito. *Similiter & illud:* in præscriptionis compendio. *verùm de eo latiùs in Adnot. nostris ad lib. de Præscrip. adu. hæreses n.* 1.

CAP. V.

28. Verumtamen procedere disputationem, &c.] *Titulus huius capitis haud immeritò inscribitur:* De impatientia. *de qua non Auctor modò, sed & S. Cypr. lib. supracitat. c.* 7. *tractant latißimè, multis ijsdem penè verbis etiam vtens.*

29. neutrum alteri facere.] *Videtur (inquit Rhenan.) dictum à Tertulliano:* Neutrum alteri facere, *pro eo quod est, neutrum cum altero facere, id est: neutrum alteri consentire.*

30. natales impatientiæ.] *Appellat (inquit Rhenan.)* impatientiæ natales, *originem siue initium impatientiæ. Sic lib.* 1. *adu. Marc.* natales *agnitionis dixit:* Idcircò, *inquit,* à Pentateucho natales agnitionis supputabuntur. *Et in lib. de Pallio:* natales mundi: Ab ipsius, *inquit,* mundi natalibus compotes sumus.

31. malitiam ab impatientia auspicatam. *Frequenter adnotat Tertul. hîc participio paßiuè vti. Similiter autem infrà lib. de Cor. milit.* reuelari auspicatus, *vbi idem:* Auspicari, *inquit, vsurpat pro simpliciter incipere. Atqui pro:* quid ad peccandum adiutaret, *legunt MS.* 3. adiuuaret, *perinde est.*

32. si diuino interdicto patientiam perseuasset.] *Sic ex* 3. *MS. pro eo quod erat:* præseuasset. *De* diuino *autem illo* interdicto *latiùs l. de Ieiunio T.* 5

33. apud Adam nondum maritum.] *Idem est quod alicubi contra Iouinian. habet Hier.* Adam *quamdiu in paradiso fuit, virginem fuisse.*

34. ad traducem.] *Quamquam obscurè, videtur tamen ad peccatum originale alludere. Verùm de eo latiùs l. de Baptis. T.* 3. *Latinius censet legendum:* ac traducem: *meo quidem iudicio rectè.*

35. & circa diaboli circumscriptionem.] *Deceptionem, vti adnotauit & Rhenan., intelligit, qua diabolus Euam circumuenerat. Hanc refutare debebat Adam.* Circumscribere, *decipere significat; & Ciceroni* circumscribere *senatum, est auctoritate senatum priuare; tracta à fabris aut chirurgis Metaphora, qui quæ præcisuri sunt, prius* circumscribunt. *Et reuera primi parentes nostri à diabolo sunt* circumscripti, *cuius astu de paradiso sunt eiecti, atque exsilio damnati, omni iure possessionis sibi adempto. Eodem pertinet illud Cornificij: Ne omnino Patres Conscripti* circumscripti *putentur.*

36. Innocens.] *De Adami* innocentia *ante lapsum, pleni sunt libri S. August. Aduersus Pelagianos, ad quos Lectorem remittimus.*

37. At vbi semel succidit impatientiæ.] *MS.* 3. succubuit; *verùm illud placet, eo quòd alibi frequenter* succidere *accipiat Auctor pro:* succumbere; *vt exempli gratia l. de Cor. milit.* vanitati succidisse, *& infrà huius lib. cap.* 14. confli-

ctationibus succidamus.

38. vsurpari.] Vsurpant, *inquit Rhenanus, ad quos ius possessionis spectat. Sic impatientia veluti iam possidens hominem, facilè eum ad quidvis traxit, quod Deum offenderet. Est etiam hæc iureconsultorum vox. Non multo autem pòst legimus ex MS. 3. cum Latinio:* si iratus fratri suo non est.

39. impatientiæ tunc infantis, &c. incunabula.] *Eleganter, inquit Rhenanus, Vir vndequaque doctissimus Tertullianus* incunabula impatientiæ *vocat prima exordia, acquasi rudimenta. Alioqui* incunabula *pro natalibus & origine sumere solent Auctores. Iustinus l. 12. Si non solum tyrocinia, verùm etiam* incunabula, *in ipsis castris posuissent. Idem lib. 31. Contra Romanos auitos lares &* incunabula *maiorum templáque, ac Deorum simulacra inexplebile desiderium videndi tenebat. Aptè verò addit* infantis. *Similiter dixit Auctor l. de Præscript. adu. hereses:* quibus incunabulis institutum est corpus.

40. Hæc vt principalia penes Dominum delicta.] *Haud absimiliter S. Cyprian. lib. de Bono patient. cap. 5. Adulterium, fraus, homicidium, mortale crimen est, super quo aliquid diximus nostris Adnotat. num. 26. Hoc interim hîc notandum, quòd quum S. Augustin. & alij recentiores* delicta *accipiant pro peccatis minoribus, Tertullianus genere accipiat pro omni genere peccatorum; vbi autem de grauioribus agit, addit:* principalia, capitalia, mortalia. *verum de hoc latiùs lib. 4 adu. Marc.*

41. excetra delictorum.] *Magis placet hæc lectio postremæ editionis Basilien sis, quàm ea quam habent Lugdunenses & aliæ quædam, quámque interpretatur Rhenanus,* exhedra, *eo quòd plus habeat energiæ dicere impatientiam* excetram, *id est:* hydram, *quàm dumtaxat:* exhedram, *id est sedem delictorum. Maximè quum etiam S. Hieron. (vtiam olim ad me scripsit Ioan. Harrisius, hinc comprobans) epist. 37. ad Iulianum Diaconum, eodem significatu* excetram *accipiat, & multi scriptores hydram ab Herculæ superatam, eodem appellent nomine.*

42. Post mannæ escatilem pluuiam.] *MS.* 3. manna. *Verùm illud placet, tum quòd sequatur :* petræ aquatilem sequelam, *tum quòd lib. aduers. Iud. cap. 3. ablatiuo casu vtens dicat :* manna cibauit, *& in accusatiuo aduers. Marc. lib. 4.* legi manna. *Atqui, vti adnotauit Rhenanus, hîcaudis Scholasticam phrasin eius temporis.*

Cap. VI.

43. Ipsa adeò est, &c.] *Vel ipsum initium huius capitis titulum indicat:* Quòd Patientia fidem antecedat & subsequatur. *quod ex parte etiam imitatur S. Cypr. vbi suprà c. 4.*

44. & iustitiæ deputatus est ab illo, &c.] *Omittenda est hîc marginalis suspecta adnotatio, In Abraham typica fidei contestatio. Neque enim illud ad fidem aliam quàm viuã pertinere ipse Auctor hîc indicat, dũ subiicit :* sed fidem eius Patientia probauit; *& paulopòst,* fides patientia illuminata. *Cui simile m planè habes locum apud S. Cypr. Epist. 63. Vti & nos ibidem adnotauimus num. 13. Facit pro eodem quod paraphrasticos vertit illud :* & iustitiæ deputatus est ab eo, *id est :* iustus deputatus est, *pro eo quod legitur Gen. 22.* Et deputatum est ei ad iustitiam.

45. sine iudicij periculo licet.] *Ipsud non tam pertinet ad illud:* nec fatue (*quod Græcè est* μωρῶς) quidem dicere; *quia hoc prohibet Christus sub pœna gehennæ, quàm ad id quod præcedit:* nec verbo quidem lacessere; *quia sic legitur Matth. 5. Quia omnis qui irascitur fratri suo, reus erit* iudicio. *Nisi dicamus* iudicium *hîc ab Auctore in genere accipi, tam pro concilio, quàm pro gehenna. Atqui in ijs quæ sequuntur, rursus Cyprian. Auctorem imitatur sub finem 2. cap.*

46. quando ne linguæ quidem malefacere concessum est.] *Adnotatu digna hæc ex 3. MS. restitutio, qua :* linguæ *legimus, pro:* dignè; *vt non sit opus nos torquere cum Rhenano in huius sententiæ explicatione.*

Cap. VII.

47. Iam verò percurrentibus nobis, &c.] *Capitis huius titulus rectè hîc poni possit:* Quòd contemptum sæculi Patientia operetur. *In quo iterum Auctorem imitatur S. Cyprianus de Bono patient. cap. 5.*

48. Ita detrimentum patientiæ, &c.] *Obscura, inquit Rhenanus, sententia. Videtur sic intelligenda distinguendáque.* Ita Dominus præministrauit patientiæ detrimentum, *subaudi rei familiaris,* fastidium opulentiæ, *hoc est, contemptum diuitiarum, Appositiuè, vt sit sensus, Dominus primus ostendit patientiæ tolerandum esse detrimentum rei familiaris, dum docet diuitias esse contemnendas. Sic aptè cohærebit clausula quæ sequitur.*

49. Læsuras quoque earum computandas non esse.] Læsuras, *interpretatur idem, vocat detrimenta siue dispendia, quum aliquid de re familiari nostra amittitur. Potuisset dicere, iacturas; sed placuit nouum vocabulum. Sic lib. de Resurrectione carnis* Præsuras & læsuras quibus corrumpitur homo exterior. *Eodem lib.* ex læsuris & animæ & carnis obueniunt.

50. Itaque si damno affecti impatientes sensserimus.] *Iterum hoc ex MS. 3. restituimus, quum phrasis sit Tertullianica, pro eo quod Rhenanus suum, vt fatetur, iudicium secutus :* impatientes erimus. *Cum quibus etiam veteres sequimur legendo:* adfines, *pro :* affines. *& supplemus illud :* quum alienum amissum dolentes ægrè sustinemus. *& mox* Libentes, *pro eo quod tamquam elegantius erat substitutum:* Libenter.

51. etiam in foro.] *Istud videtur referendum ad* forum *iudiciarium, vt agat contra aduocatos, qui pecuniæ gratia nihil damnationis timentes, quiduis adgredi dubitant.*

52. quum denique ludo & castris sese locant.] Ludum *inquit, gladiatorium intelligit, cuius præfectus Lanista dicebatur per* castra *militiam. de quibus latiùs partim lib. de Spectac. partim lib. de Cor. milit.*

53. in mores bestiarum.] *Hoc iterum restitui, pro eo quod tanquam elegantius legebatur* more bestiarum. *Nam ita legisse Tertullianum (Rhenano teste) codex Paterniacensis apertè ostendit, vt sit :* in mores, *pro :* in morem, *pro quo quidam offensi ea lectione legebant, sed vitiosè :* immemores.

Cap. VIII.

54. Ipsam animam, ipsúmque corpus, &c.] *Quum à detrimentis temporalibus ad iniuriarũ patientiam transeat, rectè hoc caput inscripsimus:* De iniuriarum Patientia. *In quo partim illum imitatur S. Cypr. vbi suprà.*

55. minorum deliberatione lædemur, &c.] *Similiter dixit Auctor lib. adu. Marc. 4.* non decem mensium cruciatu deliberatus. *Ad quem locum Rhenanus,* deliberatus, *inquit, pro:* liberatus, *& mox locum hunc sic explicat :* minorum deliberatione, *hoc est dum solliciti sumus vt à minoribus periculis liberemur. Idem autem lib. adu. Valentinianos :* animale mediæ spei deliberatum, *longè aliter interpretatur, pro :* adiudicatum, *ac si diceret:* delibratum, *citans Festũ Pompeium, qui derivat :* deliberare, *à libella qua quid perpenditur. Ego quomodo loci illi intelligendi sint, illuc Lectorem remittens, hîc existimo simpliciter accipi debere pro simplici* deliberatione, *quæ minimùm à cogitatione differt, vt sit sensus: Minorum iniuriarum deliberata cogitatione lædemur, qui ad maiores iniurias integrum corpus expositum gerere debemus?*

56. monela.] *Sic* monelam, *inquit Rhenanus, vsurpat à monendo, pro monitione, sicut à sequendo, sequelam. Paulo antè:* Post petræ aquatilem sequelam sperant de Domino. *Sic lib. adu. Marc. 5.* Imò, *inquit,* nostri monela de cœlo.

57. Quiuis ictus. *Dixit, inquit Rhenanus,* Quiuis, *pro: Quantuscunque.*

58. Dominus ipse maledictus in lege est,] *Necessariò hoc referri debet ad illud Deuteron. 21. Maledictus à Deo omnis qui pendet in ligno. Item ad locum Gal. 3. vbi post eam scripturam citatam, addit: Vt in Gentibus benedictio Abrahæ fieret in Chri-*

sto

ſto Jeſu. hoc eſt enim quod addit: & tamen ſolus benedictus. *Quod quum & Patri tribuatur frequentiſſimè, ſanè debet intelligi vt pater non excludatur, ſicuti econtrario filius non excluditur, quum de Patre dicitur: Soli Dei honor et gloria.*

59. non vaſculorũ inquinamentis, &c. hominem cõmunicari.] *Sic omninò legendum, pro:* communicare, *patet tum ex MS. Anglico cod. infrà lib. de Ieiunijs, tum ex MS. 3. Vat. & 1. editione, & excuſ. illic qui legunt:* coinquinari. *Quod adeò etiam placeret, niſi conſtaret ciari ab Auctore hîc non Matthæum (vti opinatur Rhenanus) ſed Marcum cap. 7. cuius interpres hac voce:* communicare, *pro* coinquinare *vtitur vtpotè apud quem, non verò apud Matthæum, recenſenturà Chriſto Baptiſmata calicum; cui reſpondet quod hîc habet Auctor:* non vaſculorum inquinamentis. *Plura illic videat Lector.*

60. telum, &c. libratum.] Librare *hîc pro magna Vi conijcere accipit, imitatus illud Virgilij Æneid. 9.*

Summa telum librabat *ab aure.*

Alioqui ſignificatio propria longè alia eſt, pro ponderare.

CAP. IX

61. Ne illa quidem Impatientiæ ſpecies, &c.] *Titulus huius capitis à nobis ponitur:* Quòd patientia luctum etiam temperet. *Quod imitatur S. Cyprian. ſub finem libri de Mortalitate.*

62 Credentes enim Chriſti reſurrectionem, &c.] *Paraphraſticos explicat quod ſequitur apud Apoſtolum 1. Theſſ. 4. Si enim credimus quòd Ieſus mortuus eſt & reſurrexit, &c. Atqui paulopòſt legimus ex 3. MS.* Cur enim doleas, *pro* Cur ergo.

63. Cupio, inquit Apoſtolus, recipi iam & eſſe cum Chriſto.] *Ita ex MS. 3. pro* eſſe cum Domino. *nam Græcè* σὺν χριστῷ *legitur. Videtur autem etiam hîc aliam quàm hodie exſtet, editionem ſecutus: nam pro eo quod habet:* recipi, *Græcè eſt:* ἀναλῦσαι, *quod rectè vertit noſter interpres, diſſolui; & tamen eodem modo legit infrà, & lib. de Spectac. 28. & lib. 1. ad Vxorem cap. 5.*

CAP. X.

64 Eſt & alius ſummus impatientiæ ſtimulus, &c.] *Hoc caput inſcribimus:* Quòd Patientia vltionis libidinem excludat. *In quo ijſdem penè verbis imitatur Auctorem S. Cyprian. de Bon. Patient. cap. vlt. multo latius, quò Lectorem remittimus compendij gratia.*

65. tamen iudicantis impatientiam cauit.] *Synecdochica (inquit Rhenanus) locutio huic Auctori familiariſſima vt præpoſitionem* χρ *ſubintelligamus, ſecundum, vel per* impatientiam. Cauere *autem iuris verbum.* Cauet *ſibi aliquis ab aliquo Hîc itaque erit ſenſus Auctoris, ac ſi dicat: Tamen per iudicantis* impatientiam *de hoſte ſuo ſibi* cauit, *id eſt (vt in verbis Iuris perſiſtamus) ſatis accepit, quod alij ſatisfecit dicerent. Legimus autem cum eodem Rhenano:* incuſare conſueuerat, *pro:* incuſare.

66. quotiens inſtantia eius deterior facta eſt cauſſis ſuis?] *Etiam (inquit Rhenanus.)* inſtantia *Iuris vox eſt. quare miror à quo poſtea ſit ſubſtitutum:* quoties impetu eius, *nullo planè ſenſu. Reperitur enim hæc vox lege finali, De pignorat. action.*

67. Quòd ſi patientiæ incubabo.] Incubare (*inquit Rhenanus*) *pro indormire, tranſlatione ſumpta à rebus caris, quas ne perdamus etiam cùm dormimus, nobis ſupponimus cuſtodiæ cauſa. Cypr. in lib. de Eleemoſyna: Quid diuitijs tuis ſolus* incubas? *Sic in l. Præſcript. adu. hæreſ. Tertull.* Pectori eius (*inquit* incubantem *dixit: & in lib. de Reſurrectione carnis.* Et de iſto, *inquit*, cœlo, quod nobis incubat. *Nam cùm Maro cecinit:*

Ponto nox incubat atra,

rem incommodam violentámque voluit exprimere. Sanè *Plinius aliter loquitur in initio lib. 2. de Natura agens: Aut ſi vna omnes* incubaret, *hoc eſt foueret, ab auibus fœtificantibus ſumpta Metaphora. Similem autem locum* S. *Hieron. adfert idem Rhenanus ad illud lib. de Pœnit.* ſacco & cineri incubare, *vbi dixit ad Demetriadem:* repoſitis opibus incubare.

CAP. XI.

68. Poſt has principales, &c.] *Inſcriptio huius capitis hæc eſt:* Quòd præterquam quòd reliqua eludat mali ſpiritus incitamenta, etiam pro mercede æternam fœlicitatem recipiat.

69. neceſſarior.] *Comparatiuum, inquit Rhenanus, inuſitatum. Sic* neceſſarius *dixit in neutro, in libro de Car. Chriſti.* Quaſi, *inquit*, neceſſarius aliquid adferrent, eò quod ille tum maximè agebat. *Similiter autem dixit etiam lib. 4. adu. Marc.* maius & neceſſarius lumen, *& lib. de Habit. mulieb.* opera plures & neceſſariores.

70. quæ à Malo, infliguntur.] *Similiter ſuprà:* vt nobis non magis à Malo, *& infrà cap. 14.* diſſecabatur Malus. *Vtrobique autem, vti adnotauit Rhenanus* Mali *nomine diabolum intelligit. Hunc quoque* malignum *vocat in lib. de Fuga in perſecut.* Sed erue nos, *inquit*, à maligno, *id eſt, ne nos induxeris in tentationem, permittendo nos maligno. Sic enim* πονηρὸν *vertit. Paulopoſt rurſum:* Aut Mali inſidijs. *Similiter infrà lib. de Cult. fœm.* Chriſtianus à Malo illo. *cap. 5. Et lib. 2. ad Vxorem cap. 6.* à Malo immiſſa, *ac cap. 7.* vbique Malo ſe inferunt, *item* à Malo conciliatur, *denique cap. vlt.* ibi & Malus non eſt.

71. æquanimitatis.] *Non ſemel & antea et poſtmodum* æquanimitatem *accipit Auctor pro* patientia.

72. interuenimus.] Interuenimus, *inquit Rhenanus*, erroribus noſtris aut mali inſidijs *cum nos illis opponimus non conſentiendo, ſed euitando potius. Sic enim olim Tribunus Senatuſconſultis intercedebat: at* admonitionibus Domini interuenimus *cum illis obſequimur. Sic infrà:* Omnibus Mandatis eius interuenit.

73. eius officij magna merces, fœlicitas ſcilicet,] *Similes loci à nobis ſunt adnotati, & lib. de Pœnit. complures, & aliquot libro ad Martyras. Et imitatur hunc in hoc S. Cyprianus de Bono Patient. c. 4. in hæc verba: Tot denique Prophetæ interfecti, tot Martyres glorioſis mortibus honorati, qui omnes ad cœleſtes* coronas *patientiæ laude venerunt. Neque enim poteſt accipi dolorum & paſſionum* corona, *niſi præcedat in dolore & paſſione patientia. Deinde etiam libro de Exhort. Martyrum cap. 12. cui hunc dedit titulum: Quæ ſpes &* merces *maneat iuſtos & Martyras poſt conflictationes huius temporis; vbi de hoc adfert complura ſcripturarum teſtimonia, & inter ceteras eam quæ hîc citatur:* Merces enim veſtra copioſa eſt in cœlis. *vt omittamus alios eius locos qui in Indice noſtro citantur. Quæ ipſa rurſum ab eodem repetuntur Teſtimonia l. 3. ad Quir. c. 16. & 17. Eodem pertinet quod ex perſona Dei dixit cap. præced.* Ego patientiam remunerabo. *& quod habet l. 4. adu. Marc.* Pro differentia mercedum, operarum quoque credenda diſtantia eſt. *Quum autem* merces *ſit correlatiuum meriti, locus erat etiam de illo hic aliquid tractandi: ſed de eo latiùs infrà cap. 13. contra huius temporis ſectarios. Hîc ſufficiat hæc adnotaſſe contra eos, qui quum Catholici cenſeri velint, tamen omnes paſſiones Martyrum pœnas eſſe peccatorum dicere non verentur.*

74. Itaque talibus & aduocatio & riſus promittitur.] Aduocationis, *inquit Rhenanus, vocabulo conſolationem accipit; nam ſic vertit Græcam dictionem* παράκλησιν. *Similiter dixit lib. adu. Marc. 3.* aduocate languentes, *pro conſolari, ſeu* aduocatum *languentium agere, quem paulopòſt illic vocat:* aduocatorem. *Atqui his verbis non modo interpretatur illud Matth. 5. Quoniam ipſi conſolabuntur, ſed & id quod habet Lucas:* Beati qui nunc fletis, *quia ridebitis.*

75. merces enim veſtra plurima in cœlo.] *Græcè eſt & apud Matth. & apud Lucam,* ὁ μισθὸς ὑμῶν *pro quo Latinè ab omnibus vertitur* merces. *Atqui* merces, *teſte Varrone lib. 3. de ling. Lat. à merendo dicta. Siquid, inquit, datum pro opera, aut opere,* merces *à merendo. Itidem* μισθὸς *Græcè apud nullos vnquam Auctores reperietur alia ſignificatione quàm* mercedis *ſtipendij, præmij. Quæ adnotauì diligentius,*

vt ne quisquam euadere posit, siquis vitam æternam mercedem *negare ausus fuerit. Quibus addo, quòd etiam alijs locis scripturæ sacræ* merces *vita æterna appellatur. Ruth. 2. Ecclesiastici* 11. 18. 36. *ac* 50. *Sapient. 5. &* 10 *Matth. 10. 1. Corinth. 3. Hebr. 2. 2. Ioan. 1. & Apocal. 11. Item &* præmium, *Tob. 4. Sap. 4. Itẽ* bra-uium 1. *Cor. 9. Philipp. 3. Denique* remuneratio, 2. *Cor. 6. Hebr. 10. & 11. Græce quoque locis citatis* μισθὸς, βραβεῖον, ἀντιμισθία μισθαποδοσία. *Quæ omnia eodem pertinere perspicuum est ei qui Græcè nouit. Neque obstat quod vno Roman. 6. vocetur Gratia vita æterna, quia non esse simpliciter Gratiam patet ex illo 1. Ioan. Gratiam pro gratia.*

CAP. XII.

76. Quod pacis gratiss. Deo adtinet disciplinã, &c.] *Titulum huic cap. dedimus:* Quòd & paci quoque & pœnitentiæ ministret patientia: *Imitatur hîc etiam Auctorem S. Cypr. c. 6. de Bon. Patient Atqui (vti adnotat Rhenan.)* Adtinere disciplinam *dicit, pro disciplinæ seu ad disciplinam adtinere.*

77. conuenientia.] Conuenientiam (*inquit idem Rhenan.*) *vsurpat substantiuè, pro conuentione & pacto Quia interest. Alludit ad illud Matth. 5. Esto citò consentiens aduersario tuo. ego potius puto pro: consensu & beuolentia accipi. Sic enim legit lib. de Orat. & adu. Marc. lib. 3. Vbi de hoc latius. Adnotat. idem figuratam locutionem, vbi legitur* conuulsus animũ, *pro quo MS.* 2. animi. *sed perinde est. L. de Orat. cap.* 10. *sic istud circumloquitur:* siquid discordiæ vel offensæ cum fratre tuo contraxeris.

78. cum disiuncto matrimonio.] *Loqui videtur (vti rectè Rhenanus adnotauit) de Christianis, seu viris. seu fœminis, qui se ethnicis in matrimonio coniungunt. Hîc aliquando contingebat, vt vxor Christiana marito ethnico tandem continentiam persuaderet, quam amplexus ille seruabat; mulier verò pœnitentiam agebat, atque priùs factum expiabat apud Ecclesiam iuxta ritum eius temporis. Atque hoc est quod sequitur:* Quantum boni vtrique confert, alterum adulterum non facit, alterum emendat. *Consentit quod infrà dicit:* Pœnitentiam exspectat exomologesin adsignat.

79. hæc exorat pœnitentiam.] *Ita hunc locum restituimus, pro:* exhortatur, *partim ex Paternacensi cod. qui (iuxta quod adnotat Rhenanus) legit:* exorta, *& Gorziensi qui habebat:* etortat; *partim verò ex MS. 3. Vatic. qui habent:* & orat. *Neque placet quod putat legendum Rhenan.* extortat, *vel:* etortat, *forma frequentatiua, ac si diceret:* extorquet, *quia apud alios Auctores neutrum illud reperitur.*

80. Dilectio, inquit, magnanimis est, &c.] *Paulinum (inquit Rhenanus) verbum* μακροθυμεῖ, *vertit Tertullianus* magnanimis est, *quod vocabulum Latinis insolens est. Sed suo more loqui solet. Cyprianus æmulator Tertulliani, sed styli prioris, Caritas, inquit,* magnanima *est. Idem* μακροθυμίαν, magnanimitatem *reddidit in libro de Eleemosyna. Alijs magis placet longanimitas. Vertit etiam:* benefica, *pro eo quod S. Cypria. & alij plerique:* benigna. *quod postremum magis conuenit voci Græcæ* χρηστεύεται. *Illud viciss im:* Nec proteruum sapit, *correspondet voci Græcæ* ἀσχημονεῖ; *nam & Erasmus vertit:* non est procax *& quædam Græca scholia eodem teste interpretantur extolli & ostentare se. similiter Auctor vertit:* proteruit, *pro eo quod Græcè est* ἀσχημονεῖ, *& noster interpres vertit: non est ambitiosa. Item* : Nec incitatur *pro eo quod noster interpres, nec irritatur. Nos autem id quod est intermedium:* offert sua, dum alteri prodest, *pro:* suffert sua, *quod nullo sensu legebatur, debemus Dn. Latinio. Placeret etiam magis:* Meritò ergo numquam excidit. *quòd ita Græcè sit & Latinè apud Apostolum; sed nolumus immutare, eo quòd sic legãt & MS. Et proinde tum vt constet sensus, cum vt correspondeat Apostolo, legimus:* euacuabuntur, consummabuntur, exhaurientur, *non* exhaurietur. *Atqui etsi contrario ordine hîc subijciantur, tamen iuxta Apostolum sic intelligendus est Auctor:* euacuabuntur prophetiæ, consummabuntur linguæ; *nam Græcè est* παύσονται, exhaurientur, (*vbi repetitur vox:* καταργηθήσεται) scientiæ. *nam plurali numero* γνώσεις *legisse videtur.*

CAP. XIII.

81. Vsque huc de Patientia tandem iam plici, &c.] *Tractat hoc caput & ita inscribitur:* De Patientia coporis tam in ieiunijs & continentia, quàm in subeundis Martyrijs. *De qua etiam S. Cyprian. lib. de bon. Patient. cap. penult.*

82. De merendo Domino.] *Similes locos adnotauimus de* meritis *Pœnitentiæ & Martyrum lib. præced. de Pœnit. & Ad Martyras, eósque vtrobique complures; hîc habes* merita *ieiunij & continentiæ. Alibi in genere quoque:* Pro meritorum nomine, *inquit,* ordo resurgentium disponetur, *& lib. adu. Marc.* 2. quoniam & aliâs positum hominem sub iudicio Dei oportebat iustum illum efficere de arbitrij sui, *id est* liberi, meritis: ceterùm nec boni nec mali merces iure pensaretur ei, qui aut bonus aut malus necessitate fuisset inuentus, non voluntate. *Denique Scorpiaco aduersus Gnosticos:* Aut quomodo, *inquit,* multæ mansiones apud Patrem, si non pro veritate meritorum. *Apud S. Cypria. in nostro Indice similes locos reperire est numero* XVII. *vt ne hîc in citando prolixiores simus. Similiter* merita *Martyrum concelebrant SS. Chrysost. hom. 42. in Genes. 2. in Psalm. 50. in Matth. 27. ad popul. Antioch. 77. & ea quam scripsit post reditum prioris exsilij; item lib. 3. adu. vituper. Vit. Monast. ac Sermone de Pœnit. & Confess. Ambros. Serm. 91. & 93. Ephrem de laudibus SS. Mart. in fine. August. l. qui super Exod. c.* 149. *l.* 16. *de Ciuit. Dei c.* 36. *ac l.* 18. *c. vlt. l. item de Cura pro mort. c. 5. & l.* 1. *de cons. Euangel c.* 10. *Paulinus Nat.* 8. *Felicis, Lucianus presbyt. epist. ad vniuers. Eccl. Maximus Serm. de Nat. & Celso, Sophron ad Serm. de Assumpt. B. Mariæ, & Leo Papa* 1. *Serm.* 1. *&* 3. *de ieiunio mẽs. Sept. Neque verò etiã scripturæ desunt. Inter quas occurrit imprimis illa Hebr.* 13. *Talibus enim hostijs* promeretur Deus. *& Ecclesiast.* 16. *Omnis misericordia faciet locum vnicuique, secundũ* meritum *suum. Atqui* meritum *correspondere merced i suprà ex Varrone dictum ca.* 11. *num.* 75. *Eodem pertinet vox Græca* εὑρήσεται, *siue* εὑρήσεται, *vbi legitur loco citato Eccles.* 16. ἕκαστος κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ εὑρήσει, *quæ promereri significat. A qua etiã derivatur vox, qua vtitur Apost. Hebr.* 13. τοιαύταις, *inquiens,* γὰρ θυσίαις εὐαρεστεῖται ὁ θεός. *Sufficiunt hæc contra eos, qui* merita *Martyrum aut bonorum operum negant, quia carta deficiet, siquis omnia tum sacræ scripturæ, tum Patrum loca eò pertinentia velit producere. Quid? quòd & milites (inquit Isidor. Etym. lib.* 10.) *vt stipendia accipiant, mereri dicuntur. Quare rectè Auctor infrà cap.* 15. Quantum, *inquit,* patientiæ licet, vt Deum habeat debitorem.

83. adlaboret.] Adlaborandi *verbo (inquit Rhen.) Horatius quoque vsus est Odarum lib.* 1.

Simplici myrtho nihil adlabores.

84. vtpotè quæ ab ipso Domino, &c.] *In prima editione non aliud legebatur quàm:* vtpotè quæ ab ipso Domino in Apostolis sustinendo vicerit; *neque etiam aliud legunt 3. Vaticani codices. Verùm ex vetusto codice quæ deerant, suppleuit Gagnæus sua editione per lineas* 24. *quæ etiam genuina esse Tertulliani stylus satis indicat, tum etiam quòd nullus sit sensus in verbis illis prioribus, & probè constet sententia quum legitur:* vtpotè quæ ab ipso Domino in corporis quoque virtute edita est, *& sub finem huius Appendicis iterum in hæc verba:* quæ prophetæ, quæ Apostoli sustinendo vicerunt. *Sunt autẽ voces hæ & phrases Tertullianicæ:* negotiatio Patientiæ, adflictatio carnis; squalore septenni; altiores gradus patientiæ digerere; sanctitati procurat, virginem adsignat, incommoda militat, *aliáque de quibus nostræ subijciuntur Adnotationes. Est interim adhuc Hyperbaton, & corruptus seu mutilus locus, vbi legitur initio huius Adpendicis:* siquidem rector animus facilè communicat spiritus inuecta cum habitaculo suo.

85. Hæc & viduam tenet.] *De* viduarum continentia *infrà libris duobus ad Vxorem. S. Cyprianus de Bono Patient. cap. 9. sic mentem Auctoris expressit: in* viduis *laboriosam castitatem, in virginibus turbeatam integritatem. Atque hæc est quod subiungitur.*

86. &

86. & virginem adſignat.] *Similiter infrà cap.* 15. exomologeſin adſignat. *Eſt autem* adſignare *etiam vox Jureconſultis vſitata. Sic enim* adſignare *libertum Modeſtinus vſurpat de Verb. ſignific. quamquam vti videtur paulò alia ſignificatione. Atqui de virginum* continentia *infrà lib. de Virginibus velandis.*

87. voluntarium ſpadonem ad regna cœli leuat.] *De* continentia ſpadonum voluntariorum, *ſeu virorum Eccleſiaſticorum, infrà lib. Exhortat. ad caſtit. Tom.* 5. *& latiùs infrà lib. de Cultu fœm. c.* 9. *n.* 51.

88. Si fuga vrgeat, &c.] *Cùm hîc* fugam *in perſecutione non improbet, patet ſcriptum hunc librum ante hæreſin, atque adeò ante eius tituli librum, quem habemus, infrà Tom.* 5. *vbi ea de re latiùs.*

89. ad occaſionem ſecundæ intinctionis.] *Ita Baptiſmum ſanguinis ſeu Martyrium nuncupat, de quo libro de Baptiſmo Tom.* 3. *vbi eadem phraſi illud circumſcribit.*

90. ad ipſum diuinæ ſedis aſcenſum.] *Simile eſt illud S. Cypriani Epiſt.* 52. *ad Antonian. vbi Martyres dicit ad gloriam peruenire, ſtatim fidei & virtutis accipere mercedem, omnia peccata paſſione purgare, ſtatim à Domino coronari. Idque iuxta illud Apoſtoli ſupracitatum cap.* 9. Cupio iam recipi, & eſſe cum Chriſto. *Adnotatu profectò digni loci ad diluendum, quod auctori quidam impingunt, quaſi ſenſerit animas Martyrum non ante iudicium in cœlum recipi. de quo latiùs inter eius errores in noſtris Prolegomenis.*

91. aduerſus omnem ſubuertendæ fidei vel puniendæ paraturam.] *Sic omninò legendum cenſeo pro eo quod erat:* paratum; *quod Auctori frequentiſſima ſit vox* paratura, *pro apparatu, quemadmodum alibi latiùs.*

CAP. XIIII.

92. His patientiæ viribus ſecatur Iſaias.] *Inſcriptionem capitis hanc ipſe contextus innuit:* De exemplis patientiæ Iſaiæ, Stephani & Iob. *Atqui quod* Iſaias ſecatus ſit *teſtantur Epiphanius, Dorotheus, & Iſidorus de Vitis Prophetarum.*

93. Lapidatur Stephanus, &c.] *Locum hunc imitatus S. Cyprianus lib. de Bono patient. cap.* 6. *ſicuti & apud Rhenan. tacito citatur nomine: Non poteris (inquit) iſta perferre, niſi tolerantiæ & patientiæ teneas firmitatem. quod factum videmus in* Stephano, *qui quum à Iudæis vi &* lapidibus necaretur, *non ſibi vindictam, ſed interceſſoribus veniam poſtulabat, dicens: Domine, ne ſtatuas illis hoc peccatum. Sic eſſe oportuit primum Martyrem Chriſti, qui Martyres ſequuturos glorioſa morte præcurrens, non tantùm Dominicæ prædicator eſſet paſſionis, ſed & patientiſſimæ lenitatis imitator.*

94. O fœliciſſ. illum quoque, &c.] *De Iob haudubiè loquitur vti manifeſtum eſt ex S. Cypr. vbi ſuprà.*

95. Quale in illo viro feretrum, &c.] *Inter inſtrumenta triumphi (inquit Rhenan.)* feretrum *eſt in quo pompa fertur. Intelligein quo diabolus triumpharetur, Deo trophæum ſtatuente. Nam Iob per diuinam gratiam diabolum vicit, impatientiæ neutiquam ſuccumbens; quaſi dicat: Quale trophæum de diabolo Deus erexit? Olim circumferebantur arma deuictarum gentium in pompa, mox ſuſpendebantur. Aptè ergo ſequitur:* Quale vexillum.

96. diſtringeret.] *Baſilienſ. editio:* deſtringeret. *Perinde eſt vtrum legas, quum vtrumque abradere ſignificet. Alludit enim ad illud Iob* 2. *quòd teſta ſaniem radebat.*

97. quum erumpentes beſtiolas, &c.] *Mirum eſt vnde hoc habeat Tertullianus. nam in libro Iob. de* beſtiolis *non alia mentio, quàm quod habetur cap.* 17. *Putredini dixi: Pater meus es mater mea & ſoror mea vermibus. Exiſtimo autem hoc exemplo motum S. Franciſcum; de quo ſimile quid legitur, quale hic narrat Auctor. Atqui rectè meo iudicio reſtituit Rhenan.* foraminoſæ, *pro eo erat aut* refoſſæ, *aut* reforatæ; *magis enim refert phraſin Africanam.*

98. Et ſi filios quoque reſtitui voluiſſet, &c. *Si vmquam aliàs, certè hic eſt in Auctore ἁμάρτημα μνημονικὸν aut non vidit extremam partem vltimi capitis. nam ibi in editione non Latina modò, ſed & Græca & eiuſdem verſione, manifeſtè legitur fuiſſe Job filios ſeptem & filias tres, & quod viderit filios ſuos & filios filiorum ſuorum in quartam generationem. Verùm de hoc latiùs inter errores eius in Prolegomenis.*

CAP. XV.

99. Adeò ſatis idoneus. &c.] *Inſcripſimus hoc caput:* Quòd omnibus Dei mandatis interueniat, ac de effigie patientiæ. *In cuius priori parte Auctorem S. Cypr. imitatur capite* 9. *& ſimiliter Prudentius in Pſychomachia his verbis:*

Omnibus vna comes virtutibus aſſociatur,
Auxiliúmque ſuum fortis patientia miſcet.
Nulla anceps luctamen init virtute ſine iſta:
Virtus nam vidua eſt, quam non Patientia format.

100. patientiæ ſequeſter.] *Elegantiſſimè (inquit Rhenan.) dictum à viro vndequaque doctiſſimo.* Sequeſter *eſt, Modeſtino Iureconſulto deſiniente, apud quem pluries eandem rem, de qua controuerſia eſt, deponunt. ſic dictus auctore Lauinio, quem citat Aulus Gellius, quòd eius vtraque pars fidem ſequatur. Eandem ſignificationem indicat etiam Auctor lib. de Reſurr. car. infrà Tom.* 3. Sequeſter (*inquit de Chriſto loquens*) Dei & hominum appellatus, ex vtriuſque partis depoſito commiſſo ſibi.

101. omnibus mandatis eius interuenit, &c.] *Simile (inquit Rhenan.) Patientiæ Encomium non omiſit æmulator Tertulliani S. Cyprian. lib. de Bon. Patient. Patientia eſt (inquit) quæ nos Deo & commendat, & ſeruat. Atqui de vocibus:* Exomologeſi, *&* inculcat, *pro* conculcat, *vide lib. de Pœnitentia.*

102. infirmum non extendit, valentem non conſumit.] *Quum Impatientia infirmitates præ cholera ſoleat augere, & valetudinem bonam conſumere, eò certè Auctor videtur alludere:* Patientia infirmum non extendit, *hoc eſt non prorogat eius infirmitatem, &* valentem non conſumit, *id eſt, rectè* valentem non conſumit.

103. Age iam ſi & effigiem, &c.] *Locum hunc partim imitatus eſt Pſychomachia ſua Prudentius, dum inpugnat Patientiæ & Iræ ſic illam deſcribit.*

Ecce *modeſta* graui ſtabat *Patientia vultu,*
Per medias immota acies, varióſque tumultus,
Vulneráque, & rigidis vitalia peruia pilis
Spectabat *defixa oculos, & tenta* manebat.

104. quem tertiò vidit Helias.] *Quandoquidem agit Metaphoricès de throno Patientiæ poſito,* non in turbine aut nubilo, ſed qui ſit teneræ ſerenitatis, apertus & ſimplex, *videtur mihi alludere ad nubem lucidam, quæ obumbrauit Chriſtum, Moyſen & Heliam in transfiguratione Domini, Matth.* 17. *idque eo magis, quòd ibi de Chriſti paſſione, qui Patientiæ primarium fuit exemplar, ſermocinarentur. Atqui* tertiò vidiſſe *nubem talem* Helias *dicitur, quia primum.* 3. *Reg.* 18. *legitur puero ſuo oſtendiſſe nubeculam paruam quaſi veſtigium hominis aſcendentem de mari, deinde* 4. *Reg.* 2. *perturbinem in nube igneâ raptus in cœlum, tertiò denique cum Chriſto in nube lucida ſerena, aperta & ſimplici apparuit.*

105. Si nos cum ſpiritu, &c. *Hic (inquit Rhen.) varijs aliàs coniecturis diſtracti ſumus: Verùm ſimplicius videtur, ſi pro:* non *legamus:* nos, *hoc modo:* Si nos cum ſpiritu admiſerimus, in nobis morabitur ſemper. *Aut* ſi cum ſpiritu. *Nam pro:* morabitur, *legere:* inorabitur, *pro in extremitate verſabitur, ab hora deducto verbo prorſus durum & abſurdum videtur, quamquam in lib. de Reſurr. carn. ſic loqui videtur.* At enim & calix benè ſibi conſcius, & de diligentia miniſterij commendatus, coronis quoque potatoris ſui inorabitur, *pro eo quod eſt, in ora ſiue extremitate cingetur, vt illic indicauimus. Vti autem illa placet reſtitutio, ita cum omnibus excuſis retineo illud.* ſolus ſuſtinere non poterit, *eo quod ad ſpiritum id referatur, non autem (vti Rhenan opinantur) ad patientiam, vtpotè de qua ſequitur:* carens inſtrumento ſuſtinendi.

CAP. XVI.

106. Hæc patientiæ ratiò, &c.] *Caput vltimum inſigni-*

nimus hoc titulo: De falsa ethnicorum Patientia, *de qua & suprà aliquid dixit cap.* 1. *& latiùs etiam additis scripturis tractat. S. Cyprian. initio sui libri de Bono Patienti.* 7.

107. hæc opera cœlestis & vera.] *Hic iterum non placet coniectura Rhenani, qua legendum censet*: veræ, *&* opera, *neutro genere in plurali accipit; quia vox vel ipso teste, frequenter*: opera *fœminino genere & singulari numero à Tertulliano pro opere accipitur, vti ipse adnotauit ad illud libro adu. Hermog.* Vbi & opera & operæ operator.

108. Domino diabolus æmularetur.] Æmulari (*vti rectè adnotauit Rhenan.*) *cum Dativo construit. Iustinus lib.* 7. *Siquidem amisso cui* æmulari *consueuerant, in segnitiem torporémque resoluti. Sic & Fabius loquitur. Sic etiam dixit lib. de Præscript. adu. hæres.* æmulæ fidei, *& lib. adu. Marc.* 5. Christo æmulæ, *& lib. de Coron. mil. capite* 11. signum æmulum Christo.

109. magnitudinis par.] *Tres quidem MS. legunt*: magnitudine. *verùm* (*vti ante me adnotauit Rhenan.*) par *cum Genitivo iungere solet. Sic in lib. de Præscript. adu. hæret.* A diabolo, scilicet (*inquit*) cuius sunt pares. *& adu. lib.* 5. Dicimus (*inquit*) circumferri ab Apostolo aut creatorem, aut (quod nolit Marcion) parem creatoris. *Id in plerisque vocibus adiectum facit, pro Dativo Genitivum vsurpans. Similiter dixit lib. adu. Marc.* 3. par creatoris, *ac*: quorum & ipse par sit. *Item lib.* 5. parem creatoris.

110. lenocinijs negotiantes.] *Etiam hæc phrasis est Iureconsultorum. nam teste Vlpiano, de ijs qui notantur infamia. l. Athletas*: lenocinium facit, *qui quæstuaria mancipia habuerit, sed & qui in liberis* (*adde ex sententia auctoris vxorem*) *hunc quæstum exercet.*

111. Quæ aucupandis orbitatibus.] *Notat* (*inquit Rhenanus*) *testamentorum captatores, quos Satyra* 12. *redarguit Iuuenalis: contra quos etiam alicubi, maximè clericos, S. Hieronymus.*

112. quæ ventris operarios, &c.] *Appellat* (*inquit Rhenanus*) operarios ventris, *quum parasitos & alienarum mensarum assectas, quibus nihil aliud magis est curæ quàm vt ventri satisfiat; tum eos qui se in diuitum clientelam tradunt quibus illi postea abutantur. Nam* contumeliosorum patrociniorum *nomine, patronos contumeliosos intelligit, quibus tamen ob ventrem replendum clientes, imò propudiosa mancipia, nusquam non obsequantur. Huiusmodi partim satyra quinta, partim nona notat Iuuenalis. Ordinabis sic verba*: Quæ, *subaudi Patientia*, operarios ventris addicit gulæ, *hoc est, venundat, siue in nexum dat gulæ*; (*nam vtrumque significat* addicere) subiectione libertatis contumeliosis patrocinijs, *hoc est subijciendo libertatem contumeliosis patrocinijs. Parasitos & ventris mancipia Græci* γαστρὶ δουλεύοντας *appellant*; *& in Sympesiacis Plutarchus, non minus eleganter quàm verè,* τῇ γαστρὶ, *&* τῇ ψυχῇ συνδείπνους *vocat.*

113 Sed viderint suam.] *Sic ex coniectura Dn. Latinij*; *patientiam namque. Atqui de vsu verbi illius*: viderint, *&*: viderit, *vide Adnot. nostras in S. Cypr. epist.* 2. *num.* 53.

114. sui Præsides.] Sui (*inquit Rhenan.*) *dixit pro*: eorum.

115. quam patientia subter ignis exspectat.] Quam (*inquit Rhenan.*) *subaudi patientiam Gentilium*, subter *id est in inferno*, patientia ignis exspectat, *id est, æterna damnatio.*

116. quam pro nobis ipse dependit.] *Ex coniectura Ioannis Harrisij Angli, & Dn. Latini Latinij Itali, substituimus*: dependit, *pro*: defendit; *eo quòd alibi quoque sic loquatur Auctor*: cùm caro & anima dependitur.

ARGVMENTVM LIBRI DE SPECTACVLIS, PER IACOBVM PAMELIVM.

QVVM *iam anno xij. Seueri Romæ indicti essent Ludi (de quibus latiùs in vita auctoris) seculares octaui, quos & imitari solebant reliquæ prouinciæ, atque adeò & apud Carthaginem superstitiosa illa (quorum meminit Auctor Scorpiaco aduersus Gnosticos) certamina Græcarum religionum & voluptatum iam celebrari inciperent, in quibus omnis generis Spectacula exhiberi consueuerant, ne aut ignorando aut dissimulando quis peccaret, librum hunc ea occasione scripsisse videtur Tertullianus.*

I. *Primùm autem recenset ethnicorum argumenta duo, tum quòd nihil dicebant religioni obstrepere oculorum solatia, cuius contrarium maximè se demonstrare paratum; tum etiam quòd Christianus Spectaculis erudiretur, quò faciliùs vitam contemneret, quasi verò pigeret propter Deum mori.*

II. *Item & ijs respondet, qui prætendebant omnia à Deo instituta, & bona omnia, atque adeò & ea ex quibus Spectacula instruuntur; nempè non hoc solum respiciendum, quo omnia sint instituta, sed à quo interpolatore, diabolo nempè, in corruptelam conuersa; alioqui omnes malorum species, quum ex operibus Dei constent, prohibendas non esse.*

III. *Iam verò & ad suorum argumentum respondet, qui per scripturas non nominatim denuntiari dicebant, hanc Spectaculorum abdicationem, ad hanc speciem pertinere primam illam Dauid vocem: Fælix qui non abijt in concilium impiorum, &c.*

IIII. *Nequis autem argumentari illum putet, conuertitur ad principalem auctoritatem signaculi nostri, cùm aquam ingressi & Christianam fidem in legis suæ verba professi, renuntiasse nos diabolo & pompis & angelis eius ore nostro cõtestamur; eo quòd ex idololatria vniuersa Spectaculorũ paratura constet.*

V. *Quod comprobat, primùm ex Ludorum origine, qui religionis nomine inter ceteros ritus superstitionum instituti sint, & diebus festis & templis Deorum reputabantur.*

VI. *Deinde ex eorum titulis, per quos signatum est, cui idolo & cui superstitioni vtriusque generis Ludi notarentur, tum sacri, tum funebres.*

VII. *Ex Apparatibus item eorundem, maximè Circensium; præcedente pompa, de simulacrorum serie, de ima-*

de imaginum agmine, quos præcedant etiam, intercedant, ſuccedant ſacra & ſacrificia; in quibus moueantur collegia, ſacerdotia, officia.

Ex locis denique, quippè quum Circus ſoli principaliter conſecratus ſit, & ſingula ornamenta eius, ſingula templa ſint; Non quidem quòd loca nos contaminent, atque adeò extra Spectaculorum tempus adiri poſsint, ſed quæ in locis fiunt. VIII.

Nunc ſi particulatim Circenſes ludos quis diſcutiat, Dijs deputari, vel elementis; & verò etiam elementorum damnatam idololatriam. IX.

Theatri etiam Apparatibus qui ad Scenam ſpectant, à templis ac aris auſpicari, & Veneris ædem à Pompeio ſuperpoſitam; itaque & Liberi domum eſſe: quæ verò voce, modis, organis & lyris tranſiguntur, Appollines, Muſas, Mineruas, Mercurios habere mancipes. X

Agones & ipſos ſacros, vel funebres, aut Dijs Nationum, aut mortuis fieri; apparatus item illorum idololatria conſpurcari. Stadio Circum æmulari, & Gymnicas artes Caſtorum eſſe, Herculum, Mercuriorum. XI.

Munus denique ab officio dictum quod mortuis faciebant, quos humano ſanguine propitiari creditum erat, quum impietatem poſtea placuit voluptate adumbrare; poſtea prouecti ad tantam crudelitatem, vt & feris humana corpora diſsiparentur, in quorum idolis dæmonia conſiſtebant. Acerbioribus item Amphytheatrum conſecrari dæmonibus. XII.

Non quòd idolum ſit aliquid ſed quòd quæ faciunt, dæmonibus faciant, atque adeò tum & mortui & Dij vnum ſint, vtraque idololatria abſtinere debere Chriſtianos. XIII.

At qui non ſolùm idololatriæ, ſed & concupiſcentiæ ſeculi nomine, interdici Spectacula. XIIII.

Deinde Spiritui lenitatis non poſſe cum ſpectaculis conuenire; vbi per æmulationem, furor, bilis, ira & dolor. XV.

Furorem enim maximè in Circo præſidere, populo iam de ſponſionibus concitato, vnde & in diſcordias itur. XVI.

Impudicitiæ etiam conſiſtorium, quam amoliri iubemur, eſſe Theatrum, in quo etiam Tragœdiæ, & Comœdiæ, ſcelerum & libidinum nutrices. XVII.

Stadium etſi in ſcripturis nominetur, quæ in eo geruntur, indigna conſpectui noſtro, & diaboli negotia eſſe. XVIII.

Amphitheatri denique repudium de ſcripturis peti, ſi ſæuitiam, impietatem, feritatem conſideremus. XIX.

Atque ita reſponſum illis, qui abſtinentiam Spectaculorum ſpecialiter in ſcripturis non determinari argumentantur, ſicuti & illis, qui à ſole & Deo Spectacula conſpici argumentantur, nec contaminari, quum alioqui in illum ſcelus damnatum cenſeretur. XX.

Aliam eſſe ethnicorum rationem, qui pro libidine interpretantur alibi bonum, quod alibi malum, & econtrariò. XXI.

Atque adeò ab ipſis Auctoribus Spectaculorum manifeſtè artifices damnari capitis diminutione, & arceri honoribus omnibus. XXII.

Quanto magis diuina iuſtitia in huiuſmodi artifices animaduertet, maximè quum faciant quæ ſcripturæ fieri vetant. XXIII.

Sed & præterquàm quòd in baptiſmo pompam diaboli eiurauimus, ipſorum ethnicorum teſtimonio Spectacula Chriſtianis interdicta eſſe, eo quòd Chriſtianum factum intelligant ex repudio eorundem. XXIIII.

Neque verò de Deo cogitare poſſe illic vbi nihil eſt de Deo, & quale eſt de Eccleſia Dei in diaboli Eccleſiam tendere? illas manus quas ad Dominũ extuleris, poſtmodùm laudãdo hiſtrionem fatigare? ex ore quo Amen protuleris, gladiatori teſtimonium reddere? εἰς ἀιῶνας alij dicere, niſi Deo & Chriſto? XXV.

Atque adeò non mirum eſſe, ſi eiuſmodi dæmonijs penetrabiles fiant vti duobus exemplis comprobat: XXVI.

Cùm illic nomen Dei blaſphemetur, illic quotidiani leones in Chriſtianos expoſtulentur, inde perſecutiones decernantur. XXVII.

Saginentur itaque voluptatibus ethnici, lugeant Chriſtiani, quorum voluptas non in ſeculo, ſed in cælo eſſe debeat. XXVIII.

Neque verò etiam hic voluptatibus carere Chriſtianos multo iocundioribus; Quibus pro Ludis XXIX.

Circensibus intueri liceat seculi cursum, pro scenica doctrina satis sit canticorum, prò pugillatu & luctatu agones quibus coronantur; sanguis denique Christi, si sanguinis aliquid velint. D

Postremò, quale Spectaculum Aduentus Domini in proximo, cùm tanta sæculi vetustas vno hauri-
xxx. *etur, tot Reges cũ ipso Ioue in imis tenebris congemiscentes cernentur; item Præsides persecutores sæuioribus quàm ipsi sæuierunt flammis liquescentes; denique qualia illa, quæ nec oculus vidit, nec auris audiuit, nec in cor hominis ascenderunt.*

Ceterum libri huius nominatim meminit ipse Tertullianus lib. de Habitu muliebri. Nam (inquit) & omnes istæ prophanæ Spectaculorum secularium voluptates, sicut de ipsis suum volumen edidimus, ipsa etiam idololatria ex rebus Dei constat. Non tamen ideô Circi furoribus, aut harenæ atrocitatibus, aut Scenæ turpitudinibus Christianum adfici oportet; quia Deus & Equum & Pantheram, & vocem homini dedit. Sic etiam lib. de Coron. militis, non Latino modo, sed & Græco stylo, se de Spectaculis scripsisse disertis verbis significat, quæ in Tomum quintum differimus. Hinc est quòd Abbas Thrithemius, et si non vidisset, alioqui initium libri sicuti aliorum descripturus, tamen inter opera Tertulliani librum hunc recenset. Et iam olim ex illo multa descripserunt B. Isidorus Etymol. lib. 18. cap. 16. 27. 28. 29. 34. 35. 37. 42. 43. 53. ac 61. Hrabanus noster De Naturis rerum. Quare optimè de Republ. meritus est Gagnæus, qui primus in editione Parisiens. in lucem edidit; quippè quum ad intellectum faciat liber iste omniũ priscorum Auctorum, non sacrorum modò, sed & prophanorum, sicubi de Spectaculorum aliquo genere mentionem faciunt. Castigatus fuit deinde per Sigismundum Gelenium multis in locis ex Lælandi Britannico codice; denique nunc postremùm emẽdatur, partim ex Isidoro & Hrabano & coniecturis quibusdam Latinij, in totum autem ex codice Anglico, piæ memoriæ Dn. Doct. Ioannis. Clementis, viri longè eruditissimi: Adiectis nunc primùm & Argumento & Adnotationibus nostris, quibus illustrantur obscuriores loci quamplurimi; vsque adeò vt aliò de Spectaculis commentario præter librum hunc post hac non sit opus. E

Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI DE SPECTACVLIS LIBER.

CAP. I.

QVI [1] status fidei, quæ ratio veritatis, quod præscriptum disciplinæ inter cetera secularium errorum etiam spectaculorum voluptates adimat, Dei serui cognoscite, qui cummaximè ad Deum acceditis, recognoscite qui iam accessisse vos testificati & confessi estis, ne aut ignorando aut dissimulando quis peccet. Tanta est enim vis voluptatum, vt ignorantiam protelet in occasionem, & conscientiam corrumpat in dissimulationem, aut vtrunque. Adhuc forsan alicui opiniones ethnicorum blandiuntur, quæ in ista causa aduersus nos ita argumẽtari consueuerunt: Nihil obstrepere religioni in animo & conscientia tua tanta solatia extrinsecus oculorum vel aurium: nec verò Deum offendi oblectatione hominis, qua [3] saluo erga Deum metu & honore, suo in tẽpore & suo in loco frui scelus non sit. Atquin hoc cum maximè paramus demonstrare, quemadmodũ isthæc non cõpetant veræ religioni & vero obsequio erga Deum verũ. Sunt qui existiment Christianũ expeditũ morti genus ad [4] hanc obstinationẽ abdicatione voluptatum erudiri, quo faciliùs vitam contemnant amputatis quasi retinaculis eius, ne desiderent quam iam superuacuam sibi fecerint: vt hoc consilio potius & humano prospectu non diuino præscripto definitum existimetur. Pigebat scilicet etiam perseuerantes in tantis voluptatibus propter Deum mori. Quanquã & si ita esset, tam apto consilio, tãtæ obstinatio disciplinæ debebat obsequium. [5] Iam verò nemo est, qui non hoc quoque prætendat, omnia à Deo instituta, & homini attributa (sicut prædicamus) & vtiq; bona omnia, vt boni auctoris: inter hæc deputari vniuersa ista, ex quibus spectacula instruuntur, Circum verbi gratia, & [6] leonem, & vires corporis, & vocis suauitates. Igitur neque alienum videri posse, [7] neque inimicum Dei, quod de conditione constet, ipsius: neque cultoribus Dei vitandum, quod Dei non sit inimicum, quia nec alienum. Planè & ipsæ extructiones locorũ, quòd saxa, quòd cæmenta, quòd marmora, quòd columnæ Dei res sint, qui ea ad instrumentum terræ dedit: sed & ipsi actus sub cœlo Dei transiguntur. Quàm sapiens argumentatrix sibi videtur ignorantia humana, præsertim cum aliquid eiusmodi de gaudijs & de fructibus seculi metuit amittere. Plures deniq; inuenias, quos magis periculũ voluptatis quàm vitæ, auocet ab [8] hac secta. Nam mortem etiam stultus vt debitam non extimescit, [9] voluptatem etiam sapiens vt tantam non contemnit, cùm alia non sit & stulto & sapienti

CAP. II. *Gen. 1.*

A sapienti vitæ, gratia nisi volupt Nemo negatas, quia nemo ignorat quod vltrò natura suggerit, [10] Deum esse vniuersitatis conditorem, eámque vniuersitatem tam bonam quàm homini mancipatam. Sed quia non penitus Deum norunt, nisi naturali iure non etiam familiari, de longinquo, non de proximo, necesse est ignorent, qualiter administrari aut iubeat aut prohibeat quæ instituit, simul quis sit æmulus ex diuerso adulterandis vsibus diuinæ conditionis quia neque voluntatem, neque aduersarium noueris eius, quem minus noueris. Non ergo hoc solum respiciendum est, quo omnia sint instituta, sed à quo conuersa. Ita enim apparebit cuius vi sint instituta, si appareat cuius non sint. Multum interest inter corruptelam & integritatem, quia multum est inter institutorem & interpolatorem. Ceterùm omnes species malorum, quæ etiam ethnici indubitatè & prohibent & defendunt, ex operibus Dei constant: Vis homicidium ferro, veneno, [11] magicis deuinctionibus perfici. Tam ferrum Dei res est quàm herbæ, quàm angeli. Nunquid tamen in hominis necem auctor ista prouidit? Atquin omnem homicidij speciem vno & principali præcepto interemit: Non occides. Proinde aurum, æs, argentum, ebur, lignum, & quæcunq; fabricandis idolis materia captatur, quis in seculo posuit, nisi seculi auctor Deus? Nunquid tamen vt hæc aduersus ipsum adorentur? Atquin summa offensio penes illum idololatria est. Quid non Dei est quod Deum offendit? sed cum offendit, Dei esse desijt; & cum desijt, offendit. Ipse homo omium flagitiorum actor, non tantùm opus Dei, verumetiam imago est: & tamen & corpore & spiritu desciuit à suo institutore. Neque enim oculos ad concupiscentias sumpsimus, neque linguam ad maliloquium, & aures ad exceptaculum maliloquij, & [12] gulam ad gulæ crimen, & ventrem ad gulæ satietatem, & genitalia ad excessus impudicitiæ, & manus ad vim, & gressus ad vagam vitam, [13] aut spiritus ideò insitus corpori, vt infidiarum, & fraudum, & iniquitatum cogitatorium fieret, non opinor. Nam si omnem malignitatem, & si tantam malitiam excogitatam Deus exactor innocentiæ odit, indubitarè quæcunque condi- B dit, non [14] in exitum operum constat condidisse quæ damnat, licet eadem opera per ea quæ condidit administrentur, quãdo hæc sit tota ratio damnationis peruersa administratio conditionis à conditis. Nos igitur qui Domino cognito etiam æmulũ eius inspicimus, qui institutore cõperto etiam interpolatorem vnà deprehendimus, neq; mirari neque dubitare oportet, cùm ipsum hominem opus & imaginẽ Dei totius vniuersitatis possessorẽ illa vis interpolatoris & æmulatoris angeli ab initio de integritate deiecerit, vniuersam substantiam eius pariter cum ipso in peruersitatem demutatam aduersus institutorem: vt quam doluerat homini concessam non sibi, in ea ipsa & hominẽ reum Deo faceret, & suam dominationem conlocaret. [15] Hac conscientia instructi aduersus opiniones CAP. III ethnicorum, conuertamur magis ad [16] nostrorum detractatus. Quorundã enim fides aut simplicior, aut scrupulosior, ad hanc abdicationem speculatorum de scripturis auctoritatẽ exposcit, & se in incertum constituit, quòd non significanter neq; nominatim denuntietur seruis Dei abstinentia eiusmodi. Planè nusquã inuenimus quemadmodum apertè positum est, [17] Non occides, non idolũ co- *Exod. 20.* les, non adulterium, non fraudem admittes: ita excertè definitum, non in Circũ ibis, non in theatrum, agonem, munus non spectabis. Sed inuenimus ad hanc quoque speciem pertinere illam primam vocem Dauid, Felix, inquit, qui non abijt in concilium impiorum, & in via peccatorũ non ste- *Psal. 1.* tit, & in cathedra pestium non sedit. Nam etsi iustũ illum videtur prædicasse, quod in concilio & in consessu Iudæorum de Deo denegãdo consultantium non communicauit, latè tamen semper scriptura diuina diuiditur, vbicunq; secundum præsentis rei sensum etiã disciplina munitur, vt hic quoque non sit aliena vox à spectaculorum interdictione. Si enim pauculos tunc Iudæos impiorũ conciliũ vocauit, quanto magis tantum conuentũ ethnici, populi: ni pij ethnici, minus peccatores. minus hostes Christi, quàm tunc Iudæi, quò & cetera congruunt. Nam apud spectacula & in via statur: C [18] Vias enim vocant cardines balteorum per ambitum, & discrimina populariũ per procliuum. [19] Cathedra quoq; nominatur ipse in anfractu ad consessum situs. Itaque contrariò infelix qui in quodcunque conciliũ impiorum abierit, & inquacunq; via peccatorum steterit, & in quacũque cathedra pestium sederit, generaliter dictũ intelligamus, cùm quid etiam specialiter interpretari capit. [20] Nam & specialiter quædã pronunciata, generaliter sapiunt. Cùm Deus Israëlitas admonet disciplinæ vel obiurgat, vtique ad omnes habet: cùm Ægypto & Æthiopiæ exitium comminatur, in omnem gen- *Exod. 12. Isai. 14. & alibi.* tem peccatricẽ præiudicat. Sic omnis gens vocatur Ægyptus & Æthiopia, à specie ad genus. Quẽadmodũ etiam de origine spectaculorũ omne spectaculum concilium vocat impiorum, à genere ad speciem. [21] Ne quis argumentari nos putet, ad principalẽ auctoritatem conuertar ipsius signaculi CAP. IIII. nostri. Cùm aquam ingressi Christianã fidem in legis suæ verba profitemur, renunciasse nos diabolo & pompæ & angelis eius ore nostro contestamur. Quid erit summum ac præcipuum, in quo diabolus & pompæ & angeli eius censeantur, quàm idololatria? ex qua omnis immundus & nequam spiritus, vt ita dixerim, quia nec diutius de hoc. [22] Igitur si ex idololatria vniuersam spectaculorum paraturã constare constiterit, indubitatè præiudicatum erit etiã ad spectacula pertinere renunciationis nostræ testimonium in lauacro, quæ diabolo & pompæ & angelis eius sint mancipata, scilicet per idololatriam. Commemorabimus origines singulorum, quibus incunabulis in seculo adoleuerint: exinde titulos quorumdam, quibus nominibus nuncupentur: exinde apparatus, quibus

superstitionibus instruantur: tum loca, quibus Præsidibus dicentur: tum artes, quibus auctoribus D
deputentur. Si quid ex his non ad idolum pertinuerit, id neque ad idololatriam, neque ad nostram
cierationem pertinebit. [23 De originibus quidem vt secretioribus & ignotis penes plures nostro-
CAP. V. Vnde Ludi dicti. rum altiùs, nec aliundè inuestigandum fuit, quàm de instrumentis ethnicarum litterarum. 24 Ex-
stant auctores multi, qui super ista re commentarios ediderunt. Ab his Ludorum origo sic traditur.
25 Lydos ex Asia transuenas in Hetruria consedisse, vt 26 Timæus refert, duce Tyrrheno, qui fra-
tri suo cesserat regni contentione. Igitur in Hetruria inter ceteros ritus superstionũ suarum, spec-
tacula quoque religionis nomine instituunt. 27 Inde Romani acccersitos artifices mutuantur, tempus,
enunciationẽ, 28 vt ludi à Lydis vocarentur. 29 Sed & si Varro ludos à ludo, id est à lusu interpretatur,
30 sicut & Lupercos ludos appellabant, quòd ludendo discurrant: tamen eum lusum inuẽtum & die-
bus festis, & templis, & religionibus reputat. Nihil iam de causa vocabuli, cùm rei causa idolola-
tria sit. Nam & 31 cùm promiscuè ludi Liberalia vocarentur, honorem Liberi patris manifestè
sonabant. Libero enim à rusticis primò fiebant ob beneficium quod ei adscribunt 32 pro demon-
strata gratia vini. 33 Exinde ludi Consualia dicti, 34 qui initio Neptunum honorabant. Eun-
dem enim & Consum vocabant. 35 De hinc Equiria Marti Romulus dixit: 36 quanquam & Con-
sualia Romulo defendunt, quòd ea Conso dicauerit Deo, vt volunt, consilij: eius scilicet, quo
tunc Sabinarum virginum rapinã militibus suis in matrimonia excogitauit. Probum planè consi-
lium, & 37 nunc quoque apud ipsos Romanos iustum & licitum, ne dixerim penes Deum. Facit
etenim ad originis maculam, ne bonũ existimes, quod initium à Malo accepit, ab impudentis vio-
lentiæ alio Deo, à 38 fratricida institutore, à filio Martis: & nunc 39 ara Conso illi in Circo de-
fossa est ad primas metas sub terra, cum inscriptione huiusmodi, CONSVS CONSILIO, 40 MARS
DVELLO. 41 LARES COMITIO POTENTES. Sacrificant apud eam nonis Iulijs 42 sacerdo- E
tes publici, xij. 43 Kalen. Septembres 44 flamen Quirinalis, & virgines. De hinc idem Romu-
lus 45 Ioui Feretrio ludos instituit in Tarpeio, 46 quos Tarpeios dictos & Capitolinos Piso tra-
didit. 47 Post hunc Numa Pompilius Marti & Robigini fecit. Nam & Robiginis deam finxerunt.
48 Dehinc Tullus Hostilius. 49 Dehinc Ancus Martius, & ceteri quoque per ordinem. Et qui-
bus idolis ludos instituerunt, positum est 50 apud Suetonium Tranquillum, vel à quibus Tran-
CAP. VI. De Titulis. quillus accepit. Sed hæc satis erunt ad originis de idololatria reatum. [51 Accedit ad testimo-
nium antiquitatis subsecuta posteritas, formam originis de titulis huius quoque temporis præ-
ferens, per quos signatum est cui idolo, & cui superstitioni vtriusque generis ludi notarentur, 52
Megalenses & 53 Appollinares, item 54 Cereales & 55 Neptunales, & 56 Latiares, & 57 Florales
in commune celebrantur: reliqui ludorum, de natalibus & solennitatibus regum, & publicis
prosperitatibus & 58 municipalibus, fastis superstitionis causas originis habent. Inter quos etiam
priuatorum memorijs legatariæ editiones parentant, id quóque secundum institutionis antiqui-
tatem. Nam & à primordio bifariam ludi censebantur, 59 sacri & funebres, id est dijs Natio-
num & mortuis. Sed de idololatria nihil differt apud nos sub quo nomine & titulo, dum ad
eosdem spiritus perueniat, quibus renunciamus, licet mortuis, licet dijs suis faciant. Proinde
mortuis suis vt dijs faciant, vna conditio partis vtriusque est, vna idolatria, vna renunciatio no-
CAP. VII. De Apparatibus. stra aduersus idololatriam. [60 Communis igitur origo ludorum vtriusque generis, communes
& tituli, vt de communibus causis; proinde apparatus communes habeant necesse est de reatu ge-
nerali idololatriæ conditricis suæ. 61 Sed Circensium paulo pompatior suggestus, quibus propriè F
hoc nomen pompa, præcedit, quorum sit in semetipsa probans, de 62 simulacrorum serie, de ima-
ginum agmine, de 63 curribus, de thensis, de 64 armamaxis, de sedibus, de coronis, de exuuijs,
quanta præterea sacra, quanta sacrificia præcedant, intercedant, succedant, quot colle-
gia, quot sacerdotia quot officia moueantur, sciunt homines 65 illius verbis in qua dæmo-
niorum conuentus consedit. Ea si minore cura per prouincias pro minoribus viribus adminis-
trantur, tamen omnes vbique Circenses illuc deputandi, vnde & petuntur, inde inquinentur, vnde
sumuntur. Nam & riuulus tenuis ex suo fonte, surculus modicus ex sua fronde, qualitatem origi-
nis continet. Videri ambitio siue frugalitas eius quo Deum offendit: qualiscunque pompa Circi,
& si pauca simulacra circunferat, in vno idololatria est: & si vnam thensam trahat, 66 Iouis tamen
plaustrum est: quæuis idololatria sordidè instructa, vel modicè locuples, splendida est censu cri-
CAP. VIII De Loco- minis sui.] 67 Vt & de locis secundum propositum exequar, 68 Circus Soli principaliter consecra-
tur: cuius ædes medio spatio, & effigies de fastigio ædis emicat, quòd non putauerint sub tecto con-
secrandum, quem in aperto habent. 69 Quod spectaculum primum à Circe habent. Soli patri suo,
vt volunt, editum adfirmant: ab ea & Circi appellationem argumentantur. Planè venefica eis vti-
que negotium gessit hoc, nomine quorum sacerdos erat, dæmonijs & angelis scilicet. Quot igitur
in habitu loci ipsius idololatrias recognoscis, singula ornamenta Circi, singula templa sunt. 70 Oua
71 honori Castorum adscribunt, qui illos ouo editos credendo de cygno Ioue non erubescunt. 72
Delphinos Neptuno vouent, 73 columnas sessias à sementationibus, messias à messibus, tutelinas
à tutelis fructuum, sustinent. ante has tres aræ, trinis dijs parent, magnis, potentibus, valen-
tibus.

A tibus. Eosdem [74] Samothracas existimant. [75] Obeliſci enormitas, vt Hermateles adfirmat, Soli prostituta: scriptura eius, vnde & census de Ægypto superstitio est. Frigebat dæmonum concilium sine sua [76] matre magna; ea [77] itaque illic præsidet euripo. Consus (vt diximus) apud metia sub terra deliteſcit. [78] Murtias quoque idolum fecit. Murtiam enim deam amoris volunt, cui in illa parte ædem vouêre. Animaduerte Christiane, quot nomina immunda possederint Circum. Aliena est tibi religio, quam tot diaboli spiritus occupauerunt. de locis quidem locus est rettactandi ad præueniendam quorūdam interrogationem. Quid enim inquis, si alio in tēpore Circum adiero, periclitabor de inquinamento? Nulla est præscriptio de locis. Nam non sola ista conciliabula spectaculorum, sed etiam templa ipsa sine periculo disciplinæ adire seruus Dei potest vrgente causa simplici dumtaxat, quæ non pertineat ad proprium eius loci negotium vel officium. [79] Ceterùm & plateæ, & forum, & balneæ, & stabula, & ipsæ domus nostræ sine idolis omninò non sunt; totum seculum satanas & angeli eius repleuerunt. Non tamen quod in seculo sumus, à Deo excidimus, sed si quid de seculi criminibus attigerimus. [80] Proinde si Capitolium, si Serapeum sacrificator & adorator intrauero, à Deo excidam: quemadmodum Circum vel theatrum spectator. Loca nos non contaminant per se, sed quæ in locis fiunt, à quibus & ipsa loca contaminari altercati sumus: de contaminatis contaminamur. Propterea autem commemoramus quibus eiusmodi loca dicentur, vt eorum demonstremus esse, quæ in his locis fiunt, quibus ipsa loca dicantur. [[81] Nunc de artificio quo Circenses exhibentur. [82] Res equestris retrò simplex de dorso agebatur, & vtiq; communis vsus reus non erat. Sed cùm ad ludos coactus est, transijt à Dei munere ad dæmoniorum officia. [83] Itaque Castori & Polluci deputatur hæc species, quibus equos à Mercurio distributos Stesichorus docet. [84] Sed & Neptunus equestris est, quem Græci ἵππιον appellant. De [85] iugo verò quadrigas soli, bigas lunæ sanxerunt. Sed &

CAP. XIX. De arte Circi.

B [86] *Primus Erichthonius currus & quatuor ausus*
Iungere equos, rapidúsque rotis insistere victor.

Erichthonius Mineruæ & Vulcani filius. & quidem de caduca in terram libidine, portentum est dæmonicum, imò diabolus ipse, non coluber. Si verò [87] Trochilus Argiuus auctor est currus, [88] primò Iunoni id opus suum dedicauit. Si Romæ Romulus quadrigam primus ostendit, puto & ipse inter idola conscriptus, si [89] idem est Quirinus. Talibus auctoribus quadrigæ productæ, meritò & aurigis coloribus idololatriam vestierunt, & ab initio duo soli fuerunt, [90] albus & russeus. Albus hyemi, ob niues candidas: russeus æstati, ob solis ruborem voti erant. Sed postea tam voluptate, quàm superstitione prouecta, [91] russeum alij Marti, alij [92] album Zephyris consecrauerunt: [93] Prasinum verò terræ matri vel verno: Venetum cœlo & mari, vel autumno. Cùm autem omnis species idololatriæ damnata sit à Deo, vtique etiam illa damnatur, quæ elementis mundialibus profanatur. [[94] Transeamus ad scenicas res, quarum & originem communem, & titulos pares secundum ipsam ab initio ludorum appellationem & administrationem coniunctam cum re equestri iam ostendimus. Apparatus etiam ex ea parte consortes, quæ ad scenam spectat: nam à templis & aris, & illa [95] in fœlicitate thuris & sanguinis [96] inter tibias & tubas itur, duobus inquinatissimis arbitris, funerum & sacrorum, [97] designatore & haruspice. Ita cùm de originibus ludorum ad Circenses transimus, inde nunc ad scenicos ludos dirigimus, à loci vitio. [98] Theatrum propriè sacrarium Veneris est. Hoc denique modo id genus operis in seculo euasit. [99] Nam sæpè censores renascentia cùm maximè theatra destruebant, moribus consulentes, quorum scilicet periculum ingens de lasciuia prouidebant, vt iam hinc ethnicis in testimonium cedat sententia ipsorum nobiscum faciens, & nobis in exaggerationem disciplinæ etiam humanæ prærogatiua. [100] Ita-

CAP. X. De Theatro, & artibus Scenicis.

C que Pompeius Magnus solo theatro suo minor, cùm illam arcem omnium turpitudinum extruxisset, veritus quandoque mememoriæ suæ censoriam animaduersionem, [101] Veneris ædem superposuit, & ad dedicationem edicto populum vocans, non theatrum, sed Veneris tēplum nuncupauit, cui subiecimus, inquit, gradus spectaculorum: ita damnatum & damnandum opus templi titulo prætexuit, & disciplinam superstitione delusit. sed Veneri & Libero conuenit, Duo ista dæmonia conspirata & coniurata inter se sunt, ebrietatis & libidinis. Itaque theatrum Veneris, Liberi quoque domus est. Nam & alios ludos scenicos Liberalia propriè vocabant, præter quàm Libero deuotos, [102] quod sunt Dionysia penes Græcos, etiam à Libero institutos. Et est planè in artibus quoque scenicis Liberi & Veneris patrocinium, quæ priuata & propria sunt scenæ, de gestu & corporis fluxu. Nam mollitiam Veneri & Libero immolant: illi per sexum, illi per fluxum, dissoluti. [103] Quæ verò voce & modis & organis & lyris transiguntur, [104] Apollines & Musas & Mineruas & Mercurios mancipes habent. oderis Christiane, quorum auctores non potes non odisse. Iam nunc volumus suggerere de artibus, & de his quorum auctores in nominibus execramur. Scimus nihil esse nomina mortuorum, sicut nec ipsa simulacra eorum. Sed non ignoramus, qui sub istis nominibus & institutis simulacris operentur & gaudeant & diuinitatem mentiantur, [105] nequam spiritus scilicet dæmones. Videmus igitur etiam artes eorum honoribus dicatas esse, qui nomina incolunt auctorum earum, nec ab idololatria vacare, quarum institutores etiam propterea dij habentur.

Imò quod ad artes pertinet, altius præscripsisse debemus, dæmonas ab initio prospicientes sibi inter D
cetera idololatriæ etiam spectaculorum inquinamenta, quibus hominem à Deo auocarent, & suo
honori obligarent, eiusmodi quoque artium ingenia inspirasse. Neque enim ab alijs præoccupa-
tum fuisset, quod ad illos peruenturum esset. Nec per alios tunc homines edidissent quàm per ip-
sos, in quorum nominibus & imaginibus & historijs fallaciam consecrationis sibi negotium acturæ
CAP. XI. De Agonibus. constituerant. [106 Vt ordo peragatur, incamus etiam agonum retractatum. Origo istis de ludorum
propinquitate est. Inde & ipsi sacri vel funebres instituti, aut dijs nationum aut mortuis fiunt.107
Proinde Tituli108 Olympia Ioui, quæ sunt Romæ capitolina. Item109 Herculi Numæa, 110 Nep-
tuno Isthmia, ceteri mortuorum varij agones. Quid ergo mirum, si apparatus agonum idololatria
conspurcat de coronis profanis, de 111 sacerdotalibus Præsidibus, de collegiarijs ministris, de ipso
postremo boum sanguine, vt de loco suppleam. vt de loco communi pro collegio artium musica-
rum & minerualium, & apollinarium, etiam martialium, per duellum, per tubam, 112 vt stadio Cir-
cum emulentur, quod vtique templum est, & ipsum eius idoli cuius solennitates agit. 113 Sed &
CAP. XII. De munere. gymnicas artes Castorum & Herculum & Mercuriorum disciplinæ prodiderunt. [114 Superest il-
lius insignissimi spectaculi acceptissimi recognitio. Munus dictũ est ab officio :115 quoniam officium
etiam Muneris nomen est. Officium autem mortuis hoc spectaculo facere se veteres arbitrabantur,
posteaquàm illud humaniore atrocitate temperauerunt. Nam olim quoniam animas defunctorum
humano sanguine propitiari creditum erat, 116 captiuos vel malo ingenio seruos mercati in exequijs
immolabant. Postea placuit impietatem voluptate adumbrare. Itaque quos parauerant armis, qui-
bus tunc & qualiter poterant eruditos, tantùm vt occidi discerent: mox edicto die117 Inferiarum
apud tumulos erogabant: Ita mortem homicidijs consolabantur. Hæc muneris origo, sed paula- E
tim prouecti ad tantam gratiam, ad quantam & crudelitatem, quia ferrum voluptati satis non fa-
ciebat, 118 nisi & feris humana corpora dissiparentur. 119 Quod ergo mortuis litabatur, vtique pa-
rentationi deputabatur. Quæ species proinde idololatria est, quoniam & idololatria parentationis
est species. Tam hæc quàm illa mortuis ministrat. In mortuorum autem idolis dæmonia consi-
stunt, vt & titulos consideremus: licet transierit hoc genus editionis ab honoribus mortuorum ad
honores viuentium, 120 quæsturas dico & 121 magistratus, & 122 flamina & sacerdotia: cùm tamen
nominis dignitas idololatriæ crimine teneatur, necesse est quidquid dignitatis nomine admini-
stratur, communicet etiam maculas eius, à qua habet causas. Idem de apparatibus interpretabi-
mur in ipsorum honorum suggestu deputandis, 123 quòd purpuræ, quòd fasciæ, quòd vittæ, quòd
coronæ, quòd denique124 conciones & edicta, & 125 pultes pridianæ sine pompa diaboli, sine in-
uitatione dæmonum non sunt. Quid ergo de horrido loco perorem, quem nec periuria sustinent?
pluribus enim & asperioribus nominibus 126 amphitheatrum consecratur, quàm 127 capitolium om-
nium dæmonum templum est. Tot illic immundi spiritus considunt, quot homines capit. Vt &
CAP. XIII. de artibus concludam, 128 Martem & Dianam vtriusque ludi Præsides nouimus. [129 Satis, opi-
nor, impleuimus ordinem, quot & quibus modis spectacula idololatriam committant, de origi-
nibus, de titulis, de apparatibus, de locis, de sacrificijs, quo certi sumus, nulla ex parte competere
nobis ea, qui idolis renunciauimus: Non quòd idolum sit aliquid (vt Apostolus ait) sed quòd
1. Cor. 8. quæ faciunt, dæmonijs faciunt, consistentibus scilicet in 130 consecrationibus idolorum siue mor-
tuorum, siue (vt putant) Deorum. Propterea igitur, quoniam vtraque species idolorum condi-
tionis vnius est, dum mortui & dij vnum sunt, vtraque idololatria abstinemus: nec minus templa, F
quàm monumenta despuimus: neutram aram nouimus, neutram effigiem adoramus: non sacrifi-
camus, non parentamus, sed neque de sacrificato & 131 parentato edimus, quia non possumus cœnam
Actor. 20. Dei edere, & cœnam dæmoniorum. Si ergo gulam & ventrem ab inquinamentis liberamus, quan-
1. Cor. 10. to magis augustiora nostra, oculos & aures ab 132 idolothytis & necrothytis voluptatibus abstine-
mus, quæ non intestinis transiguntur, sed in ipso spiritu & anima digeruntur: quorum munditia
magis ad Deum pertinet, quàm intestinorum. [133 Nunc interposito nosse de idololatria, quod so-
CAP. XIIII lum subiectum sufficere deberet ad abdicationem spectaculorum, alia iam ratione tractemus ex
abundanti: propter eos maximè qui sibi blandiuntur, quòd non nominatim abstinentia ista præ-
scripta sit, quasi parum etiam de spectaculis pronuncietur, cùm 134 concupiscentiæ seculi damnan-
tur. Nam sicut pecuniæ, vel dignitatis, vel gulæ, vel libidinis, vel gloriæ: ita & voluptatis con-
1. Jo. 2. cupiscentia est. Species autem voluptatis etiam spectacula (opinor) generaliter 135 nominatæ con-
cupiscentiæ continent in se & voluptates: Æquè generaliter intellectæ voluptates specialiter & in
spectacula differuntur. Ceterum retulimus suprà de locorum conditione, quòd non per semetipsa
nos inquinent, sed per ea quæ illic geruntur, per quæ simul inquinamentum combiberint, tunc
CAP. XV. & in alteros respuunt. [136 Viderit ergo, vt diximus, principalis titulus idololatriæ, reliquas rerum
ipsarum qualitates contrarijs omnes feramus. 137 Deus præcepit spiritum sanctum, vtpotè pro
naturæ suæ bono tenerum & delicatum, tranquillitate & lenitate, & quiete & pace tractare, non
furore, non bile, non ira, non dolore inquietare. Huic quomodo cum spectaculis poterit con-
uenire? Omne enim spectaculum sine concussione spiritus non est. Vbi enim voluptas, ibi &
studium,

A ſtudium, per quod ſcilicet voluptas ſapit. Vbi ſtudium, ibi & æmulatio, per quam ſtudium ſapit. *Epheſ. 4.*
Porrò & vbi æmulatio, ibi & furor & bilis, & ira &[138] dolor, & cetera ex his quæ cum his non competunt diſciplinæ. Nam & ſi qui modeſtè & probè ſpectaculis fruitur, pro dignitatis, vel ætatis, vel etiam naturæ ſuæ conditione: non tamen immobilis animi eſt ſine tacita ſpiritus paſſione. Nemo ad voluptatem venit ſine adfectu, nemo adfectum ſine caſibus ſuis patitur. Ipſi[139] caſus incitamenta ſunt adfectus. Ceterùm ſi ceſſat adfectus, nulla eſt voluptas, & eſt reus iam ille vanitatis eò conueniens, vbi nihil conſequitur. Puto autem etiam vanitas extranea eſt nobis. Quid quòd & ipſe ſe iudicat inter eos poſitus, quorum ſe ſimilem nolens vtique deteſtatorem confitetur? Nobis ſatis non eſt, ſi ipſi nihil tale faciamus, niſi & talia facientibus non conferamur. Si furem, inquit, videbas, concurrebas cum eo. Vtinam ne in ſeculo quidem ſimul cum illis moraremur: ſed tamen *Pſal. 49.*
in ſecularibus ſeparamur, quia ſeculum Dei eſt, ſecularia autem diaboli. [[140] Cùm ergo furor interdicitur nobis, ab omni ſpectaculo auferimur, etiam à Circò, vbi propriè furor præſidet. Aſpice CAP. XVI
populum ad id ſpectaculum iam cum furore venientem, iam tumultuoſum, iam cæcum,[141] iam de ſponſionibus concitatum.[142] Tardus eſt illi Prætor, ſemper oculi in vrna eius cum ſortibus volutantur. Dehinc ad ſignum anxij pendent, vnius dementiæ vna vox eſt. Cognoſce dementiam de vanitate: Miſit[143] dicunt, & nunciant inuicem quod ſimul ab omnibus viſum eſt. Teneo teſtimonium cæcitatis, non vident miſſum quid ſit mappam putant: ſed eſt diaboli ab alto præcipitati figura. Ex eo itaque itur in furias & animos & diſcordias, & quidquid non licet ſacerdotibus pacis. Inde maledicta, conuicia ſine iuſticia, odij etiam ſuffragia ſine merito amoris. Quid enim conſecuturi ſuum illic agunt, qui ſui non ſunt? niſi fortè hoc ſolum, per quod ſui non ſunt: de aliena infelicitate contriſtantur, de aliena felicitate lætantur. Quidquid optant, quidquid abominantur, extraneum ab illis eſt. ita & amor apud illos ocioſus, & odium iniuſtum. Et forſitan ſine cauſa
B amare liceat, quàm ſine cauſa odiſſe. Deus certè etiam cum cauſa prohibet odiſſe, qui inimicos diligi *Matth. 5.*
iubet. Deus etiam cum cauſa maledicere non ſinit, qui maledicentes benedici præcipit. Sed Circo *Marc. 7.*
quid amarius, vbi ne[144] principibus quidem aut ciuibus ſuis parcunt? Si quid horum quibus Cir- *Rom. 13.*
cus furit[145] aliubi competit ſanctis, etiam in Circo licebit. Si vero nuſquam, ideò nec in Circo. CAP. XVII
[[146] Similiter impudicitiam omnem amoliri iubemur. Hoc igitur modo etiam à theatro ſeparamur, quod eſt priuatũ conſiſtorium impudicitiæ, vbi nil probatur, quàm quod alibi non probatur. Ita ſumma gratia eius de ſpurcitia plurimum cõcinnata eſt,[147] quam Atellanus geſticulator,[148] quam Mimus etiam per mulieres repræſentat ſexũ pudoris exterminãs, vt faciliùs domi quàm in ſcena erubeſcant. Quam[149] denique Pantomimus à pueritia patitur in corpore, vt artifex eſſe poſſit. Ipſa etiã proſtibula publicæ libidinis hoſtiæ in ſcena proferuntur, plus miſeræ in præſentia fœminarum, quibus ſolis latebant, pérque omnis ætatis, omnis dignitatis ora tranſducuntur, locus,[150] ſtipes, elogium, etiam quibus opus non eſt, prædicatur. Taceo de reliquis, ea quæ in tenebris & in ſpeluncis ſuis deliteſcere decebat ne diem contaminarent. Erubeſcat ſenatus, erubeſcant ordines omnes. Ipſæ illæ pudoris ſui interemptrices de geſtibus ſuis ad lucem & populum expaueſcentes ſemel anno erubeſcunt. Quod ſi nobis omnis impudicitia execranda eſt, cur liceat audire quæ loqui non licet? Cum etiam ſcurrilitatem & omne vanum verbum iudicatum à Deo ſciamus, cur æquè liceat videre, quæ facere flagitium eſt? Cur quæ ore prolata communicant hominem, ea per oculos & aures admiſſa non videantur hominem communicare:[151] cùm ſpiritui appareant aures & oculi, nec poſſit mundus præſtari, cuius apparitores inquinantur? Habes igitur & theatri interdictionem, de interdictione impudicitiæ. [[152] Sin & doctrinam ſecularis litteraturæ vt ſtultitiæ apud CA. XVIII
Deum deputatam aſpernamur, ſatis præſcribitur nobis & de illis ſpeciebus ſpectaculorum, quæ ſe-
C culari litteratura[153] luſoriam vel agoniſticam ſcenam diſpungunt: quòd ſint tragœdiæ & comœdiæ ſcelerum & libidinum auctrices, cruentæ & laſciuæ, impiæ & prodigæ. Nullius rei aut atrocis, aut vilis commemoratiò melior eſt: quod in facto reijcitur, etiam in dicto non eſt recipiendum.[154] Quòd ſi & ſtadium contendas in ſcripturis nominari, ſanè obtinebis. Sed quæ in ſtadio geruntur, indigna conſpectui tuo non negabis, pugnos & calces & colaphos & omnem petulentiam manus, & quamcunque humanioris, id eſt, diuinæ imaginis depugnationem.[155] Non probabis vſquam vanos curſus & iaculatus & ſaltus vaniores, nuſquam tibi vires aut iniurioſæ aut vanæ placebunt, ſed
nec cura factitij corporis,[156] vt plaſticam Dei ſupergreſſæ propter ocium Græcię altiles homines o- *Gen. 3.*
deris. Et[157] palęſtrica diaboli negotium eſt.[158] Primos homines diabolus eliſit. Ipſe geſtus colubrina vis eſt tenax ad occupandum, tortuoſa ad obligandum, liquida ad elabendum. Nullus tibi coronarũ vſus eſt, quid de coronis voluptates aucuparis? [[159] Expectabimus nunc vt & Amphitheatri repudium de ſcripturis petamus. Si[160] ſæuitiam, ſi impietatem, ſi feritatem permiſſam nobis *Gen. 9.*
contendere poſſumus, eamus in amphitheatrum. Si tales ſumus quales dicimur, delectemur ſan- *Exod. 20.*
guine humano. Bonum eſt cùm puniuntur nocentes. Quis hoc niſi nocens negabit? Et tamen in- *Matth. 6.*
nocens de ſupplicio alterius lætari non poteſt, cùm magis competat innocenti dolere, quòd hoc mo par eius tam nocens factus eſt, vt[161] tam crudeliter impendatur. Quis autem mihi ſponſor eſt, nocentes ſemper vel ad beſtias vel ad quodcunque ſupplicium decerni, vt non innocentiæ quo-

que inferatur, aut vltione iudicantis, aut infirmitate defendentis, aut instantia quæstionis? Quàm melius ergo est nescire cùm mali puniuntur, ne sciam & quum boni pereunt, si tamen bonum sapiunt.[162] Certè quidem gladiatores innocentes in ludū veniunt, vt publicæ voluptatis hostiæ fiant. Etiam qui dānantur in ludum, quale est vt de leuiore delicto in homicidas emendatione proficiant. Sed hæc ethnicis respondi. Ceterùm absit vt de istius spectaculi auersione diutius discat Christianus: quanquam nemo hæc omnia pleniùs exprimere potest, nisi qui adhuc spectat. malo non
CAP. XX. implere quàm meminisse. [Quàm[163] vana igitur, immò desperata argumentatio eorum qui sine dubio tergiuersationem admittendæ voluptatis obtendunt. Nullam eius abstinentiæ mentionem specialiter vel localiter in scripturis determinari, quæ directò prohibeant eiusmodi conuentibus interesse seruum Dei. Nouam proximè defensionem[164] suauiludij cuiusdam audiui. Sol (inquit) imò etiam ipse Deus de cœlo spectat, nec contaminatur. Planè sol & in cloacam radios suos defert, nec inquinatur. Vtinam autem Deus nulla flagitia hominum spectaret, vt omnes iudicium euaderemus. Sed spectat & latrocinia, spectat & falsa, adulteria, & fraudes, & idololatrias, & spectacula ipsa. Idcircò ergo nos non spectabimus, ne videamur ab illo qui omnia spectat. Compares homo reum & iudicem: reum, qui quia videtur, reus est: iudicem, qui quia videt, iudex est. Nunquid ergo & extra limites circi furori studemus, & extra cardines theatri impudicitiæ intendimus, & insolentiæ extra stadium, & immisericordiæ extra amphitheatrum, quòd Deus etiam extra cameras, &[165] gradus, &[166] apulias oculos habet. Erramus, nusquam & nunquam excusatur quod Deus damnat. Nusquam & nunquam licet, quod semper & vbique non licet. Hæc est veritatis integritas, & quæ ei debetur disciplinæ plenitudo & æqualitas timoris, & fides obsequij, non immutare sententiā, nec variare iudicium. Non potest aliud esse, quod verè quidem est bonū seu malum. Om-
CAP. XXI. nia autem penes veritatē Dei fixa sunt. [[167] Ethnici quos penes nulla est veritatis plenitudo, quia nec doctor veritatis Deus, malū ac bonum pro arbitrio ac libidine interpretātur, alibi bonum quod alibi malum, & alibi malū quod alibi bonum. Sic ergo euenit, vt qui in publico vix necessitate vesicæ tunicam leuet: idem in circo aliter non exultet, nisi totum pudorem in faciem omnium intentet. & qui filiæ virginis ab omni spurco verbo aures tuetur, ipse eam in theatrum ad illas voces gesticulationésque deducat, & qui in plateis litem manu agentem aut compescit, aut detestatur, idem in stadio grauioribus pugnis suffragium ferat. Et qui ad cadauer hominis communi lege defuncti exhorret, idem in amphitheatro derosa & dissipata, & in suo sanguine squalentia corpora patientissimis oculis desuper incūbat. Imò qui propter homicidæ pœnam probandā ad spectaculum veniat, idem[168] gladiatorem ad homicidium flagellis & virgis compellat inuitum. Et qui insigniori cuique homicidæ leonem poscit, idem gladiatori atroci[169] petat rudem, & pileum præmium conferat. Illum verò confectum etiam amoris spectaculo repetat, libentiùs recognoscens de proximo, quem
CA. XXII. voluit occidere de longinquo, tanto durior si noluit. [[170] Quid mirum de inæquata ista hominum miscentium & commutantium statum boni & mali per inconstantiam sensus & iudicij varietate? [171] Etenim ipsi auctores & administratores spectaculorum, quadrigarios, scenicos, xysticos, harenarios illos amantissimos, quibus viles animas fœminæ, aut illi etiam corpora sua substernunt, propter quos in ea committunt, quæ reprehendunt, ex eadem parte quam magnificiunt, deponunt, & deminuunt, imò[172] manifestè damnant ignominia &[173] capitis minutione,[174] arcentes curia, rostris, senatu, equite, ceteríque honoribus omnibus simul ac ornamentis. Quibus quanta peruersitas. Amant quos multant, depreciant quos probant. Artem magnificant, artificem notant. Quale iudicium est, vt ob ea quis offuscetur, per quæ promeretur? Imò quanta confessio est malæ rei, qua-
CA. XXIII rum auctores, quum acceptissimi sint, sine nota non sunt. [[175] Quum igitur humana recordatio etiam obstrepente gratia voluptatis damnandos eos censeat ademptis bonis dignitatum in quendam scopulum famositatis, quanto magis diuina iustitia in eiusmodi artifices animaduertit? An Deo placebit auriga ille tot animarum inquietator, tot furiarum minister, tot statuum, vt sacerdos coronatus, vel[176] coloratus vt leno, quem curru rapiendum diabolus aduersus Heliam exornauit? Placebit & ille, qui[177] vultus suos nouacula mutat infidelis erga faciem suam,[178] quam non contentus Saturno & Isidi & Libero proximam facere, insuper[179] contumelijs alaparum sic obijcit, quasi de præcepto Domini ludat? Docet scilicet & diabolus verberandam maxillam patienter offer-
Matth. 6. re:[180] Sic & tragœdos cothurnis extulit, quia nemo potest adijcere cubitū vnum ad staturam suam,
Luc. 12. mendacem facere vult Christum. Iam[181] verò ipsum opus personarum, quæro an Deo placeat, qui
Exod. 20. omnem similitudinem vetat fieri, quanto magis imaginis suæ. Non amat falsum auctor veritatis:
Deut 22. adulterium est apud illum omne quod fingitur. Proinde vocem sexus, ætates mentientem, amores, iras, gemitus, lacrymas adseuerantem non probabit, qui omnem hypocrisin damnat. Ceterùm cùm in lege præscribit,[182] maledictum esse qui muliebribus vestietur, quid de Pantomimo iudicabit, qui etiam muliebribus curatur? Sanè & ille artifex pugnorum impunitus ibit? Tales enim cicatrices cæstuum, & callos pugnorum, &[183] aurium fungos à Deo cum suo plasmate accepit. Ideò illi oculos Deus plasmauit, vt vapulando deficiant. Taceo de illo, qui hominem leoni præsé op-
CA. XXIII. ponit, ne parum sit homicida, quàm qui eundem postmodum iugulat. [[184] Quot adhuc modis perorabimus,

A perorabimus, nihil ex his quæ ſpectaculis deputantur, placitum eſſe, aut congruens Dei ſeruis, quod Domino placitum non ſit. ſi omnia propter diabolum inſtituta, & ex diaboli rebus inſtructa monſtrauimus: nihil enim non diaboli eſt, quidquid Dei non eſt, vel Deo diſplicet: hoc erit pompa diaboli, [185] aduerſus quam in ſignaculo fidei eieramus. Quod autem eieramus, neque facto, neque dicto, neque viſu, neque proſpectu participare debemus. Ceterùm nónne eieramus & reſcindimus ſignaculum, reſcindendo teſtationem eius? Nunquid ergo ſupereſt vt ab ipſis ethnicis reſponſum flagitemus? Illi iam nobis renuncient, an liceat Chriſtianis ſpectaculo vti. Atquin hinc vel maximè intelligunt factum Chriſtianum, de repudio ſpectaculorum. Itaque negat manifeſtè, qui per quod agnoſcitur, tollit. Quid autem ſpei ſupereſt in huiuſmodi homine? nemo in caſtra hoſtium tranſit, niſi proiectis armis ſuis, niſi deſtitutis ſignis & ſacramentis principis ſui, niſi pactus ſimul perire. [186 CAP. XXV

An ille recogitabit eo tempore de Deo, poſitus illic vbi nihil eſt de Deo? pacem opinor habebit in animo contendens pro auriga, pudicitiam ediſcet, attonitus in mimos. Imò in omni ſpectaculo nullum magis ſcandalum occurret, quàm ipſe ille mulierum & virorum accuratior cultus: ipſa conſenſio, ipſa in fauoribus aut conſpiratio aut diſſenſio inter ſe de commercio [187] ſcintillas libidinum conflabellant. Nemo denique in ſpectaculo incundo priùs cogitat, niſi videri & videre. Sed tragœdo vociferante exclamationes ille alicuius prophetæ retractabit. Inter effœminationis modos Pſalmum ſecum comminiſcetur, & cùm athletæ agent, ille dicturus eſt repercutiendum non eſſe; poterit & de miſericordia moueri defixus in morſus vrſorum, & [188] ſpongias retiariorum. Auertat Deus à ſuis tantã voluptatis exitioſæ cupiditatem. Quale eſt enim de eccleſia Dei in diaboli eccleſiam tendere? de [189] cœlo (quod aiunt) in cœnum? illas [190] manus quas ad Dominum extuleris, poſtmodum laudando hiſtrionem fatigare? ex [191] ore quo Amen in ſanctum protuleris, gladiatori teſtimonium

B reddere, εἰς ἀιῶνας alij omninò dicere niſi Deo Chriſto? [Cur [192] ergo non huiuſmodi etiam dæmonijs penetrabiles fiant? Nam & exemplum accidit Domino teſte, eius mulieris quæ theatrum adijt, & inde cum dæmonio redijt. [193] Itaque in exorciſmo cùm oneraretur immundus ſpiritus, quòd auſus eſſet fidelem adgredi: conſtanter & iuſtiſſimè quidem (inquit) feci, in meo eam inueni. Conſtat & alij linteum in ſomnis oſtenſum eius diei nocte, qua tragœdum audierat, cum exprobatione nominato tragœdo, nec vltra quintum diem eam mulierem in ſeculo fuiſſe. Quo vtique & alia documenta ceſſerunt de his qui cum diabolo apud ſpectacula communicando à Domino exciderunt. Nemo enim poteſt duobus dominis ſeruire. Quid luci cum tenebris? quid [194] vitæ & morti? [195] O diſſe debemus iſtos conuentus & cœtus ethnicorum, vel quod illic nomen Dei blaſphematur, illic [196] quotidiani in nos leones expoſtulantur, inde perſecutiones decernuntur, inde tentationes emittuntur. Quid facies in illo ſuffragiorum impiorum æſtuario deprehenſus, non quaſi aliquid illic pati poſſis ab hominibus, nemo te cognoſcit Chriſtianum, ſed recogita quid de te fiat in cœlo. Dubitas enim illo momento, quo in diaboli eccleſia fueris, omnes angelos proſpicere de cœlo, & ſingulos denotare, quis blaſphemiam dixerit, quis audierit, quis linguam, quis aures diabolo aduerſus Deum adminiſtrauerit? Non ergo fugies ſedilia hoſtium Chriſti, illam cathedram peſtilentiariam, ipſúmque aërem qui de ſuper incubat ſceleſtis, vocibus conſtupratum? Sint dulcia licet & grata & ſimplicia, etiam honeſta quædam. Nemo venenum temperat felle & elleboro, ſed conditis pulmentis & [197] benè ſaporatis, & plurimùm dulcibus id mali inijcit: ita & diabolus letale quo conficit, rebus Dei gratiſſimis & acceptiſſimis imbuit. omnia illic ſeu fortia, ſeu honeſta, ſeu ſonora, ſeu canora, ſeu ſubtilia, proinde habe ac ſi ſtillicida mellis de [198] libacuncu- CA. XXVIII

lo venenato: nec tanti gulam facias voluptatis, quanti periculum. [199] Per ſuauitatem ſaginentur eiuſmodi dulcibus conuiuæ ſui & loca & tempora & inuitator ipſorum eſt. Noſtræ cœnæ, noſtræ

C nuptiæ, nondum ſunt non poſſum cum illis diſcumbere, quia nec illi nobiſcum. Vicibus diſpoſita res eſt. Nunc illi lætantur, nos conflictamur. Seculum (inquit) gaudebit, vos triſtes eritis. Lugeamus ergo dum ethnici gaudent, vt quum lugere cœperint, gaudeamus, ne pariter nunc gaudentes, tunc quoque pariter lugeamus. Delicatus es, Chriſtiane, ſi & in ſeculo voluptatem concupiſcis, immò [200] nimium ſtultus, ſi hoc exiſtimas voluptatem. [201] Philoſophi quidem hoc nomen quieti & tranquillitati dederunt, in ea gaudent, in ea auocantur, in ea etiam gloriantur. Tu mihi [202] metas & ſcenas & puluerem & harenas ſuſpiras. Dicas velim. Non poſſumus viuere ſine voluptate, qui mori cum voluptate debebimus? Nam quod eſt aliud votum noſtrum, quàm quod & Apoſtoli, exire de ſeculo, & recipi apud Dominum? Hæc voluptas, vbi & votum. [[203] Iam nunc ſi putas delectamentis exigere ſpatium hoc, cur tam ingratus es, vt tot & tales voluptates à Deo contributas tibi ſatis non habeas, neque recognoſcas? Quid enim iocundius, quàm [204] Dei patris & Domini reconciliatio, quàm veritatis reuelatio, quàm errorum recognitio, quàm tantorum retrò criminum venia? quæ maior voluptas, quàm faſtidium ipſius voluptatis, quàm ſeculi totius contemptus, quàm vera libertas, quàm conſcientia integra quàm vita ſufficiens, quàm mortis timor nullus. [205] quòd calcas deos Nationum, quòd dæmonia expellis, quòd medicinas facis, quòd reuelationes petis, quòd Deo viuis? Hæ voluptates, hæc ſpectacula Chriſtianorum, ſancta, perpetua, gratuita: in [206] his tibi ludos Circenſes interpretare, curſus ſeculi intuere, tempora laben-

Matth. 5. CA. XXVI. *Matth. 6.* *2. Cor. 6.* *Eccleſ. 33.* CA. XXVII *Pſal. 1.* *Philip. 1.* CA. XXIX. *Joan. 16.*

tia dinumera, metas consummationis expecta, societates Ecclesiarum defende, ad signum Dei D
susciteare, ad tubam angeli erigere, ad martyrij palmas gloriare. Si [207] scenicæ doctrinæ delectant, satis nobis litterarum est, satis versuum est, satis sententiarum, satis etiam canticorum, satis vocum, nec fabulæ, sed veritates, nec strophæ, sed simplicitates. Vis [208] & pugillatus & luctatus? præstò sunt, non parua, sed multa. Aspice impudicitiam deiectam à castitate, perfidiam cæsam à fide, sæuitiam à misericordia contusam, petulantiam à modestia obumbratam, & tales sunt apud nos agones, in quibus ipsi coronamur. Vis [209] autem & sanguinis aliquid? habes Christi. [[210] Quale autem spectaculum in proximo est aduentus Domini iam indubitati, iam superbi, iam triumphantis? Quæ illa exultatio angelorum, quæ gloria resurgentium sanctorum? quale [211] regnum exinde iustorum? qualis ciuitas noua Ierusalem? At enim supersunt alia spectacula, ille vltimus & perpetuus iudicij dies, ille nationibus insperatus, ille derisus, cùm tanta seculi vetustas, & tot eius natiuitates vno igne haurientur. Quæ tunc spectaculi latitudo? quid admirer? quid rideam? vbi gaudeam, vbi exultem, spectans tot ac tantos Reges, qui in cœlum recepti nuntiabantur, cum ipso Ioue & ipsis suis testibus in imis tenebris congemiscentes? item Præsides, persecutores Dominici nominis sæuioribus quàm ipsi flammis sæuierunt, insultantibus contra Christianis, liquescentes? quos præterea sapientes illos philosophos coram discipulis suis vnà conflagrantibus erubescentes, quibus nihil ad Deum pertinere suadebant, [213] quibus animas aut nullas, aut non in pristina corpora redituras adfirmabant, etiam poëtas [214] non ad Rhadamanti, nec ad Minois, sed ad inopinati Christi tribunal palpitantes? Tunc magis tragœdi audiendi, magis scilicet vocales in sua propria calamitate. Tunc histriones cognoscendi solutiores multò per ignem: tunc spectandus auriga, in flammea rota totus rubens: tunc xystici contemplandi non in [215] gymnasijs, sed in igne iaculati, nisi quòd nec tunc quidem illos velim visos, vt qui malim ad eos potius conspectum insatiabilem conferre, qui in Dominum desæuierunt. E
Hic [216] est ille (dicam) fabri aut questuarij filius, sabbati destructor, Samarites & dæmonium habens. Hic est quem à Iuda redemistis, hic est ille arundine & colaphis diuerberatus, sputamentis dedecoratus, felle & aceto potatus. Hic est quem clàm discentes subripuerunt, vt resurrexisse dicatur, vel [217] hortusanus detraxit, ne lactucæ suæ frequentia commeantium læderentur. Vt talia spectes, vt talibus exultes, qui tibi Prætor Consul, aut Quæstor, aut sacerdos de sua liberalitate præstabit? & tamen hæc iam quodammodò habemus per fidem spiritu imaginante repræsentata. Ceterùm qualia illa sunt quæ nec oculus vidit, nec auris audiuit, nec in cor hominis ascenderunt? Credo, Circo & [218] vtraque cauea & omni stadio gratiora.

Cap. xxx.

ADNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRVM DE SPECTACVLIS.

1. De Spectacvlis.] *Vti ne sæpius infrà eadem repetenda sint, initio tum de ijs quæ* Spectaculis *omnibus communia sunt, tum de* Spectaculorum *varijs generibus præfari visum est operæpretium, quod fiet, vt reliqua ei fiant dilucidiora, qui hæc memoriæ suæ inculcauerit. Imprimis autem Auctori sunt eadem* Spectacula, Ludi, Certamina, *in genere. Deinde ad omnis generis* Spectacula *referuntur quæ cap. v. vj. vij. & viij. tractat de* Ludorum Origine, Titulis, Apparatibus, *&* Locis. *Item ad omnia generatim pertinet, quam c. xiij. impugnat,* concupiscentia, vel pecuniæ, vel dignitatis, vel gulæ, vel libidinis, vel gloriæ aut voluptatis. *Præterea illud cap.* 15. vbi voluptas est, ibi & studium; vbi studium, ibi & æmulatio; porrò vbi æmulatio, ibi & furor, & bilis & ira, & dolor; denique (*vti addit cap, sequ.*) amor otiosus, & odium iniustum.

Atqui quatuor genera Spectaculorum *improbantur, non à Tertulliano tantùm, sed & à BB. Cypriano, Epiphanio, Isidoro et Hrabano*; *nempè* Ludi Circenses in Circo, Artes scenicæ in theatro, Agones in stadio, & Munera, venationes, seu gladiatorij Ludi in Amphitheatro. *De quibus quidem singulis Tertull. singulariter eodem ordine tractat c. ix. x. xi. & xij. & rursum xvi. xvij. xviij. ac xix. Verùm alibi quicquid in illis quatuor fieri solet, vno quidem fasce & eadem serie contungit, exceptis tribus locis, quos ad eundem ordinem reduximus, idque non modò in hoc libro, sed & in Apologetico, & lib. ad Martyr. ac ad. Marcionem, quos hìc adnotandos duximus, quia magnoperè ad intellectum totius libri faciunt. Loci sunt isti libri huius, c.* 2. Circum (*inquit*) *verbi gratia*, vocis suauitates, vires corporis, *&* leonem. *Cap.* 3. *Non in* Circum *ibis, non in* theatrum; Agonem, munus *non spectabis. Cap.* 20. *Numquid ergo* extra limites Circi furori *studemus*, extra cardines theatri impudicitiæ, insolentiæ extra stadium, immisericordiæ extra amphitheatrum? *Cap.* 21. *Sic ergo euenit*, vt in Circo totum pudorem in faciem omnium intentet. filiam in theatrum ad voces gesticulationésque deducat; in stadio grauioribus pugnis suffragium ferat; in Amphitheatro derosa & dissipata, & in suo sanguine squalentia corpora patientiss. oculis desuper incũbat. *Cap.* 22. Quadrigarios scenicos, xysticos harenarios. *Cap.* 23. *An Deo placebit* Auriga curru rapiendus? *sic* & Tragœdos cothurnis extulit; *sanè & ille artifex* pugnorum *illæsus abibit? taceo de illo* qui hominem leoni præ se opponit. *Cap.* 25. *pacem opinor habebit in animo* contendens pro Auriga; Tragœdo vociferante *exclamationes alicuius Prophetæ retractabit*; cùm Athletæ agent, *ille dicit non esse repercutiendum, poterit & de misericordia moueri* defixus in morsus vrsorum & spongias retiariorum. *Cap.* 28. *Tu mihi* Metas, scenas, puluerem, *&* harenas *suspiras. Cap.* 29. *In his tibi* Ludos Circenses *interpretare*; si Scenicæ doctrinæ *delectant*; vis pugillatus & luctatus; *vis autem &* sanguinis aliquid? *Cap. vltimo. Tunc spectandus* Auriga *in flammea romphea totus rubens*; histriones *cognoscendi multo* solutiores *per ignem.* Xystici *contemplandi non in* gymnasijs, *sed in igne iaculati; nec tunc quidem illos velim visos*, qui in Dominum desæuierunt. *Denique ibidem in ipsa calce libri: Credo (inquit)* Circo *&* vtraque cauea (*theatro nempè & Amphitheatro*) & stadio

dio gratiora. *Item Apologet. cap.* 38. *Nihil nobis est, inquit, cum* insania Circi, cum impudicitia theatri, cum xysti vanitate, cum atrocitate harenæ. *Et ijsdem penè verbis lib.* 1. *aduers. Marc. Nihil est nobis dictu, visu, auditu* cum insania Circi, &c. *vt priùs. Postremò libro ad Martyras cap.* 2. *Non* clamoribus Spectaculorum, *vel* impudicitia, *vel* furore, *vel* atrocitate *celebrantium cæderis. Haud absimiliter D. Cyprianus* quatuor *enumerat* Spectaculorum *species libro quo Auctorem imitatur de Spectaculis, & de singulis eorum singula habet capita, nempè* III. IIII. V. *&* VI. *sed alio ordine. Primum enim reprehendit* cruenta Spectacula, ad quæ rabida fera nutritur in delicijs ad pœnam hominis; *deinde* Circensia certamina, lites in coloribus, contentiones in curribus, *inde* scenæ sales inuerecundos, &c. *denique* Græca certamina, *&* fœda illa luctamina. *Quorum duo* Gladiatorios *&* scenicos Ludos *etiam redarguit epist.* 2. *ad Donatum, & postremum Epistol.* 62. *ad Histrionem. Nec dissentit Epiphanius, qui sub finem operis aduersus hæreses: Ecclesia, inquit, prohibet* Ludos equestres, Theatra, Musicos *item &* venatores. *Eodem pertinent quæ ipsis Tertulliani verbis habet Isidorus vbi suprà cap.* 62. *Proinde, inquit, nihil debet esse Christiano cum* Circensi insania, cum impudicitia theatri, cum Amphitheatri crudelitate, cum atrocitate harenæ, cum luxuria ludi (*seu sicut legendum censeo,* xysti.) *Quæ ipsa cap.* 16. *clarius explicans:* Ludus autem, *inquit, aut* Circensis *est, aut* Scenicus, *aut* Gymnicus, *aut* gladiatorius. *Et eadem repetit Hrabanus vbi suprà.*

Porrò deferuente illo priori feruore Christianismi, quum vbique ferè vanitatem xysti *appellet Auctor dumtaxat, & apud Græcos propter numerum Olympiarum, quæ dicebantur ab Agonibus Olympijs quinto quoque anno celebratis, tolerandum videtur tertium illud genus spectaculorum; posteriores scriptores, Arnobius, Lactantius, Hieronymus tres tantùm reliquas species impugnarunt, fortasis retento quarto illo, vti iuxta Apostolum exemplo eorum sic currerent Christiani vt apprehenderent, & meminissent quòd nisi legitimè certauerint, coronari non possint, & quòd multi currunt, vnus autem accipit brauium, maximè sublatis vti videtur impudicis illis in* xysto *meretricum colluctationibus. Arnobius quidem de* Amphitheatris *lib.* 2. *paulo post medium, in quibus, inquit, mundi homines cernerent & bestiarum laniatibus dissipari, interficere se alios nullius ob meriti causam, sed ingratam voluptatem confessorum; ipsosque illos dies, quibus tantum committeretur nefas, in gaudijs communibus ducerent, & festa hilaritate sacrarent. Idem de* Circensibus, *quum aliquid adtigisset lib.* 4. *tractat de origine eorundem latissimè lib.* 7. *aliquot ante finem paginis. Denique de* Theatralibus ludis *sub finem lib.* 4. *aduersus Gentes. Lactantius verò latissimè de singulis horum trium generum verbis infrà citandis tractat lib.* 6. *cap.* 20. *ita tractatum suum concludens: Et primitus quidem* venationes, quæ & Munera vocantur. *Saturno adtributæ sunt;* Ludi autem Scenici *Libero;* Circenses *Neptuno; paulatim verò & ceteris dijs idem honos tribui cœpit, singulique Ludi eorum nominibus consecrati sunt, sicut* Sisinnius Capito in libris Spectaculorum *docet. Cui similia repetuntur Epitome eiusdem cap.* 6. *B. Hieronymus denique partim Tertullian. imitatus in vita Hilarionis: Non, inquit,* Circi furoribus, *non* theatri luxuria, *non* harenæ sanguine *delectabatur. Et ad Marcellam: Habeat sibi Roma suos tumultus,* Circus insaniat, theatra luxurient, harena læuiat.

Ex quo adeò loco constat, etsi (Eusebio lib. 4. *de vita eiusdem cap.* 28. *& Zozom. lib.* 1. *histor. Eccles. testibus) Constantinus* Gladiatorios ludos *lege lata sustulerit, quæ exstat lib.* 2. *Cod. de Gladiatoribus, adhuc tamen Romæ non in vniuersum abolitos fuisse. Quod ipsum satis etiam constat ex libr.* 2. *de Gladiat. Cod. Theodosiani per Constantium lata, quæ* Munerarios *prohibet esse Auctoratos milites, aut Palatina præditos dignitate. Item ex libr.* 2. *de Spectacul. eiusdem Cod. Theodosiani, vbi inter cetera dumtaxat interdicitur Magistratibus per Gratianum, Valentinianum & Theodosium, alio tempore* ferarum cursibus vacare, *quàm quo die aut nati aut Imperij sceptra Principes susceperint. Rursum ex B. Augustino lib.* 6. *Confess. cap.* 8. *vbi meminit Gladiatorij ludi Romæ in sua adolescentia celebrati. Denique ex Prudentio ad finem lib.* 2. *ad Symmachum, qui Honorium Imperatorem hortatur vti illos tollat his verbis:*

Tu mortes miserorum hominum prohibeto litari, &c.

Qui certè tantum profecit, vt omninò Gladiatorum ludum interdixerit occasione cuiusdam Telemachij Monachi, qui quum Amphitheatrum ingressus pugnantes separare niteretur, à populo lapidibus fuit obrutus, quemadmodum à Theodoreto memoriæ proditum est Eccles. hist. lib. 5. *c.* 26.

Verum enimuerò permissa sunt reliqua duo Spectaculorum *genera à Cæsaribus, quamuis Christianis, quantumuis repugnantibus Episcopis, ne (vti loquuntur Arcadius & Honorius) nimia tristitia in populo generaretur, interdicta dumtaxat* Maiumæ *fædo & obscœno spectaculo. vt patet ex l. vlt. ff. de* Maiuma. *in Cod. Theodos. Vnde & multos subinde subortos tumultus docent historiæ Ecclesiasticæ Aurigarum Agitatorúmque factionibus. Hinc factum vt BB. Chrysost. & Augustinus, dum frequentissimè aduersus Spectacula scribunt, non tam aliorum meminerint quam eorum quæ in* Circo *aut* Theatro *fiebant. Chrysostomus quidem* Circensium *hom.* 31. *in Ioan.* Scenicorum *homil.* 2. 6. *&* 69. *in Matth. &* vtrorumque *in Psal.* 50. *& hom. de Kalendis. Augustinus verò lib.* 2. *de Symbolo cap.* 2. *& lib.* 2. *de Ciuit. Dei c.* 6. Circensium. *Lib. verò* 1. *de consensu Euangelist, c.* 37. *& dict. lib.* 2. *de Ciuit. Dei cap.* 4. 5. 6. 7. 8. 10. 11. 12. 13. *ac.* 14. Scenicorum. *Hoc interim effecerunt suis Declamationibus sancti illi viri, vt saltem omnis* Theatrorum *atque* Circensium *voluptas per vniuersas vrbes prohibita sit Dominicis diebus, & Festis Natalis, ac Epiphaniæ Domini, Paschæ item & per totam Pentecosten. l. Dominico. de Spectaculis. in Cod. Theodos. quæ data est Kalend. Februarij, Constantinopoli, Theodos.* xi. *& Valentiniano Cæsar. Coss. vti rectè ante me adnotauit quisquis Auctor est libri Obseruationum diuini & humani Iuris, à quo non parum hac in re me adiutum ingenuè fateor. Qui interim rectè & illud adnotauit Constantinopoli postea inoleuisse Ludos illos Gladiatorios, ex eo quòd exstet lex vlt. Cod. De ferijs, qua Zeno Imperator interdicit (non simpliciter, sed Dominico dumtaxat die)* Scenam Theatralem, Circense certamen, *&* ferarum lacrymosa spectacula. *Ego verò existimo aut non permissa nisi de Maleficis, qui ad bestias subinde condemnabantur, aut certè non nisi ferarum inter se certamina, quæ tamen subinde lacrymosa facta sunt, siquando (vt Tertulliani verbis vtar li. ad Martyras)* feræ in medijs ciuitatibus elapsæ caueis, homines deuorauerunt. *Certè etiam* Circense, *aut aliquod aliud Spectaculum Dominico die fieri interdictum est* 6. *Synodi in Trullo celebratæ, can.* 66. *Quod vtinam etiamnum obseruaretur, quum videamus plerumque Dominicis & Festis diebus Spectacula exhiberi, nec modò Comœdiarum aut Tragœdiarum veterum honestiorum dramata, sed & lubrica subinde & pudenda, etiam ad mediam noctem vsque.*

Ceterùm post absolutas dudum huius libri Adnotationes, vti Lector æquus facilè colliget, tandem nactus Circi Maximi descriptionem Romæ à Bolognino Zalterio formis editam, auctore Pyrrho Ligorio Pictore Neapolitano, eandem à nobis subinde castigatam nouis formis excusam, in Lectorum gratiam simul edi, & superiori folio adiungi iussimus.

CAP. I.

2. Qui ſtatus fidei, quæ ratio veritatis, &c.] *Præter Præfatiunculam quandam hoc caput hanc meretur inſcriptionem:* De reſponſo ad duo ethnicorum argumenta pro Spectaculis. *Atqui ſcriptum hunc librum non ad iam Chriſtianos tantùm, ſed & Catechumenos, quos Auctor* Audientes *ſolet nuncupare, patet tum ex verbis iſtis:* Dei ſerui cognoſcite, qui maximè ad Deum acceditis, *quæ ad Catechumenos, tum ex illis:* recognoſcite qui iam acceſſiſſe vos teſtificati & confeſſi eſtis, *quod ad iam Baptiſ̃atos, qui fidei teſtificationem in Baptiſmo reddiderant, pertinet, vti infrà l. de Baptiſmo latiùs.*

3. ſaluo erga Deum metu & honore.] *Hoc ipſum argumentum in cauſa ſimili dilutum reperire eſt lib. de Pœnitent. cap. 5. Quantum autem præſtiterit Gelenius, vel ex hoc licet deprehendere, vbi rectè legit;* nec vero Deum offendi, *pro:* nec verbo; *&* qua, *pro:* quo. *item paulopoſt:* definita, *pro:* deſcripta.

4. ad hanc obſtinationem.] *Familiaris eſt Auctori vox* obſtinatio *in bonam partem, pro conſtantia, ſicuti & apud Tacitum lib.* 19. obſtinatio *fidei. quare non placet quod paulopoſt pro:* obſtinatio diſciplinæ, *MS. codex Anglicus habeat:* obſeruatio. *Atqui ex coniectura Latinij legimus:* quam iam ſuperuacuam ſibi fecerint, *pro:* ſuperuacuum.

CAP. II.

5. Iam verò nemo eſt, &c.] *Titulum ſimilem huic capiti dedimus:* De tertio ethnicorum argumento, quòd ideò permiſſa ſint Spectacula, quia ex rebus conſtent à Deo inſtitutis & homini adtributis, *Quod in ſimili iterum ſoluit Auctor infrà li. de Habitu muliebri, haud procul à fine, quemadmodum ex verbis ſuprà in Argumento allegatis conſtat.*

6. Leonem.] *Auctor loco citato* Pantheram *recenſet, pro eo quod hîc* leonem; *non enim* leones *dum trahat, ſed &* Pantheras *omnis generis in Amphitheatrum adduci ad venationem ſolitas ex Plinio manifeſtum eſt, hiſt. nat. lib. 8. cap. 16. & 17.* Leonum, *inquit, plurium pugnam princeps Romæ dedit Q. Scæuola Piſilius in Curuli Ædilitate. Centum autem iubatorum primus omnium L. Sylla, qui poſtea Dictator fuit, in Prætura. Poſt eum Pompeius Magnus in Circo DC. in ijs Iubatorum CCCXV. Cæſar Dictator DCCC. Vbi certè Circus pro Amphitheatro Pompeij accipiendus, de quo infrà. De* Pantheris *verò Senatuſconſultum, inquit, vetus fuit, ne liceret Africanas in Italiam aduehere. Contra hoc tulit ad populum Cn. Auſidius Tribunus plebis, permiſitque Circenſium gratia importare. Primus autem Scaurus Ædilitate ſua Varias CL. vniuerſis dedit; dein Pompeius Magnus CCCCX. Diuus Auguſtus CCCCXX.*

7. inimicum Dei.] *Sic ex MS. cod. pro:* Deo; *nam Tertullianicum eſſe, vt Adiectiua cum Genitiuo conſtruat, adnotauimus vlt. c. l. de Patient. & mox idipſum etiam in excuſis legitur. Ex quo etiam reſtitui:* neque cultoribus Dei vitandum, *pro eo quod corruptiſſ. legebatur* putandum.

8. ab hac ſecta.] *Rurſum in bonam partem accipitur* ſecta *pro Chriſtiana religione.*

9. voluptatem etiam ſapiens vt tantam non contemnit.] *Locus obſcurus & fortaſſis corruptus, quia Lactantius vbi ſuprà, tum ex Cicerone in Catone maiore, tum aliunde, adſtruit Philoſophos* voluptatem *oculorum ſuſtuliſſe, dicentes multo præclarius eſſe cælum, quàm cælata intueri; ad quod etiam Spectaculum adhortatur B. Cyprian. vlt. c. lib. de Spectac.*

10. Deum eſſe vniuerſitatis conditorem.] *Zenonis & aliorum Philoſophorum ſententias hac de re videre eſt apud Iuſtinum Martyrem, Apol. 2. & Anaxagoram eiuſdem argumenti l. Item ſuprà Apol. c. 21. qui* vniuerſitatis artificem & factitatorem Deum *ſeu Rationem dicunt, de quo latiùs Lact. l. 4. verbis ibidem citatis, num. 310. & 311. Pro eo autem quod erat:* quæ ſit æmula ex diuerſo, *legimus, & melius,* quis ſit æmulus, *quia mox ſequitur:* aduerſarium, *&* interpolatorem, *& poſtea:* æmulum.

11. Magicis deuinctionibus.] Deuinctiones *accipi pro ligaturis, de quibus latiùs l. de Anima. Et hîc verò pulcra eſt Gelenij caſtigatio:* in hominis nècem Auctor, *pro:* in nece eſt auctor. *Ex MS. paulopoſt lego:* flagitiorum actor, *pro:* auctor; *neque enim homo, ſed Diabolus interpolator illorum eſt auctor.*

12. gulam ad gulæ crimen.] Gulæ crimem *ſolummodò Eccleſiaſticis notum pro* gulæ *intemperantia ſeu guloſitate, prophanis non item. Similiter dixit l. de Ieiunijs:* Adam ſalutem gula vendidit, *& l. 1. ad u. Marc.* comitibus gulæ, libidini ſcilicet atque luxuriæ. *Siue autem legas:* gulæ ſatietatem *cum excuſis, ſiue* ſocietatem *cum MS. perinde eſt.*

13. aut ſpiritus ideò inſitus corpori.] *Videtur hoc pertinere ad eius errorem de* anima traduce, *de quo inter Prolegomena.*

14. non in exitum operum conſtat condidiſſe quæ damnat.] *Locus adnotandus contra Caluinum, qui Inſtit. l. 3. c. 22. 23. & 24. aſtruit, quod Deus creauit maximam partem mundi ad damnationem & perditionem ſimplici decreto voluntatis ſuæ, quemadmodum ipſi ab Helueticis obiectum eſt. Verùm de hoc latiùs l. de Habitu virginum. Hîc ſufficiat quod ſubiungit:* quãdo hæc ſit tota ratio damnationis, peruerſa adminiſtratio conditionis à conditis. *Legimus autem:* neque mirari neque dubitare, *ex coniectura Ioan. Harriſij Angeli, pro:* dubitari, *& cum Gagnæo:* illa vis interpolatoris & æmulatoris angeli ab initio de integritate deiecerit, *pro eo quod irrepſerat:* illi interpolatoris, &c. deiecerint.

CAP. III.

15. Hac conſcientia inſtructi, &c.] *Caput hoc inſcripſimus.* Quòd etſi non expreſſè, tacitè ſaltem in Scripturis Spectacula prohibeantur. *In quo Auctorem imitatur B. Cypr. l. de Spect. c. 1. & Chryſoſt. hom. 62. ad popul. Antioc. vbi de Spectac. interpretatur illud Pſalmi primi:* Fœlix qui non abijt in concilium impiorum, &c.

16. ad noſtrorum detractatus.] *Similiter l. Ad vxorem* 2. detractata & exerta ſententia eſt; *vbi Rhenanus: Nouus (inquit) huius verbi vſus:* detracto. *Sic & de Virgin. velandis:* Nec detractamus, quare non & puerum nominarit. *Compoſitum pro ſimplici. Atque legimus iterum cum Gagnæo:* ad hãc abdicationem ſpectaculorum, *pro:* ab hac abdicatione. *Eſt autem etiam hæc Iureconſultorum vox.*

17. Non occides, non idolum coles, &c.] *Non fuit hic ordinis curioſus Auctor; nam alioqui oporteret coniungere, ſicuti alibi facit:* Non occides, non adulterium, non fraudem facies, *& præponere illud:* Non idolum coles, *quod ipſum Paraphraſticos citat. Verùm de his latiùs alicubi adu. Marc.*

18. Vias enim vocãt cardines balteorum per ambitum, &c.] *Facit ad huius loci intellectum quod habet Nonius Marcellus. Neutro, inquit, genere nempè, Varro rerum diuinarum l. 11. Tragica vincula* Baltea *ſunt. Accius* διδασκαλικῶν *lib. 8. Actoribus manuleos,* baltea, *macharas. Dicit itaque Auctor* vias vocari cardines, *id eſt qua patebat ingreſſus,* balteorum *ſiue cingulorum è corio bullis ornatorum (nam ita* balteum *definit idem Varro l. 4. de ling. Lat.) quibus theatrum concludebatur. Alludere autem videtur ad* Theatra duo *penſilia C. Curionis, quæ (teſte Plinio hiſt. natur. lib. 36. cap. 10.)* fecit ampliſſima *ex ligno* cardinum ſingulorum, *verſatili ſuſpenſa libramento. In quibus vtriuſque antemeridiano ludorum ſpectaculo edito inter ſe auerſis, ne inuicem* obſtreperent Scenæ, *& repentè circumactis vt contraſtarent; proſtremo iam die deſcendentibus tabulis & cornibus inter ſe coeuntibus faciebat Amphitheatrum, & Gladiatorum Spectacula edebat; ipſum magis auctoratum populum Romanum circumferens. Quid enim miretur quiſque in hoc primum? inuentorem, an inuentum? artificem, an auctorem? auſum aliquem hoc excogitare, an ſuſcipere? parere, an iubere? Super omnia erit populi furor, ſedere auſi tam infida inſtabilique ſede, & paulopoſt. Ecce populus Romanus vniuerſus velut duobus nauigijs impoſitus* binis cardinibus ſuſtinetur, *& ſeipſum depugnantem ſpectat, periturus, mouente aliquo laxatis machinis. Variauit (inquit paulopoſt) hanc ſuam magnificentiam feſſis turbatiſque* cardinibus, *& Amphitheatri forma cuſtodita,*

cuſtodita, nouiſſimo die duabus per medium ſcenis Athletas *edidit, raptiſque e contrario repentè pulpitis, eodem die victores è Gladiatoribus ſuis produxit. Vide infrà cap. 8. num. 68. verba Caſſiodori huc pertinentia, & totius Circi deſcriptionem Catagraphicam, quam Adnotationibus huius libri ad maiorem intellectum vnà excudi ſuprà iuſſimus.*

19. Cathedra quoque nominatur ipſe in anfractu ad cõſeſſum ſitus.] Anfractum, *ſiue, vt legit Varro lib. de ling. Latin.* amfractum, *intelligit theatri totius circuitum flexuoſum. Eſt autem & illa phraſis Tertullianica*: interpretari capit, *de qua latiùs li. 5. aduerſ. Marc.*

20. Nam & ſpecialiter quædam pronunciata, generaliter ſapiunt.] *Regula ad intellectum ſcripturæ ſacræ adprimè vtilis. Atqui quod hìc dicit omnibus dictum quod Iſraelitis dicebatur, non vno in loco adnotauit B. Hieronymus in Prophetas; quod addit de Ægypto & Æthiopia, ijſdem penè verbis habes ſuprà lib. adu. Jud. c. 9. & infrà li. 3. adu. Marc. (vbi de hoc latiùs) præterquàm quòd vtatur his vocibus*: omnis gens, *pro eo quod ibi*: totus orbis.

Cap. iiii.

21. Nequis argumentari, &c.] *Inſcriptio capitis huius hæc eſt*: Quòd in baptiſmo cùm Diabolo & pompæ & angelis eius renuntiauimus, etiam Spectaculis renuntiauerimus. *In quo etiam Auctorem imitatur B. Cyprian. lib. de Spectaculis. cap. 2. & ipſum repetit Auctor infrà cap. 5. & 24. Eodem pertinet quod habet Iſidorus Etymol. lib. 18. cap. 62. Deum, inquit, negat, qui talia præſumit: fidei Chriſtianæ præuaricator effectus eſt, qui id denuò appetit, cui (ita enim lego, pro*: quod) *in lauacro iampridem renuntiauit: id eſt, Diabolo, pompis, & operibus eius. De qua* renuntiatione *etiam latiùs infrà Tom. 3. lib. de Baptiſmo, ſicut &* de Chriſtianæ fidei in eo profeſſione.

22. Igitur ſi ex idololatria, &c. *Iiſdem penè verbis B. Cyprianus: Omnia iſta ſpectaculorum genera, inquit, damnauit, quando* idololatriam *ſuſtulit, ludorum omnium matrem, &c. quæ compendij gratia omittimus. Atqui de hac Metaphora Auctoris,* quibus incunabulis adoleuerit, *vide lib. præcedent. de Patientia, cap. 5.*

Cap. v.

23. De originibus quidem, &c.] *Veterem titulum huius capitis retinuimus, ſed ad marginẽ reiecimus*: Vnde ludi dicti, *pro quo MS. etiam non malè*: De origine ludorum. *Cuius ipſa verba pleraque repetuntur ab Iſidoro Etymol. lib. 18. cap. 17. & quædam etiam à B. Cypriano c. 2. vbi ſuprà.*

24. Exiſtant Auctores multi, &c.] Auctores *qui de Spectaculis ſcripſerint, citantur hìc ab Auctore, Timæus, Varro, Piſo, Suetonius Tranquillus, Hermateles & Steſichorus, de quibus infrà latiùs: at verò à Lactantio vnicus Sigiſinnius, ſeu Siſinnius Capito.*

25. Lydos ex Aſia tranſuenas in Hetruria conſediſſe, &c.] *De hoc ita Plinius li. 3. cap. 5. Patet ora Liguriæ inter amnes Varum & Macrum CCXI. M. paſſ. Adnectitur ſeptimæ, in qua eſt* Hetruria *ab amne Macro ipſa, mutatis ſæpè nominibus; Inde Vmbros exegere Pelaſgi, hos* Lydi; *à quorum Rege* Tyrrheni, *mox à ſacrificij ritu lingua Græcorum* Thuſci *ſunt cognominati. Eodem pertinet quod habet Auctor l. de Pallio c. 1. de Toga à Pelaſgis ad* Lydos, *à* Lydis à Romanos, *de quo ibi in Adnot. noſtris num. 14.*

26. vt Timæus refert.] Timæus *Siculus Hiſtoricus recenſetur à Plutarcho in Nicia, & à Diodoro Siculo, & à Cicerone li. 2. de Orat. & Epiſt. ad Lucceium li. epiſt. 12.*

27. Inde Romani accerſitos artifices, &c.] Ludiones (*inquit Liu. l. 7. Decad. 6.*) ex Hetruria acciti *ad tibicinum modos ſaltantes.*

28. vt ludi à Lydis vocarentur.] *Huc pertinet quod habet Nonius Marcellus*: Ludios *Romani* Lydios *vocabant, vt eſt in l. 1. Varronis de vita populi Romani.*

29. Sed etſi Varro Ludos à ludo, &c.] *Quum priorem ſententiam ex modo citatis verbis videatur M. Varro ſecutus, nec etiam reperiatur hodie apud Varronem de ling. Latina, fortaſſis non ad M.* Varronem, *ſed ad* Varronem Atacinum, *quem ſæpè citat Plinius, referendum, aut certè in libris Varronis de Scenicis originibus, qui non exſtant, id legebatur. Certè* Varronie *etiam iſtud adſcribit Iſidorus vbi ſuprà.* Varro *autem, inquit, dicit* Ludos *à* Luſo *vocatos, ſeu potius* Luſu, *quemadmodum hinc eſt caſtigandus.*

30. ſicut & Lupercos ludos, &c.] Lupercalia *dicta (inquit Varro de ling. Lat. l. 5.) quòd in* Lupercali Luperci *ſacra faciũt. & paulopoſt: Nam &* Lupercalia *Februario, vt in Antiquitatum libris demonſtraui. Atqui ijs feſtis etiam* ludos Lupercos *exhiberi ſolitos alibi idem Varro teſtatur, in quibus nudi diſcurrebant iuuenes, idque in honorem primùm Panis, qui &* Lupercus *ab Arcadibus, deinde à Romanis in honorem Lupæ Romuli matris. Vide item Adnot. noſtras in Apolog. c. 26. nu. 419.*

31. & cùm promiſcuè ludi Liberalia vocarentur, &c.] *Idipſum repetitur infrà cap. 10. Pertinet autem eodem quod ſuprà ex Lactantio citauimus*, Ludos Scenicos Libero adtributos; *quod ipſum etiam repetit vbi ſuprà Iſidorus, & Alexander ab Alexandro, Genial. dier. lib. 6. cap. 19. Apertiſſimè autem B. Cyprianus: Ceterùm dum vrbem fames occupaſſet, ad aduocationem populi acquiſiti ſunt* ludi Scenici, *& Cereri &* Libero *dicati; qui per agros fiebant Athenis menſe Poſideone.*

32. pro demonſtrata gratia vini.] *Quòd demonſtrator vini dumtaxat* Liber *fuerit, non inuentor, dixit Auctor ſuprà Apo. c. 11. vbi vide Adn. noſtras nu. 167.*

33. Exinde ludi Conſualia dicti, &c.] Conſualia (*inquit Varro de ling. Lat. lib. 5.*) *dicta à* Conſo, *quòd tum feriæ publicæ ei Deo, & in Circo ad aram eius ab ſacerdotibus fiant* Ludi illi, quibus virgines Sabinæ raptæ.

34. qui initio Neptunum honorabant, &c.] *Hunc imitatus Lactantius*, Neptuno *adtributos ſcribit ludos Circenſes, vbi ſuprà. Nam eundem &* Conſum *vocatum tradunt Liuius, Dionyſ. & Plutarchus (quem infrà cap. 9. huius libri Auctor* Neptunum equeſtrem *dicit,) cuique fuerit templum ædificatum ab Arcadibus ante Romulum & Remum. Halicarnaſſeus interim videtur lib. 6. eam magis probare ſententiam, quòd* Ludi equeſtres Neptuno *fiebant, at ara conſtructa fuerit alteri Genio arcano, quem* Conſum *ab arcanis conſilijs nuncuparunt.*

35. Dehinc Equiria Marti Romulus dixit.] Equiria (*inquit Varro vbi ſuprà*) *ab equorum curſu. Eo enim die currunt equi in campo Martio. & ijſdem Auctoris verbis Feſtus (ex quo adeò deſumpſiſſe videtur)* Equiria ludi, quos Romulus Marti inſtituit *per equorum curſum, qui in campo Martio exercebantur. Ea autem (vti adnotauit Gyraldus, hiſt. Deorum ſyntag. 17.) duplicia Ouidius commemorat Martio & Aprili menſibus.*

36. quamquam & Conſualia Romulo defendunt.] *Præterquàm quod apertiſſimè id habeat B. Cypr. & lib. de Idol. vanitate, & l. de Spectaculis, idipſum habent Auctores mox citati quippè qui ſcribunt eius Dei conſilio vſum Romulum in rapiendis Sabinis. Certè etiam Arnobius lib. 3. & Auguſt. l. 4. de Ciuitate Dei cap. 11.* conſilij Deum, Conſum *nuncupant, & latiſſ. hiſtoriam recenſet Liuius li. 1.*

37. & nunc quoque apud ipſos Romanos, &c. licitum &c.] *Ironia eſt; nam multis legibus ante Chriſtianæ fidei notitiam, raptus virginum, vel ipſo Auctore teſte alicubi, ſeuerè eſt prohibitus. Lego autem*: ab impudentis violentiæ alio Deo, *pro* impudentia, *vt correſpondeat ei, de quo priùs, Conſilij Deo,* Conſo *nempè, qui etiam* violentiæ Deus *ſit; aut loquitur de ipſo Romulo: nam &, vti inquit B. Cypr. libr. de Idol. vanitate, Romulus peierante Proculo Deus factus eſt; de quo ibi Adnot. noſtris num. 19.*

38. à fratricida inſtitutore, à filio Martis.] *Sic Romulum nuncupat, quòd fratrem Remum interfecerit, ſicuti paſſim narrant hiſtoriæ. Et teſte Quintiliano l. 3. c. 7. Romulus* Martis filius, *educatúſque à Lupa dicitur.*

39. & nunc ara Conſo illi in Circo defoſſa eſt, &c.] Arx Conſi *ſit mentio apud Varronem lib. 5. de ling. & Dionyſ. Halicarnaſſeum lib. 2. Plutarchus in Romulo, dicit repertam ab eo* aram conditam ſub terra in Circo, *eique Deo nomen indidiſſe* Conſo, *à conſilio*; arámque *ipſam reliquis latere temporibus, in equeſtribus verò certaminibus aperiri. Quod poſtremum videtur quidem prima facie repugnare cum eo quod dicit infrà cap.* 8. Conſus, vt diximus, Deus apud Metas ſub terra deliteſcit; *ſed quum hic ipſam inſcriptionem* Aræ *recitet, quæ videri non potuit, niſi aperiretur, conſentire cum Plutarcho videtur. Atqui de Metis infrà latiùs cap.* 28. *Porrò habes etiam* Aram Conſi conſilij Dei *in Circi deſcriptione* apud Metas *à parte Septentrionali; cui etiam P. Victor adſentitur.*

40. MARS DVELLO.] Duellum (*inquit Varro l. 6. de ling. Lat.*) *id poſtea bellum; ab eadem cauſſa ficta* Duellona Bellona. *Idem itaque hæc vetus inſcriptio ſignificat, quod alijs dicitur* Mars Bellipotens.

41. LARES COMITIO POTENTES.] *De* Laribus *vide Adnot. noſtras in Apolog. c.* 13. *n.*188. *Atqui an propterea* Comitio potentes, *quòd ædes Larium ab Æmilio Rugillo Prætore dedicata fuerit in campo Martio, in quo fiebant* comitia, *an verò legendum* Compitalitio potentes; *quippè in quorum honorem celebrari ſoleāt Compitalitij ludi. Habes et* Larium aram *in Circi deſcriptione, iuxta* Metas, *item &* Aras potentium ac valentium Deorum. *De quibus, etiam infrà num.* 74.

42. ſacerdotes publici.] *Quod Varro vbi ſuprà ad* Sacerdotes *in genere refert, Auctor reſtringit ad* ſacerdotes publicos. *Quod veriſimile interim facit ibidem Varro, qui mox ſubiungit, quòd Opeconſiua die in Deæ Opeconſiuæ (fortè ab Ope & Conſo in vnum idolum conflatæ) ſacrarium præter virgines Veſtales &* ſacerdotem publicum *introeat nemo.*

45. XII. Kal. Septembres.] *Quum Gyraldus ſcribat, vbi de Conſo agit, raptas fuiſſe Sabinas* XVII. Kal. Septembres, *fortè ita & hîc legedum, niſi apud illum numerus correctione indigeat, vtpotè qui nullum Auctorem citet.*

44. Flamen Quirinalis.] Flamines *dicti (teſte Varrone lib. 4. de ling. Lat.) quod licio in apice velati erant ſemper, ac caput cinctum habebant filo. Qui quum omnes ſint à ſingulis Deis cognominati (vti idem inquit l. 6. in quibuſdam apparent Etyma, vt cur ſit Martialis, Quirinalis, &c. in aliis latent origines.*

45. Ioui Feretrio ludos inſtituit, &c.] *Poſt pompam triumphi (inquit Dionyſ. Halicarnaſſ. lib. 2. hiſt.) & ſacrificium, Romulus exſtructo templo in vertice mōtis Capitolini (qui & antiquitus Tarpeius dicebatur)* Ioui, *quem* Feretrium *Romani vocant, Ceninenſium in eo Regis ſua manu interfecti ſpolia conſecrauit.*

46. quos Tarpeios dictos & Capitolinos Piſo tradidit.] Ludos Capitolinos *recenſet etiam Alexander ab Alexand. Genial. dier. l. 6. c.* 19. L. Piſonis *autem de Annalibus libros frequenter citat Plinius, ad quem alluſiſſe Auctorem eſt veriſimile vel ex loco infrà citato.*

47. Poſt hunc Numa Pompilius Marti & Robigini fecit, &c.] Robigalia (*inquit Varro de ling. Lat. l. 5.*) *dicta ab* Robigo. *Secundum ſegetes huic Deo ſacrificatur, ne rubigo occupet ſegetes. Atqui & fœminino genere* Robiginem *appellat Lactantius l. 1. c. 20. item Auguſt. de Ciuit. Dei l. 4. c. 22. Nec Dea (inquit)* Robigo. *Atqui Plinium hîc imitatur Auctor, qui l.* 18. *c.* 29. Rubigalia (*inquit*) Numa conſtituit *anno regni ſui xj. quæ nunc aguntur ad vij. Kal. Maij, quoniam tunc ferè ſegetes rubigo occupat. In iis igitur & ludos inſtitutos Auctor adfirmat.*

48. Dehinc Tullus Hoſtilius.] L. Piſo (*inquit Plinius l.* 28. *c.* 2.) *primo Annalium, auctor eſt* Tullum Hoſtilium *Regem ex* Numæ *libris, eodem quo illum ſacrificio, Iouem cælo deuocare conatum, quoniam parum ritè feciſſet quædam, fulmine ictum; quod refert B. Auguſt. de Ciuitate Dei lib. 3. c. 15.. Attribuit autem hunc etiam ludos quoſdam ad imitationem Numæ ſui prædeceſſoris.*

49. Dehinc Ancus Martius, & ceteri quoque per ordinem.] *Quos ludos* Ancus Martius *inſtituerit, nondum reperire licuit. A Seruio Tullio verò inſtitutos Ludos Compitalitios, & poſtmodum renouatos per dictum Lucium Piſonem, auctor eſt, vbi ſuprà, Alexander ab Alexandro. Macrobius item Satur. l.* 1. *narrat. reſtitutos fuiſſe Laribus & Maniæ ludos Compitalitios à Tarquinio Superbo ex reſponſo Apollinis, cum ſacrificio quo pueri mactabantur; quod Iunius Brutus Coſſ. pulſo Tarquinio, mutarit in capita papaueris pro capitibus puerorum.*

50. apud Suetonium Tranquillum.] *Videtur librum peculiarem de ludis ſcripſiſſe* Suetonius Tranquillus. *idem cuius exſtant hiſtoriæ Cæſarum, & libri de Claris Grammaticis & Oratoribus.*

CAP. VI.

51. Accedit ad teſtimonium antiquitatis, &c.] *Etiam hîc titulum veterem ſeruauimus, ad marginem tamen:* De titulis ludorum. *Atqui dum dicit;* vtriuſque generis ludi, *refert ad Scenicos & Circenſes; quippè de quibus ſolis egit cap. præced.*

52. Megalenſes.] Megaleſia (*inquit Varro l. 5. de ling. Lat.*) *dicta à Græcis, quòd ex libris Sibyllinis accerſita ab Attalo Rege Pergami Peſſinunte, vbi Megaleſion templum eius Deæ (magnæ inquam matris Deum) vnde aduecta Romam. Hinc & Ludi* Megalenſes, *de quibus in hæc verba B. Auguſt. de ciuit. Dei l. 2. c. 4. Veniebamus nos etiam aliquando adoleſcentes ad ſpectacula ludibriáque ſacrilegiorum, ſpectabamus arreptitios, audiebamus ſymphoniacos, ludis turpiſſimis qui Diis Deabúſque exhibebantur, delectabamur. Cæleſti virgini & Berecynthiæ matri Deorum omnium talia per publicum cantitabātur à nequiſſ. Scenicis, qualia non dico matrem Deûm, ſed matrem quoruncumque Senatorum, vel quorumlibet honeſtorum virorum; immò verò qualia nec matrem ipſorum Scenicorum deceret audire. Liuius l. 29. dicit celebrari ſolitos pridie idus Apriles, & l. 35.* primos ſcenicos *hos fuiſſe ſcribit, à Marco Iunio Bruto primùm exhibitos. Alludit ad eoſdem Auctor Apolog. c. 15. his verbis:* Cybele paſtorem ſuſpirat faſtidioſum, non erubeſcentibus vobis, *& paulo-pòſt:* Vidimus aliquando caſtratum Atyn illum Deum ex Peſſinunte, *de quo latiùs ibi Adnotat. noſtrarum num.* 221.

53. & Appollinares] *De* Apollinaribus *ludis infrà latius l. de Baptiſ.*

54. item Cereales.] Cerealia (*inquit Varro l. 5. de ling. lat.*) *à* Cerere: *ita & ludi* Cereales, *quos factos narrat Liuius* 16. *anno ſecundi belli Punici ex Senatuſconſulto à Dictatore Gn. Seruilio Gemino, & Magiſtro Equitum Ælio Pæto. Deinde primus Ædilitatis initæ cauſſa eoſdem C. Memmius Ædil. Cur. fecit eos in Circo celebrari. Neque tamen propterea ijdem ſunt cum Circenſibus: in quo hallucinantur Politianus & Alexander ab Alexand. quippè multo antiquiores à Romulo primùm inſtituti, & in honorem (vti infrà Auctor c.* 4.) *Neptuni equeſtris, non* Cereris.

55. & Neptunales.] Neptunalia (*inquit Varro vbi ſuprà*) *à* Neptuno: *eius enim Dei feriæ.* Neptunales *autem* ludos *eoſdem eſſe exiſtimo cum Circenſibus,* Neptuno *equeſtri ſacris.*

56. & Latiares:] *Quod Latinus Rex (inquit Feſtus in Oſcillo) prælio quod ei fuit aduerſus Mezentium Cæritum Regem, nuſquam apparuerit, iudicatúſque ſit* Iupiter *factus* Latiaris; *itaque per ſex eos dies feriatos, liberos ſeruóſque requirere eum, non ſolum in terris, ſed etiam qua videretur cœlum poſſe adiri per oſcillationem, &c. quæ compendij gratia hîc omittentes, Lectorem remittimus ad Adnotat. noſtras in lib. de Pallio cap.* 1. *num.* 17. *Hi ergo ſex dierum Auctori ludi* Latiares *dicti, Macrobio verò:* Latiar, *quòd in honorem fierent Iouis* Latiaris *ſeu* Latialis, *vti legunt Lactantius & Minutius locis citatis Apologet.* 8. *cap. num.* 126. *vbi Auctor:* Ecce in illa religioſiſſ. vrbe Æneadarum piorum eſt Iupiter quidam, quem ludis ſuis humano proluunt ſanguine. Sed beſtiarij, inquitis. Hoc opinor minus quàm hominis, &c. *Ex quo loco patet fuiſſe hos Gladiatorios ludos.*

57. & Florales.] *De* Flora (*quam meretricem vocat Minutius in Octauio, & Tatianus aduersus Gentes*) florum *vti loquebantur Dea, tractat Lactantius lib. 1. c. 20. Augustin. de Ciuit. Dei l. 4. c. 8. vbi adnotat Uiues quibusdã eandẽ esse* Floram, *quæ Acca Larentina, matrem Romuli.* Floralia *autem* (*teste Plinio lib. 18. cap. 29.*) IIII. *Kal. Maias instituerunt, vrbis anno 516. ex Oraculis Sibyllæ, vt omnia benè defloresceret. Hunc diem Varro determinat* (*inquit ibidem*) *Sole Tauri partem quartamdecimam obtinente. Atqui de Ludis* Floralibus *in hæc verba B. Augustin. de consens. Euangel. lib. 1. capite 37. Cicero, inquit, sibi* Floram *matrem* Ludorum celebritate *placandam ait. In quibus Ludis tanta turpitudo exhiberi consueuit, vt in eorũ comparatione ceteri honesti sint.*

58. & municipalibus Fastis superstitionis.] *Sic denuò cum Gagnæo, pro eo quod erat mendosè* superstitionibúsque. *Quemadmodum enim* Fastorum superstitionis *Romanæ scripsit 12. libros* (*quorum sex perierunt*) *Ouidius, sic & singula* Municipia *suos* Fastos *habebant.* Fastos *autem circa forum in albo propositos à Flauio scribit Liuius prope finem lib. vt quando agi lege posset, sciretur.*

59. sacri & funebres.] Sacri *erant, de quibus paulo antè Magnæ matri Deũm, Apollini, Cereri, Neptuno, Latiari, Ioui, & Florę dicati:* funebres *verò, de quibus infra cap. 12.*

Cap. vii.

60. Communis igitur Ludorum origo vtriúsque generis, &c.] *Nihil etiam hic in titulo immutauimus, sed caput hoc ad marginem inscripsimus:* De apparatibus Ludorum. *Atqui placet magis illud excusorum cod.* de reatu generali, *quam quod habet MS.* genitali.

61. Sed Circensium paulo pompatior suggestus.] Suggestus *pro apparatibus vel ornamẽtis frequenter accipitur ab Auctore, eleganter autẽ* pompatior *nouam vocem formauit à* pŏpa, *nam & sequatur:* quibus propriè hoc nomen pompa præcedit. *Ac si dicat propriè* pompam *dici* Circensium ludorum, *ac inde etiam ad vsum communem venisse. Hinc Varro lib. 4. vnam reddit rationem cur* Circus *dicatur, quod ibi circum* Metas pompa *feratur. Huc pertinet illud Ciceronis lib. 1. Offic. Cauendum ne tarditatibus vtamur in gressu mollioribus, vt* pomparum *ferculis similes esse videamur: & illud Ouidij Fastorum supradictorum lib. 4.*

Circus erit *pompa* celebris.

62. de simulacrorũ serie, de imaginum agmine.] *Ad intellectum facit quod citatur à Gyraldo hist. Deorum, syntag. 7. ex Plutarcho de* simulacro *Apollinis Heliopolitani: Uehebatur, inquit, ferculo, veluti* deuehebantur in pompa Ludorum Circensium imagines Deorum.

93. de curribus, de thensis.] Currus, *prophana,* thensæ, *sacra erant vehicula.* Thensam *enim* (*teste Festo*) *ait vocari Sinnius* (*seu, vti legendum ex Lactantio patet, Sisinnius*) *Capito vehiculum, quo exuuiæ Deorum ludicris Circensibus in Circum ad puluinar vehuntur, & ex ebore, vt apud Titinium in Barbato, et ex argento. Quæ ipsa Festi verba maluimus ponere, quã quod habebat Rhenanus partim ex illo partim ex Pædiano in illud Tertulliani lib. de Coron. milit.* quas (*nempe coronas, de quibus ibi latius*) ad deducendas thensas cum palmatis togis sumunt. *Ex quo interim illud Ciceronis etiam adnotandũ: Omnésque Dij, qui vehitulis* thensarum *sollemnes cœtus ludorum ire iussistis.*

64. de armamaxis.] ἁρμάμαξα, *vehiculi genus, de quo Herod. lib. 7.* ἐκ τοῦ ἅρματος ἐς ἁρμάμαξαν, *quod vertit interpres, ex curru in essedum. Valla putat esse virorum vehiculum,* ὡς ἀνδράμαξα. *sed pro curru, quo mulieres vehuntur; clausis vndique tabernaculis, accipit Plutarchus in Themistocle, Plinius libro 34. capite 13. narrat essęda, vehicula, petorita etiam argento ornari solere; quod ad pompam Circensium pertinere puto.*

65. illius vrbis, &c.] *Rectè in margine Gagnæus adnotauit Romam intelligi. Est autem de vinea intelligendum quod dicit:* & surculus modicus ex sua fronde; *neque enim ex frondibus aliarum arborum, sed ex trunco aut radice surculi oriuntur.*

66. Iouis tamen plaustrum est.] *Quum Deorum omnium exuuiæ* (*vti mox diximus*) thensa *veherentur, maximè certe, Iouis Deũm patris supremi. Ceterum ex coniectura Latinij, omissa particula:* sed, *legimus in huius capitis calce:* vel modicè locuples, splendida est censu criminis sui.

Cap. viii.

67. Vt & de locis secundum propositum exequar &c.] *Retinuimus etiam hic titulum priorem ad marginem:* De ludorum locis. *Multa autem ex hoc capite descripsit Isidor. lib. 18. Etymol. c. 28. & post eum Hrabanus vbi suprà.*

68. Circus Soli principaliter consecratur, &c.] *Primus* (*teste Cassiodoro Variarum lib. 3. Epist. 51.*) *hoc spectaculum apud Helidem Asiæ ciuitatem Oenomaus fertur edidisse. Quod postea Romulus in raptu Sabinarum necdum fundatis ædificijs ruraliter ostentauit Italiæ. Deinde* (*Liuio teste li. 1.*) *Tarquinius Priscus Romæ* Circum *primus instituit, in quo ludos opulentius instructiúsque quam ceteri Reges fecit. Postea mundi dominus* (*inquit ibidem Cassiodorus*) *ad potentiam suam opus extollens, mirandam etiam Romanis fabricam in vallẽ Martiam tetendit Augustus; vt immensa moles firmiter præcincta montibus* (*Palatino nempè & Auentino iuxta Pomponium Lætum de Antiquit. Rom.*) *contineret, vbi magnarum rerũ iudicia clauderentur. Bissena quippè ostia ad duodecim signa posuerunt. Hæc ab Hermulis, funibus demissis* (*quò alludit haud dubiè suprà Auctor, quum lõquitur* de cardinibus balteorum per ambitum) *subita æqualitate panduntur. Quod sic explicat sua descriptione Pyrrus Ligorius, ac si vnico ictu ostia duodecim panderentur. Rationem autem reddit Auctor, & post eum Isidorus* (*cum quibus etiam conuenit Circi catagraphica sæpè dicta descriptio*) *quod ædes* Solis medio spatio Circi, & effigies de fastigio ædis emicet. *In eo autem quod habet Auctor,* Solem non sub tecto fuisse consecratum, sed in aperto, *imitatur Vitruuium, vbi de templorum situ tractat. Qui, Ioui fulguri, inquit & cœlo & soli & lunæ* ædificia sub diuo hypætráque construuntur. *horum enim deorum & species & effectus* in aperto mundo & lucenti *præsentes videmus. Quamquam tamen ille ibidem Herculi, non* Soli, *ædem ad Circum collocari iubeat, vbi non fuerint gymnasia neque amphitheatra. Est autem* Circus (*teste Isidoro*) *omne illud spatium quod circuire equi solent. Atqui quum Varro lib. 4. de ling. Lat. faciat mentionem* Circi maximi, Circi intimi, & Circi Flaminij: *videtur primùm, iuxta quod habet Isidorus dicti lib. c. 27. locus ille idem, qui* Circus *dicitur, ciuibus duntaxat circundari solitus, deinde & balteis per ambitum concluisus* (*vti suprà c. 3. Auctor subindicat*) *postremùm spectaculis* (*vti Varro loquitur*) *circumædificatus. Et* intimus Circus, *id est interior pars ad Murtium vocatus, siue à Murcia, quod is locus esset inter figulos, siue à Murtero, siue à sacello Murtiæ Veneris, de qua paulopost Auctor. Deinde quũ amplior factus esset,* Circ⁹ Maximus *appellatus sit. Nam* (*inquit Plin. l. 36. c. 15.*) Circum Maximum *à Cæsare Dictatore exstructum longitudine stadiorũ trium, latitudine vnius, sedicim ædificijs iugerum qui sternùm, ad sedem CCLX. milium inter magna opera dicimus. Postremum &* Circus Flaminius *dicitur, qui ædificatus circa campum* Flaminiũ, *qui an idem sit, an alius, dispiciant alij. Exstant interim diuersa quidem vtriúsque descriptiones, sed quæ in multis consentiant.*

69. Quod spectaculum primum à Circe habent.] *Ad concordiam huius loci cum Varrone, faciunt verba hæc Isidori vbi suprà. Romani, inquit, dictum putant à circuitu equorum, eo quod ibi circum metas equi currant. Græci verò à* Circe, filia Solis, *quæ patri suo hoc genus certaminis instituit, asserunt nuncupatum, & ab ea Circi appellationem argumentantur. Fuit autem* Maga & venefica & sacerdos dæmonum, *in cuius* habitu & *opere Magicæ artes & cultus* idololatriæ recognoscuntur. *Atqui quintum hunc* Solem *fuisse*

qui Colchiis Æetam & Circen procreauerit, teſtatur Cicero l. 2. de nat. Deorum; ad quem alludit Arnob l. 4. adu. Gentes: Quintus (inquit) Sol *Scythici Regis & verſipellis habetur* Circes *pater nempe.*

70. Oua.] *Spatia curriculorum in Circo* ouis *notata fuiſſe ex Liuio, Dione, & Caſsiodoro primus adnotauit Alciatus l. 4. Parergonc. vlt. Quo etiam alludit Varro de re Ruſtica l. 1. c. quum dicit apud illum Agrius: Non modò illud* ouum *ſublatum eſt, quod Ludis Circenſibus nouiſſimi* curriculi finem facit quadrigis, *ſed ne illud* ouum *vidimus, quod in Cereali pompa ſolet eſſe primum. De his ita vbi ſuprà Caſsiodorus: Nec illud irritum putetur, quod* Metarum circuitus ouorum erectionibus *exprimatur; quando actus ipſe, multis ſuperſtitionibus gratibus,* oui *exemplo, geniturum ſe aliqua profitetur. Atqui ad huius loci intellectum etiam facit dicta deſcriptio. Vide etiam num.* 72.

71. honori Caſtorum adſcribunt.] *Explicatiùs paulo Iſidorus:* Caſtoris & Pollucis, *quippè qui nomine* Caſtorum *antiquitùs vocentur. Hinc apud Trebellium Pollionem & Capitolinum, Ædes* Caſtorum. *Arnobius ſimiliter.* Tindaridæ Caſtores (*inquit*) *vnus equos domitare conſuetus, alter pugillator bonus.* Caſtori *interim ſingulari numero vſurpat etiam Auctor infrà lib. 4. aduerſ. Marc. vbi de eorum patre latiùs, & cap. ſequent. Itaque Caſtori & Polluci deputatur hæc ſpecies.*

72. Delphinos Neptuno vouent.] *Gagn.* Delphines. *Perinde eſt.* Delphinos *autem vocat Auctor* columnas Delphinis inſcriptas, *de quibus citat Alciatus loco citato Dionē li. 49. qui tradit Marcū Agrippam, quū in ἱπποδρόμῳ (quod nos* Circum *dicimus) videret pleroſque errantes in numero, dum duorum ſtadiorum circuitionem curſumque minus rectè obſeruarent, iuſsiſſe fieri τῆς τε δελφίνας καὶ ὠοειδῆ δημιουργήματα (pro quo interpres vertit machinas ſeu phalas in oui formam: quas Metas dicimus,) quibus viarum circuitus demonſtrarentur. Atque eò alludere Iuuenalem hoc verſu.*

Conſulit ante Phalas Delphinorúmque columnas.

Atqui tum ad has, tum ad eas quæ ſequuntur columnas, *refertur illud Seueri & Antonini hac tempeſtate reſcriptum: ſi* columnas *Circenſibus promiſiſti, &c. lib. 1. §. denique. de pollicit. Atqui comprobatur Auctoris ſententia, quod habet Higinus in* Delphino: Qui Neptuno (*inquit*) *ſimulachrum faciunt,* Delphinum *aut in manu aut ſub pede eius conſtituere videmus, quod Neptuno gratiſſ. eſſe arbitrantur. Atque adeò in dicta deſcriptione ſuper Columnas Delphino ſacras oportet ſuperius adſculpi* Delphini.

73. columnas ſeſſias à ſementationibus, meſſias à meſſibus, tutelinas à tutelis fructuum.] *Religione veteri conſtitutum fuit (ſi Cælio Rhodigino Antiqu. lect. li. 1. c. 30. creditur) vt qui* Salutem Semoniam, Setiam Segeſtam, Tutelinam *inauſpicatò nominaſſet, is ferias obſeruaſſet. Quod habere illum ex Macrobio teſtatur Turnebus Aduer. lib. 20. cap. 36. vbi & citat locum Plinij ſimilem lib. 18. cap. 2.* Seiam (*inquit*) *à ſerendo,* Segeſtam *à ſegetibus appellabant, quarum ſimulacra in* Circo *ſunt, tertiam ex ijs nominare ſub tecto religio eſt. Hanc poſtremam Macrobius lib. 1. Saturn. cap. 16. vocat, quemadmodum & hîc Auctor,* Tutelinam. *Atque adeò quum adnotet Turnebus in MS. Plinio legi: Seriam, ego ex vicinitate litterarum puto legendum* Setiam, *quamquam interim Macrob.* Seiam *vocet; & eandem rectè adnotat Turneb. hîc vocari* Seſſiam. *Ego verò etiam exiſtimo eandem eſſe Plinij* Segeſtam, *Macrobij* Segetiam, *& Tertulliani* Meſſiam. *Quæ tria explicatius diſtinguuntur à Petro Crinito de honeſt. diſcipli. lib. 25. cap. 11. & B. Auguſt. de Ciuit. Dei lib. 4. cap. 8.* Seia (*inquit*) *quæ ſatis frumentis opitulatur, antequam è ſolo exiſtant;* Seietia, *cui ſegetes ipſæ commendantur;* Tutulina *collectis atque reconditis, ſeu potius (vti & apud Varronem & Nonium Marcellum & omnes ſcriptores) legendum cenſeo, quòd à* Tutela *deriuetur,* Tutelina. *fuit namque ei & ara dicata, in Auentino, ad tutelam populi Romani. Habes* Columaas Seſſias, Meſſias & Tutelinas *etiam in dicta deſcriptione.*

74. Eoſdem & Samothracas exiſtimant.] *Imitatur hîc Auctor Varronem lib. 4. de ling. Lat. Terra enim (inquit) & cælum, vt* Samothracum *initia docent, ſunt Dei Magni, & hi quos dixi multis nominibus. Nam neque quas* Samothracia *(ſic enim lego, pro eo quod alij Ambracia, vel Imbraſia) duas viriles ſpecies aheneas Dei Magni, neque vt vulgus putat, hi* Samothracij *Dij, qui Caſtor & Pollux; ſed hi mas & fœmina, & hi quos Augurum libri ſcriptos habent ſic:* Diuipotes (*hoc eſt enim quod addit Auctor:* potentibus, valentibus) *& ſunt pro illis, qui in* Samothrace θεοὶ δυνατοὶ. *Habes vbi ſuprà etiam* Aras, Deorum potentium & valentium, *de quibus & n.* 41.

75. Obeliſci enormitas, vt Hermateles adfirmat, &c.] *De hoc Plinius lib. 36. cap. 9. Is autem* Obeliſcus, *inquit, quem Diuus Auguſtus in Circo magno ſtatuit, exciſus eſt à Rege Semneſerteo, quo regnante Pythagoras in Ægypto fuit, centum viginti quinque pedum & dodrantis præter baſim eiuſdem lapidis. Is verò qui eſt in campo Martio, nouem pedibus minor, à Seſoſtride. Inſcripti ambo, rerum naturæ interpretationem Ægyptiorum (atque hinc eſt quod addit Auctor:* Scriptura eius, vnde & cenſus, de Ægypto ſuperſtitio eſt) *opera Philoſophiæ continent. An autem legendum ſit cum Gelenio:* Hermateles, *an cum Gagneo:* Termateles, *poterit iudicare Lector, vbi aliquid de alterutro Auctore inuenerit. Atqui Caſsiodorus vbi ſuprà duos in Circo* Obeliſcos *ponit:* Obeliſcorum (*inquit*) *prolixitates ad cœli altitudinem ſubleuantur; ſed potior Soli, inferior Lunæ dicatus eſt. Vbi ſacra priſcorum Chaldaicis ſignis (pro eo quod Tertull. & Plinius de Ægypto) quaſi litteris indicantur. Eoſdem reperire eſt in ſupradicta deſcriptione.*

76. matre magna.] *Ita Tellurem nuncupatam manifeſtum eſt, ex eo quod infrà cap. ſequ.* Terræ matri (*inquit*) *quæ* Euripo præſidebat, *ſicuti ex dicta deſcriptione conſtat, leoni inſidens, iuxta illud:*

Sedibus in curru biiugos agitare leones.

77. ea itaque illic præſidet Euripo.] *Plinius ſimiliter lib. 8. cap. 7. poſt Suetonium, vbi de Elephantis agit, qui ne erumperent, circundati erant clathris, ſeu vti alij legunt, cloſtris ferreis. Qua de cauſa, inquit, Cæſar Dictator poſtea ſimile ſpectaculum editurus,* Euripis harenam circundedit, *quos Nero Princeps ſubſtulit. Super quo loco Hermolaus:* Euripi, *foſſæ in ludis circundatæ pro ſepibus, quorum loco temporaria prius cloſtra fuerunt. Eodem pertinet quod habet Spartianus in Heliogabalo:* Euripis *vino plenis nauales Circenſes exhibuit. De eodem Caſsiodorus in hæc verba vbi ſuprà. Euripus maris vitrei reddit imaginem, vnde illuc* Delphini *æquorei aquas interfluunt.*

78. Murtias quoque idolum fecit. Murtiam enim, &c.] *Sic omnino legendum, non* Mortiam, *tum quòd præcedit* Murtias, *tum quòd omnes veteres Auctores* Murtiam, *ſeu* Murceam, *hanc Deam nuncupent. Atqui quòd apud* Metas *coleretur indicat illud Apuleij lib. 6. cùm dixit* Metas Murtias, *tum quòd P. Victor in* xj. *regione vrbis Ædem* Murtiæ *conſtituit, ſicuti & Circum. Quod autem* Murtia *Dea amoris vocata ſit, patet ex Plinio li. 15. Quin, inquit, & ara vetus fuit Veneri* Myrteæ, *quàm nunc* Murtiam *vocant. Aliunde interim deriuat eam hîc Auctor à* Murtia, *qui idolum primus fecerit. Plinio partim conſentit Varro de ling. Lat. l. 4. loco ſuprà citato, deriuans aut à Murteto, ſeu Myrteto, vt Plinius, in quo ſacellum erat ædificatum* Murtiæ Veneri, *aut à Murcis, id eſt figulis. Atqui in dicta Circi deſcriptione viſitur etiam* Ædes Murtiæ.

79. Cetertùm & plateæ, & forum, & balneæ, & ſtabula, & ipſæ domus noſtræ ſine idolis non ſunt.] Plateârum, *ſiue Compitalitios Deos ſuprà cap. 5. Lares eſſe diximus. Mercurio Vitruuius in* foro *templum conſtrui vult. In balneis & in ſtabulis & in domibus Dij penates conſtitui ſolent. Eodem pertinent, de quibus libro ſeq. Oſtiorum dij.*

80. Proinde ſi Capitolium, ſi Serapeum.] *De* Capitolio *infrà cap. 12. num. 127. de* Serapeo *ſuprà Apolog. cap. 18. num. 271.*

CAP.

CAP. IX.

81. Nunc de artificio quo Circenſes exhibentur, &c.] *Caput hoc ad marginem adnotauimus eodem titulo quo prius:* De arte Circi. *quod integrum ferè deſcripſerunt Iſidorus & Hrabanus vbi ſuprà.*

82. Res equeſtris retrò, &c.] *Hunc locum ad verbum penè tranſcripſit Iſid. lib. 18. cap. 27. de ludis Circenſibus. Vbi quod Auctor* retrò *dicit, ipſe:* antea. *item &* vtique communis vſus huius reatus non erat, *pro:* communis vſus reus non erat; *&* tranſlatus eſt, *pro eo quod Auctor:* tranſijt *iuxta MS. non enim rectè legebatur* tranſit. *Rectè autem Tertullianus; nam & ab equis Hippodromos Græcis* Circus *dicebatur.*

83. Itaque Caſtori & Polluci deputatur hæc ſpecies.] *Iſidorus:* deputantur hæ ſpecies; *ſed illud placet, eo quòd præcedat:* res equeſtris de dorſo agebatur. *Huc autem pertinet imprimis quod habet Arnobius lib. 8. Teſtes equeſtrium fratrum in lacu ſicut ſe oſtenderant, ſtatuæ conſecratæ; qui anheli ſpumantibus equis atque fumantibus de Perſe victoriam eadem die qua fecerant nuntiauerunt. Ad quod alludit Prudentius adu. Symachum his verbis:*

Nocturnique equites celſæ duo Numina Romæ.

Legit etiam Iſidorus: quibus equos à Mercurio diſtributos hiſtoriæ docent, pro eo quod nos: Steſichorus docet; *qui ſi exſtaret, aliquid hac de re adnotari poſſet. Fortaſſe id habet libro quem ſcripſit de vituperatione Helenæ; de quo* Steſichoro *inquâ, Poëta inſigni, Quintilian. lib. 16. cap. 1. & Horatius lib. 4. Carm.*

84. Sed & Neptunus equeſtris, &c.] *Viciſſim hic caſtigandus eſt Iſidorus omiſſa voce* ludus, *& ita vt legatur* ἵππιον, *non Hippon. Atqui de* Neptuno equeſtri *latiſſ. Gyraldus hiſtor. Deorum ſyntag. 5. ex Dionyſio Halicarnaſſæo, Pauſania in Achaicis & Arcadicis, Diodoro Siculo, Valerio Probo, Feſto, Phurnuto, Artemidoro 1. Oniroticon. Qui ferè in hoc conſentiunt quòd equitationis inuentor fuerit, vt fabulas omittamus, quòdque primus equos domuerit. Atqui Iſidorus hic addit:* Sed & Marti & Ioui in ludis equi ſunt conſecrati. *cui correſpondet, quòd legatur etiam Hippius Mars, & Hippia Iuno. quare videtur apud illum potius legi debere &* Iunoni, *quum nuſquam Iupiter Hippius legatur aut equeſtris.*

85. De iugo verò quadrigas Soli, bigas Lunæ, &c.] *Iſidorus vbi ſuprà cap. 36. de equis quibus currunt* Quadrigæ, *inquit, &* Bigæ *& trigæ, & ſeiugæ, à* numero equorum *&* iugo *dictæ. Ex quibus* Quadrigas Soli, Bigas Lunæ, *trigas inferis, ſeiugas Ioui, deſultores Lucifero & Heſpero ſacrauerunt.* Quadrigas *ideò* Soli, *quia per quatuor tempora annus vertitur, ver, æſtatem, autumnum, & hyemem.* Bigas lunæ, *quoniam, ſic enim lego, pro: quo, gemino curſu cum* Sole *contendit, ſiue quia nocte videtur & die; iungunt enim vnum equum nigrum, alterum candidum. Vide infrà latiùs num. 90.*

86. Primus Erichtonius currus & quatuor auſus Iungere equos, rapidiſque rotis inſiſtere victor, &c.] *Ita hũc locum reſtituimus, iuxta quod admonuit Harriſius, tum ex Virgilio Georg. 3. ex quo ſumpti ſunt hi verſus; tum ex Iſidoro vbi ſuprà cap. 34. qui addit* Erichtonium, *quod res eſt, Athenis regnaſſe, & legit* portentum dæmoniacum, *pro eo quod excuſi Tertulliani cod.* dæmonicum. *ſed iſtud placet, eo quòd & Lactantio* dæmonicæ *fraudes appellentur. Atqui ad huius loci intellectum facit, quod habet in dictum Virgilij locum Seruius: Vulcanus, inquit, impetrato à Ioue Mineruæ coniugio, illa reluctante effectum libidinis proiecit in terram. Inde natus eſt puer draconteis pedibus, qui appellatus eſt* Erictonius, *quaſi de terra & luto procreatus. Hic ad tegendam pedum fœditatem iunctis equis vſus eſt curru. Porrò his conſentit etiam Plinius lib. 7. cap. 56.* Bigas, *inquit primum iunxit Phrygum natio,* Quadrigas Erichtonius.

87. Trochilus Argiuus, &c.] *Hinc ita caſtigandus & ſupplendus Iſidorus:* Si verò Trochilus Argiuus auctor eſt currus, primo, *ſic enim & hic lego, pro eo quod erat* primæ, Iunoni currum dedicauit. *Lego enim iuxta emendationem Leopardi. lib. 1. cap. 15.* Trochilus, *pro eo quod hic antea erat* Acrophilus, *iuxta Gelenium & Gagnæum, aut* Prophilus *in margine apud Gagnæum. Adducitur autem auctoritate Theonis in hæc verba:* οἱ δὲ μυθολόγοι τὸν ἡνίοχον λέγουσιν εἶναι εἴδωλον ἢ βελλεροφόντου, ἢ τροχίλου τῆς καλλιθέας παιδός, *&c. Item Pauſaniæ in Atticis* ὕστερον (*inquit*) δὲ τροχίλον τὸν ἱεροφάντην φυγόντα ἐξ Ἄργους, *&c. quare eodemmodo etiã legendum eſt apud Euſebium in Chronicis: Primus quadrigas iunxiſſe fertur* Trochilus, *non autem vti hactenus:* Arogilus *ſeu* Proclytus, *& apud Higinum. Nonnulli etiam qui de ſyderibus ſcripſerunt, hunc natione Argeum,* Trochilum (*non autem* Orſilochum) *nomine primum inuentorem quadrigarum eſſe dixerunt, & pro inuentione ſyderum locum poſſedisſe.*

88. primò Iunoni id opus ſuum dedicauit.] *An quia* Argiua Iuno, *an verò quod dedicator eius currus, quo de more ad ſacra perficiunda pergebat, duobus fratribus currum ſubeuntibus, vti narrant Palæphatus in Incred. hiſt. Herodotus & Valerius Maximus, ſi creditur Gyraldo vbi ſuprà ſyntag. 8.*

89. ſi idem eſt Quirinus.] *Vide Adnotat. noſtras in Cypr. lib. de Idol. vanit. num. 19. & ſuprà cap. 6. num. 37.*

90. albus & ruſſeus.] *Pro eo quod hic, & bis poſtea:* ruſſeus *legitur, Gagnæus legebat & ſimiliter Iſidorus:* roſeus. *verùm noſtram veram eſſe lectionem patet vel ex his verbis* ruſſeus æſtati ob Solis ruborem. *Quum enim duo Soli adſcribantur equi à Martiali, Xanthus & Æthon, &* ξανθὸς *Græcè* rufeum *ſignificet flauum, & proinde etiam* ruſſeum. *Eodem pertinent fere quatuor nomina equorum apud Ouidium, Pyrois, Eous, Æthon, & Phlegon, & quæ ſunt apud Fulgentium Mythol. lib. 1. Erythræus Actæon, Lampos, & Philogeus. Nam Pyrois & Erythræus,* ruſſeum *etiam ſignificat, ſi Græcam deriuationem ſpectemus. Certè etiam Cato Orig. lib. 7.* ruſſea *facie dixit, de qua latiùs lib. de Hab. mulieb. Similiter caſtigandus Caſſiodorus lib. 3. Variarum Epiſt. 34.* Colores *autem in vicem temporum quadrifaria diuiſione funduntur. Praſinus virenti* verno; *Venetus nubilæ hyemi,* ruſſeus *æſtati flammeæ, albus pruinoſo autumno dicatus eſt.*

91. ruſſeum alij Marti.] *Etiam hinc confirmatur dicta lectio Q. enim Calaber Paralip. in Homer. lib. 8. inter quatuor Martis equos, Phlogium etiam enumerat, ab igne, cuius color* ruſſeus.

92. album Zephyris.] *Imprimis Phœnicen Vſonem Taauto templa poſuiſſe, & illi ſacra feciſſe narrat Euſebius lib. de Præparat. Euang. vbi de Phœnica theologia tractat, ſi Gyraldo credi tur ſyntag. 5. Virgilius verò Æn. 8. inducit pecudem albam Zephyrus fœlicibus immolaſſe. Reddit rationem Iſidorus vbi ſuprà cap. 42. quia ſereni ferè Zephyri.*

93. praſinum terræ matri.] *Huius rationem reddit etiam ibidem Iſidorus, quia terra viridis; & ſimiliter Veneti, quod mari tribuebatur, quia cærulei eſt coloris.*

CAP. X.

94. Tranſeamus ad Scenica, &c.] *Hic ex tribus titulis in vnum caput coniunctis, vnicũ hunc in margine adnotauimus:* De Theatro & Artibus Scenicis. *Imitatur autem etiam hic, & quædam ad verbum deſcribit vbi ſuprà Iſidorus cap. 43. cuius hoc ad intellectum huius capitis & 17. facit.* Scena, *inquit, erat locus infra* Theatrum *in modum domus conſtructa cum pulpito, qui pulpitus orcheſtra dicebatur, vbi* cantabant Comici, Tragici; *atque* ſaltabant Hiſtriones & Mimi. *Dicta autem* Scena, *Græca appellatione, eo quòd in ſpeciem domus erat inſtructa: vnde & apud Hebræos Tabernaculorum dedicatio à ſimilitudine domiciliorum Scenopegia dicebatur. In* Orcheſtra *autem (vti addit c. 44.) etiam* Poëtæ, Comœdi & Tragœdi ad cantum conſcendebant, *hiſque canentibus alij geſtus edebant.* Officia Scenica, Tragœdi, Comœdi, Themelici, Hiſtriones, Mimi, & Saltatores.

95. infœlicitate thuris & ſanguinis.] *Vide Adnotat. noſtras in Apolog. cap. 30. num. 442. & 444.*

96. inter tibias & tubas.] Tibiæ (*inquit Gyraldus hiſt. Deo. ſyntag. 17.*) *quibus in ſacris vtebantur, ex buxo fuerant; quæ*

autem in ludis, ex tibiæ asininæ osse, aut ex argento confectæ erant. vbi etiam citat Iatiorem hac de re tractatum suum in Poëtarum historia de Scena. *Desumpsit ille id ex Plinio lib. 16. cap. 36. Qui etiam lib. 7. cap. 56. Obliquam, inquit,* tibiam *Midas in Phrygia, geminas* tibias *Marsyas in eadem gente inuenit. Vbi & paulo prius* Æneam tubam *Piseum Tyrrhenum inuenisse tradit.*

97 desiignatore & haruspice.] *Sic omninò lego, pro eo quod erat:* dissignatore. *Ex eo verò quod præcedit:* funerum & sacrorum, *videtur Auctor loqui de* funerum designatore & sacrorum haruspice. *de hoc infrà latiùs lib. de Idololatria, & de Anima.* Designator *autem, etsi Budæo qui funebri pompæ præerat, & ab Auctore* Pollinctor *appellatur Apolog. c. p. 13. Vt ibi adnotauimus num. 198. Verùm quia ibi* quo differt, *inquit,* ab haruspice pollinctor, nam & haruspex mortuis apparet; *verisimilius est & ad funera, & ad sacra referri ab Auctore* Designatorem & haruspicem: *immò & ad Ludos. Nam Vlpianus l. Athletas ff. De his qui notantur infamia.* Designatores *nominat, quos Græci* βεσπεκτὰς *appellant, qui ministerium, non autem artem ludicram exercent.* βεσπέκτης *autem is erat, qui distribuebat* βεσπέα.

98. Theatrum propriè sacratium Veneris est.] *Quum Agricultores feriatis diebus, inquit Cassiodorus Variarum lib. 4. epist. 52. sacra diuersis numinibus per lucos vicósque celebrarent Athenienses, primum agreste principium in vrbanum spectaculum collegerunt.* Theatrum *Græco vocabulo visorium nominantes, quòd eminus astantibus turba conueniens sine aliquo impedimento videatur. Frons autem* Theatri Scena *dicitur, ab vmbræ luci densiss. vbi à pastoribus inchoante verno diuersis sacris carmina cantabantur, ibi & actus musicus & prudentiss. sæculi dictata clarauerunt.* Theatrum *verò* ἀπὸ τοῦ θεᾶσθαι, *id est, à spectando. Clariùs Tertullianum explicans Isidor. dicti lib. cap. 42.* Theatrum *erat, inquit, quo Scena includebatur, semicirculi figuram habens, in quo stantes, immò postea etiam sedentes, omnes inspiciunt. Cuius forma primùm rotunda erat, sicut & Amphiteatri, postea ex medio Amphitheatro* Theatrũ *factũ est Cur verò* Veneris sacrariũ, *infrà hinc & c. 17. apparet. De* theatris *verò pẽsilibus* Curionis, *suprà ex Plinio diximus c. 3.* Theatro M. Scauri *ibidem paulo priùs: Hic, inquit, fecit in Ædilitate sua opus maximũ omnium quæ vmquã fuere humana manufacta, non temporaria mora, verumetiam æternitatis destinatione.* Theatrum *hoc fuit.* Scena *ei triplex in altitudine* CCCLX. *columnarum, in ea ciuitate quæ sex Himettias non tulerat sine probro ciuis ampliss. Ima pars Scenæ è marmore fuit dimidia è vitro: inaudito etiam postea genere luxuriæ. Summæ tabulis inauratis vt diximus imæ duodequadragenum pedũ. Signa ærea inter columnas fuerunt tria milia numero.* Cauea *ipsa cepit* LXXX, *hominum milia. Meminit item idem* Theatri Marcelli *ab Augusto dedicati lib. 8. cap. 17.*

99. Nam sæpè Censores renascentia cũm maximè theatra destruebant.] *Quum plures eiusmodi Censorum edicta aduersus* Theatra *passim occurrant in Liuio, de Nasica Scipione sic scribit B. August. lib. 2. de Ciuitate Dei cap. 5. de simulacro agens, & ludis Deûm matris. Absit, inquit, vt Senator populi Romani, ea mente præditus, qua* Theatrum ædificari in vrbe fortium *virorum prohibuit, sic coli vellet matrem suam, vt talibus Dea sacris propitiaretur, qualibus matrona verbis offenderetur. Atqui videtur Auctor pro eodem habere:* in testimonium, *&:* in exaggerationem.

100. Itaque Pompeius Magnus solo theatro suo minor, &c.] *Tertullianum imitatus videtur his verbis vbi suprà Cassiodorus: Hos ritus, inquit, Romani sicut ceteras culturas ad suã remp. trahentes, ædificium alta cogitatione conceptum magnanimitate mirabili condiderunt. Vnde non immeritò creditur* Pompeius *hinc potius* Magnus *fuisse vocitatus. De hoc etiam vbi suprà Plinius.* Pompeij Amphiteatri *cauea toties multiplicata vrbe, tantóque maiore populo, sufficiat largè* XL. *milibus. Fortassis fuit duplex* Theatrum, *quale suprà Curionis, atque hinc à Plinio Amphitheatrum dictum. Aut potius, quod colligi potest ex variis Plinij locis, tum antea, tum postea hoc libro citatis, patet pro eisdem vsurpasse Plinium &* Circum & Theatrum, & Amphitheatrum, *vbi de variis animantibus Romæ exhibitis agit.*

101. Veneris ædem superposuit, &c.] *Tractat latius istud Plutarchus in vita Pompeij, quòd iuxta Porphyrionem* victrici Veneri ædes superposita sit in theatro Pompei *Meminit & Plinius lib. 8.* Pompeij, *inquit, altero Consulatu* dedicatione templi Veneris victricis *pugnauere in Circo* XX. *aut vt quidam,* XVII. *elephanti, Getulis ex aduerso iaculantibus, mirabili vnius dimicatione, qui pedibus confossis repsit genibus in caternas, arrepta scuta iaciens in sublime, quæ decidentia voluptate spectantibus erant in orbem circummacta, veluti arte, non furore belluæ iacerentur.*

102. quod sunt Dionysia penes Græcos.] *De* Liberalibus *suprà cap. 5. Eadem fuisse appellata à Græcis* Dionysia *vel inde patet, quòd eundem fuisse & Liberum, & Bacchum, manifestius sit quàm quod probatione indigeat, atque Bacchum Dionysium à Græcis appellatum tradit Euseb. de Præparat. Euang. lib. 2. cap. 2, eo quòd ad speluncam Nisæ, quæ inter Phœniciam & Nilum sita est, puer à Mercurio transmissus sit, ibidem à Nymphis educatus. Quibus addit quod huic loco maximè conuenit. Satyri, inquit, eum secuti dicuntur, qui saltando & Tragicè canendo voluptatem ei adferebant. Ab hoc primùm* Theatrum *& Musicam fuisse harmoniam inuentam. Atqui hîc omisimus illud:* De artibvs Scenicis, *& quod non ita multo pòst erat:* De artibvs, *quia ex margine in textũ irrepserant. Deinde ex MS. & Isidor, dicti l. cap. 51. legimus:* quæ priuata & propria sunt Scenæ de gestu & corporis fluxu, *non:* flexu, *eo quòd sequatur, iuxta quod castigauimus ex eodem:* Nam mollitiam, *seu* molliciem, Veneri & Libero immolant, illi per sexum, illi per fluxum dissoluti, *pro quo corruptè legebatur:* dissolutis.

103, Quæ verò voce & modis & organis & lyris transiguntur.] *Ita etiam ex eodem, pro eo quod erat :* organis & litteris; *nam & Poëtæ* lyris *sua concinebant carmina: hinc Lyrici dicti. Si interim ad* Mercurios *postremum illud referatur, posset retineri* litteris, *vtpotè quarum inuentum illi tribuit Auctor infrà de Coron. militis. Verumtamen ibidem:* Sed etsi neruos (*inquit*) idem in sonum strinxit, non negabo: *quorum quum vsus sit etiam in* lyris, *placet magis hæc lectio. Conuincitur denique ea lectio ex B. Cypriano lib. de Spect. cap. 2. vbi auctorem imitatus; Græca (inquit) certamina vel cantibus, vel in* fidibus, *vel in vocibus, vel in viribus præsides suos habent varia dæmonia.*

104. Apollines & Musas & Mineruas & Mercurios mancipes habent.] *Vel hinc confirmatur præcedens lectio: nam &* Apollinis *simulacro* lyra *adiungebatur &* Musis *tribuebatur* lyra *septichordis, quemadmodum & Musica ab eis ita cognominata, atque adeò omnis generis & vocum modi & organa instrumẽta reliqua. Rectè etiam &* Mineruis & Mercurijs *eadem tribuuntur, eo quòd artium omnium illi parentes tradantur. Plura vide apud Gregorium Gyraldum de Dijs Gentium,* de Apolline & Musis *syntag. 7. de* Mineruis *syntag. 11. et de* Mercurijs *syntag. 9. Ex quo opere multa me passim fateor descripsisse his in hunc librum Adnotationibus, eóque magnoperè me adiuuit, quippè qui multum lucis addere possit scriptoribus omnibus. Porro quid* mancipes dij, *vide Apolog. c. 11. num. 164.*

105. nequam spiritus scilicet dæmones.] *De his vide peculiariter capita integra 22. 23. & 27. Apologetici, & Adnotat. ibidem nostras. Atqui lego in calce capitis:* constituerant *ex MS. pro:* constituerunt.

Cap xi.

106. Vt ordo perágatur, ineamus etiam agonum retractatum.] *De titulo priori nihil immutauimus, præterquàm quòd ad marginem reiecimus, qui est:* De Agonibus. *Atqui*

Atqui nemo exactius omnis generis Agones *describit quã Auctor ipse. Imprimis infrà in Scorpiaco:* Agonas (*inquit*) istos, contentiosa sollemnia, & superstitiosa certamina Græcarum & religionum & voluptatum, quanta gratia sæculum celebret, etiam Africæ liquuit. Adhuc Carthaginem singulæ ciuitates gratulando inquietant, donatam Pythico agone post Stadij senectutem. Ita ab æuo (*alludens quantum apparet ad Ludos sæculares, de quibus in Argumento*) dignissimi creditum est, studiorum experimentum committere artes, corporum & vocum præstantiam expendere, præmio indice, spectaculo iudice, sententia voluptate; qua nulla sunt prælia, nonnullæ sunt vulnera, pugni quassant, calces arietant, cæstus dilaniant, flagella dilacerant, nemo tamen Agonis Præsidem suggillauerint, quòd homines violentiæ obiectet. Iniuriarum actiones extra Stadium: sed quantum liuores illi & cruores & vibices negotiantur intendit, coronas scilicet, & gloriam, & dotem, priuilegia publica, stipendia ciuica, imagines, statuas, & qualem potest præstare sæculum de fama æternitatem, de memoria resurrectionem. Pyctes ipse non quæritur, dolere se non vult; corona præmit vulnera, plama sanguinem obscurat; plus victoriatum & quàm iniuriatum. Hunc tu læsum existimabis, quem vides lætum? Sed nec victus ipse, de Agonotheta casum suum exprobrabit. *Deinde Metaphoricos Christus ab Auctore cap. 3. lib. adu Martyras vocatur* Agonothetes, Xystarches *&* Epistates, *vbi rectè exponitur per Rhenanum* Agonothetes, *qui certamen instruit præmijs propositis*, Xystarches, *Xysti præses, loci* (*inquam*) *in quo per hyemem exercebantur*, *&* Epistates *Athletarum magister*; *addens apud Athenienses, qui decem viris diurno præerat imperio,* ἐπιστάτην *dictum Demostheni, Metaphora accepta ab ijs qui aciei* ἐφίστανται *&* παρίστανται *apud Aelianum appellantur, quos rectè Thessalonicis Gallia transtulit Substites & Astites. Adijcit ibidem Rhenanus apud Græcos olim luctaturos Athletas ceromate, id est oleo cerato perfundi solitos, quibus sic vnctis puluis inspergebatur; hinc vnctores* Ceromatistas *dictos, atque adeo Christum suos athletas spiritu vngere. Deinde locum certaminis, in quo athletæ congrediuntur,* σκάμμα *Græcis dictum, quòd is fossa cingi soleret,* παρὰ τὸ σκάπτω *atque adeò prouerbialiter dixisse ibidem Tertullianus.* ad hoc Scamma produxit, *de quo latius inter Prouerbiales formulas in nostris Prolegomenis. Denique* Et Athletas ad strictiorem disciplinam segregari *solere, & ibidem Tertull. & Epist. 2. ad Donatum tradit B. Cyprianus, de quo videat ibi Lector Adnot. nostras num. 23. & infrà quoque, vbi de* Gladiatoribus *agemus nam idipsum in illos competit.*

107. Proinde Tituli.] *Illud:* Tituli *ex MS. adiecimus; nam eodem ordine & de reliquis agit, primùm ab origine, deinde à* Titulis, *ab apparatibus & à locis.*

108. Olympia Ioui quæ sunt Romæ Capitolina.] Hercules, *inquit Plinius lib. 7. cap. 56.* Olympiæ Athleticam *instituit, ab his quòd quinto quoque anno fierent Olympiades, de quibus sic Euseb. in Chronicis: Aeschyli, inquit, Iudicis Athenienſiũ anno 2. prima Olympias acta, qua erat Agon Gymnicus, in quo Chorœbus Heliensis existitit victor. Helij enim agunt quinquennale certamen quatuor annis in medio expletis, in quibus principes annui constituuntur quatuor: quam Olympiadem Iphitus filius Praxonidis siue Hæmonis primus construxit: Idque anno 3. Phaceiæ regis Israël. Cui correspondet illud Pomponij Melæ: In Achaia quondam Pisæ Oenomai Elis, & nomen delubrúmque Olympij Iouis, certamine Gymnico, ipso simulacro quod Phidiæ opus est maximè celebre.*

109. Herculi Nemæa.] Nemæa *inquit Rhenanus in lib. de Cor. milit. celebrabantur in honorem Herculis, qui in* Nemæa *ſylua leonem occidit. Ludi instituti propter Archemorum.*

110. Neptuno Isthmia.] Ludos Gymnicos, *inquit vbi suprà Plinius, in Arcadia Lycaon, funebres Acastus in Iulco, post eum Theseus in* Isthmo. *Hinc & Strabo lib. 8. In* Isthmo (*inquit*) *Neptuni, quem* Isthmium *vocant, templum eminet, piceárum arborum luce circumclusum vbi* ludos Isthmios *decertatos Corinthij celebrare solent. Legimus autem cum MS.* ceteri mortuorum varij agones, *pro eo quod erat*: mortuarij.

111. de sacerdotalibus præsidibus, de Collegiarijs ministris.] *Similiter suprà dixit cap. 7. Quot* colegia, quot sacerdotia, quot officia. *Atqui* Sacerdotum Collegij *meminit Cicero aduers. Verrem, & mox Auctor* Collegij artiũ Musicarum, Minerualium, Apollinarium, & Martialium per duellum per tubam. *Atqui Numa Pompilius plura in ciuitate* (*vt Plutarchus scribit*) Collegia *constituit quæ* per artes singulas *distinxit. Ea L. Iulio & C. Mario Coss. Senatusconsulto sunt sublata, quum aduersus Remp. esse viderentur. Post nouem deinde annos quàm sublata fuerant, P. Clodius* (*vti est apud Pædianum*) *legem tulit de* Collegijs *restituendis, nouisque in ciuitate instituendis. Vnde Cicero:* Collegia (*inquit*) *non solùm quæ Senatus tulerat restituta, sed innumerabilia quædam ex omni fæce vrbis ac seruitio concitata; idque ad varios Deorum honores. De hinc Iulius Cæsar* (*Suetonio teste cap. 42.*) *cuncta* Collegia *præter antiquitus constituta detraxit. Quod ipsum testatur etiam in Octauij cap. 31. idem. refert in Claud. c. 21 quod in cooptandis per* Collegia sacerdotibus, *neminem nisi iuratus nominauit.*

112. vt stadio Circum æmulentur.] στάδιον *iuxta Gell. lib. 1. cap. 1.* ἀπὸ τῆς στάσεως *id est à statione, quòd Hercules eo spatio vno spiritu confecto, constitisset. Institutum quippè ab Hercule* Stadium *tradunt, eúmque pedibus suis metatum esse id* Stadium, *quod est Pisis apud Iouem Olympicum, fecisséque longum pedes sexcentos. Atqui Domitianus Romæ inter cetera etiam* Stadium *exstruxit. Hinc Iulio Firmo Stadiodromus, qui* stadium *præcurrit; item & Plinio lib. 34. cap. 8. Leontius* (*inquit*) *fecit* Stadiodromum *Astylon, qui Olympiæ ostenditur. Neque enim Astylos, loci ipsius nomen, vt quidam volunt, sed Athletæ. Legimus vero cum MS.* & ipsum eius idoli, *ex quo adiecimus*; eius.

113. Sed & Gymnicas artes Castorum, &c. disciplinæ prodiderunt.] *Sic iterum cum Gagnæo, pro eo quòd irrepserat* Gymnicæ. Gymnicus *autem ludus* (*inquit Isidor. vbi suprà cap. 17. 18. 19. 20. 21. 22. & 23.*) *est velocitatis aut virium gloria. Antea certantes cincti erant ne nudarentur: pòst relaxato cingulo repentè postratus & exanimatus est quidam cursor, quare ex consilij decreto tunc* Archon, *id est Xystarches, Hippomenes, vt nudi deinceps omnes exercitarentur, permisit. Ex illo* γυμνικὸς *dictus est* (*sic enim legendum ibi censeo non* gymnasium, *de quo priùs egerat*) *quod iuuenes nudi exerceantur in campo, vbi sola tantùm pudenda operiantur. Genera autem* Gymnicorum *quinque, Saltus, cursus, iactus, virtus, atque luctatio. Atqui teste Plinio lib. 7. cap. 56. ludos* Gymnicos *instituit in Arcadia Lycaon.*

Cap. xii.

114. Supereſt illius insigniſſ. ſpectaculi acceptiſſ. recognitio. Munus, &c.] *Etiam hic priorem titulum restituimus, at in marginem reiecimus istum* De Munere. *Quod ipsum ita pulchrè quod sit explicat, vt commentario magno non sit opus, vti etiam adtigimus epist. 2. B. Cyprian. ad Donatum, num. 27. ad illud: Et spectaculi licet pretium largior* Muneris *apparatus amplificet. Eodem pertinent phrases Iurisconsultorum,* Munus dare, *l. Mortuo. &* Munus edere, *l. Charidemus. De pollicit. Quod autem Auctor hic & Apolog. cap. 4. non vno in loco Cicero simpliciter* Munus, *Sueton. in Cæsar. cap. 39.* Munus gladiatorium *dixit.* Munerarium *autem* (*inquit Quintilian. l. 8. cap. 3.*) *Augustus primus dixit: eodem appellat nomine & Suetonius Domitianum cap. 10. cùm ferarum spectaculum seu Gladiatorum ludum exhiberet. Cuiusmodi, quando, & à quibus exhibiti sint ludi, mox dicemus latiùs. suprà etiam aliquot adnotauimus n. 77. 98. & 101. Atqui B. quoque Irenæus*

lib. adu. hæres. 1. cap. 1. hæreticis inter cetera impingit, quòd non abstinerent, quod est apud Deum & homines odiosum (sic enim lego pro: ocioſum) Muneris homicidiale ſpectaculum.

115. quoniam officium etiam Muneris nomen eſt.] *Huc pertinet quod Veteres* Officium munúſque *ferè coniungere ſolebant. Hinc Cicero lib. 1. de Diuin.* Officium & munus *oculorum, & lib. 4. de Finibus:* Officium munúſque *ſapientiæ, quamquam interim Auctor* Officium *accipere magis videatur pro* Officio mortuorum, *quod* poſtremum officium *Tacito lib. 5. & Q. Curtio lib. 3. dicitur.*

116. captiuos vel malo ingenio ſeruos mercati in exequiis immolabant.] *Habet idipſum Alexander ab Alexandro Genial. dierum lib. 6. addens apud Athenienſes Vſum obtinuiſſe, vt Imperatore Vita functo duodecim captiui ad ſepulchrum iugulati vnà tumulentur.*

117. edicto Inferiarum die apud tumulos erogabant.] Inferiæ (*inquit Feſtus*) *ſacrificia quæ diis Manibus inferebant. Facit autem pro Auctore illud Virgilij* 10. *Æneid.*

Viuentes rapit *inferias* quos immolet vmbris.

Atqui etiam huius ſecundò introductæ conſuetudinis meminit Alexander ab Alexandro, adiiciens ad id certamen, non modò Gladiatores à Laniſtis eruditos prodiiſſe, ſed & à Nerone exhibitos ad ferrum Senatores CCCC. *& Equites* DC. *Et Domitiani quoque temporibus non modò Nobiles ad virtutis ſpecimen oſtendendum, in arenam prodiiſſe, ſed & mulierum pugnas illum commiſiſſe, donec cautum fuit, ne Equites Romani Ludo arenæ polluerentur. Primùm autem & Iunium Brutum, in honorem patriæ munus edidiſſe Gladiatorium teſtis eſt Liuius in Perioche. Legimus autem ex MS. cod.* quia ferrum voluptati ſatis non faciebat, *pro eo quod erat:* feratum voluptati ſatis non fiebat; *alioqui enim repetitio fieret ſuperuacanea in eo quod ſubiungitur.*

118. niſi & feris humana corpora diſſiparentur.] *Valerius Max. lib. 2. tradit Appium Claudium & Fuluium Coſſ. primos in foro Boario Gladiatores cum feris commiſiſſe. De hoc in hæc verba Iſid. vbi ſuprà cap. 58.* Ferarum pugna *erat, miſſas beſtias iuuenes excipere, & pugnare aduerſus eas, vltroneo funere certare, non crimine, ſed furore.*

119. Quod ergo mortuis litabatur, vtique parentationi deputabatur.] *Alludere videtur ad illud Ciceronis pro L. Flacco.* Litemus *igitur Lentulo,* parentemus *Cethego.* Parentare *enim primùm accipiebatur pro parentibus iuſta celebrare, deinde & ad alios tranſlatum. Ad inſtitutum autem noſtrum pertinet illud Senecæ epiſt.* 123. Mortuis *certè viui* parentantur.

120. Quæſturas dico.] *De* Quæſtoribus *aliquid diximus in epiſt. 2. ad Donatum B. Cypr. num. 42. Atqui huc pertinet quod habet vbi ſuprà Alex. ab Alex. Quum antea* Gladiatorij Ludi *Imperatorum* munus *forent, Claudius princeps vt pecunia* Quæſtorum *fieret, cauit edicto.*

121. & Magiſtratus.] Magiſtratus (*teſte Feſto*) *qui per imperia potentiores ſunt quàm priuati. Hac itaque appellatione intelligit Auctor* Ædilitatem, Prætutam, Conſulatum *ac* Dictaturam. *Nam apud Plinium lib. 8. hiſt. natur. legitur, in* Ædilitate Curuli *Claudij Pulcri primùm Romæ pugnaſſe Elephantos, deinde & Lucullorum, cap. 7. Leonum plurium pugnam Romæ primùm edidiſſe Q. Scæuolam P. filium, cap. 16. M. Scaurum* 150. *Pantheras & 5. Crocodilos, cap. 17. & 26. Domitium denique Ænobarbum Vrſos Numidicos* 100. *& totidem venatores Æthiopas, cap. 36. In* Prætura *verò centum iubatorum Leonum pugnam primum omnium L. Syllam, qui poſtea Dictator fuit, cap. 16. In* Conſulatu *Pompeij altero Elephantos* 20. *& Leones* 60. *Cæſaris Dictatoris tertio Elephantos etiam* 20. *ac Leones* 400. *cap. 7. & 16. Denique Dictatoris Cæſaris Ludis Circenſibus primùm viſam Camelopardalim, cap. 18.*

122. Flaminia & ſacerdotia.] *Fortaſſis ob* Flamines *&* ſacerdotes, *qui Munerum editionem præter morem vſurparent, Tiberio imperante, cautum fuit (vti ſcribit Alexander vbi ſuprà) ne quis* Gladiatorum munus *daret, cui minus quadringentis millibus cenſus eſſet.*

123. quòd purpuræ, quòd faſciæ, quòd vittæ, quòd coronæ.] *Ita omnino lego, pro eo quod irrepſerat corruptiſſ.* faſces, *neque enim* faſces *in Gladiatorio munere vſurpabantur, ſed* faſciæ. *Vide autem de* purpuris *&* vittis *Adnotat. noſtras ad cap. 15. Apolog. nu. 231. De* coronis *vero, quarum hoc lib. frequentiſſ. mentio, l. de Cor. milit. penè integrum, & ibidem de tæniis, ſeu faſciis, cap. 18.*

124. conciones & edicta.] *Similiter loquitur Liu. lib. 2.* Concione (*inquit*) edicto *fecit fidem, ne quis ciuem Romanum vinctum aut clauſum teneret. Videntur itaque ante editionem Muneris Gladiatorij aut inter ſacrificandum, aut paulò pòſt, variæ fuiſſe vſurpatæ* conciones & edicta (*vt cum Tacito loquar*) *in populum; quæ plerumque etiam edicebantur contra Chriſtianos, vti infrà latiùs cap. 23.*

125. & pultes pridianæ.] Pultium *& liborum ſolitos Deorum victus irridet Arnob. lib. 7. dicens ſe opinari propterea illis vino opus eſſe in ſacrificiis, quo putrefiat faciliùs, & percoquatur cibus. Et multo antè eodem lib. Quid fritilla (ſic enim lego à frit, pro* fitilla) quid frumen; *quid gratilla, catumeum, conſpolium, cunibala, ex quibus duo quæ priora ſunt,* pultium *nomina, ſed genere & qualitate diuerſa, ſeries verò quæ ſequitur liborum ſignificantias continet.*

126. Amphitheatrum.] Amphitheatrum (*inquit Iſidorus, vbi ſuprà, cap. 52.*) *locus eſt ſpectaculi, vbi pugnant Gladiatores, ita dictum, quòd ex duobus theatris ſit factum: nam rotundum eſt, theatrum verò ſemi circuli figuram habet. Huc pertinet illud Suetonij in Neron. Hos Ludos ſpectauit è Proſcenij faſtigio munere quod in Amphitheatro dedit. Addit Caſſiodorus Var. l. 5. epiſt. Theodorici Regis ad Maximum: Oui ſpecie, ſic enim caſtigo, eius arenam concludens.*

127. Capitolium omnium dæmonum templum eſt.] Capitolium *non modò Romæ, ſed & aliis in locis atque ciuitatibus erectum fuiſſe ex Sidonio patet, qui & Narbonenſis, & Rauennatis, & Toloſani* Capitolij *meminit, in Vitis ſanctorum Apollinaris & Saturnini; atque adeò & Carthagini fuiſſe* Capitolium *patet ex Cypriani Epiſt. 55. & lib. de Lapſis. Atqui de Romano* Capitolio *clariſs. omnium ſcribit Arnobius adu. Gentes lib. 4. Nónne, inquit, vides in* Capitoliis *omnibus virginales eſſe ſpecies Mineruarum? & lib. 6. Regnatoris, inquit, in populi* Capitolio *quis eſt hominum qui ignoret, Toli eſſe ſepulcrum Vulcentani? Quis eſt, inquam, qui non ſciat, ex fundaminum ſedibus caput hominis euolutum, non ante plurimum temporis, aut ſolum ſine partibus ceteris, hoc enim quidam ferunt, aut cum membris omnibus humationis officia ſortitum? Quod ſi planum fieri teſtimoniis poſtulatis Auctorum; Sammonicus, Granius, Valerianus vobis & Fabius indicabunt, cuius Tolus filius fuerit, gentis & nationis cuius, vt à germani ſeruulo vita fuerit ſpoliatus & lumine, quid de ſuis commeruerit ciuibus, vt ei ſit abnegata telluris patriæ ſepultura. Condiſcetis etiam, quamuis nolle iſtud publicare ſe fingant, quid ſit capite reſecto factum, vel in qua parte fuerit curioſa obſcuritate concluſum, vt immobilis videlicet atque fixa obſignati ominis perpetuitas ſtaret. Quod quum opprimi par eſſet, & vetuſtatis obliteratione celari, compoſitio nominis iecit in medium, & cum ſuis cauſis per data ſibi tempora inextinguibili fecit teſtificatione procedere; nec erubuit ciuitas maxima & numinum cunctorum cultrix, cùm vocabulum templo daret, ex Toli capite* Capitolium *quàm ex nomine Iouis nuncupare.*

128. Martem & Dianam, &c.] *Vtrumque Ludum intelligit, opinor, tum eum qui per ſolos Gladiatores* Marti, *tum eum qui cum feris fiebat* Dianæ *conſecratis: Dianæ, inquam, Scythicæ, vti tradit Theodoricus Rex epiſt. ad Maximum, Variarum Caſſiodorus lib. 5.*

CAP. XIII.

129. Satis, opinor, impleuimus ordinem, &c.] *Titulum huic capiti dedimus* Præcedentium Epilogus; *quo nempè concluditur ab omnium 4. generum ſpectaculis, tanquam ab idololatria abſtinendum.*

130. in conſecrationibus idolorum ſiue mortuorum, ſiue

siue (vt putant) Deorum.] *Vide Adnot. in Apolog. cap. 12. num. 176. De* consecrationis *ritu, & quòd Dij non sint, sed homines mortui, integris duobus capitibus tractat Auctor eiusdem Apolog. cap. 10. & 11. De* idolis *etiam, quòd nihil sint, libro sequenti de Idololatria.*

131. de parentato edimus.] *De abusu obsoniorum* parentantium *ad busta, vide Adnot. nostras suprà ad lib. de Testim. animæ, cap. 4. num. 20.*

132. ab idolothytis & necrothytis voluptatibus.] *Quemadmodum* εἰδωλόθυτα *in scripturis sacris appellantur quæ idolis immolantur, ita & eadem derivatione dixit Auctor* νεκρόθυτα, *mortuis immolata.*

Cap xiiii.

133. Nunc interposito nosse de idololatria, &c.] *Capitis huius titulus à nobis attributus est:* Quòd coucupiscentiæ nomine interdicantur Spectacula. *Legimus autem omninò:* nosse de idololatria, *ac si dicat: Postquam* interposuimus notitiam de idololatria, *quòd nempè ad* idololatriam *pertineant spectacula. Et mox cum MS.* quasi parum etiam de spectaculis pronuncietur, *pro:* de litteris.

134. cùm concupiscentiæ sæculi damnantur, &c.] *Alludere videtur ad illud 1. Ioan. 2. Omne quod est in sæculo, concupiscentia carnis est, & concupiscentia oculorum, & superbia vitæ, quæ non est ex patre, sed ex sæculo est, & sæculum transit, & concupiscentia eius.*

135. nominatæ concupiscentiæ.] *MS.* nomina concupiscentiæ. *sed neutrum satisfacit; integra periodus hæc aut mutila est, aut corrupta.*

Cap. xv.

136. Viderit ergo, vt diximus, principalis titulus idolatriæ, &c.] *Caput hoc inscripsimus:* De furore, bile, ira, & dolore. *Porrò etiam hìc corruptus est locus, cui sine MS. codicum plurium ope mederi non potuimus.*

137, Deus præcepit Spiritum sanctum, &c. tranquillitate, &c. tractare, &c.] *Alludit haud dubiè ad illud Ephes. 4. Nolite contristare* spiritum sanctum *Dei, in quo signati estis, in die redemptionis. Omnis amaritudo, & ira, & indignatio, & clamor, & blasphemia tollatur à vobis cum omni malitia; indicans per posteriora illa verba explicari præcedentia.*

138. & dolor.] *Insigne huius rei exemplum recitat Plinius lib. 8. cap. 7. Vniuersi, inquit, Pompeiani elephanti eruptionem tentauere, non sine vexatione populi, circundati clostris ferreis. Sed amissa fugæ spe misericordiam vulgi inenarrabili habitu quærentes, supplicauere, quadam sese lamentatione complorantes.* Tanto populi dolore, *vt oblitus Imperatoris, ac munificentiæ honori suo exquisitæ, flens vniuersus consurgeret,* diráque *Pompeio quas ille mox luit,* pœnas *imprecaretur. Atqui siue legas* immobilis animi, *cum excusis, siue:* immobili animo *cum MS. perinde est.*

139. Ipsi casus incitamenta sunt adfectus.] *Huius quoque experientiam videre est apud D. Augustin. Confess. lib. 6. cap. 8. de Alypio. Quum, inquit, auersaretur & detestaretur talia, quidam eius amici & condiscipuli, cùm fortè de prandio redeuntibus obuius esset, recusantem vehementer & resistentem, familiari violentia* duxerunt in Amphitheatrum, crudelium & funestorum Ludorum diebus, *hæc dicentem: Si corpus meum in illum locum trahitur, & ibi constituitur, numquid & animum & oculos meos in illa spectacula potestis intendere? Adero itaque absens, & sic & vos & illa superbo. Quibus auditis illi nihilosecius eum abduxerunt secum, id ipsum explorare cupientes, vtrum posset efficere: Quò vbi ventum est, &* sedibus quibus potuerunt locati sunt, *feruebant omnia* immanissimis voluptatibus. *Ille clausis foribus oculorum, interdicit animo, ne in tanta mala procederet; atque vtinam & aures obturasset. Nam quodam* pugnæ casu, *quum ingens clamor populi totius vehementer eum pulsasset, curiositate victus, & quasi paratus quicquid illud esset, etiam visum contemnere & vincere, aperuit oculos. Et percussus est grauiore vulnere in anima, quàm ille in corpore quem videre concupiuit, ceciditque miserabilius, quàm ille quo cadente factus est clamor. Porrò post aliquot lineas, pro eo quod excusi legunt:* nisi & talia facientibus non conferamur, *MS.* factitantibus. *eligat alterutrum Lector.*

Cap. xvi.

140. Quum ergo furor interdicitur nobis, &c.] *Huic capiti titulum dedimus:* De furoribus Circi. *In quo imitatur illum B. Cypr. locis suprà citatis, præterquàm quòd hìc pulcherrimè explicat morem Sponsionum in populo committendorum Gladiatorum, iuxta sortes in vrna volutatas, & similia, de quibus mox latiùs.*

141. iam de sponsionibus concitatum.] Sponsiones (*inquit Turnebus Aduers. lib. 8. cap. 4.*) *intelligit depositis pignoribus aut pecunia de alicuius Gladiatoris victoria factis. Eodem pertinet illud Martialis:*

Sed cum *sponsio* fabulæque lassæ
De scarpo fuerint & incitato.

142. Tardus est illi Prætor, &c.] *Eodem istud pertinet cum eo quod mox sequitur,* Dehinc ad signum anxij pendent. *Nam* Prætor (*vti adnotat Turnebus lib. Aduers. 18. cap. 33.*) signum quadrigis mittebat, *vt è carceribus exirent.* Missus *autem seu emissio quadrigarum sorte mittebatur, &* Prætor *qui Ludis præerat, ex vrna eas educebat; hoc est enim quod habet Auctor:* Semper oculi in vrna eius cum sortibus volutantur. *Hæc ille. His adde quod adnotat Politianus, agens de Ludis sæcularibus in suis Miscellaneis: Centum* missus *solere fieri in Circensibus; proinde Domitiani Ludis, quo facilius totidem peragerentur, singulos à septenis spatiis ad quina ab eo fuisse correptos. Deinde alludit huc haud dubiè Auctor suprà lib. de Pallio cap. 1. his verbis:* At quum sæcularium sortium variauit vrna, *vbi aliquid de eo more* sortium in vrnam *mittendorum diximus num. 9. Certè etiam in Scenicis spectaculis sorte emitti solere citharœdos, patet ex illo Suet. de Nerone cap. 21. Nomen suum, inquit, in albo professentium citharœdorum iussit adscribi, sorticulâque in vrnam demissa cum ceteris, intrauit ordine suo.*

143. Misit dicunt, &c. non vident missum quid sit, Mappam putant.] Mappam, *inquit Quintil. lib. 1. cap. 9. vsitatum nomen Circo, Pœni sibi vendicant. Super quo loco intelligit interpres* Mappam *victori Aurigæ à Prætore mitti solitam. Verùm magis placet Budæi sententia, qui tradit signum fuisse committendorum aurigarum, quam sequitur & Turnebus vbi suprà, eo quòd sequatur:* Ex eo itur in furias & animos & discordias, &c. Odij etiam suffragia. *Si enim* mappa *victoriæ signum erat post brauium seu coronam datam, frustrà fiebant suffragia. Confirmatur idipsum ex Suetonio, qui de Nerone cap. 22. ita scribit: Vniuersorum, inquit, se oculis in Circo Maximo præbuit, aliquo liberto mittente* mappam, *vnde magistratus solent. In qua sententia Cassiodorum fuisse adnotat in Suetonium Sabellicus, allegans ibidem similes locos, Martialis lib. 12.*

Cretatam Prætor quum vellet mittere *mappam,*
Ptætori *mappam* surripit Hermogenes.

& Iuuenalis Satyr. 22.

Interea Megalesiacæ spectacula *mappæ.*

Certè nostram sententiam veriorem esse conuincit dictus Cassiodorus Variarum lib. 3. epist. 51. suprà citata ad Faustum Præpositum: Mappa, *inquit,* quæ signum dare solet Circensibus, *tali casu fluxit in morem. Quum Nero prandium protenderet, & celeritatem, vt assolet, auidus spectandi populus flagitaret, ille* mappam, *qua tergendis manibus vtebatur, iussit abyci per fenestram, vt libertatem daret certaminis postulati. Hinc tractum est,* vt ostensa Mappa certa videatur esse promissio Circensium futurorum. *Atqui inde Prouerbium ortum indicat Auctor lib. adu. Valent. infrà Tomo sequenti:* Sed, *inquit,* mappa, quod aiunt, missa. *Vbi postmodum eadem multa apud Rhenanum reperi. Atqui illud:* sed est diaboli ab alto

præcipitati figura, *etiam confirmat noſtram ſententiam, eo quòd poſt* mappam miſſam *incipiant diaboli inſtinctu furiæ & diſcordiæ, &c. Eſt autem Tertullianicum illud:* quam ſine cauſſa odiſſe, *pro:* potius quàm.

144. vbi ne Principibus quidem ſuis aut ciuibus parcunt.] *Præterquàm quòd ſuprà eius rei exemplum poſuimus, certè idipſum habet ſuprà Auctor ſui Apolog. cap.* 35. Ipſos (*inquit*) Quirites, ipſam vernaculam ſeptem collium plebem conuenio, an alicui Cæſari ſuo parcat illa lingua Romana? Teſtis eſt Tiberis & ſcholæ beſtiarum. *Huc pertinet illud Suetonij in Domitiano: Patremfamiliàs quod Thracem Myrmilloni parem, munerario (Imperatori nempè) imparem dixerat, detractum è ſpectaculis in harenam, canibus obiecit cum hoc titulo: Impiè locutus Parmularius. Quare & has iniurias Theodoricus Rex epiſt.* 27. 30. 31. *&* 32. *lib.* 1. *Variarum Caſſiodori edicto vetuit. Atque ideò (inquit epiſt.* 30.) *Edictali programmate definimus, vt ſi atroces iniurias in quempiam Senatorum vox iniuſta ſcripſerit, nouerit ſe à Præfecto Vrbis legibus audiendum, &c. ne prolixiores ſimus. Idipſum de Scena ibidem ſubiungens, quamquam paulo obſcurius, clariùs autem B. Auguſt. de Comœdia, & Ciceronis lib.* 4. *de Republica, mentionem faciens de lege* XII. *Tabul. contraria lib.* 2. *de Ciuit. Dei, cap.* 9. *&* 12.

145. aliubi.] *MS. & Gagnæus:* alicubi. *Verùm illud placet: nam ſimiliter Plinius lib.* II. *cap.* 14. Aliubi (*inquit*) *fauicera ſpectabiles gignuntur, vt in Peligno, Sicilia;* aliubi *mellis copia, vt in Creta, Cypro, Africa,* aliubi *magnitudine, vt in Septentrionalibus.*

Cap. XVII.

146. Similiter impudicitiam omnem amoliri iubemur.] *Dedimus huic titulum capiti:* De Theatri impudicitia. *In quo illum diſertis verbis imitantur B. Cypr. epiſt.* 2. *& lib. de Spectaculis, cap.* 5. *Lactantius lib.* 6. *cap.* 20. *& Auguſt. lib.* 2. *de Ciuitate Dei cap.* 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. *&* 13. *Alludit autem hìc Auctor ad illud Marci* 7. *de quo reliqua citat ſub finem huius capitis: Quæ de homine exeunt, illa communicant hominem. Ab intus enim de corde hominum malæ cogitationes procedunt, adulteria, fornicationes, &c.* impudicitiæ, &c. *Omnia hæc ab intus procedunt, & communicant hominem. Fortaſis & ad illud Roman.* 13. *Non in cubilibus &* impudicitiis.

147. Atellanus geſticulator.] *Ita omnino legendum cum Latinio, pro:* geſticulatur. Atella *Ptolomæo & Stephano oppidum Oſcorum, vbi grande & egregium Amphitheatrum; hinc* Atellani ludi, *Liuio teſte lib.* 7. *quod genus ludorum (inquit ille) ab Oſcis acceptum tenuit iuuentus, nec ab hiſtrionibus pollui paſſa eſt.*

148. quam Mimus etiam per mulieres repræſentat.] *Ita omninò legendum, pro eo quod antea corruptiſſ.* minus. *nam ijſdem pene verbis & B. Cyprian. epiſt.* 2. *& Lact. & Auguſt. de* Mimis *loquuntur, de quibus aliquid diximus ad dictam Cyprian. epiſt. num.* 30. *Alludit huc etiam Iſidorus, quum dicit:* Theatrum *etiam lupanar vocatum & proſtibulum, eo quòd poſt ludos exactos meretrices ibi proſternerentur. Quod ipſum iam diu antea reprehendit Chryſoſt. hom.* 6. *in Matth.*

149. Quam denique Pantomimus.] *Similiter diſtinguit Arnobius lib.* 4. *Quid* Pantomimi *veſtri, quid Hiſtriones, quid illa* Mimorum *atque exoleti generis multitudo? Dicebatur autem* Pantomimus *tamquam perſonarum omnium imitator effictórque. Hinc Caſſiodorus vbi ſuprà lib. Variar.* 4. *epiſt. vlt.* Pantomimo (*inquit*) *à multifaria imitatione nomen eſt. Idem corpus Herculem deſignat & Venerem (cui ſimilia Auctor Apolog. cap.* 19.) *fœminam præſentat & marem, Regem facit & militem, ſenem reddit & iuuenem, vt in vno credas eſſe multos, tam varia imitatione diſcretos.*

150. Stipes, elogium.] *Alludere videtur ad ludos Scenicos Matris Deûm Cybeles, de quibus potiſſ. Auguſt. valdè obſcœnis; nam edicto cauebantur (vti adnotauit Alexand. ab Alex. vbi ſuprà.) Præter Idææ matris familiàs, eáſque iuſtis diebus ne quis ſtipem cogito. Quæ ipſa de re plura videat Lector in Apolog. cap.* 13. *nu.* 195. *&* 42. *cap. num.* 555. *De* elogio *verò lib. ad Scapulam cap.* 4. *num.* 26.

151. cùm ſpititui appareant aures & oculi.] *Similiter dixit lib. de Reſurr. carnis:* apparere animæ, *ſuper quo loco Rhenanus:* Apparere (*inquit*) *eſt miniſtrare, famulari, inſeruire. Et eſt, vt Aſconius docet, minoris ad maiorem. Vnde &* Apparitores *dicti viatores, qui iudicibus præſto ſunt, & iuſſa, nutúſque eorum expectant. Quo ſenſu & hìc accipi patet vel ex eo quod de iiſdem oculis & auribus ſubiungitur:* cuius apparitores inquinantur. *Eodem etiam ſignificatu dixit Auctor lib. de Præſcr. adu. hæreſ.* & apparitio deuota.

Cap. XVIII.

152. Sin & doctrinam ſæcularis litteraturæ.] *Inſcripſimus hoc caput,* De ſtadij & palæſtricæ vanitatibus. *In quo imitatur Auctorem B. Cyprian. lib. de Spectac. cap.* 7. *& Lactantius vbi ſuprà, ac Arnob. lib.* 7. *Alludit autem ad illud* 1. *Cor.* 3. *Sapientia huius ſæculi ſtultitia eſt apud Deum.*

153. luſoriam vel Agoniſticam ſcenam.] *Quamquam prima facie pertinere iſtud adhuc videatur ad Theatrum, certè & in Olympijs, ac quinquennium certaminibus quæ in ſtadio fiebant, more Græcorum (quò pertinet illud propter Græciæ ocium) cæperunt tandem etiam Comœdiæ & Tragœdiæ celebrari. Quod imprimis indicat illud B. Cyprian. lib. de Spectac. cap.* 2. *Græca illa certamina, vel in cantibus, vel in fidibus, vel in vocibus, vel in viribus, præſides ſuos habent diuerſa dæmonia: atque adeò etiam Comicas & inutiles curas, & Tragicæ vocis inſanias cap.* 6. *inter Græciæ oblectamenta recenſet. Deinde Alexand. ab Alex. vbi ſuprà: Fuit præterea, inquit, quinquennale ludicrum, in quo tam verſu quàm proſa oratione Græcè Latinéque (in ſecularem, de qua hìc Auctor,* litteraturam) *tum Muſica per citharœdos & cithariſtas, tum Gymnicis ludis certabatur. Quos Nero Cæſar primus ad morem Græci certaminis ex Græcia Romam deduxiſſe, Iouique Capitolino dicaſſe, atque ſingulis quinquenniis magno animorum certamine celebraſſe legitur apud Suetonium, iam intermiſſos ducentis annis à Lucij Memmij triumpho, qui primus hoc Spectaculi genus in Vrbe præſtitit. C. Caligula verò horum inſtar, miſcellos Lugduni fecit, Græciæ Latinæque facundiæ experimento; in quo lege ſancitum erat, vt victi victoribus hoc præmij darent, vt ipſorum laudes tamquam obnoxij carmine celebrarent. Poſtea à Domitiano triplex inſtitutum ferunt eidem Capitolino Ioui, Muſicum, Equeſtre, & Gymnicum, in quo Publius Mimographus palmam tuliſſe fertur.*

154. Quòd ſi & ſtadium contendas in ſcripturis nominari.] *Hunc locum imitatur B. Cyprian. lib. de Spectac. cap.* 2. *De* ſtadiis, *inquit, Apoſtolus ſumit exempla; coronæ quoque collocat præmia. Cur ergo hominifideli Chriſtiano non liceat ſpectare, quod licuit diuinis litteris ſcribere? Reſpondet autem: Argumentum eſt excitandæ virtutis, non permiſſio ſiue libertas ſpectaculorum. Alludit vterque ad illud* 1. *Cor.* 9. *Neſcitis quòd ij qui in* ſtadio *currunt, omnes quidem currunt; ſed vnus accipit brauium? Omnis autem qui in agone contendit, ab omnibus ſe abſtinet; & illi quidem vt corruptibilem coronam accipiant, nos autem incorruptam.*

155. Non probabis vſquã vanos curſus & iaculatus, &c.] *Huc pertinet illud Iſidori libri ſæpedicti cap.* 26. Agonum *genera, immenſitas* virium, curſus *celeritas, ſagittandi peritia, ſtandi patientia, ad citharam quoque vel tibias incedendi modus; de moribus quoque, de forma, de cantandi modulatione, terreſtris quoque & nauali prælij perpetiendorúmque ſuppliciorum certamina.*

156. vt plaſticam Dei ſupergreſſæ propter ocium Græciæ altiles homines oderis.] *Si hoc modo legatur, conſtabit aliquis ſenſus; alioqui Hyperbaton eſt, ſi legatur* ſupergreſſæ propter Græciæ ocium. *De* Plaſtica *infrà lib. de Cultu fœmin. Porrò* altiles homines *pulcherrima metaphora vocat*

vocat Athletas, qui ad instar altilium, *id est animantium, quæ inclusa aluntur vt pinguesiant, saginabantur. De quibus in hæc verba B. Cyprianus epist. 2. ad Donatum Impletur in succum cibis fortioribus corpus, & aruinæ toris membrorum moles robusta pinguescit, vt saginatus in pœnam cariùs pereat. Alebantur autem & instituebantur Rauennæ Gladiatores à lanistis, Strabone teste.*

157. Et Palæstrica diaboli negotium est, &c.] Palæstram (*inquit Isidorus vbi suprà capite 24.*) *vel ἀπὸ τῆς πάλης (sic enim suppleo quod desiderabatur) id est, à luctatione, vel ἀπὸ τῦ πάλλειν, id est à motu ruinæ fortis, nominatam dicunt, scilicet quòd in luctando, cùm medios arripiant, ferè quatiant, idque apud Græcos πάλλειν vocatur. Et rectè quidem ille, non secus atque alij qui deriuant ἀπὸ τῦ πάλλειν, id est à motu vrnæ, eo quòd ducta sorte luctabantur. Nam πάλλειν & vibrare, & concutere, & sortiri significat. Addit ibidem: Quosdam opinari artem luctandi Vrsorum contentione monstratam; namque inter cæteras feras eos solos & erigi congressos, & subsidere celeriter ac reuerti; ac modo manibus tentare inuicem, modò complexu abigere (seu potius, vti lego, subigere) sese more luctantium, dicunt.*

158. Primos homines diabolus elisit, &c.] *Metaphoricè istud adaptat ad lapsum* primi hominis, *instinctu* diaboli *in forma colubri seu serpentis, Gen. 3. ad quod Auctor potius referre videtur luctæ originem. Quod verò* Christiano nullus coronarum vsus, *latiss. tractat integro libro de Corona militis.*

Cap. xix.

159. Exspectabimus nunc, vt & Amphitheatri repudium de scripturis petamus.] *Dedimus titulum huic capiti* : De Amphitheatri sæuitia. *Imitantur autem auctorem B. Cyprian. & Lactantius locis sæpè citatis, ac Arnobius libro 2. verbis initio huius libri citatis, & Theodoricus Rex epist. 42. ad Maximum libro 5. Variarum Cassiodori, vbi diuersissima hominum cum feris certamina quasi ad oculum verbis aliquanto obscurioribus depingit, quò Lectorem compendij gratia remittimus. Idem epist. 49. libro 3. meminit ruinarum* Amphitheatri *Catanensis, vnde patet etiam in alijs ciuitatibus erecta fuisse. Suetonius verò in Augusto capite* 29. Theatrum *scribit exstructum à Cornelio Balbo*, Amphitheatrum *à Statilio Tauro. Fuisse & ligneum* Amphitheatrum *erectum, testis est Suetonius in Nero. capite* 12. Amphitheatrum *autem maius Augustus destinauit, Vespasianus exstruxit, Titus dedicauit.*

160. Si sæuitiam, si impietatem, si feritatem permissam nobis, &c.] *Alludit ad scripturas interdicentes* sæuitiam, impietatem, feritatem. *Quales sunt imprimis illa Genes. 9. Qui effuderit sanguinem hominis, pro sanguine hominis eius effundetur. Deinde præceptum Decalogi Exodi 20. Non occides: illique correspondet sermo Domini in monte, Matth. 6. & complures alij. Lego autem paulopòst*; Et tamen innocens de supplicio alterius lætari non potest, *pro eo quod irrepserat citra editionem Gagnæi* : nocentes &. non oportet, *eo quod sequatur* cùm magis competat innocenti.

161. vt tam crudeliter impendatur.] Impendi *hîc accipit Auctor pro* : morte consumi.

162. Certè quidem Gladiatores innocentes in Ludum veniunt, &c.] *Fisdem penè verbis hæc repetuntur ab Auctoribus initio huius capitis allegatis, & ipso Tertulliano suprà libro ad Martyras* Gladiatorum *autem genera plura ex Rhenano libro ad Martyras recensuimus in dictam 2. epist. B. Cyprian. ad Donatum numero 22. De Retiarys infrà latius capite 25. Certè initio (vt scribit Senatui Vrbis Romæ Rex Theodoricus, Variarum Cassiodori libro 1. epist. 30.) non erant armata certamina, sed pugnis se quamlibet feruida lacessebat intentio, vnde & Pugna nomen accepit. Postea Belus ferreum gladium primus produxit, à quo & Bellum placuit nuncupari. Consilium atrox, deinde crudele præsidium*, ferina certatio. *Non permittatis igitur à formulis vestris fieri in ciuibus, quod adhuc debet in hostibus accusari.*

Cap. xx.

163. Quàm vana igitur, immo desperata, &c.] *Caput hoc inscripsimus*: Quòd alia sit ratio hominis & Dei in aspectu Spectaculorum. *Est verò Tertullianicum illud*: specialiter vel localiter.

164. suauiludij cuiusdam.] *Eodem modo dixit*: Suauiludios *nostros libro de Coron. militis, quos rectè Rhenanus ibi interpretatur, eos qui ex Christianis Spectaculorum adhuc oblectamentis, seu suauitate ludorum delectabantur. Paulopòst MS. legit*: Planè sol & in cloacam radios suos deflectit; *sed placet magis quod vulgatum est* : radios suos defert. *Lego verò* : Compares homo reum & iudicem, *pro eo quod erat*: Comparas.

165. extra gradus.] *In Circo* gradus *fuisse patet ex Suetonio. Hinc lex illa Othonis, Liuio & Plin. testibus, ne quis nisi cui* 400. *essent sestertia, ex* XIIII. gradibus *spectaret: quam legem Iuliam theatralem alicubi Plinius nuncupat.*

166. & apulias.] *Vox est Græca, composita ex ἀ, ἡ πύλη, quæidem significat quod* extra portas. *Simile Aristophani dicitur στόμα ἀ πύλωτον, pro effrenato ore, ac si dicas sine foribus. Sin maius* extra columnas, *quum πύλη etiam columnam significet vt alludat ad Circum. Si* apeleas *legeretur, posset intelligi de locis à Sole remotis, voce composita ab ἀπὸ & ἥλιος. Denique eodem pertinet, quod confuss. ac solutiss. spectandi morem correxerit Augustus, vt primus subselliorum ordo vacaret Senatoribus, Legati in secundo subsellio collocarentur. Militem etiam secreuit à populo: maritis è plebè proprios ordines adsignauit: prætextatis caueam suam proximam pædagogis: fœminis, ne Gladiatores quidem nisi ex superiori aliquo loco spectare concessit. Solis Vestalibus locum in Theatro separatum contra Prætoris tribunal dedit, vti patet ex Suetonij Octauio capite 41. 42. & 43. Item quòd Nero Cæsar Circensibus Equiti loca secreta à ceteris tribuisse legitur apud Sueton. capite* 11. *Hinc confirmatur mea coniectura libri ad Scapulam, quòd subinde Auctor ex duabus vocibus Græcis vnam nouam componat, vbi tractauimus illud Euhode procuratorem numero* 34. *capite* 4. *Ut vt sit, confirmatur etiam hinc Metkerchi de pronunt. ling. Græcæ sententia, quòd υ Græcum Latini per V. litteram reddere soleant. Paulopòst legit MS.* quòd verè quidem est, *pro*: quidem & : penes vos veritate defixa sunt, *pro* : penes veritatem Dei fixa *sed placet excusorum codicum lectio.*

Cap. xxi.

167. Ethnici quos penes nulla est veritatis plenitudo, &c.] *Inscriptionē huius capitis dedimus:* Quod Ethnicis alibi sit malum, quod in Spectaculis bonū dicunt. *Porrò qui alibi Latini* Gentes *aut* Gentiles *plerumque, hîc & libro de Resurr. carn.* Ethnici *vocantur secundum Græcos. Si autem vsquam alibi, certè hîc multum valet Sigismundi Gelenij castigatio, vti ex collatione cum editione Gagnæi colligere est.*

168. Gladiatorem ad homicidium flagellis & virgis compellat inuitum.] *Huc imprimis pertinere videtur quod de Cæsare scribit Suetonius capite* 27. *quòd* Gladiatores, *sicubi infestis spectatoribus dimicarent, vt rapiendos reseruandósque mandauit. Certè sentit Auctor* Gladiatores *à lanistis, siquando tardiores essent in pugna*, flagellis compulsos.

169. rudem petat, & pileum præmium conferat.] Rudem petere *dixit eodem significatu, quo Cicero 2. Philip. Tam bonus (inquit) gladiator tam citò* rudem *accepisti, id est, dimissus es à munere: quæ cessatio indicabatur virga* rudi, *quæ dimissu dabatur; vnde & Rudiarij dicti, eo quòd tantum* Rudidibus *batuere (iuxta quod & Turnebus vbi suprà adnotauit) cogerentur. quod confirmat Lampridius in Commodo, quum eum ait* Rudibus *in harena inter cubiculares Gladiatores depugnasse. Porrò de* Pileo *libertatis insigni, vide suprà libro de Patient: cap. 4.*

CAP. XXII.

170. Quid mirum de inæquata iſta hominum, &c. varietate, &c.] *Caput hoc inſcripſimus*: Quòd capitis diminutione damnati fuerint quadrigarij, Scenici, Xyſtici, & harenarij. *Porrò omninò hoc modo legendum, pro eo quod erat corruptiſſ.* Quid mirum, inæquata iſta, &c. varietatem. *Accipitur autem*: inæquata, *pro*: inæquali.

171. Etenim ipſi auctores & adminiſtratores.] *Iterum ex MS. pro eo quod erat mendosè*: actores; *nam agit de* Auctoribus *ſeu datoribus munerum Imperatoribus, quos alij vocabant Munerarios; & inter ceteros Suetonius, loco ſupracitato num.* 144. Adminiſtratores *verò Prætores intelligi conſtat, tum ex c. ſuprà* 16. *tum ex Edicto Prætoris, ad quod mox alludit.*

172. manifeſtè damnant ignominia.] *Eodem pertinet, quod initio capite ſequentis*, eos damnatos *dicit* (*vti caſtigat de quo infrà, Petrus Faber*) in quendam ſcopulum famoſitatis. *Alludit hauddubiè ad Edictum Prætoris* (*quem* Spectaculorum Adminiſtratorem *diximus*) *quod exſtat lib.* 3. *Digeſt. Tit.* 2. *De his qui notantur infamia. l.* 1. *quo inter cetera continetur*: *Infamia notatur, qui artis ludicræ pronunciandive cauſſa in Scenam prodierit. Ad quod Edictum lib.* 6. *ita reſcripſit Vlpianus ibidem l.* 2. §. *vlt. Eos enim qui quæſtus cauſſa in certamina deſcendunt, & omnes propter præmium in Scenam prodeuntes, famoſos eſſe Pegaſius & Nerua filius reſponderunt. Atque adeò etiam intelligi debet locus hic Tertulliani de iis, qui quæſtus gratia in Circum quadrigarij, in Scenam Scenici, in Xyſtum Xyſtici aut in harenam prodibant harenarij. Nam Miniſtros ludorum ſacrorum, qui à quibuſdam etiam appellabantur generali nomine Agitatores, Tymelici, Xyſtici*, ignominioſos *non haberi reſpondiſſe Sabinum & Caſſium idem Vlpianus eodem lib. tradit leg.* 4. *tituli ſupradicti.*

173. & capitis minutione.] *Hæc quoque phraſis Jureconſultorum, apud quos eſt Digeſt. libro* 4. *Tit.* 5. *De capite diminutis. Æquum quum teſte Paulo libro* 2. *ad Sabinum vti illic legitur l. vlt.* Capitis diminutionis *tria ſint genera, maxima, media, minima; tria enim eſſe quæ habemus libertatem, ciuitatem, familiam; quæ quum omnia amittimus, maximam eſſe* capitis diminutionem; *cùm etiam amittimus ciuitatem, mediam; cùm familia tantùm mutatur, minimam: Videtur hic impropriè accipi* capitis minutio *ab Auctore, pro*: *famæ diminutione, atque hinc vocari à Caſſiodoro Variarum libro* 7. *capite* 35. *fama diminuti. Nam neque ciuitate pulſi ſunt niſi ad tempus ab Auguſto* (*vti eſt apud Suetonium Octauij cap.* 41.) *neque in ſeruitutem redacti, Senatu tamen moti & omnibus honoribus, vt ſequitur, quia infames.*

174. arcentes curia, roſtris, Senatu, Equite, ceteriſque honoribus omnibus ſimul ac ornamentis. Quibus quanta peruerſitas.] *ita omninò legendum, pro eo quod erat mendosè*: ac ornamentis quibuſdam. Quanta peruerſitas. *Quòd autem* Senatu *arcerentur, patet ex Suetonio in Cæſare cap.* 39. *Munere* (*inquit*) *in foro dimicauit Æ Calpenus Senator quondam; ac ſi dicat, antea quidem Senator, at nunc minimè. Clarius item ex eiuſdem Octauio capite* 43. *de* Equite. *Ad Scenicas* (*inquit*) *& Gladiatorias operas, & Equitibus Romanis aliquando vſus eſt*; verùm priùs quàm Senatuſconſulto interdiceretur. *Vnde patet ſub Auguſto tale Senatuſconſultum editum, ad quod hauddubiè Auctor alludit. De quo plura apud Petrum Fabrum Præſidem Tholoſatem Semeſtrium libro* 1. *capite* 20. *ſi non fallit memoria. nam nunc ad manum non erat liber. Atqui de* Curia *vide Adnotat. noſtras in Apolog. capite* 39. *numero* 511. *& de* Roſtris *in B. Cypr. ſæpedictam Epiſt.* 2. *numero* 5. *Reliqua notiora ſunt.*

CAP. XXIII.

175. Quum igitur humana recordatio, &c.] *Titulum hinc capiti dedimus*: Quòd ſi humana, multo magis diuina iuſtitia in Spectaculorum artifices animaduertat. *Et comprobat idipſum aptè ſingulis ſcripturis.*

176. coloratus vt leno.] *De coloribus equorum in ludis Circenſibus ſuprà affatim diximus capite* 9. *Hic indicat etiam Aurigas ſeu moderatores equorum* (*nam vtroque nomine appellantur à Caſſiodoro Variarum libro* 2. *capite* 9.) *etiam diuerſis coloribus vſos, & à coloribus ſingulas nomen ſuum habuiſſe factiones diuiſas in partes & populos. Huc pertinet illud eiuſdem Caſſiodori lege* 3. *epiſt.* 51. *Tranſit* Praſinus, *pars populi mœret*; *procedit* (*nam ſic lego, pro eo quod erat*: *præcedit*) Venetus, *& potior turba ciuitatis affligitur. Similiter de* ruſſeo *& albo* aurigæ *dicere licuit. Quin quod etiam Scenicos Pantomimos diuerſis iiſdem coloribus vſos ſignificet idem Caſſiodorus l.* 1. *epiſt.* 27. *&* 33. Partis (*inquit*) Praſini *inſinuatione comperimus* (quoniam hoc introductum eſt vt populi de colore vocitentur) *ſeditiones turbulentas* (*ſic enim corrigo, pro*: *turbulentæ*) *à quibuſdam ſceleratiſſ. incitari, & cauſam lætitiæ publicæ ad furoris certamina prorupiſſe. Quapropter, &c. à vobis* Praſini *Pantomimus conſtituatur, &c. Eodem pertinet illud Antonini Imperatoris in vita ſua*: τὸ μητὲ πράσινος, μητὲ βενετιανὸς, μητὲ παρμυλάριος: *intelligens eos qui factioni fauebant* Praſinæ *aut* Venetæ. *Item* Praſini *agitatoris meminit Suetonius in Nerone capite* 22. *& Spartianus, qui Neronem* Praſinæ *factioni fauiſſe tradit. Item quòd Domitianus duas Circenſibus gregum factiones auratis purpureique panni ad quatuor priſtinas addidit; apud eundem cap.* 7.

177. qui vultus ſuos nouacula mutat, &c.] *De his abundè libro. de Pallio ſuprà capite* 44. *numero* 62. *Quod autem addit*: infidelis erga faciem ſuam; *latiùs explicat B. Cyprian. de Diſc. & habit. virg. tamquam peccetur contra Dei ſimilitudinem, ad quam nos factos Geneſe* 1. *ſcriptura dicit.*

178. quam non contentus Saturno & Iſidi & Libero proximam facere.] *ſignificat auctor depingi ſolere imberbes* Saturnum, Iſidem, & Liberum, *quod ex diuerſis Numiſmatibus Goltzij eſt animaduertere. De Saturno idipſum confirmatur à Gyraldo, libello ſuo de facie in orbe lunæ apparente, quódque caſtratus à Ioue filio tradatur, cuiuſmodi carere barba ſolent. De* Iſide, *quòd Dea fuerit, nihil difficultatis. Alludit fortaſſè etiam ad eius ſacerdotes, qui non barbam modò, ſed & caput ſolent raſitare.* Liberi *denique ſimulacrum* (*Macrobio teſte*) *partim puerili, partim iuuenili ætate pingebatur: ad quæ Auctor reſpicit: nam rariora erant barbata ſpecie.*

179. inſuper contumelijs alaparum ſic obijcit, &c.] Mimi *enim* (*vti adnotat loco ſupracitato Turnebus*) *in Theatralibus ſpectaculis quum dabantur, alios* Mimos *ad riſum excitandũ* alapis *cædere ſolebant. Alludit autẽ ad præceptum Domini, ſeu monelam, vti commodiùs libro de Patient. capite* 8. *loquitur* (*de quo alibi latiùs.*) *Verberanti te in faciem etiam alteram genam tribue.*

180. Sic & Tragœdos cothurnis extulit.] *De* cothurnis *diximus aliquid in Epiſt. B. Cypriani* 2. *numero* 29. *Formam verò eiuſmodi calceorum tradit Caſſiodorus Variarum l.* 4. *epiſt. vlt.* Tragœdia (*inquit*) *ex vocis vaſtitate nominatur, quæ concauis repercuſſionibus roborata, talem ſonum videtur efficere, vt penè ab homine non credatur exire. Erigitur autem in* hircinos pedes, *quia ſi quis inter paſtores tali voce placuiſſet, capri munere donabatur.*

181. Iam verò ipſum opus perſonarum, &c.] Perſona (*inquit Plin. libro* 12. *cap.* 14.) *adijcitur capiti, denſiúſve reticulus. Huc autem pertinent quæ ſuprà dixit num.* 149.

182. maledictum eſſe qui muliebribus veſtietur.] *Hunc locum imitatus eſt B. Cypr. epiſt.* 61. *ad Euchratium de Hiſtrione, vbi facit ad intellectum eius quod hìc dicitur*: qui etiam muliebribus curatur, *quod ibi legitur*; *ſed & geſtus quoque turpes & molles & muliebres magiſterio impudicæ artis exprimere. quo fit vt corruptum putem illud*: curatur, *& legendum cenſeam*: curat. *nam Plautus Trinummio*, curare *rebus publicis dixit*; *deinde Auctori vſitatùm* procurare *cum Datino oſtendimus lib. ad Scapulam capite* 4. *n.* 34. *&* curare *ſimiliter, Apolog. cap.* 46. *num.* 575.

183. & aurium fungos.] Fungum *adnotat vbi ſuprà Turnebus, appellari à ſimilitudine in* auribus *pugilum tuber prominens ex ictibus æſtuum.*

CAP.

CAP. XXIIII.

184. Quot adhuc modis perorabimus, &c.] *Inscripsimus hoc caput simili quo 4. capite suprà titulo*: Quòd in baptismo Spectacula eierauimus, & Christiani agnoscamur de repudio eorundem; *nam idipsum latiùs hîc repetit. quod & facit eum imitatus B. Cyprian. sæpedicta epist. 2. Nos autem omninò legimus*: Quot modis, *pro eo quod corruptiss. legabatur* Quod, *in Lugdunensi editione.*

185. aduersus quam in signaculo fidei eieramus.] *Latiùs hac de re lib. de Baptismo. Vox autem*: eierare. *vsitata est ab Auctore, pro*: abiurare; *& lib. de Pallio cap. 4. & Apolog. & de Cor militis, vbi*: eierare patrem & matrem *dicit. Ad quem locum rectè Rhenanus*: Eierare *sive* eiurare, *renuntiare est & abdicare. Vnde illud apud Tacitum*: Eiurato magistratu. *Sic etiam paulo inferiùs*: semel iam in sacramenti testatione eierati. *Cui simile est quod hic subiungit*: Ceterùm nónne eieramus & rescindimus signaculum, rescindendo testationem eius? *Quam* Contestationem *nuncupat suprà cap. 4.* qua renuntiasse nos diabolo & pompæ & angelis eius ore nostro contestamur. *Pertinet etiam huc illud B. Hieronymi ad Gerontiam, de Monogamia Hierophanta apud Athenas* eierat (*seu, vt alij legunt*: eiurat) *virum. Qua de re vide etiam infrà Tom. 3. lib. de Præscript. adu. hær. cap. 33. num. 185. Atqui de Prouerbialibus formulis*: Proijcere arma, & destituere signa & sacramenta, *vide nostra Prolegomena.*

CAP. XXV.

186. An ille recogitabit eo tempore de Deo, &c.] *Huius capitis titulum scribimus*: Quòd de Deo cogitare non possit in Spectaculis positus.

187. scintillas libidinum conflabellant.] *Elegans compositio vocis*: conflabellant, *metaphora sumpta ab ijs, qui flabello scintillas quamtumuis exiguas in ignem excitant.*

188. & spongias Retiariorum.] Spongijs (*inquit Turnebus vbi suprà*) Retiarij *ad siccandum vulnerum sanguinem & reprimendum vtebantur, cùm sæpenumerò vsu veniret, vt cum Vrsis aliisque bestijs, aut cum Myrmillonibus depugnantes vulnerarentur, vt potè non satis aduersus eos muniti, cum toti in retiaciendo intenti essent.* Retiarius *autem* (*Isidoro teste vbi supra cap. 54.*) *ita dictus ab eo armaturæ genere, quod in Gladiatorio ludo contra alterum pugnantes occultè ferebant, rete, quod iaculum appellatur, vt aduersarium cuspide insistente* (*seu potius infixo*) *operirent, implicitúmque viribus superarent; quæ armatura pugnabat Neptuno Tridentis causa. Inseruit Caius Cæsar etiam cateruas Afrorum Campanorúmque pugilum, vti est apud Sueton. cap. 8.* Secutor *verò* (*vti idem habet Isidorus cap. 55.*) *ab insequendo* Retiarium *dictus. Gestabat enim cuspidem & massam plumbeam, quæ aduersum iaculum impediret, vt antequàm ille feriret rete, iste superaret. Hæc armatura sacrata erat Vulcano; ignis enim semper insequitur, ideóque cum* Retiario *componebatur, quia ignis & aqua semper inter se inimica sunt. Atqui eundem fuisse cum* Secutore Myrmillonem *patet, ex illo Quintiliani lib. 6. cap. 3. Et Pedo* (*inquit*) *de* Myrmillone *qui* Retiarium *consequebatur, nec feriebat, Vtrum, inquit, capere vult.* Thrax *econtrario videtur idem fuisse cum* Retiario, *ex illo Ciceronis de Prouinc. cons. Rex* (*inquit*) *Ariobarzanes Consulem vestrũ ad cædem faciendam tanquam aliquẽ* Thracem *conduceret, quippè qui occultè* (*vt modo diximus*) *ferire soleant. Addit autem ibidem Isidorus* (*vt omnia perstringam eadem opera Gladiatorum genera*) Equestrem *ludum cap. 53. qui Marti ob duellum sacrabatur, quale per Thessalos equites exhibuit Claudius apud Sueton. cap. 21. & cap. 56. Laqueatorum pugnam addit Isidorus, quorum erat fugientes iniecto laqueo impeditos prosternere, (nam sic lego, pro*: prostare) *amictos vmbone pelliceo. Denique c. 57. Velitum, qui vltrò citróque tela obiectabant. sic dictorum sive à velitatione, sive à ciuitate Hetruscorum Velite.*

189. de cœlo (quod aiunt) in cœnum.] *Vide inter Prouerbiales formulas Prolegomena nostra.*

190. illas manus quas ad Dominum extuleris.] *De manibus ad dominum extolli consuetis in sacrificio Christiano, vide libro de Orat. capite 3. & Adnotat. nostras ibidem num. 1. & 51.*

191. ex ore quo Amen in sanctum protuleris, &c.] *Eo quod additur*: εἰς αἰῶνας alij dicere quam Christo, *videtur loqui de Sacerdotibus, quos non pudebat Spectacula frequentare, quod etiam confirmatur ex præcedentibus verbis* exclamationes ille alicuius Prophetæ retractabit, *ac*: Psalmum secum comminiscetur, *quæ magis in illos quàm Laicos competunt. Atqui similem locum Irenæi quoque de illo* εἰς αἰῶνας *adnotauimus ad dictum lib. de Oratione num. 1. vbi de reliqua Missæ ceremonijs latissimè.*

CAP. XXVI.

192. Cur ergo non eiusmodi, &c.] *Inscriptionem huic capiti dedimus*: Quòd dæmonijs fiant penetrabiles qui Spectacula adeunt.

193. Itaque in exorcismo, &c.] *De* Exorcismo *vide infrà libro de Baptismo, qui etiam præmitti iam ab initio Ecclesiæ consueuit. Est autem exemplum, quòd merito à Spectaculis deterrere debeat, sicuti etiam id quod sequitur, de* linteo in somnis ostenso.

194. quid vitæ & morti.] *Quum istud non addatur apud Apostolum videtur alludere ad illud Ecclesiastici 33. Contra mortem vita. Vide idipsum infrà libro de Idololatria capite 13. n. 85.*

CAP. XXVII.

195. Odisse debemus istos conuentus, &c. *Titulum dedimus huic capiti*: Quòd odisse debeamus istos conuentus, in quibus nomen Dei blasphematur.

196. quotidiani in nos Leones expostulantur.] *Qua de re aliquid diximus Apolog. capite 40. num. 524. ad illud*: Christianos ad leonem. *Quod ipsum ijsdem verbis repetitur libro de Resurr. carnis. Paulopost lego ex MS.* Sint dulcia licet *pro eo quod erat corruptè*: licebit.

197. & benè saporatis.] *Similiter alicubi Ammianus*: *Inuita* (*inquit*) *inuenti sunt asperi, vt neque igni neque* saporatis *indigeant cibis, sed radicibus herbarum agrestium, & semicruda cuiusuis pecoris carne vescantur. Atque adeò accedit sententiæ Turneb. adu. l. 28. capite 45. vt similiter legi debeat apud Maronem.*

Melle *saporatam* & medicatis frugibus offam.

Melle enim (*vt ille rectè adnotauit*) *veteres in omni operè dulciario vti soliti, quum saccarum prisci non nouerint: pro quo etiam facit Auctor, eo quòd paulopòst sequatur* stillicidia mellis. *Legimus autem*: Ita & diabolus lethale quo conficit, *pro*: *quod.*

198. de libacunculo venenato.] *Ego sic omninò scribendum existimo, pro*: liuacunculo; *vt à* libaudo *deriuetur vox noua.*

CAP. XXVIII.

199. Per suauitatem saginentur eiusmodi, &c.] *Caput hoc tali titulo inscribimus*: Quòd à Christianis nulla debeat in hoc sæculo concupisci voluptas.

200. immò nimium stultus, si hoc existimas voluptatem.] *Paulo aliter, sed in eandem sententiam* (*quandoquidem etiam Philosophorum auctoritate nitatur*) *Lactant. l. 6. c. 20. Deus* (*inquit*) *idcircò virtutem dedit, vt expugnaret ac vinceret* voluptatem, *eámque egredientem, fines sibi datos infra præscriptum coërceret; ne hominem suauitatibus delinitum & captum ditioni suæ subyceret, ac sempiterna morte mulctaret.* Voluptas *oculorum varia & multiplex est, quæ capitur ex aspectu rerum quæ sunt in vsu hominum, vel natura, vel opere delectabiles. Hanc Philosophi* (*Architas nempè, Cato, Cicero*) *rectiss. sustulerunt. Aiunt enim multo esse præclarius, & homine dignius,* cœlum potius quàm cœlata intueri.

201. Philosophi quidem hoc nomen quieti & tranquillitati. &c.] *Fortassis alludit ad Epicureos, qui quum summum bonum* voluptatem *dicerent, eam interpretatur Auctor*

Apolog. cap. 38. animi æquitatem *ex Cicer. l.* 1. *de Fin. bonorum. Eodem pertinet quod habet Lactantius l.* 3. *c.* 7. *Epicurus summum bonum è voluptate animi esse censet; item illud c. sequ. apud eundem: Sapiens ergo non fuit, qui summum bonum credidit voluptatem, quoniam siue illa securitas (quam Auctor* quietem & tranquillitatem *vocat) siue gaudium, communis est omnibus.*

202. Metas.] *Septem* Metis (*inquit Cassiodor. Variarum l.* 3. *c.* 51.) *omne certamen peragitur, in similitudinem hebdomadis reciprocæ. Ipsæ verò* Metæ *secundum Zodiacos decanos ternas obtinent summitates, quas ad instar Solis celeres Quadrigæ peruagantur. Ars erat proinde (vti adnotauit Viues ad B. August. l.* 2. *de Ciuit. Dei c.* 6.) *non parua in equis rotisque flectendis ad finem* Metarum, *ne posterior dexteritate flectendi priorem anteuerteret. Atque adeò huc pertinet illud Propertij:*

Haud priùs infecto deposcit præmia cursu,
Septima quàm *Metam* tulerit antè rota.

Et illud Suetonij in Domitiano cap. 4. *supracitato; Circensium (inquit) die, quò facilius centum missus peragerentur, singulos à septenis spatijs ad quina corripuit. Qui etiam tradit in Claudio cap.* 21. *quòd Circum Maximum marmoreis carceribus (erant carceres, quibus equi coërcebantur ne longius progrederentur, Isidoro teste sæpedicto lib. c.* 32. *iique xij. numero, vti ex supradicta Circi descriptione manifestum est) auratisque* Metis, *quæ vtraque & tophina (id est ex vili topho lapide) & ligulea antea fuerant, excoluerit. Quò haud dubiè spectat illud B. Cyprian. lib. de Spectac cap. vlt. Quod Theatrum (inquit) humanis manibus exstructum operibus Dei poterit comparari? Magnis licet lapidum molibus exstruatur, crusta sunt montium, & auro licet tecta lacunaria refulgeant, astrorum fulgore vincentur. Sunt autem qui scribunt (& consentit dicta descriptio)* Metas *extructas fuisse in formam coni, seu struis alicuius in acutum tendentis; ita dictas, quòd in dimenso spatio sint constitutæ. Atqui septem hæc spatia circum* Metas (*teste Isidoro vbi supra capite* 37.) *creata signabantur. Atque hoc est quod dicit Plinius libro* 36. *capite* 17. *Est vilissima creta, qua Circum præducere ad victoriæ notam instituerunt maiores. Quod quomodo factum, Cassiodorus loco citato memorat: Alba (inquit) linea non longè ab ostijs in vtrumque podium quasi regula directa producitur, vt quadrigis progredientibus inde certamen oriretur, ne dum semper propere conantur elidere spectandi voluptatem, viderentur populis abrogare. Qui* Podium *vtrumque vocat locum spectaculis accommodatum instar pulpiti exporrecti, vt commodius spectare liceret.*

Cap. xxix.

203. Iam nunc si putas, &c.] *Contrarium præcedenti titulum hic posuimus:* Quòd longè maiores voluptates à Deo contributas habeamus. *quale quid habet etiam B. Cypr. vlt. cap. l. de Spectacul. præterquàm quòd alias voluptates recenseat, quas licet capere ex sæculi huius cursu longè latius.*

204. quàm Dei patris & Domini reconciliatio, &c.] *Ista periodus ad beneficia Baptismi pertinet, de quibus omnibus latius lib. de Baptismo.*

205. quòd calcas Deos nationum, &c.] *Istud ad Gratiarum diuisiones pertinet, de quibus Apost.* 1. *Cor.* 12. *Alij quidem datur per spiritum sermo sapientiæ, quo* calcat (*vt Tertull. inquit*) Deos gentium; *alij fides siue operatio virtutum in eodem spiritu, qua* dæmonia expellit; *alij gratia sanitatum, qua* medicinas facit; *alij prophetia, qua* reuelationes petit; *alij discretio spirituum, qua* Deo viuit.

206. in his tibi ludos Circenses, &c.] *Pulchrè hîc ad mores Christianos accommodat ea quæ ad* Circenses ludos *spectant*, cursus, tempora, metas, societatis signum, tubam, & palmam denique. *de quibus omnibus alicubi suprà, exceptis* temporibus. *Quò pertinere videtur illud Cassiodori Variarum lib.* 3. *epist.* 51. *Nec vacat (inquit) quòd viginti quatuor mensibus conditio huius certaminis expeditur, vt diei noctisque horæ tali numero clauderentur. Quod ipsum quum obscurum sit, videtur sentire quòd singulis viginti quatuor mensibus renouari soleant* ludi Circenses.

207. Si Scenicæ doctrinæ delectant, &c.] *De his suprà latè num.* 153. *Hic præterea exprimit in Scenis vsitata*, litteras versus, sententias, cantica, voces, fabulas, *&* strophas, *& econtrario exhortatur ad cantica Ecclesiastica, quemadmodum etiam B. Chrisost. hom.* 2. *in Matth. de quibus aliquid diximus initio libri de Oratione num.* 1. *& plura Apolog. cap.* 39. *num.* 520. *quemadmodum & de* sacratum litterarum commemoratione *ibidem num.* 501.

208. Vis & pugillatus & luctatus? &c.] *Plurali numero vsurpat vtrumque.* Pugillatus *autem voce vtitur & Plautus Captiuis, &* Luctatus *Plinius libro* 8. *capite* 12. *& libro* 32. *capite* 2. *Est autem similis locus apud B. Chrisost. hom.* 31. *in Ioannem, & in Psychomachia Prudentij, vbi* aspicere *est*, impudicitiam *seu libidinem* à castitate *seu pudicitia* deiectam; perfidiam *siue Idololatriam* cæsam à fide; sæuitiam *iræ nomine* à misericordia, *quam patientiam ille vocat*, contusam: petulantiam *denique luxuriæ titulo*, à modestia, *quæ & sobrietas*, obumbratam. *Sic enim lego prorsus pro eo quod erat:* adumbratam.

209. Vis autem & sanguinis, &c.] Sanguinis *à Christo effusi memoriam obijcit sanguinarijs voluptatibus.*

Cap. xxx.

210. Quale autem Spectaculum in proximo est, &c.] *Postremum hoc caput inscripsimus:* Quòd multo ampliora Spectacula sint Christianis iudicij die exspectanda. *Quem quomodo Tertullianus in proximo esse dicat, alibi, ni fallor, libris aduersus Marcionem latiùs, ne hic prolixiores simus. B. Cyprian. sub finem libri de Spectaculis, hortatur Christianos ad* Spectacula *miraculorum cõditi & redempti mundi, nisi quòd etiam addat postremo loco, diabolum illum qui totum* detriumphauerat *mundum, sub pedibus Christi iacentem spectandum ire; quod hic etiam infrà insinuat.*

211. quale regnum exinde iustorum? qualis ciuitas noua Ierusalem?] *Istud fortassis ad errorem Millenariorum pertinet, de quo latiùs inter errores Tertulliani nostris in Prolegomenis, quemadmodum & illud quod subijcit:* de tot sæculi natiuitatibus.

212. Item Præsides, persecutores Dominici nominis, &c.] *Tum ex hoc loco tum ex superiori, de quo suprà num.* 146. *patet librum hunc in ipsa persecutione Christianorum conscriptum fuisse. Legimus autem ex MS.* insultantibus contrà Christianis *pro eo quod erat corruptiss.* Christianos.

213. quibus animas aut nullas, &c.] *De duobus his Philosophorum erroribus latiùs lib. de Anima, & de Resurr. carnis; aliquid etiam diximus de postremo, Apolog. integro capite* 48.

214. non ad Rhadamanti, nec ad Minois.] *De his etiam diximus Apolog. cap.* 23. *num.* 368. *vbi similis est locus.*

205. non in gymnasijs.] Gymnici ludi *locus (inquit lib.* 18. *suprà dicto Isid. cap.* 17.) Gymnasium *dicebatur, vbi exercebantur Athletæ, & cursorum velocitas comprobabatur: ita dictum, quòd iuuenes nudi exercerentur. Hinc accidit, vt omnium propè Artium exercitia* Gymnasia *dicantur. Sic & Cassiodorus Variarum lib.* 5. *epist* 23. *Ostentent (inquit) iuuenes nostri bellis, quod in* Gymnasio *didicere virtutis: Schola Martia mittat examina.*

216. Hic est ille (dicam) fabri aut quæstuarij filius,] *Omninò sic lego, pro:* quæstuariæ. *Neque enim legitur vsquam Christus nisi* fabri filius, *nempè Matth.* 13. *vbi vox Græca non modò* fabrum, *sed &* quæstuarium *significat. Atqui de* Discentibus, *pro discipulis, alibi.*

217. vel hortulanus detraxit, ne lactucæ suæ frequentia commeantium læderentur.] *Ironia hac videtur irridere aliquem illorum hæreticorum, qui Christum verè passum negant, Marcionem nempè, Cerdonem eius magistrum, & ante eos Basilidem, & Simonem Magum.*

218. & vtraque cauea.] *Intelligit* caueam *& Theatri, & Amphitheatri. De* Cauea *Theatri Scauri meminit & Plinius*

nius l. 36. c. 17. & mediæ caueæ *mentionem facit Sueton. in Claudio cap. 21. & Virgilius dixit : totum* caueæ *conſeſſum. Qui omnes videntur accipere* caueam *pro altiori parte Theatri, in qua erat conſeſſus ſpectantium ; & ſimiliter Caſſiodorus l. 4. Variarum epiſt. 52. his verbis ;* Caueas *illas ſaxis pendentibus abſidatas, ita iuncturis abſconditis in formas pulcherrimas conueniſſe, vt cryptas magis excelſi montis crederes, quàm aliquid fabricatum eſſe iudicares. Sic etiam Cicero lib. de Senect. de eo qui in prima* caua *ſpectat, & eo qui in vltima. Verùm Auctor hoc loco & Chriſoſt. hom. de Kalendis, item Auguſt. l. 1. de Conſenſ. Euang. c. 37.* Caueam *accipiunt pro area in medio Theatri aut Amphitheatri, ad imitationem* caueæ *ferarum vndique clauſæ, primùm clauſtris ſeu clauſtris ligneis, deinde ferreis, denique & curipus, vti ſuprà diximus c. 8.*

ARGVMENTVM LIBRI DE IDOLOLATRIA
Per Iacobvm Pamelivm.

PROST *librum de Spectaculis æditum (vti infrà patet cap. xiij.) quantumuis adhuc durante perſecutione, cupiens Tertullianus etiam reliquas Idololatriæ ſpecies in vniuerſum tollere hunc ſibi conſcribendum putauit, ne diutiùs Chriſtiani ignorantia craſſa laborarent, exiſtimantes in ſolo Idolorum cultu Idololatriam conſiſtere.*

Imprimis autem docet omnia crimina in Idolalatriæ crimine, & in omnibus Idololatriam deprehendi. I.

Deinde in multas venas eam defundi, & multifariam ſeruos Dei ſubuertere. II.

Ita ad originem Idololatriæ, & interpretationem vocabuli deſcendens, Idola eſſe oſtendit habenda, non ſolùm hominis effigie conſecrata, ſed quæcumque ſimulacra. III.

Agens deinde aduerſus confectores Idolorum Chriſtianos, oſtendit tam fieri quàm coli prohibita Idola. IIII.

Neque ſe excuſare illos poſſe prætextu operationis manuum ab Apoſtolo præſcriptæ, quæ intelligitur de Artibus quas Eccleſia Dei recipit, neque à Deo ſunt prohibitæ. V.

Maximè quòd renuntiantes Diabolo & angelis eius, illis repudium dixerimus; quippè quibus plures Deos, eóſque falſos facto confiteantur, atque adeò eoſdem colant, qui faciunt vt coli poſſint. VI.

Quòd denique zelus fidei prohibeat Chriſtianum ab Idolis in Eccleſiam venire, adtollere ad Deum Patrem manus matres Idolorum, his manibus adorare, eáſque admouere corpori Domini quæ Dæmoniis corpora conferunt; multò verò magis in Ordinem Eccleſiaſticum adlegi artifices Idolorum, quorum manus potius amputandæ, quibus quotidie corpus Chriſti laceſſunt, quibus Domini corpus ſcandalizatur. VII.

Eandem eſſe rationem fabricæ templi, aræ, ædiculæ, domus, in honorem Idolorum, ſiue expreſſionem in bracteæ, aut inſignibus eorundem. VIII.

Deinceps Profeſſiones Aſtrologorum, Mathematicorum, Magorum, Idololatriæ obnoxias eſſe tradit. IX.

Item & Ludimagiſtros, ceteróſque litterarum profeſſores adfines eſſe multimodæ Idololatriæ, qui eorumdem ſolemnia obſeruent, quum etiam fidelium ſit magis diſcere quàm docere litteras. X.

Quin etiam negotiationes mercium earum, quæ ad Idololatriam pertinent. XI.

Et verò neceſſitates humanas minimè prædicta omnia excuſare, quòd fidei ſemel obſignatæ ſint contraria, atque adeò propter Dominum derelinquenda Apoſtolorum exemplo. XII.

Porrò non ſolùm à ſacrificijs & ſacerdotijs Idolorum & Spectaculis (de quibus alio volumine) ſed & à feſtis illorum diebus abſtinendum, etiam extraordinarijs. XIII.

Neque in his placere nos ethnicis poſſe, vt eos lucrifaciamus; quòd nomen Dei blaſphemetur, quando Saturnalia, Ianuaria, idque genus alia à Chriſtianis frequentantur; quum ipſi è contrario non octauo quoque die Dominicum diem, non Pentecoſten, immò nullam Chriſtianorum ſolemnitatem obſeruent. XIIII.

Immò neque ſollemnibus Cæſarum tabernas, ſeu ianuas Chriſtianorum lucernis ornandas, aut laureis coronandas, tum quòd omnis Idololatria ab hominum cultura cæperit, & ipſos Deos Nationum homines retrò fuiſſe conſtet, tum quòd & Oſtiorum dij varij apud Romanos, tum denique quòd Magiſtratibus ſubditos quidem eſſe oporteat, ſed intra limites Chriſtianæ diſciplinæ. XV.

XVI. *Aliud esse iudicium de communibus aut priuatis solemnitatibus & sponsalium, & nuptiarum, nisi quis interfit illorum Idolorum sacrificijs.*

XVII. *Neque verò etiam seruis licere ministros esse Idololatriæ.*

XVIII. *Omnem item superfluum vestium ornatum & honorum apparatum, maximè qui idololatriæ dicatus sit, ab initio in diaboli pompa damnatum esse.*

XIX. *Item & militiam, cui necessitas sit immolationum vel capitalium iudiciorum, eámque in qua militandum sit sub signo diaboli, cui non conuenit cum signo Christi.*

XX. *Quum autem conuersatio diuinæ disciplinæ etiam verbis periclitetur, ne Idola Deos vocemus interdictum; item & deierationem omnem exempli gratia; Me Hercule, Me Dius fidius, & similia.*

XXI. *Perinde etiam esse, siue iuret quis per Idola siue ab alio adiuratus adquiescat, siue per litem dicat, Iupiter tibi sit iratus, siue respondeat: Immò tibi.*

XXII. *Æquè etiam benedici per Deos Nationum Christo initiatum non debere permittere; exempli gratia, si eleemosynam accipiens Deos suos propitios ethnicus imprecetur, respondendum, Dei caussa id factum esse.*

XXIII. *Postremò neque pecuniam ab ethnicis mutuantes Christianos iuratos cauere posse, quum æquè stylo & scripto, etiam alio dictante, atque verbo Christus negetur.*

XXIIII. *Epilogo denique breui concludit, inter hos scopulos, inter hæc vada & freta Idololatriæ, velificare debere fidem Dei tutam & securam.*

Ceterùm hunc librum verè Tertullianicum esse, vel ex eo constat, quòd his verbis citet supradictum Spectaculorum librum c. xiij. De Spectaculis autem & voluptatibus eiusmodi, suum iam volumen impleuimus. *Viderunt etiam iam olim olim B. Cyprian. qui adinstar conscripsit librum de Idolorum vanitate, & B. Isidorus, qui Etymol. lib. 8. cap. vlt. verbis ipsis vtitur c. 3. huius libri, vbi agit de vocabuli Idoli interpretatione. Quòd itaque Trithemius & Politianus hunc præterierint, hinc factum, quòd nuspiam exemplar MS reppererint. Certè Gagnæus sua æditione ex MS. Gallico codice illum edidit, & post illum ex Britannico Lælandi codice quàm accuratiss. per Sigismundum Gelenium castigatus est, vsque adeò vt vix vllus hiatus, aut corruptus supersit locus. De qua eius diligentia tanto magis nobis congratulandum, quòd nullus etiam mihi MS. codex contingere potuerit. Nostris interim Adnotationibus haud parum illustratus, Deo fauente, nunc primùm prodit.*

Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI DE IDOLOLATRIA LIBER.

CAP. I. PRINCIPALE[1] crimen generis humani, summus seculi reatus, tota causa iudicij, Idololatria. Nam etsi suam speciem tenet vnumquodque delictum, & si suo quoque nomine iudicio destinatur, in Idololatriæ tamen crimine expungitur. Omitte titulos, operas recognosce, Idololatres, idem homicida est. Quæris quem occiderit? si quid ad elogij ambitionem facit, non extraneum nec inimicum, sed seipsum. Quibus insidijs? erroris sui. Quo telo? offensa Dei. Quot plagis? quoquot Idololatrijs. Qui negat Idololatren periisse, is negabit Idololatren homicidium fecisse. Proinde adulterium, & stuprum in eodem recognoscas: nam qui falsis deis seruit, sine dubio adulter est veritatis, quia omne falsum adulterium est. Sic & in stupro mergitur. Quis enim immundis spiritibus operatus, non conspurcatus & constupratus incedit? [2] Atque adeò scripturæ sanctæ stupri vocabulo vtuntur in Idololatriæ exprobratione. Fraudis conditio ea est opinor, si quis alienum rapiat, aut alij debitum deneget, & vtique erga hominem admissa fraus maximi criminis nomen est. At enim Idololatria Deo fraudem facit, honores illi suos denegans, & conferens alijs, vt fraudi etiam contumeliam coniungat. Quodsi tam fraus quàm stuprum atque adulterium mortem[3] adferunt, iam in his æquè Idololatria de homicidij reatu non liberatur. Post talia crimina, tam

Exech. 23.

A tam exitiosa, tam deuoratoria salutis, cetera quoque ad aliquem modum, & seorsum proinde dispositа, in Idololatria conditionem suam repræsentant. In illa & concupiscentiæ seculi. Quæ enim Idololatriæ solennitas sine ambitione cultus & ornatus? In illa lasciuiæ & ebrietates, cùm plurimùm victus & ventris & libidinis causa frequentantur. In illa iniustitia. Quid enim iniustius ea quæ iustitiæ patrem nescit? In illa etiam vanitas, quum tota eius ratio vana sit: in illa mendacium, quum tota substantia eius mendax sit. Ita fit, vt omnia in Idololatria, & in omnibus Idololatria deprehendatur. Sed & aliàs quum vniuersa delicta aduersus Dominum sapiant, nihil autem quod auersus Dominum sapiat, non dęmonijs & immundis spiritibus deputetur, quibus Idola mancipantur: sine dubio Idololatriam admittit, quicunque delinquit: id enim facit quod ad Idolorum [4] mancipes pertinet. [Sed [5] vniuersa nomina criminum discedant in operum suorum proprietates, remaneat Idololatria in eo quod ipsa est: sufficit sibi tam inimicum Deo nomen, tam locuples substantia criminis, quæ tot ramos porrigit, tot venas defundit, vt de hoc cùm maximè materia suscepta sit, quot modis nobis præcauenda sit Idololatriæ latitudo. Quoniam multifariam seruos Dei nec tantùm ignorata, sed etiam dissimulata subuertit. Plerique Idololatriam simpliciter existimant his solis modis interpretandam, Si quis aut incendat, aut immolet, [6] aut polluceat, aut sacris aliquibus aut sacerdotijs obligetur: quemadmodum si quis existimet adulterium in oculis, & in amplexibus, & in ipsa carnis congressione censendum: aut homicidium in sola sanguinis profusione, & in animæ ereptione reputandum. At enim Dominus quàm extensiùs ista disponat certi sumus, cùm adulterium etiam in concupiscentia designat, si oculum quis impegerit libidinosè, & animam commouerit impudicè: cùm [7] homicidium etiam in verbo maledicti vel conuicij iudicat, & in omni impetu iræ, & in negligentia charitatis in fratrem. Sicut Ioannes docet homicidam esse qui oderit fratrem. Alioquin in modico consisteret, & diaboli ingenium de malitia, & Dei Domini de disciplina, qua nos aduersus diaboli altitudines munit, si in his tantùm delictis iudicaremur, quæ etiam nationes decreuerunt vindicanda. Quomodo abundabit iustitia nostra super Scribas & Pharisæos, vt Dominus præscripsit, nisi abundantiam aduersariæ eius, id est iniustitiæ perspexerimus? Quòd si caput iniustitiæ Idololatria est, prius est vti aduersus abundantiam Idololatriæ præmuniamur, dum illam non solùm manifestis recognoscimus. [Idolum [8] aliquandiu retrò non erat. Prius quàm huius monstri artifices ebulissent, sola [9] templa & vacuæ ædes erant, sicut in hodiernum quibusdam locis vetustatis vestigia permanent. Tamen Idololatria agebatur, non in isto nomine, sed in isto opere. Nam & hodie extra templum & sine Idolo agi potest. At vbi artifices statuarum & imaginum, & omnis generis simulacrorum diabolus seculo intulit, rude illud negocium humanæ calamitatis, & nomen de Idolis consequutum est, & profectum. Exinde iam caput facta est Idololatriæ ars omnis quæ Idolum quoquomodò edit. Neque enim interest, [10] an plastes effingat, an cælator exsculpat, an Phrygio detexat: quia nec de materia refert, an gypso, an coloribus, an lapide, an ære, an argento, an filo formetur Idolum. Quando enim & sine Idolo Idololatria fiat: vtique cùm adest Idolum nihil interest quale sit, qua de materia, qua de effigie, ne qui putet id solum Idolum habendum, quod humana effigie sit consecratum. Ad hoc necessaria est vocabuli interpretatio. εἶδος [11] Græcè formam sonat, ab eo per diminutionem εἰδωλον deductum, æquè apud nos formulam fecit. Igitur omnis forma vel formula Idolum se dici exposcit. Inde Idololatria omnis circa omne Idolum famulatus & seruitus. Inde & omnis Idoli artifex, eiusdem & vnius est criminis: nisi parum Idololatriam populus admisit, quia [12] simulacrum vituli, & non hominis sibi consecrauit. [[13] Idolum tam fieri quàm coli Deus prohibet. Quanto præcedit vt fiat quod coli possit, tanto prius est ne fiat si coli non licet. Propter hanc causam ad eradicandam scilicet materiam Idololatriæ, lex
C diuina proclamat: Ne [14] feceritis Idolum. Et coniungens, Neque similitudinem eorum quæ in cœlo sunt, & quæ in terra, & quæ in mari. Toto mundo eiusmodi artibus interdixit seruis Dei. [15] Antecesserat enim hoc prædicens Enoch omnia elementa, omnem mundi sensum, quæ cœlo, quæ mari, quæ terra continentur, in Idololatriam versuros dæmonas, & spiritus desertorum angelorum, vt pro Deo aduersus Dominum consecrarentur. Omnia igitur colit humanus error, præter ipsum omnium conditorem. Eorum imagines Idola, [16] imaginum consecratio Idololatria. Quicquid Idololatriæ committit, in artificem quemcunque & cuiuscunque Idoli deputetur necesse est. Denique idem Enoch simul & cultores Idoli & fabricatores in comminatione prædamnat. Et rursus: Iuro vobis peccatores, quòd in diem sanguinis perditionis pœnitentia parata est. Qui seruitis lapidibus, & qui imagines facitis aureas, & argenteas, & ligneas, & lapideas, & fictiles, & seruitis phantasmatibus, & dæmonijs, & spiritibus infamibus, & omnibus erroribus non secundum scientiam, nullum ab ijs inuenietis auxilium. Esaias verò: Testes, ait, vos estis, si est Deus absque me. Et non erant tunc qui fingunt & exsculpunt, omnes vani qui faciunt libita sibi, quæ illis non proderunt. Et deinceps tota illa pronunciatio, qua in artifices, qua in cultores detestatur, cuius clausula est, [17] Cognoscite quòd cinis sit cor illorum, & errant, & nemo animam suam liberare possit. Vbi æquè Dauid, Et [18] tales fiant, inquit, qui faciunt ea. Et quid ego modicæ memoriæ homo vltrà quid suggerem, quid recolam de scripturis; quasi aut non sufficiat vox Spiritus sancti, aut vltrà deli-

Cap. II.

Matth. 5.

Ibid.

1. Joan. 3.

Matth. 5.

Cap. III

Ca. IIII.

Exod. 32.

Ibid. 20.

Isai. 44.

Psal. 113.

berandum sit, an maledixerit atque damnauerit Dominus ipsos priùs artifices eorum, quorum cul- D
CAP. V. tores maledicit & damnat? [19 Planè impensiùs respondebimus ad excusationes huiusmodi artifi-
cum, quos nunquam in domum Dei admitti oportet si quis eam disciplinam norit. Iam illa obijci
» solita vox: Non habeo aliud quo viuam: districtiùs repercuti potest, Viuere ergo habes. Quid ti-
» bi cum Deo est? si tuis legibus. Tum quod & de scripturis audent argumentari: dixisse Apostolum, vt[20] quisque fuerit inuentus, ita & perseueret: possumus igitur omnes in peccatis perseue-
1. Cor. 7. rare ex ista interpretatione. Nec enim quisquam nostrum non peccator inuentus est, cùm Christus
1. Cor. 4. non alia ex causa descenderit, quàm peccatorum liberandorum. Item: eundem præcepisse dicunt
1. Thess. 4. secundum suum exemplum, vt manibus vnusquisq; operetur ad victum. Si hoc præceptũ ab omnibus manibus defendatur, credo & [21] fures balnearios manibus suis viuere, & ipsos latrones manibus agere quo viuant. Item falsarios vtique non pedibus, sed manibus operari malas litteras. Histriones verò non manibus solis, sed totis membris victum elaborare. Pateat igitur Ecclesia omnibus, qui manibus, & suo opere tolerantur, si nulla exceptio est artium quas Dei disciplina non recipit. Sed
Num. 21. ait quidam aduersus similitudinis interdictæ propositionem, [22] Cur ergo Moses in eremo simulacrum serpentis ex ære fecit? Seorsum figuræ quæ dispositioni alicui arcanæ præstruebantur, non ad erogationem legis, sed ad exemplarium causæ suæ. Alioquin si hæc vt aduersarij legis interpretemur, nunquid & nos, quod & Marcionitæ, inconstantiam adscribimus omnipotenti, quem illi hoc modo destruunt vt mutabilem, dum alibi vetat, alibi mandat? Si quis autem dissimulat illam effigiem ærei serpentis suspensi in modum, [23] figuram designasse Dominicæ crucis à serpentibus, id est ab angelis diaboli liberaturæ nos, dum per semetipsam diabolum, id est serpentem interfectum
1. Cor. 10. suspendit, siue quæ alia figuræ istius expositio dignioribus reuelata est, dummodò Apostolus affir- E
met omnia tunc figuratè populo accidisse: benè quod idem Deus qui lege vetuit similitudinem fieri, extraordinario præcepto serpentis similitudinem interdixit. Si eundem Deum obseruas, ha-
Exod. 20. bes legem eius, Ne feceris similitudinem. Si & præceptum factæ postea similitudinis respicis, & tu imitare Moysen, Ne facias aduersus legem simulacrum aliquod, nisi & tibi Deus iusserit. [24 Si nul-
CAP. VI. la lex Dei prohibuisset Idola fieri à nobis, nulla vox Spiritus sancti fabricatoribus Idolorum non minus quàm cultoribus comminaretur: de ipso sacramento nostro interpretaremur nobis aduersas esse fidei eiusmodi artes. Quomodo enim renunciauimus diabolo & angelis eius, si eos facimus? Quod repudium diximus his, non dico cum quibus, sed de quibus viuimus? Quam discordiam suscepimus in eos, quibus [25] exhibitionis nostræ gratia obligati sumus? Potes lingua negasse, quod manu confiteris? Verbo destruere, quod facto struis? Vnum Deum prædicare, qui tantos efficis? Verum Deum prædicare, qui falsos facis? Facio (ait quidam) sed non colo. quasi ob aliam causam colere non audeat, nisi ob quam & facere non debeat, scilicet ob Dei offensam vtrobique. Imò tu colis, qui facis vt coli possint. Colis autem non spiritu [26] vltissimi nidoris alicuius, sed tuo proprio: nec anima pecudis impensa, sed anima tua. Illis ingenium tuum immolas, illis sudorem tuum libas, illis prudentiam tuam accendis. Plus es illis quàm sacerdos, cùm per te habeant sacerdotem. Diligentia tua numen illorum est. Negas te quod facis colere? Sed illi non negant, quibus hanc saginatiorem & [27] auratiorem & maiorem hostiam cædis, salutem tuam. [28 Tota die ad
CAP. VII hanc partem zelus fidei perorabit ingemens Christianum ab [29] Idolis in Ecclesiam venire, de aduersaria officina in domum Dei venire, [30] attolere ad Deum patrem manus matres Idolorum, his manibus adorare quæ foris aduersus Deum adorantur, eas [31] manus admouere corpori Domini, F
quæ dæmonijs corpora conferunt. Nec hoc sufficit. Parum sit, si ab [32] alijs manibus accipiant quod contaminant, sed etiam ipsæ tradunt alijs quod contaminauerunt. [33] Adleguntur in ordinem Ecclesiasticum artifices Idolorum. Prò scelus! Semel Iudæi Christo manus intulerunt, isti [34] quotidie corpus eius lacessunt. O manus præcidendæ! Viderint iam an per similitudinem dictum sit, Si te manus tua scandalizat, amputa eam. Quæ magis amputandæ, quàm in quibus Do-
CA. VIII mini corpus scandalizatur? [35 Sunt & aliæ complurium artium species, quæ etsi non contingunt Idolorum fabricationem, tamen ea sine quibus Idola nil possunt, eodem crimine expediunt. Nec enim differt, an extruas vel exornes, si templum, si aram, si ædiculam eius instruxeris, si bracteam expresseris, aut insignia, aut etiam domum fabricaueris. Maior est eiusmodi operâ, quæ non effigiem confert, sed auctoritatem. Si ita necessitas exhibitionis extenditur, habent & alias species, quæ sine exorbitatione disciplinæ, id est, sine Idoli confectura opem victus præstent. Sic [36] albarius tector & tecta farcire, & tectoria inducere, & [37] cisternam liare, & [38] cymatia distendere, & multa alia ornamenta præter simulacra parietibus incrustare. Scit & pictor & marmorarius, & ærarius, & quicunque cælator, latitudines suas vtique multo faciliores. [39] Nam qui signum describit, quanto faciliùs abacum linit? [40] Qui de tilia Martem exsculpit, quanto citiùs armarium compingit? Nulla ars non alterius artis, aut mater, aut propinqua est. Nihil alterius vocat. Tot sunt artium venæ, quot hominuum concupiscentiæ. Sed de [41] mercedibus & manuspretijs interest. Proinde interest & de labore. Minor merces frequentiore actu repensatur. Quot parietes signa desiderant? Quot templa & ædes Idolis ædificantur? Domus verò & prætoria & balnea & insulæ

quante

A quantæ? [43] Soccus & baxa quotidie deaurantur, Mercurius & Serapis non quotidie. Sufficiant ad quæstum artificiorum, frequentiores omni superstitione luxuria & ambitio. [43] Lances & scyphos faciliùs ambitio, quam superstitio desiderabit. Coronas quoque magis luxuria, quàm solemnitas erogat. Cùm igitur ad hæc artificiorum genera cohortemur, quæ Idolum quidem, & quæ Idolo competunt, non attingant, sint autem & hominibus communia sæpè quæ & Idolis, hoc quoque cauere debemus, ne quid scientibus nobis ab aliquibus de manibus nostris in rem Idolorum postuletur. Quòd si concesserimus, & non remedijs tam vsitatis egerimus, non puto nos à contagio Idololatriæ vacare, quorum manus non ignorantium in officio vel in honore & vsu dæmoniorum deprehenduntur. [[44] Animaduertimus inter Artes etiam professiones quasdám obnoxias Idololatriæ. [45] De Astrologis ne loquendum quidem est. Sed quoniam quidam istis diebus prouocauit defendens sibi perseuerantiam professionis istius, paucis vtar. Non allego quòd Idola honoret: [46] quorum nomina cœlo inscripsit, quibus omnem Dei potestatem addixit: quòd propterea homines non putant Deum requirendum, præsumentes stellarum nos [47] immutabili arbitrio agi. Vnum propono, Angelos esse illos desertores Dei, [48] amatores fœminarum, [49] proditores etiam huius curiositatis, propterea quoque damnatos à Deo. O diuina sententia vsque ad terram pertinax, cui etiam ignorantes testimonium reddunt! [50] Expelluntur Mathematici sicut angeli eorum. [51] Vrbs & Italia interdicitur Mathematicis, sicut cœlum & angelis eorum. Eadem pœna est exilij discipulis & magistris. [52] Sed Magi & Astrologi ab Oriente venerunt. Scimus Magiæ & Astrologiæ inter se societatem. Primi igitur stellarum interpretes natum Christum annunciauerunt, primi munerauerunt. Hoc nomine Christum (opinor) sibi obligauerunt. Quid tum? Ideò nunc & Mathematicis patrocinabitur illorum Magorum religio? [53] De Christo scilicet

B est matheſis hodie, stellas Christi, non Saturni & Martis & cuiusque ex eodem ordine mortuorum obseruat & prædicat. At [54] enim scientia ista vsque ad Euangelium fuit concessa, vt Christo edito nemo exinde natiuitatem alicuius de cœlo interpretetur. Nam & thus illud & myrrham & aurum ideò infanti tunc Domino obtulerunt, quasi clausulam sacrificationis & gloriæ secularis, quam Christus erat adempturus. Quod ijsdem Magis somnium sine dubio ex Dei voluntate suggessit, vt irent in sua, sed alia non qua venerant via, id est ne pristina secta sua incederent: ne illos Herodes persequeretur, qui nec persecutus est etiam ignorans alia via digressos, quoniam & qua venerant ignorabat. Adeò viam rectam & disciplinam intelligere debemus. Itaque magis præceptum, exinde aliter incederent. Sic [55] & aliam illam speciem Magiæ quæ miraculis operatur, etiam aduersus Moysen æmulata, patientia Dei traxit ad Euangelium vsque. Nam exinde & Simon Magus iam fidelis, quoniam aliquid adhuc de [56] circulatoria secta cogitaret, vt scilicet inter miracula professionis suæ etiam Spiritum sanctum per manuum impositionem enundinaret, maledictus ab Apostolis de fide iectus est: & alter Magus qui cum Sergio Paulo, quoniam ijsdem aduersabatur Apostolis, luminum amissione multatus est. Hoc & Astrologi retulissent credo, si quis in Apostolos incidisset. Attamen cùm Magia punitur, cuius est species Astrologia, vtique & species in genere damnatur. Post Euangelium nusquam inuenias [57] aut sophistas, aut Chaldeos, aut incantatores, aut coniectores, aut Magos, nisi planè punitos. Vbi sapiens, vbi [58] litterator, vbi conquisitor huius æui? Nónne infatuit Deus sapientiam huius seculi? Nihil scis Mathematice, si nescisbas te futurum Christianum. Sin sciebas, hoc quoque scire debueras nihil tibi futurum cum ista professione. Ipsa te de periculo suo instrueret, quæ aliorum [59] climacterica præcauit, Non est tibi pars neque sors in ista ratione. Non potest regna cœlorum sperare, [60] cuius digitus aut radius abutitur cœlo. [

C [61] Quærendum autem est etiam de ludimagistris, sed & ceteris professoribus litterarum. Imò non dubitandum affines illos esse multimodæ Idololatriæ. Primùm quibus necesse est Deos Nationum prædicare, nomina, genealogias, fabulas, ornamenta honorifica quæque eorum enunciare, tum solennia festáque eorundem obseruare, vt quibus vectigalia sua suppetant. Quis ludimagister, si [62] non tabularia Idolorum, quinquatria tamen frequentabit? Ipsam [63] primam noui discipuli stipem Mineruæ & honori & nomini consecrat, vt etsi non prophanatus alicui Idolo, verbotenus de Idolothyto esse dicatur, pro Idololatra vitetur. quid minus est inquinamenti eo quod præstat quæstus & nominibus & honoribus Idolo nuncupatus? [64] tam Minerualia Mineruæ, quàm [64] Saturnalia Saturni, quæ etiam seruiculis sub tempore Saturnalium celebrari necesse est. Etiam strenæ captandæ, & [65] septimontium, & brumæ, & caræ cognationis honoraria exigenda omnia, flore scholæ coronandæ. [66] Flaminicæ & [67] ædiles sacrificant Cereri, [68] schola honoratur ferijs. Idem fit Idoli natali, omnis diaboli pompa frequentatur. Quis hæc competere Christiano existimabit, nisi qui putabit conuenire etiam non magistro? Scimus dici posse, Si docere litteras Dei seruis non licet, etiam nec discere licebit. Et quomodo quis instituetur ad prudentiam interim humanam, vel ad quemcunque sensum vel actum, cùm instrumentum sit ad omnem vitam litteratura? Quomodo repudiamus secularia studia, sine quibus diuina non possunt. Videamus igitur necessitatem litteratorię eruditionis, respiciamus ex parte eam admitti non posse, ex parte vitari, fideles magis discere quàm docere litteras capit. Diuersa est enim ratio discen-

Cap. ix.

Gen. 6.

Matth. 2.

Exod. 7.
Act. 8.

Ibid. 17.

1. *Cor. 1.*

Act. 8.

Cap. x.

di & docendi. Si fidelis litteras doceat insertas Idolorum prædicatione, sine dubio dum docet, D
commendat: dum tradit, affirmat: dum commemorat, testimonium dicit.[69] Deos ipsos hoc nomine obsignat,[70] cùm lex prohibeat (vt diximus) deos pronunciari, &[71] nomen hoc in vano collocari. Hinc prima diabolo fides ædificatur ab initijs eruditionis. Quære an Idololatriam committat, [72] qui de Idolis catechizat. At cùm fidelis hæc discit, si iam sapit qui sit, neque recipit, neque admittit, multo magis si nundum sapit. Aut vbi cœperit sapere, priùs sapiat oportet quod priùs didicit, id est de Deo & fide. Proinde illa respuet nec recipiet. Et erit tam tutus quàm qui sciens venenum ab ignaro accipit, nec bibit. Huic necessitas ad excusationem deputatur, qui aliter discere non potest. Tanto autem facilius est litteras non docere quàm non discere, quanto & reliqua scholarum de [73] publicis proprijs solennitatibus inquinamenta faciliùs discipulus fidelis non adibit,
CAP. XI. quàm magister non frequentabit. [[74] Degenerabimus si cetera delictorum recogitemus, in primis cupiditatem radicem omnium malorum, [75] qua quidam irretiti, circa fidem naufragium sunt passi: quamuis & Idololatria ab eodem Apostolo dicta sit cupiditas, tum mendacium cupiditatis ministrum. Taceo de periurio, quando ne iurare quidem liceat. Negotiatio seruo Dei aptata est? Ceterum si cupiditas abscedat, quæ est causa adquirendi: cessante causa adquirendi, non erit necessitas negotiandi. [76] Sit nunc aliqua iustitia quæstus secura de cupiditatis & mendacij obseruatione, in crimen offendere Idololatriæ eam opinor, quæ ad ipsam Idolorum animam & spiritum pertinet, quæ omne dæmonium saginat an non illa principalis Idololatria viderint si eædem merces, [77] thura dico & cetera peregrinitatis sacrificium Idolorum. Etiam hominibus ad pigmenta medicinalia, [78] nobis quoque insuper ad solatia sepulturæ vsui sunt. Certè cùm pompæ, cùm sacerdotia cùm sacrificia Idolorum de periculis, de damnis, de incommodis, de cogitationibus, de discursibus negotiationibúsve instruuntur, quid aliud quàm procurator Idolorum demonstraris? Nemo E
contendat posse hoc modo omnibus negotiationibus controuersiam fieri. Grauiora delicta quæque pro magnitudine periculi diligentiam extendunt obseruationis, vt non ab his tantùm abscedamus, sed & ab ijs per quæ fiunt. Licet enim ab alijs fiat, non interest si per me. In nullo necessarius esse debeo alij, cùm facit quod mihi non licet. Ex hoc quod vetor facere, intelligere debeo curandum mihi esse ne fiat per me. Denique in alia causa non leuioris reatus præiudicium istud obseruo. Nam quod mihi de stupro interdictum sit, alijs ad eam rem nihil aut operæ aut conscientiæ exhibeo. Nam quòd ipsam carnem meam à lupanaribus segregaui, agnosco me neque lenocinium, neque id genus lucrum alterius causa excercere posse. Sic & homicidij interdictio ostendit mihi [79] laniſtam quoque ab [80] Ecclesia arceri: nec per se non faciet quod faciendum alijs subministrat. Ecce magis proximum præiudicium. Si publicarum victimarum redemptor ad fidem accedat, permittes ei in eo negotio permanere? Aut si iam fidelis id agere susceperit, retinendum in Ecclesia putabis? Non opinor, nisi si quis & de thurario dissimulabit. scilicet ad alios peruenit procuratio sanguinis, ad alios odorum. Si antequàm Idola in seculo essent, his mercibus adhuc informis Idololatria transigebatur, si & nunc fere sine Idolo opus Idololatriæ incendijs odorum perpetratur, ecquid maioris operæ & erga dæmonia thurarius: nam faciliùs sine Idololatria quàm sine thurarij merce. Ipsius fidei conscientiam perrogemus, quo ore Christianus thurarius si per templa transibit, quo ore fumantes aras despuet, & [81] exsufflabit quibus ipse prospexit? Qua constantia exorcizabit alumnos suos, quibus domum suam cellariam præstat? Ille quidem si excluserit dæmonium, non sibi placeat de fide. Neque enim inimicum exclusit. Facilè debuit de eo impetra- F
re quem quotidie pascit. Nulla igitur ars, nulla professio, nulla negotiatio, quæ quid aut instruendis aut formandis Idolis administrat, carere poterit titulo Idololatriæ: nisi si aliud omninò interpretemur, Idololatriam, quàm famulatum Idolorum colendorum. [[82] Malè nobis de necessitatibus
CAP. XII humanæ exhibitionis supplaudimus, si [83] post fidem obsignatam dicimus, Non habeo quo viuam. Iam hic enim pleniùs illi abruptæ propositioni respondebo, Serò dicitur. Ante enim fuit deliberandum ex similitudine prouidentissimi [84] ædificis illius, qui priùs sumptus operis cum viribus suis supputat, ne vbi cœperit defunctus postea erubescat. Sed & nunc habes dicta Domini exempla adimentia tibi omnem causationem. Quid enim dicis? Egebo. Sed fœlices egenos Dominus appel-
Matth. 5. lat. Victum non habebo: Sed [85] nolite, inquit, cogitare de victu. Et vestitus habemus exemplum
Matth. 6. lilia. Substantia mihi opus erat: Atquin omnia vendenda sunt, & egentibus diuidenda. Sed filijs
Ibid. & posteritati prouidendum. Nemo aratro manum imponens & retrò spectans aptus est. [86] Opera
Matth. 9. conditionalis eram. Nemo duobus dominis seruire potest. Si vis Domini discipulus esse, crucem
Luc. 9. tuam tollas, & Dominum sequaris necesse est, id est, angustias & cruciatus tuos, [87] vel corpus so-
Matth. 6. lum, quod in domum Christi est. Parentes, coniuges, liberi propter Deum relinquendi erunt.
Ibid. 16. De artibus & negotiationibus, & de professionibus etiam liberorum & parentum causa dubitas.
Marc. 10. Iam tunc demonstratum est nobis & pignera, & artificia, & negotia propter Dominum derelin-
Matth. 4. quenda, cùm Iacobus & Ioannes vocati à Domino & patrem nauémque derelinquunt. Cùm
Matth. 9. Matthæus de teloneo suscitatur. Cùm etiam sepelire patrem tardum fuit fidei. Nemo eorum quos
Matth. 8. Dominus allegit, Non habeo dixit quo viuam. Fides famen non timet. Sic etiam famem non

minus

A minus sibi contemnendam propter Deum, quam omne mortis genus. Didicit non respicere vitam, quanto magis victum? Quotusquisque hæc adimpleuit? Sed [88] quæ penes homines difficilia penes Deum facilia. Sic tamen nobis de mansuetudine & clementia Dei blandiamur, vt non vsq; ad Idololatriæ adfinitates necessitatibus largiamur. [89] Sed omnem adflatum eius vice pestis etiam de longinquo deuitemus, non in his tantùmq; præmissimus, sed in vniuersa serie humanę superstitionis, siue deis suis, siue defunctis, siue regibus mancipatæ, vt ad eosdem spiritus immundos pertinentis, modò per sacrificia & sacerdotia, modò per spectacula, & hoc genus, modò per festos dies. Sed de sacrificijs & de sacerdotijs quid loquar? De [90] Spectaculis autem & voluptatibus eiusmodi suum iam volumen impleuimus. Hoc loco retractari oportet de festis diebus, & alijs extraordinarijs solennitatibus, quas interdum lasciuiæ, interdum timiditati nostræ subscribimus aduersus fidei disciplinam [91] cõmunicantes nationibus in Idolicis rebus. De hoc quidem primo cõsistam, an cum ipsis quoque nationibus communicare in huiusmodi seruus Dei debeat, siue habitu, siue victu, vel quo alio genere lætitiæ earum. Gaudere cum gaudentibus, & lugere cum lugentibus, de fratribus dictum est ab Apostolo ad vnanimitatem cohortante. Ceterùm ad hæc, nihil communionis est lumini & tenebris, [92] vitæ & morti: aut scindimus quod est scriptum: Seculum gaudebit, vos verò lugebitis. Si cum seculo gaudemus, verendum est ne cum seculo & lugeamus. Seculo autem gaudente lugeamus, & seculo postea lugente gaudebimus. Sic [93] & Lazarus apud inferos in sinu Abrahæ refrigerium consecutus, contrà diues in tormento ignis constitutus, alternas malorũ & bonorum vices æmula retributione compensant. [94] Sunt quidem dies munerum, quæ apud alios honoris titulum, apud alios mercedis debitum expungunt. Nunc ergo, inquis, recipiam meum, vel rependam alienum: si hunc morem sibi homines de superstitione consecrauerunt, tu extraneus ab

B omni eorum vanitate, [95] quid participas Idolothyta solennia, quasi tibi quoque præscriptum sit de die, quo minus id quod homini debes, vel tibi ab homine debetur, citra diei obseruationem luas, vel recipias, da [96] formam in quam velis agi tecum. Cur enim & lateas, cùm ignorantia alterius tuam conscientiam contamines, si non ignoraris quòd sis Christianus, tentaris. Et contra conscientiam alterius agis tanquam non Christianus. Enimuerò etsi simulaueris, tentatus addictus es. Certè siue hac, siue illac, reus es confusionis in Deo. Qui autem confusus super me fuerit penes homines, & ego confundar super illo, inquit, penes patrem meum, qui est in cœlis. [97] Sed enim plerique iam induxerunt animo ignoscendum esse quandoque his quæ ethnici faciunt, ne [98] nomen blasphemetur. Porrò blasphemia quæ nobis omninò deuitanda est, hæc opinor est. Si quis nostrum ad iustam blasphemiam ethnicum deducat, aut fraude, aut iniuria, aut contumelia, aliáve materia dignæ querelæ, in qua nomen meritò percutitur, vt meritò irascatur & Dominus. Ceterùm si de omni blasphemia dictum est: vestri [99] causa nomen meum blasphematur perimus vniuersi. cùm totus Circus scelestis suffragijs nullo merito nomen lacessit, desinamus, & non blasphemabitur. Imò dum sumus, blasphemetur in obseruatione non in exorbitatione disciplinæ, dum probamur, non dum reprobamur, ob blasphemiam martyrij affinem, quæ tunc me testatur Christianum, cùm propter eam detestatur. benedictio est nominis, maledictio custoditæ disciplinæ. Si [100] hominibus inquit, vellem placere, seruus Christi non essem. Sed idem alibi iubet, omnibus placere curemus. Quemadmodum ego, inquit, omnibus per omnia placeo. Nimirùm [101] Saturnalia & [102] Kalendas Ianuarias celebrans hominibus placebat, an modestia & patientia, an grauitate, an humanitate, an integritate. Proinde cùm dicit. Omnia omnibus factus sum, vt [103] omnes lucrifaciam, nunquid Idololatris Idololatres, nunquid ethnicis ethnicus, nunquid secularibus secularis? Sed etsi non prohibet nos conuersari cum Idololatris & adulteris & ceteris

C criminosis dicens, Ceterùm [104] de mundo exissetis: non vtique eas habenas conuersationis immutat, vt quóniam necesse sit & conuiuere nos & commiscere cum peccatoribus, ideò & cum eis peccare possimus. Ibi est commercium vitæ, quod Apostolus concedit: hìc peccare, quod nemo permittit. Licet conuiuere cum ethnicis, commori non licet. Conuiuamus cum omnibus: eonlætemur ex communione naturæ, non superstitionis. Pares anima sumus, non disciplina: composessores mundi, non erroris. Quòd si nobis nullum ius est communionis in eiusmodi cum extraneis, quanto scelestius est hæc inter fratres frequentare? Quis hoc sustinere aut defendere potest? Iudæis dies suos festos exprobrat Spiritus sanctus. [105] Sabbata, inquit, vestra & neomenias & ceremonias odit anima mea. Nobis quibus sabbata extranea sunt & neomenia & feriæ à Deo [106] aliquando dilectæ, Saturnalia, & Ianuariæ, & [107] Brumæ, & [108] Matronales frequentantur, munera commeant, strenæ consonant, lusus, conuiuia constrepunt. O melior fides nationum in suam sectam: quæ nullam solennitatem Christianorum sibi vindicat, [109] non Dominicum diem, non [110] Pentecostem! etiam si nossent, nobiscum non communicassent; timerent enim ne Christiani viderentur. Nos ne ethnici pronunciemur, non veremur. Si quid & carni indulgendum est, habes non dicam tuos dies tantùm sed & plures. Nam ethnici semel annuus dies quisque festus est: tibi octauo quoq; die. excerpe singulas solennitates nationũ, & in ordinem texe, Pentecosten implere non poterunt. [111] Sed luceant, inquit, opera vestra. At nunc luceant tabernæ &

Rom. 8. *Luc. 18.*

CA. XIII

Rom. 12. *2. Cor. 6.* *Joan. 16.*

Luc. 16.

Matth. 10. *Luc. 2.*

CA. XIIII

Gal. 1. *1. Cor. 10.*

1. Cor. 5.

Isai. 1.

CAP. XV

Matth.5. ianuæ noſtræ: plures iam inuenies ethnicorum fores ſine lucernis & laureis quàm Chriſtianorum. De iſta quoque ſpecie quid videtur? Si Idoli honor eſt, ſine dubio Idoli honor Idololatria eſt. Si hominis cauſa eſt,[113] recogitemus omnẽ Idololatriam in hominis cauſam eſſe. Recogitemus omnem Idololatriã in homines eſſe culturã, cùm ipſos Deos nationũ homines retrò fuiſſe, etiam apud ſuos cõſtet. Itaq; nihil intereſt ſuperioris, an huius ſeculi viris ſuperſtitio iſta præſtetur. Idololatria nõ propter perſonas quę opponũtur, ſed propter officia iſta dãnata eſt: quæ ad dęmones pertinẽt. Reddẽda ſunt Cęſari quę ſunt Cæſaris. benè quod appoſuit, & quæ ſunt Dei Deo. Quæ ergo ſunt Cæſaris? ſcilicet de quibus tunc cõſultatio mouebatur, præſtandúſne eſſet cẽſus Cæſari, an non. Ideò & monetam oſtendi ſibi Dominus poſtulauit, & de imagine cuius eſſet requiſiuit. Et cum audiſſet, Cæſaris, Reddite, ait, quæ ſunt Cæſaris Cæſari, & quæ ſunt Dei Deo, id eſt imaginem Cæſaris Cæſari, quæ in nummo eſt, & imaginem Dei Deo, quæ in homine eſt: vt Cæſari quidem pecuniam reddas, Deo temetipſum. Alioquin quid erit Dei, omnia Cæſaris? Ergo, inquis, honor Dei eſt, lucernæ pro foribus, & laurus, in poſtibus? non vtique quod Dei honor eſt, ſed quod eius qui pro Deo huiuſmodi officijs honoratur quantum in manifeſto eſt, ſalua operatione quæ eſt in occulto, ad dæmonia perueniens. Certi enim eſſe debemus, ſi quos latet per ignorantiam litteraturę ſecularis, etiam [115] oſtiorum Deos apud Romanos, [114] Cardeam a cardinibus appellatam, & [115] Forculum à foribus, & Limentinum à limine, & [116] ipſum Ianum à ianua: & vtique ſcimus, licet nomina inania atque confícta ſint, cùm tamen in ſuperſtitionem deducuntur, rapere ad ſe dæmonia & omnem ſpiritum immundum per conſecrationis obligamentum. Alioquin dæmonia nullum habent nomen ſingulatim, ſed ibi nomen inueniunt, vbi & pignus. Etiam apud Græcos [117] Appollinem θυραῖον, & [118] Antelios dæmonas oſtiorum præſides legimus. Hæc igitur ab initio præuidens Spiritus ſanctus, etiã oſtia in ſuperſtitionem ventura præcecinit per [119] antiquiſſimum propheten Enoch.[120] Nã & alia oſtia in balneis adorari videmus. Si autem eorũ ſunt quę in oſtijs adorentur, ad eos & lucernę & laureæ pertinebunt. Idolo feceris quidquid oſtio feceris. Hoc in loco ex auctoritate quoq; Dei conteſtor, quia nec tutũ eſt ſubtrahere quod cũque vni fuerit oſtenſum, vtiq; omnium cauſa. Scio [121] fratrem per viſionem eadem nocte caſtigatum grauiter, quod ianuam eius ſubitò annnunciatis gaudijs publicis ſerui coronaſſent. Et tamen non ipſe coronauerat aut præceperat, [122] nam antè proceſſerat, & regreſſus reprehenderat factum: adeò apud Dominum in huiuſmodi etiam diſciplina familiæ noſtræ æſtimatur. Igitur quod attineat ad honores regum vel imperatorum, ſatis præſcriptum habemus, in omni obſequio eſſe nos oportere, ſecundum Apoſtoli præceptum ſubditos magiſtratibus & principibus & poteſtatibus. Sed intra limites diſciplinæ, quouſque ab Idololatria ſeparamur. Propterea enim & illud exemplum trium fratrum præcurrit, qui aliàs obſequentes erga regem Nabuchodonoſor, honorem imaginis eius conſtantiſſimè reſpuerint, [123] probantes Idololatriam eſſe quicquid vltra humani honoris modum ad inſtar diuinæ ſublimitatis extollitur. Sic & Daniel cetera Dareio ſubnixus, tamdiu fuit in officio, quamdiu à periculo diſciplinæ vacaret. Nam id ne ſubiret, non magis leones regios timuit, quàm illi regios ignes. Accendant igitur quotidie lucernas quibus lux nulla eſt, adfigant poſtibus lauros poſtmodùm arſuras, quibus ignes imminent; illis competunt & teſtimonia tenebrarũ, & auſpicia pœnarum. Tu lumen es mundi & arbor virens ſemper. Si templis renunciaſti, ne feceris templum ianuam tuam. Minus dixi: ſi lupanaribus renunciaſti, ne indueris domi tuæ faciem noui lupanaris. [124] Circa officia verò priuatarum & communium ſolemnitatum, vt [125] togę puræ, vt ſponſalium, vt nuptialium, vt [126] nominalium, nullum putem periculum obſeruari de flatu Idololatriæ quæ interuenit: cauſæ enim ſunt conſiderandę quibus præſtatur officium. Eas mundas eſſe opinor per ſemetipſas, quia neque veſtitus virilis, neque annulus aut coniunctio maritalis, de alicuius Idoli honore deſcendit. Nullum denique cultum à Deo maledictum inuenio, niſi muliebrem in viro. Maledictus enim, inquit, omnis qui muliebribus induitur. Toga verò etiam appellatione virilis eſt. Nuptias quoque celebrari non magis Deus prohibet quàm nomen imponi. [127] Sed his accommodantur ſacrificia. Si in [128] vocatu nec in ſacrificijs ſit titulus officij, & operæ mcę expunctio, quid tum? ſi libet. Vtinam quidem nec videre poſſimus quæ facere nobis nefas eſt. Sed quoniam item malis circundebit ſeculum Idololatria licebit adeſſe in quibuſdam, quę nos homini non Idolo officioſos habent. Planè ad ſacerdotium & ſacrificium vocatus non ibo (propriũ enim Idoli officium eſt) ſed neque conſilio neq; ſumptu aliáve opera in eiuſmodi fungar. Si propter ſacrificium vocatus adſiſtam, ero particeps Idololatrię: ſi me alia cauſa coniũgit ſacrificanti, ero tantum ſpectator ſacrificij. [129] Ceterùm quid facient ſerui vel liberi fideles, [130] item officiales ſacrificantibus dominis vel patronis vel prędidibus ſuis adhęrentes? Sed ſi merum quis ſacrificanti tradiderit, imò ſi verbo quoque aliquo ſacrificio neceſſario adiuuerit, miniſter habebitur Idololatrię. Huius regulę memores etiam magiſtratibus & poteſtatibus officium poſſumus reddere ſecundum patriarchas & ceteros maiores, qui regibus Idololatris vſque ad finem Idololatrię apparuerunt. Hinc [131] proximè diſputatio ſuborta eſt, an ſeruus Dei alicuius dignitatis aut poteſtatis adminiſtrationem capiat, ſi ab omni ſpecie Idololatrię intactum

Rom.13. Dan.3. Dan.6. Matth.5. Pſal.1. Ca.xxi. Deut.22. Ca.xvii

A ctum se aut gratia aliqua,aut astutia etiam præstare possit:secundum quod & Ioseph, & Daniel mundi ab Idololatria, & dignitatem & potestatem administrauerunt,in [132] ornamento & purpura extitere totius Ægypti siue Babyloniæ. Credamus itaque succedere alicui posse vt in quoquo honore, vt in solo honoris nomine incedat,neque [133] sacrificet,neque sacrificijs auctoritatem suam accommodet,non hostias locet,non curas templorum deleget,non vectigalia eorum procuret, non spectacula edat de suo aut de publico, aut edendis præsit: nihil solemne pronunciet vel edicat, ne iuret quidem. Iam verò quæ sunt potestatis,[134] neque iudicet de capite alicuius vel pudore (feras enim de pucunia)neque damnet neque prædamnet,neminem vinciat,neminem recludat, aut torqueat; si hæc credibile est fieri posse. [Iam [135] verò de solo suggestu & apparatu honoris retractandum: proprius habitus vniuscuiusque est, tam ad vsum quotidianũ, quàm ad honorem & dignitatem. [136] Igitur purpura illa & aurum ceruicis ornamentum eodem more apud Ægyptios & Babylonios insignia erant dignitatis,quo more nunc prætextæ,vel trabeæ, [137] vel palmatæ, & coronæ aureæ sacerdotum prouincialium,sed non eadem conditione. Tantum enim honoris nomine conferebatur his qui familiaritatem regum merebantur. Vnde & purpurati regum vocabantur à purpura,sicut apud nos à [138] toga candida candidati:sed non vt suggestus ille sacerdotijs quoque aut aliquibus Idolorum officijs adstringeretur. Nam si ita esset,vtique tantæ sanctitatis & constantiæ viri statim habitus inquinatos recusassent,statimque apparuisset Danielem Idolis non deseruisse, nec Belem nec draconem colere, quod multo postea apparuit. Simplex igitur purpura illa, nec iam dignitatis erat, sed [139] ingenuitatis apud Barbaros insigne. Quemadmodum enim & Ioseph qui seruus fuerat,& Daniel qui per captiuitatem statum verterat,ciuitatem Babyloniam & Ægyptum sunt consecuti per habitum barbaricę ingenuitatis:sic penes nos quoque fideles si necesse fuerit, [140] poterit & pueris prætexta concedi, & pu-
B ellis stola, natiuitatis insignia, non potestatis: generis, non honoris:ordinis, non superstitionis. Ceterùm purpura vel cetera insignia dignitatum & potestatum,insertæ dignitati & potestatibus Idololatriæ ab initio dicata,habent profanationis suæ maculam:cùm præterea ipsis etiam Idolis inquantũ [141] prætextæ & trabeæ & laticlaui,fasces quoque & virgæ præferantur,& meritò. Nam dæmonia magistratus sunt seculi huius,vnius collegij insignia fasces & purpuras gestãt. Quid ergo proficies,si suggestu quidem vtaris,opera verò eius non administres? Nemo immundis mũdus videri potest. Tunicam si induas inquinatam per se,poteris forsitan illam non inquinare per te, sed tu per illam mundus esse non poteris. Iam nunc quid de Ioseph & Daniel argumentaris,scito non semper comparãda esse vetera & noua,rudia & polita,cœpta & explicita,seruilia & liberalia. Nam illi etiam serui conditione erant: tu verò nullius seruus in quantum solius Christi,qui te etiã captiuitate seculi liberauit,& forma Dominica agere debebis. Ille Dominus in humilitate & ignobilitate incessit domicilio incertus: Nã filius,inquit,hominis nõ habet vbi [142] caput suum collocet,vestitu incultus. neque enim dixisset,Ecce qui teneris vestiuntur,in domibus regũ sunt. Vultu [143] denique & aspectu inglorius, sicut & Esaias pronunciauerat. Si potestatem quoque nullam,ne in suos quidem exercuit,quibus [144] sordido ministerio fũctus est: si regem se denique fieri,conscius sui regni,refugit,plenissimè dedit formam suis dirigendo omni fastigio & suggestu tam dignitatis quàm potestatis. Quis enim magis his vsus fuisset quàm Dei filius,quales & quanti eum fasces producerent, qualis purpura de humeris eius floreret, quale aurũ de capite radiaret,nisi gloriã seculi alienã & sibi & suis iudicasset? Igitur quæ noluit reiecit, quæ reiecit dãnauit, quę dãnauit in põpa diaboli deputauit. Non enim dãnasset,nisi non sua:alterius autem esse non possent,nisi diaboli quæ Dei non sunt. [145] Tu si diaboli pompam eierasti,quicquid ex
C ea attigeris,id scias esse Idololatriam; vel hoc te commonefaciat,omnes huius seculi potestates & dignitates non solùm alienas,verùm & inimicas Dei esse, quòd per illas aduersus Dei seruos supplicia consulta sunt,per illas & pœnæ ad impios paratæ ignorantur. Sed & natiuitas & substantia tua molestæ tibi sunt aduersus Idololatriam,ad euitandum remedia deesse non possunt; eùm etsi defuerint, superfit vnicum illud quo fœlicior factus non in terris magistratus,sed in cœlis. [[146] Posset in isto capitulo etiam de malitia definitum videri,quæ inter dignitatem & potestatem est. At nunc de isto quęritur,an fidelis ad militiam conuerti possit, & an militia ad fidem admitti [147] etiam caligata,vel inferior quæque cui non sit necessitas immolationũ vel capitalium iudiciorũ. Non conuenit sacramẽto diuino & humano,signo [148] Christi & signo diaboli,castris lucis & castris tenebrarũ: non potest vna anima duobus deberi, Deo & Cæsari. Et [149] virgam portauit Moyses; [150] fibulã & Aaron; cingitur loro & Ioannes;agmen agit & Iesus Naue;bellauit & populus, si placet ludere. Quomodo autem bellabit, imò quomodo etiam in pace militabit,sine gladio;quem Dominus abstulit? Nam & si adierant milites ad Ioannem,& formam obseruationis acceperant,si etiam centurio crediderat; omnẽ postea militem Dominus in Petro exarmando discinxit. nullus habitus licitus est apud nos illicito actui adscriptus. [151] Sed enim cum conuersatio diuinæ disciplinę non factis tantum,verumetiam verbis periclietur,(nam sicut scriptum est, [152] Ecce homo & facta eius,ita:Ex ore tuo iustificaberis)meminisse debemus etiam in verbis quoque Idololatriæ incursum præcauendum, aut de consuetudinis vitio, aut timiditatis. Deos Nationum nominari lex prohibet, non vtique ne nomina eorum pronunciemus, que nobis vt dicamus conuersatio extorquet. Nam id plerunque dicendum est,

Gen. 41. Dan. 2. & 7.

XVIII.

Dan. 12.

Gen. 41. Dan. 7.

Gen. 41. Dan. 7.

Luc. 9. Matth. 11. Isai. 53. Ioan. 13. Ioan. 6.

C. XIX.

Matt. 22. Exod. 3. Exod. 28. Matth. 3. Exod. 17. Luc. 3. Matth. 8. Matth. 26.

C. XX.

Matth. 12. Exod. 23.

In [153] templo Æsculapij illum habes,& vico Isidis habito,& sacerdos Iouis factus est, & multa alia in D
hunc modum,quando & hominibus hoc genus nomina inducuntur. Neque enim Saturnum honoro, si ita vocauero eum suo nomine;tã non honoro quã Marcum,si vocauero Marcum.sed ait: Nomẽ
Vbi suprà. aliorum deorum ne commemoremini,neque audiatur de ore tuo. Hoc præcepit,ne Deos vocemus
Exod.20. illos. Nã & in prima parte legis,Non sumes,inquit,nomen Domini Dei tui in [154] vano, id est Idolo. Cecidit igitur in Idololatriam,qui Idolum nomine Dei honorauerit. Quòd si Deos dicendum erit, adijciendum est aliquid,quo appareat,quia non ego illos Deos dico. [155] Nã & scriptura Deos nominat;sed adijcit suos,vel:nationũ. Sicut Dauid cùm Deos nominasset,vbi ait: Dei autem nationũ dæ-
Psal.113. monia. Sed hoc mihi ad sequẽtia magis præstructum est:ceterùm consuetudinis vitiũ est [156] me Hercule dicere,me Dius fidius,accedente ignorantia quorundam,qui ignorant iusiurandũ esse per Herculem. [157] Porrò quid erat deieratio per eos quos ieraſti, quàm præuaricatio fidei cum Idololatria?
C.XXI. quis enim per quos deierat,non honorat? [[158] Timiditatis est autẽ, cùm te alius per Deos suos obligat iuratione vel aliqua testificatione,& tu ne intelligaris quiescis. nam ęquè quiescendo confirmas maiestatem eorum,cuius causa videberis obligatus. Quid refert Deos nationũ dicendo Deos,an audiendo confirmes?iures per Idola,an ab alio adiuratus acquiescas? Cur non agnoscamus versutias satanæ,qui quod ore nostra perficere non potest,id agit vt suorum ore perficiat,per aures inferẽs nobis Idololatriam? Certè quisquis ille est, aut amica aut inimica cõgressione adstringit. Si inimica,iam ad pugnam vocaris, & scis tibi dimicandum esse. Si amica, quanto securiùs in Dominũ trãsferes responsionem tuam,vt dissoluas obligationem eius,per quem te Malus honori Idolorum,id est,Idololatrię
quęrebat annectere. Omnis patientia eiusmodi Idololatria. Honoras eos,quibus impositis obsequiũ E
præstitisti. Scio quendam cui Dominus ignoscat,quum illi in publico per litem dictum esset, Iupiter tibi sit iratus,respondisse,Immò tibi. Quid aliter fecisset ethnicus,qui Iouem deum credidit? etiãsi nõ per eundem retorsisset maledictum,nec per vllum Iouis similem,confirmauerat Iouem Deũ,per quẽ se maledictum indignè tulisse demonstrauerat remaledicens. At quid enim indigneris per eum quem scis nihil esse? Nam si insanis,iam esse confirmas,& erit Idololatriæ professio timoris tui: quãto magis cùm per ipsum remaledicis,eodem Iouis honorem facis, quo & ille qui te prouocauit? fidelis autem in eiusmodi ridere debet,non insanire. Imò secundum prȩceptum ne per Deũ quidem remaledicere,
XXII. sed planè benedicere per Deũ,vt & Idola destruas,& Deũ prædices,& adimpleas disciplinã. [[159] Æquè benedici per Deos Nationum Christo initiatus non sustinebit, vt semper reijciat immundã benedictionem,& eam sibi in Deum conuertens emũndet. Benedici per Deos Nationũ, maledici est per Deum. Si dedero eleemosynam,vel aliquid prȩstitero beneficij,& ille mihi Deos suos vel [160] coloniæ genium propicios imprecetur,iam oblatio mea vel operatio Idolorum honor erit, per quę benedictionis gratiã compensant. Cur autem non sciat me Dei causa feciſſe, vt & Deus potius glorificetur,& dæmonia non honorentur in eo quod propter Deum feci. Deus videt quoniam propter ipsum feci,pariter videt quoniam propter ipsum feciſſe me nolui ostendere, & præceptum eius Idolothytũ quodãmodò feci. Multi dicunt, Nemo se debet promulgare: puto autem nec negare: [161] negat enim quicunque dissimulat in quacũque causa pro ethnico habitus. Et vtiq; omnis negatio Idololatria est,
XXIII. sicut omnis Idololatria negatio,siue in factis siue in verbis. [[162] Sed est quædã eiusmodi species in facto &in verbo,bis acuta & infesta vtrinque,licet tibi blãdiatur,quasi vacet in vtroque dũ factũ nõ videtur,quia dictũ non tenetur. pecuniã de ethnicis mutuãtes sub [163] pignoribus fiduciati,[164] iurati cauent,& sic negant. Scire volunt scilicet tempus persecutionis,& locum tribunalis,& personam prȩsidis. [165] Præscribit Christus,non esse iurandũ. Scripsi,inquit,sed nihil dixi;lingua,non littera occidit. F
Hîc ergo naturã & conscientiam aduoco:naturam,quia nihil potest manus scribere,etiamsi lingua in dictitando cessat immobilis & quieta,quod non anima dictauerit, quanquã & ipsi linguæ anima dictauerit,aut à se conceptũ,aut ab alio traditum. Iam ne dicatur,alius dictauit,hîc conscientiã appello, an quod alius dictauit anima suscipiat,& siue comitante siue residente lingua ad manũ transmittat. &
Matth.5. benè quod in animo & conscientia delinqui Dominus dixit? Si,[166] inquit, concupiscẽtia vel malitia in cor hominis ascenderit,pro facto teneris. Cauisti igitur quod in cor tuum planè ascẽdit, quod neque ignorasse te contendere potes, neque noluisse. Nam cùm caueres,sciſti:cùm scires,vtique voluisti,& es tã in facto quàm cogitatu,nec potes leuiore crimine manus excludere, vt dicas falsum planè effici cauendo quod non facis. Tamen non negaui,quia non iuraui. Imò etsi nihil tale feciſſes, tamen
Luc.1. dicereris deierare si consenseris. Non valet tacita vox in stylo,& mutus in litteris sonus. At enim Zacharias temporali vocis orbatione mulctatus,cum animo collocutus linguã irritam transit, manibus suis à corde dictat,& nomen filij sine ore pronunciat, loquitur in stylo, auditur in cera manus omni sono clarior,littera omni ore vocalior. Quære an dixerit,qui dixisse compertus est. Dominũ oremus, ne qua nos eiusmodi cõtractus necessitas circũsistat. Et si ita euenerit,det fratribus [167] operandi copiã, vel nobis abrumpendæ omnis necessitatis constantiã, ne illæ litteræ negatrices vicariæ oris nostri in
XXIIII. die iudicij aduersus nos proferantur signatę signis,non iã aduocatorum,sed angelorũ. [[168] Inter hos scopulos & sinus,inter hæc vada & freta Idololatriæ velificata [169] spiritu Dei fides nauigat,tuta si cauta,secura si attonita. Ceterũ inenatabile excussis profundũ est,inextricabile impactis naufragiũ est, [170]
irrespi-

irrespirabile deuoratis hypobrichium in Idololatria: [171] quicunque fluctus eius offocant, omnis vertex eius ad inferos desorbet. Nemo dicat, quis tam tutò præcauebit? exeundum de seculo erit. quasi non tanti sit exire, quàm Idololatren in seculo stare. Nihil esse facilius potest, quàm cautio Idololatriæ, si timor eius in capite sit. quæcunque necessitas minor est periculo, tanto comparata. [172] Propterea Spiritus sanctus consultantibus tunc Apostolis vinculum & iugum nobis relaxauit, vt Idololatriæ deuitandæ vacaremus. Hæc erit lex nostra quo expedita, hoc pleniùs administranda, propria Christianorum, per quã ab ethnicis agnoscimur & examinamur: hæc accedẽtibus ad fidem proponenda, & ingredientibus in fidem [173] inculcanda est, vt accedentes deliberent, obseruantes perseuerent, non obseruantes renuncient sibi. [174] Viderimus enim si secundum archetypum & coruus & miluus & lupus & canis & serpens in Ecclesia erit, certè Idololatres in archetypo non habetur. Nullum animal in Idololatren figuratum est: [175] quod in arca non fuit, in Ecclesia non sit.

Act. 15.
Isai. 34. Matth. 7. Philip. 3. Luc. 10.
Gen. 7.

ADNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRVM DE IDOLOLATRIA.

CAP. I.

1. Principale crimen generis humani, &c.] *Caput hoc primum inscripsimus:* Quòd in Idololatria crimen omne, & in omni crimine Idololalatria deprehendatur. *Atqui de* Elogio *vide Librum ad Scapulam cap. 4. nu. 26. Legimus autem cum Gagnæo:* Proinde, *vocem Tertullianicam, pro eo quod substitutum erat:* Perinde. *Porrò etiam summum delictum Idololatriam nuncupat B. Cyprian. est. 10. 11. 12. 26. ac 30. libro item de Lap. & de Idolor. vanit. & similiter Auctore Chrysost. in Psal. 113. Nihil est, inquit, aliud in Idolorum festis quàm libido, impudicitia, intemperantia, ebrietas, crudelitas, inhumanitas, cædes.*

2. Atque adeò Scripturæ sanctæ stupri vocabulo vtuntur in Idololatriæ exprobratione.] *Alludit inter cetera ad Ezech. cap. 23. vbi &* fornicationem *&* stupra *populo Israël, & in Aegypto, & suo tempore exprobrat; quod de Idololatrijs loquatur. Eodem pertinet quod Clemens Alexandr. lib. 7. Stromatum, tertiam* fornicationis speciem Idololatriam *faciat.*

3. mortem adferunt.] *Ita describit quæ vulgo dicuntur,* mortalia *peccata, & ipse mox vocat:* exitiosa, *&* deuoratoria salutis. *Lego autem non ita multò:* frequentatur, *pro:* frequentantur.

4. idolorum mancipes.] *Eodem modo dixit lib. de Spectac. cap.* 10. Apollines & Musas, & Mineruas, & Mercurios mancipes habent. *Hìc autem* dæmonia *intelligit* & immundos spiritus, quibus idola mancipantur. *De simili B. Cypiran. loco, vbi* mancipem *pro Præfecto accipit, vide Adnot. nostras ad Epist. eius 69. num. 21. & in Apolog. cap. 11. num. 164.*

CAP. II.

5. Sed vniuersa nomina criminum, &c.] *Titulum huic capiti indidimus:* De varijs Idololatriæ modis.

6. aut polluceat.] *Rectè sic legendum adnotauit Harrisius. pro eo quod erat:* proluceat; *addens* pollucere, *ad sacra pertinere, acsi dicas, vouere vel dedicare. aut, vt alij, inquit, volunt, Herculi libamenta in aram proijcere. Nam & nos cum Rhenano & Latinio ita castigauimus illud Apologet. cap. 39.* Herculanarum decimarum polluctorum sumptus. *Vbi plura hac de re num. 513.*

7. cùm homicidiũ etiam in verbo maledicti vel conuitij iudicat, &c.] *Largè interpretatur illud: Audistis quoniã dictũ est antiquis, Ego autem dico vobis, quia omnis qui irascitur fratri suo, reus erit iudicij, &c. tanquam etiam* ira *&* maledictum, homicidij *sint species. Rectè proinde Doctores Theologi in illo præcepto Decalogi: Non occides, comprehendi* iram *tradunt, &* maledictum, *aliáque eiusmodi.*

CAP. III.

8. Idolum aliquamdiu retrò non erat, &c.] *Inscriptionem huic capiti dedimus:* De origine Idolorum *in qua Auctorem imitantur partim B. Cypr. initio lib. de Idol. vanit. partim Isidorus lib. 8. Etym. cap. vltimo.*

9. sola templa & ædes vacuæ erant, &c.] *Similiter dixit Apologet.* 25. Nam etsi à Numa concepta est curiositas superstitionum, nondum tamen aut templis diuina res apud Romanos agebatur, &c. *de ibi latiùs n. 406. & 407. Hìc autem amplius dicit:* etiam aliquandiu sola templa sine idolis fuisse, *Atque hoc est quod Plutarchus ibidem citatus tradit in vita Numæ Pompily: In prioribus, inquit, centum septuaginta annis* templa *quidem ædificabant, sacráque tuguria erigebant,* simulacrum *verò nullum corporeum dedicabant. Quod ipsum etiam habet Dionys. Halicarnass. addens Tarquinium Priscum vanitate & stultitia Græcarum Religionum Hetrascarúmque domi imbutũ, Romanos docuisse* simulacra *dijs ponere Atque adeò sic etiã intelligi debent verba Varronis similia Plutarcho, à B. Augustino citata li. 4. de Ciuit. Dei c. 31. quemadmodum adnotauit ibidem Ludouic. Viues, citans in eandem sententiam Clementem Alexandrinum & Eusebium, locus interim non indicatus, qui ibidem etiam rectè interpretatur eodem pertinere illud vbi supra Tertull.* nondum enim tunc ingenia Græcorum atque Tuscorum fingendis simulacris vrbem inundauerant. *Quos ipsos etiam hìc* artifices statuarum & imaginum *appellat.*

10. an plastes effingat, an cælator exsculpat, an Phrygio detexet.] *Tria genera artificum hìc recensentur;* Plastes, qui gypso effingit; Cælator, *qui in* lapide *aut* ære *aut* argento *illud* exsculpit; Phrygio, *qui* filo format idolum. *Quia autem etiam addit:* an coloribts, *fortassis legi debet:* an Plastes aut pictor effingat. *Rectè autem ordine* Plasten *præponit, quia Plinio teste lib. 34. cap. 7. Plastica prior fuit quàm statuaria; & quemadmodum idem tradit lib 36. cap. 5. Ars in marmore exsculpendi vetustior etiam est, quàm statuaria aut pictura. Atque hoc est quod Core Corinthia (vt tradit post Plinium lib. 35. cap. 12. Athenagoras Apolog. pro Christ.) eam, quæ dicitur Coroplastice, prima inuenisse, traditur. Quum enim amore cuiusdam viri teneretur, circumlineauit eius dormientis in pariete vmbram; puta deinde eius similitudine nihil euariante delectata, circumscriptionem eiusmodi effictam tum latè adimpleuit. Quò respexit & Epiphan. in principio Panar. oper. dum per figlinam scientiam primum imagines effictas scribit. Vide vtrobique plura de primis statuarum auctoribus, quorum inuentores Græcis & Tuscis antiquiores facit Epiphan. Ægyptios, Babylonios, Phryges & Phœnices, immò à Thare, qui in Cappadocia primus Aram sui filij ante defuncti imaginem fieri iusserit, deducit originem: à quo non multum aberrant, qui à Nino primam Beli filij sui statuam effictam testantur; nam eodem vixit tempore. Isidorus interim vbi suprà, scribit Ismaël primum simulachrum de luto fecisse: Gentiles verò id Prometheo tribuere, & apud Græcos Cecropi. Adnotanda est autem paulopist phrasis Tertullianica:* ne qui putet, *pro* ne quis.

11. Græcè formam sonat, &c.] *Hunc locum quum transscripserit Isidorus loco citato, ego eum sic castigandum censeo:* Idolum *est simulacrum, quod quauis (pro eo quòd*

est humana (effigie factum & consecratum est, iuxta vocabuli interpretationem: εἴδος *enim* Græcè formam sonat, & ab eo per diminutionem εἴδωλον deductum, æquè apud nos formulam facit (*quomodo etiam hîc lego, pro:* fecit.) Igitur omnis forma vel formula Idolum se dici exposcit. Inde Idololatria, omnis circa omne idolum famulatus & seruitus. *Quidam verò Latini (nam & sic lego pro: Latinè) ignorantes Græcè, imperitè dicunt Idolum ex dolo sumpsisse nomen, quod diabolus creaturæ cultum (aliquid deest, fortè: in iniuriam) diuini nominis inuexit.*

12. simulacrum vituli, &c.] *Patet hinc vera lectio lib. adu. Iud. cap. 1. vbi legitur:* bubulum caput; *& similiter apud B. Cyprian. lib. de Patient. bono, pro eo quod quidam etiam MS. cod.* bubalum; *nam* vitulus; *censetur habere caput* Bubulum.

CAP. IIII.

13. Idolum tam fieri quàm coli Deus prohibet, &c.] *Inscripsimus hoc caput:* De interdicto ne fiant Idola.

14. Ne feceritis Idolum, &c.] *Ad verbum transtulit cum vulgato interprete 70. quod Græcè est* εἴδωλον *quemadmodum & B. Cyprian. cap. 1. lib. de Exhort. martyr. qua versione explicatur verus huius loci sensus, de quo Auctor latiùs lib. 2. adu. Marc. vbi locum huius scripturæ interpretatur de imaginibus Idololatriæ substantiam continentibus. Vno autem verbo transtulit,* & quæ in mari, *pro eo quod ex Græco alij rectè transferunt: & quæcunque in aquis sub terra.*

15. Anteceſſerat enim hoc prædicens Enoch.] *Rectè adnotauit Harrisius hîc adijciendam vocem:* Enoch, *eo quòd paulopòst sequatur:* Denique idem Enoch, *maximè quod similem etiam eiusdem locum infrà citet cap. 15. De Ostiorum Dijs. Quum autem varij loci communes citentur à Patribus ex libro* Enoch, *certè peculiare est Tertulliano, quod eum citet hîc, & infrà contra Idololatriam, nisi fortè dicamus istud etiam pertinere ad comminationem iudicij Dei, de quo prophetasse eum testis est Apost. Iudas epist. Canonica, eo quod mox subiungat:* quòd in diem sanguinis perditionis pœnitentia parata est. *De alijs eiusdem libri* Enoch *locis, &* angelis desertoribus, *latiùs infrà lib. de Habit. muliebri, vbi eius auctoritatem probat Auctor. Hîc sufficiat quòd prophetasse septimum ab Adam* Enoch *tradat Apostolus Iudas, ad intellectum illius* hoc prædicens, *eo quod paulopòst sequitur:* in cõminatione prædamnat; *item quòd infrà legitur cap. 15.* Hæc igitur ab initio præuidens Spiritussanctus, etiam Ostia in superstitionem ventura præcecinit per antiquiss. Propheten Enoch. *Quæ omnia diligenter adnotanda sunt ob Ludou. Viuem in August. de Ciuit. Dei, qui si dijs placet, de Apostolica veritate dubius, dicit incertum esse, an debeat illud eiusdem* Enoch *à Iuda citatum huic* Enoch *adscribi, quòd Moysi corporis meminerit, qui illo multo fuit posterior; quippè qui id prophetiæ spiritu scripserit.*

16. imaginum consecratio Idololatria.] *De hac aliquid adnotauimus ad illud Apolog. cap. 12.* quasi fatum consecratione mutantes, *num. 176. Atqui pro* spiritibus infamis, *putat legendum Latinius:* infamibus, *Harrisius:* infernis; *illud magis placet.*

17. Cognoscite quòd cinis sit cor illorum, & errant.] *Sic omnino restituendus est hic locus, pro eo quod corruptiss. legebatur,* & terra. *nam magna dictionum vicinitas ob easdem litteras, & Græcè est:* καὶ πλανῶνται.

18. Et tales fiant, *inquit,* qui faciunt ea.] *Quum repetitio alioqui esset eiusdem superuacanea, omisimus* factores. *nam lib. adu. Gnosticos, non aliud legit quàm:* Similes erunt illis qui ea faciunt.

CAP. V.

Planè impensius respondebimus, &c.] *Huic capiti titulum damus:* Aduersus eos qui idola facientes, peccare se non existimant.

20. vt quisquis inuentus fuerit, ità & perseueret.] *Sic trãstulit Auctor, eo quòd interpretes alij conformes Græco textui:* vnusquisque in quo vocatus est, in hoc permaneat. *Legimus autem:* Nec enim quisquam nostrum, *sensu hoc exigente.*

21. fures Balnearios.] *Hos præ alijs commemorat, quòd scribat Vlpianus* fures balnearios *extra ordinem puniendos: cuius rei causam adfert Aristoteles in Problematis, vti adnotauit Rhenanus ad illud lib. de Fuga in persecutione:* & fures balnearum & aleones & lenones.

22. Cur ergo Moses in eremo simulacrum serpentis ex ære fecit, &c.] *Locus obscurus, sed qui explicandus venit tum ex lib. adu. Iud. suprà cap. 10. lib. 3. adu. Marc. vbi eadem ijsdem verbis repetit, tum maximè ex lib. 2. contra Marc. vbi respondetur ad obiectionem Marcionis eandem, de qua hîc:* Alioqui (*inquit*) si hæc vt aduersarij Legis interpretemur, nunquid & nos, quod Marcionitæ, inconstantiam adscribimus omnipotenti, &c. *Et certè plenius multo quàm hîc, vtpote ad institutũ magis.* Proinde (*inquit*) & similitudinem vetans omnium quæ in cœlo & in terra & in aquis, ostendit & causas, Idololatriæ scilicet substantiã cohibẽtes. Subijcit enim: Non adorabitis ea neq; seruietis illis. Serpẽtis autẽ ænei effigies postea ptæcepta Moysi à Domino, non ad Idololatriæ titulũ pertinebat, sed ad remediandos eos qui à serpentibus infestabantur. Et: taceo de figura remedij. Sic & Cherubin & Seraphin aurea in arcæ figuratũ exẽplum, certè simplex ornamentum, accommodata suggestui, longè diuersas habendo causas ab Idololatriæ conditione, ob quam similitudo prohibetur, non videntur similitudinum prohibitarum legi refragari; nõ in eo similitudinis statu deprehensa, ob quem similitudo prohibetur. *Quare nihil facit Tertullian. pro Eiconoclastis, quum sententia eius clara sit, cur prohibitæ sint imagines, sicuti latiùs deduximus Adnot. nostri in Apolog. cap. 12. num. 184. Sunt autem Tertullianica:* præstruebantur, *&:* exemplarium.

23. figuram gessisse Dominicæ crucis, &c.] *Latiùs hoc tractat lib. adu. Iud. vbi suprà. & l. 3. adu. Marc. Nos etiam de* figura Dominicæ crucis *latè tractauimus Apolog. cap. 16. num. 238. Atqui paulopòst cum Latinio legimus:* quod idem Deus qui lege vetuit, &c, *pro eo quod erat:* & lege vetuit; *alioqui enim nullius sensus commodus elici poterat.*

CAP. VI.

24. Si nulla lex Dei prohibuisset, &c. *Titulus huius capitis à nobis ponitur:* Quòd in Baptismo eiusmodi artibus repudium dixerimus. *Atqui de renuntiatione, qua* diabolo & angelis eius renuntiauimus, *latiùs infrà l. de Baptismo, & de phrasi illa:* repudium dicere, *suprà libro de Pœnit. cap. 7. num. 42.*

25. exhibitionis nostræ gratia. *Quod capite præcedenti* ad victum *dixit, hîc ita circumloquitur; in qua significatione eadem voce vtitur infrà cap. 8. & 12. Auctor, & iterum lib. de Corona milit. cap. 8. vbi dicit* instrumenta humanæ exhibitionis. *& etiam B. Cyprian. dum & lib. de Orat. & Testim. ad Quirin. lib. 3. cap. 61. transfert ex Græco illud Apost. 1. Tim. 6.* Habentes exhibitionem, *pro eo quod vulgatus interpres:* Habentes victum. *Est autem etiam hæc vox Iureconsultorum: nam* exhibuisse, *pro alimenta suppeditasse, vsurpat Paulus l. Nesennius. ff. De neg. gest. Lego autem cum Latinio paucis interiectis:* quasi ob aliam causam, *pro* ob aliquam.

26. vilissimi nidoris alicuius.] *De* nidore *Dæmonibus grato vide Apolog. capite 22. num. Adnot. nostr. 347. & capite 23. num. 359.*

27. auratiorem & maiorem hostiam cædis.] Hostia (*inquit Festus*) *dicta ab eo, quod est* hostire, *ferire. Alij ab Hostibus deriuant, quòd post victoriam immolari soleant, sicuti & ipse Festus alibi. Alludit autem ad eas* Hostias, *quæ auro ornabantur; quas proinde* auratas *vocat: solent enim subinde boum cornua deaurari, qui immolabantur.*

CAP. VII.

28. Tota die ad hanc partẽ zelus fidei perorabit, &c.] *Hoc caput insignuimus isto titulo:* Quòd zelus fidei idipsum prohibeat.

29. ab

29. ab idolis in Ecclesiam venire, &c.] *Quam hîc* Ecclesiam, *mox* domum Dei *vocat. Neque verò est alius apertior locus apud Tertullianum de* Christianorum Ecclesijs, *siue* domibus Dei; *quare etiam hîc ea de re tractatus habendus. Diximus quidem aliquid in librum de Oratione, & in librum de Eleemosynis B. Cyprian. ad illud: Quæ in* Dominicum (*ita appellat* Domini domum) *sine sacrificio venis, num.* 32. *& Veterum, de* Ecclesijs, *Apostolorum ætate, plura testimonia ante Tertull. prolixiùs citata reperire est Leiturgicon Latinorum nostrorum Tom.* 1. *pag.* 55. *& sequentibus, item pag.* 80. 81. 83. 84. 85. 88. 92. 93. 95. 96. 124. 139. 145. 150. 152. *Post ipsum sunt eadem tam frequentia, vt omnibus sint obuia. Quibus nunc addimus, iam ab initio mundi loca cultui Dei dicata extitisse, eáque variis nominibus appellata. Sic legitur naturæ tempore, Gen.* 8. altare *seu* θυσιαστήριον, *Gen* 28. *ac* 35. Domus Dei, & porta cœli. *Post legẽ Moysi,* Sanctuariũ. *Exod.* 25. *ac Deut.* 12. οἶκος προσευχῆς, *Isai.* 56. Sanctũ, *Daniel.* 7. *ac Amos* 4. Dei templũ, 2. *Machab.* 14. Templum Domini, *ac:* Domus Dei, *seu* Domini, *vbique tam in libris omnibus Octateuchi, quàm Psal. & Eccles. ac Prophetarum omnium:* Tabernaculum Domini, 2. *Paral.* 1. *& Psal.* 131. 144. *Deinde à Christo:* οἶκος τῦ θεῦ, καὶ οἶκος τῦ πατρὸς, *Ioan.* 2. Domus orationis, *Marc.* 11. *Denique ab Apost. Paulo* 1. *Cor.* 11. Ecclesia Dei, *quemadmodũ etiã hîc ab Auctore, & infrà l.* 2. *ad Uxorẽ c.* 9. *his verbis:* In Ecclesia Dei pariter. *Idque per Synecdochen, qua loco applicatur congregationis nomẽ, quomodo etiã iã antea Deut.* 23. *Iudith.* 6. *Thr.* 1. *Quo fere etiã nomine appellatur plerumque tam à Latinis quàm à Græcis Patribus, vnde vox Gallica* Eclise, *siue vti vulgò loquuntur,* Eclise. *Nec absimiliter infrà lib. de Virgin. veland. vbi cap.* 3. Trahantur, *inquit,* virgines sanctæ in Ecclesiam; notabilis & insignis introëat. *Denique ca.* 13. Certè virginitatem suam in Ecclesia abscondant, quam extra Ecclesiam cælant. *ac:* constanter audeant & in vicis virgines videri, sicuti audent in Ecclesijs. *Item lib. de Coron. milit. cap.* 3. Aquam adituri ibidem, sed & aliquanto prius in Ecclesia sub manu Antistitis. *Ab Auctore verò etiam* Domus columbæ,, *his verbis initio lib. adu. Valent.* Nostræ columbæ domus, simpex, etiam in æditis semper & apertis ad lucem. Amat enim figuram spiritussancti, amat Orientem Christi figuram. *A Philone Judæo lib. de Therapeutis, apud Euseb. cap.* 16. *&* 17. *lib.* 2. *hist Eccl.* σεμνεῖον καὶ μοναστήριον. *A quibusdam,* Oratorium. *Ab Anacleto Papa,* loca sancta. *A Græcis verò Patribus alijs quoque diuersis nominibus. A posterioribus denique, Concilio Gangr. ac SS. Ambrosio, Hieronymo, Augustino, notæ etiam* basilicæ *martyrum. Primus autem qui contempsit Ecclesias* χειροποιήτους, *id est manufactas, fuit Eustathius ille, contra quem congregatum Concil. Gangrense can.* 5. *anathematizauit eum, qui* domos Dei *contemnendas diceret. Quem errorem postea renouarunt (iuxta quod scribit Hugo Ferrariensis) anno Christi* 1200. *Patareni hæretici, contra quos exstant Constit. Honorij Papæ* III. *& Frederici* II. *Imperatoris, Cod. de hæret. vlt. c.* §. *Gazaros. Quos imitati postea Valdẽses Vicleuistæ, Hussitæ, & Taboritæ, circiter ann.* 1420. *Verùm in ventum, vt ita loquar, abijt interea hæc hæresis, præterquàm apud quosdam Anabaptistas, qui etsi allegare soleant illud Apostoli Pauli ad Athenienses, Act.* 17. *Deus in manufactis templis non habitat, facilis est ex eo ipso loco responsio, ex eo quod additur: Indigens aliquo, quum ipse det omnibus; ac si dicat, Sic Deo templa non constitui, tamquam illis indigeret. quemadmodum haud absimiliter Irenæus lib.* 4. *cap.* 34. *Offerimus, inquit ei non quasi indigenti, sed gratias agentes. & mox: Quemadmodum enim Deus non indiget eorum quæ à nobis fiunt, sic nos indigemus aliquid offerre ei. Non aliter enim nos quoque* Ecclesijs *indigemus, ad conuentus, in gratiarum actionem, tum sacrificiorum, tum etiam concionum, agendos. Siqui autem Patrum vetustissimorum, vti Minutius, Arnobius, Lactantius, videantur templa nulla agnoscere, aut de templis Idolorum expressè loquuntur, aut si sua aduersus Gentes defenderent,* κακοζηλίαν *metuebant: quare admodum illorum meminerunt; deinde templa, vocant Idolorum,* Ecclesias, Christianorum; *vt patet infrà cap.* 11. Christianus (*inquit*) thurarius, si per templa transibit, *quum paulò prius dixerit,* Lanistam ab Ecclesia arcendum. *Quibus adde, quòd perdurantibus illis primis Christianorum persecutionibus, vix permissum fuerit* Ecclesias *ædificare; quò pertinent quæ de* antelucanis cœtibus *Apolog.* 39. *cap. & alibi frequenter ab Auctore recensentur.*

30. atollere ad Deum Patrem manus matres idolorum, his manibus adorare.] *Locum hunc pro* Adoratione in sacrificio Christiano *facere adnotauimus initio lib. de Orat. num.* 1. *Synecdochicos autem addit:* quæ foris aduersus Deum adorantur, *eo quòd opera ijs manibus facta adorentur.*

31. manus admouere corpori Domini.] *Pertinet hic locus ad eam consuetudinem, qua in manus tradebatur Eucharistia cuius meminimus loco mox citato, & latiùs in lib. de Lapsi. B. Cypr. num.* 82.

32. si ab alijs manibus accipiant, &c.] *Hîc iterum insinuatur alia consuetudo, qua (sicuti loquitur Iustinus Martyr Apolog. pro Christianis) Eucharistia de manibus præsidentium sumitur, vt potè à sacerdotibus corpus Domini, & à Diaconis calix Dominicus, quamdiu administrari fidelibus solet, quorum illud manifestius est quàm vt probatione sit opus. Hoc verò à nobis comprobatum est in Epist. B. Cypr* 65. *num.* 14. *& in lib de Lapsi. num.* 88.

33. Adleguntur in Ordinem Ecclesiasticum.] *Quem hîc* Ordinem Ecclesiasticum, *infrà lib. de Præscipt. adu. hæres.* sacerdotalia munera *appellat, vbi de Sacramento Ordinis, & singulis eius gradibus latiùs B. Cyprian. epist.* 33. *&* 68. Ordinationes clericas *seu* clericorum *vocat. Græci cum Apostolo Paulo ad Timot. & Titum* χειροτονίας, *seu* manus impositiones.

34. isti quotidie corpus eius lacessunt.] *Similiter paulopòst:* in quibus corpus Domini scandalizatur. *quibus adeo locis & eo quo præcessit,* manus admouere corpori Domini, *mirè probatur Veritas corporis Dominici in Eucharistia, de qua aliquid adtigimus lib. de Oratione cap.* 6. *num.* 23. *& plura dicturi.*

Cap. VIII.

35. Sunt & aliæ complurium artium species, &c. *Capiti huic inscriptionem damus:* Quòd etiam Idololatria sit, Idolorum templa, aras, ædiculas, aut insignia fabricare, vel exornare. *Legimus autem interiectis aliquot lineis cum Latinio:* sine idoli confectura, *pro eo quod erat:* confictura.

36. albarius tector.] *Terra Chia (inquit Plin. lib.* 35. *cap.* 16.) *lacte diluta,* tectoriorum albaria *interpolantur: & lib.* 36. *cap.* 23. *Contrà in* albario *opere, vt macerata calx seu glutinum hæreat. Ex quibus locis colligitur* tecta albario opere cofecta *dici, quæ calce farciuntur, & quibus proinde* tectoria *induuntur: nam eadem voce vides etam vsum Plinium.*

37. & cisternam liare.] Albarij tectoris *etiam hîc opificium esse posteriori loco citato indicat idem Plinius: Et* cisternas, *inquit,* harenæ puræ *& asperæ quinque partibus calcis quàm vehementissimè duabus construi conuenit, fragmentis silicis non excedentibus libras. Atqui ego quidem existimo legendum prorsus:* ligare, *quàm* liare; *verum nolui immutare veterem lectionem, si fortè, vti multæ aliæ, vox sit Tertulliano peculiaris, iam obsoleta.*

38. & cymatia distendere.] *Videtur* cymatia *nuncupare arcus ipsos templorum seu tectorum, creta incrustatos, voce derivata à* κυματία, *id est illuuie aquarũ, quòd illi arcus pluuiarum illuuiem impediant. Atque adeò malim legi paulopòst:* parietibus incrustare, *quàm* incrispare; *quod* incrustare parietes calce albarij tectores *soleant. Verùm neque hîc temerè aliquid immutandum putaui.*

39. Nam qui signum describit.] Signum *hîc vocat quod suprà:* insignia. *Agit autem contra* signa *Deorum imaginibus insignita, à quorum missione* Sigillaria *dies festi Saturnalibus additi nuncupantur à Macrobio Saturn. lib.* 1. *cap.* 10.

seu potius quæ parietibus solent adfigi, eo quòd paulopòst sequitur: Quot parietes signa desiderant?

40. Qui de tilia Martem exsculpit.] *Quum non ex omni ligno (Vti in prouerbio est) Mercurius aut cetera Deorum simulacra fieri soleant, sed iuxta Pausaniam, ex ebore, cupresso, cedro, quercu, smilace, loto, buxo, quibus Theophrastus oleam addit, quippè quæ Plinio teste lib. 16. cap. 40. cariem vetustatémque non sentiant (quibus ipse alicubi vitium adijcit, ex qua Iouis in Populonia simulacrum vetustissimum) maximè autem ex Thya arbore (si Gyraldo in historia Deorum creditur Syntag. 16.) quam contra vitia omnia incorruptam tradit idem Plinius lib. 13. cap. 16. ego prorsus hîc legendum censeo* de Thya; *sed neque hîc coniecturæ meæ nimium tribui velim, quippè qui per Ironiam ita locutus videri possit, Plinius lib. 16. cap. 40.* tiliam *inter ceteras arbores aptissimam dicat scutis faciendis: Mars verò armipotens & armiger dicatur, atque adeò etiam cum scuto aliquando pingatur, maximè quum subiungat:* quanto citiùs armarium compingit. *fieri enim solent* armaria *ex* tilia, *quòd & mollissima sit, & tamen tenacissima, Plin. ibidem teste.*

41. mercedibus & manuspretijs.] *Similiter hæc duo coniuncta sunt à Varrone lib. 4. de ling. Lat.* Merces, *inquit, à merendo. Quod manufactura erat, & datum pro eo* Manupretium, *à manibus & pretio. Perinde enim est, siue* Manuspretium, *siue* Manupretium *dicas.*

42. Soccus & baxa quotidie deaurantur.] Soccus *(iuxta quod Rhenanus adnotauit in lib. adu. Valentinianos) Comœdorum erat calceus, sicuti cothurnus Tragœdorum;* Baxa *seu baxea Philosophorum. vti diximus lib. de Pall. cap. 4. num. 82. ad illud:* Si Philosophis in purpura, cur non & in baxea Tyria, nisi aurum minimè Græcatos decet. *Ex quo adeò etiam constat* deaurari baxeam *solere, quod de* socco *hîc scribit Auctor.*

43. lances & scyphos faciliùs ambitio, &c. *Haudubiè alludit ad* lances centenarias *&* quinquagenarias, *de quibus Apol. cap. 6. & lib. de Pallio cap. 5. num. 102. &* 103. *De* coronis *latiùs lib. de Coron. milit.*

Cap. ix.

44. Animaduertimus inter Artes, &c.] *Titulum huius capitis scripsimus:* Quòd Astrologi & Magi Idololatriæ etiam sint obnoxij.

45. De Astrologis ne loquendum quidem.] *Eodem modo coniungit Apologetici cap. 35.* Astrologos, aruspices, augures & Magos. *item cap. 43.* ariolos, aruspices, Mathematicos; *vnde & ex sequentibus patet, per* Astrologos *accipere Auctorem Genethliacos (non Astronomos, de quibus alia est ratio) quippè qui* stellarum sint interpretes, stellas Saturni & Martis obseruent, & aliorum climacterica nuncient, *quorum denique* digitus aut radius abutitur cœlo. *de quibus suis quibusque locis infrà latiùs. Porrò contra hos non solum disputant ex Christianis Bardesanes Syrus, Origenes, alijque ab Eusebio citati contra fatum, lib. de Præpar. Euang. 6. cap. 2. August. pluribus locis: sed ipsi etiam ethnici, Phauorinus apud Gellium lib. 14. cap. 19. alijque Philosophi apud Euseb. lib. citat. cap. 6. denique & Plinius saltem eas artes Mathematicas, quæ cum Magia coniunctæ sunt, lib. 30. cap. 1.*

46. quorum nomina cœlo inscripsit.] *B. August. lib. 7. de Ciuit. Dei integro cap. 15. de* stellis *tractat (septem Planetis nempè)* quas Pagani Deorum suorum nominibus nuncuparunt. *Addit Isidorus lib. 5. Etym. cap. 30. à Dijs, quorum nomina Romani syderibus sacrauerunt, etiam dies appellatos. Primum enim (inquit) diem à* Sole *appellauerunt, Secundum à* Luna, *Tertium à stella* Martis, *Quartum à stella* Mercurij, *Quintum à stella* Iouis, *Sextum à stella* Veneris, *Septimum à stella* Saturni. *Quibus nomina hæc (inquit Beda lib. de rat. temporum cap. 4.) Gentilitas indidit, habere se credentes à* Sole *spiritum, à* Luna *corpus; à* Marte *sanguinem; à* Mercurio *ingenium & linguam, à* Ioue *temperantiam, à* Venere *voluptatem, à* Saturno *tarditatem.*

47. immutabili arbitrio, *Ita fatum describit, quod agnoscendum non esse Christianis adnotauimus Apologetici capite. 1. num. 17.*

48. amatores fœminarum.] *De hoc errore Tertulliani latiùs inter Prolegomena.*

49. proditores etiam huius curiositatis.] *Disertis Verbis Dæmonum nequitia inuentam fuisse* Astrologiam, *aruspicinam, augurationem, oracula, & ipsam artem Magicam, tradit Lactant. lib. 2. cap. 17. Neque obstat illud Arnobij: Quando syderum motus aut ratio cœpta est Genethliaca sciri, numquid post Theutin Ægyptium, aut post Atlantem, vt quidam ferunt? Nam, si Vitis creditur in lib. 8. de Ciuit. Dei B. August. cap. 26. Theut dæmonem illum vocat Phædrus in Platone. Quinetiam etsi cum Plinio lib. 30. cap. 1. & Epiph. initio oper. Panarij, Zoroastrem (qui & Ero Pamphilius) primum inuentorem faciamus Astrologiæ, non dubium quin instructu dæmonum primum inuenta sit, maxime si Auctorem sequamur in eo, quòd sub finem capitis dicit:* Astrologiam Magiæ speciem esse. *Vide infrà l. de Hab. mul. cap. 2. num. 22.*

50. expelluntur Mathematici. *Etsi μάθησις pro disciplina in bonam partem accipiatur subinde, à qua* Mathematicæ *disciplinæ, Geometriæ, Gnomonica, Musica, Arithmetica, Astronomia: tamen* Mathematici *ferè in malam partem accipiuntur pro Genethliacis, Astrologis seu Chaldæis, quomodo etiam hîc ab Auctore & paulopòst* Mathesis: *quò pertinet etiam illud Iuuenalis sat. 14.*

Nota *Mathematicis* genesis tua.

Atqui in eandem sententiam B. August lib. de Ciuit. Dei cap. vlt. tradit, Has artes etiam ante Saluatoris nostri aduentum in ipsis ciuitatibus Gentium legibus solere prohiberi, & pœna seuerissima vindicari. Qui etsi præcipuè agat de Hydromantia & Necromantia, tamen idipsum hîc de Mathematicis *videtur affirmare Auctor, nisi forte istud referatur ad id quod sequitur.*

51. Vrbs & Italia interdicitur Mathematicis.] *De hoc in hæc verba Suetonius in Vitellio cap. 14. Nullis infensior quàm vernaculis &* Mathematicis, *vt quisque deferretur, inauditum capite puniebat. Exacerbatus, quòd post Edictũ suum, quo iubebat intra Kal. Octobris* Vrbe Italiáque Mathematici excederent, *statim libellus est propositus, & Chaldæos dicere, Bonum factum est, ne Vitellius intra eundem Kalendarum diem vsquá esset. Vide eadem de re Originem hom. 6. in Iosue, & 3. in Hieremiam. Tradit etiam Tacitus à Vespasiano pulsos Vrbe* Mathematicos.

52. Sed Magi & Astrologi ab Oriente venerunt &c.] *De ijsdem inquit suprà Auctor l. adu. Jud. c. 9.* Nam & Magos & Reges Oriens habuit. *alludit enim, quantum apparet, ad illud Plinij loco supracitato. Ita* Magia *possessis hominum sensibus triplici vinculo (Magiæ nempè, Medicinæ, & Mathematices) in tantum fastigij adoleuit, vt hodie etiam in magna parte Gentium præualeat, & in* Oriente Regum Regibus *imperet.*

53. De Christo scilicet est Mathesis hodie, &c.] *Ironiam esse patet ex ipso contextu. quare non est quod quisquam hinc opinioni suæ suffragari putet Tertullianum, siquis etiam Christi genesim ex stellarum cursu metiri ausus fuerit. Legimus autem post num. 54. omissa negatione* non *superflua:* ne illos Herodes persequeretur. *Atqui de* Saturno quadrato & Marte trigono *vide infrà Tom. 3. lib. 1. adu. Marc.*

54. At enim scientia ista vsque ad Euangelium, &c.] *Hæc causa fuit Constantino primo Christiano Imperatori legem edendi contra hanc scientiam, Cod. l. 9. tit. 19. Nemo (inquit) Aruspicem consulat, aut* Mathematicum, *aut Ariolum: Augurum & Vatum praua confessio conticescat. Chaldæi & Magi, & ceteri, quos maleficos ob facinorum magnitudinem vulgus appellat, nec ad hanc partem aliquid moliantur. Sileat omnibus perpetuò* diuinandi *curiositas; etenim supplicium capitis feret gladio vltrò prostratus, quicunque nostris iussis obsequium denegauerit.*

55. Sic & aliam illam speciem Magiæ, &c.] *Etiam hoc necessariò legimus, pro eo quod incongruè legebatur:* alia illa

ſpecies. *Atqui de* Magia quæ miraculis operatur, *id eſt ſignis, mirandis latè tractauit Auctor ſuprà Apolog. c. 23. integro, & latiùs infrà* Tom. 3. *lib. de Anima; & nos vtrobique Adnotationibus noſtris: Lactantius etiam loco ſupracitato latiſſimè.*

56. de circulatoria ſecta.] Circulatorias præſtigias *vocat in Apol. vbi vide Adnot. noſtras num.* 356.

57. aut ſophiſtas, aut Chaldæos, aut incantatores, aut coniectores, aut Magos.] *De horum inter ſe differentia, infrà etiam latiùs lib. de Anima, ne hìc prolixiores ſimus.*

58. vbi litterator.] *Ita tranſtulit vocem Græcam γραμματιὺς, pro eo quod interpres vulgatus:* vbi ſcriba, *more ſuo, quum eodem ſignificatu ſit illi vſitata:* literatura *cap. ſequenti, & lib. de Anima.* Æuum *etiam hic, quod mox:* ſæculum, *interpretatur vocem αἰὼνος.*

59. climacterica.] Climacterica *vſurpat ſubſtantiuè pro* climacteres, *quas Chaldæi vocant pericula vitæ, fortunarúmque hominum, quæ Marcus Varro, teſte Gellio lib. 3. cap. 10. grauiſſima fieri ſeptenarijs, præcipuè autem anno ætatis 63. ſcribit. Quò pertinet illud Auguſti epiſt. ad Caium nepotem ſuum, apud eundē Gell. lib. 15. cap. 7. Spero (inquit) latum & bene valentem celebraſſe quartum & ſexageſimum Natalem meum. nam vt vides. κλιμακτῆρα communem ſenorem omnium, tertium & ſexageſimum annum euaſimus. Verùm fides penes illos eſto: nouit enim Chriſtianus nihil illis tribuendum.*

60. cuius digitus aut radius abutitur cœlo.] *Quemadmodum enim de* Radio Geometrico *dixit Virgil.*

Deſcipſit *radio* totum qui gentibus orbem.

ita etiam alibi de radio Aſtrologico *dixit, deſcribere* radio cœli *meatum. Eſt autem ferreum inſtrumentum, aut æneum, quo lineas indicant aut terrarum, aut cœli.*

CAP. X.

61. Quærendum autem etiam eſt, &c.] *Inſcriptionem dedimus huic capiti:* De ludimagiſtris Idololatris.

62. ſi non tabularia Idolorum, Quinquatria tamen frequentabit.] Tabularia *fuiſſe ſuſpicor feſtum aliquem diem quo* tabulas litterarias *Idolis dedicabant.* Quinquatria, *qui & Quinquatris, dies feſtus, ita dictus iuxta Feſtum, non à numero dierum, ſed quòd poſt diem quintum Iduum celebraretur. Mineruæ autem dicatum exiſtimant, quòd eo die ædes eius in Auentino conſecrata ſit. Varro de ling. Lat. lib. 5. etiam* Quinquatrus minores *narrat, in quibus Idibus Iunijs ab ſimilitudine* maiorum *tibicines feriati per Vrbem vagabantur, & conueniebant ad ædem Mineruæ.*

63. Ipſam noui diſcipuli primam ſtipem Mineruæ, &c.] Minerual *intelligit: ita enim nuncupabant* primam ſtipem, quam magiſtris noui diſcipuli dabant. *Hinc illud Varronis lib. 3. de re Ruſtica. Axius: Merula mi (inquit) recipe me quæſo diſcipulum, &c. Ille: Quin, ſimul ac promiſeris* Minerual, *incipiam, id eſt, cœnam. Meminit etiam B. Hieron. in Epiſt. ad Epheſios, & innuunt Horatius & Ouidius alicubi, quemadmodum primus adnotauit Politianus. Lego autem mox:* Quid minus eſt inquinamenti eo quod præſtat, *pro:* inquinamēto quod. *Hoc autem:* verbotenus de Idolothyto, *confirmat illud Varronis, quòd* Minerual *ferè cœna fuerit, quam hìc proinde* verbotenus Idolothytum *nuncupat. Infrà autem latiùs c. 13. de* Idolothytis.

63. tam Minerualia Mineruæ.] *Siue* Minerualia *plurali numero accipiamus cœnam prædictam, ſiue* Mineruæ *feſta, perinde eſt. Nam &* Quinquatria *Mineruæ mox diximus dicata &* Oſchophoria *Athenis celebrabantur, quorum Plutarcho crebra mentio, in quibus pueri ingenui pubeſcentes eligebantur, qui ferrent Ὄσχας, id eſt, ramos ac plamites cum ſuis racemis, in templum Mineruæ Sciriades. Item &* Panathenæa *in Mineruæ honorē ſingulis quinque annis celebrabantur, in quibus, teſte Ariſtophane & Suida, pueri tantùm certabant, & victori ex olea corona præmium dabatur.*

64. Saturnalia Saturni, quæ etiam ſeruiculis.] *De* Saturnalibus *latè infra cap. 13. vbi particulatim agit de feſtis Idolorum, quemadmodum & de* ſtrenis *&* Brumijs honorarijs. *Hic ſufficiat adnotandū, quòd ſicut à Latinis in* Saturnalibus, *ita & apud Græcos in Anthiſteria celebritate, vti adnotat Gyraldus hiſt. Deorum ſynt. 17. ex quo etiam præcedentia, ſerui, quos hìc diminutiuè* ſeruiculos *dicit, conuiuijs liberalibus excipiebantur.*

65. & ſeptimontium.] Septimontium, *inquit Feſtus, appellabant diem feſtum, quòd in ſeptem locis faciebant ſacrificium Palatio, Velia, Fagutali, Suburra, Cœlio, Oppio, & Cispio, de quo plura Plutarchus, ſi Gyraldo creditur, in Cauſis Romanis. Quod confirmat his verbis Varro l. 5. de ling. Lat. Dies* ſeptimontium *nominatus ab his ſeptem montibus, in quibus ſita Vrbs eſt. Qui quidem l. 4. meminit etiam montium Cœlij, Ciſpij, & Oppij, item regionem Palatinæ & Suburranæ, & luci Fagutalis & Veliarum. Quare operæpretium foret duos Auctores in concordiam de iſtis montibus reducere, verùm ad alia properandum: Atqui de* ſcholis flore coronandis, *l. de Coron. militis.*

66. Flaminicæ.] *De his lib. de Monogamia ad illud:* Flaminica ſemel nubit

67. & Ædiles.] Ædilis, *inquit Varro de ling. Lat. cap. 4. qui ædes ſacras priuatas procuraret, hìc verò* Ædiles *pro* Flaminēs *accipi videtur.*

68. ſchola honoratur ferijs.] *Non importunè etiam* ferias *Idololatriæ adſcribit Auctor; nam* Feria, *inquit Feſtus, à feriendis victimis appellata. Cui addit:* Ferias *antiqui Feſtas vocabant: & aliæ erant ſine die feſto, vt nundinæ; aliæ cum feſto, vt Saturnalia. Quibus adde ad inſtitutum Auctoris,* Cerealia & Idolorum natales.

69. Deos ipſos hoc nomine obſignat.] *Accipit* obſignat, *pro eo quod immediatè dixit:* teſtimonium dicit *metaphora ſumpta ab ijs qui obſignatione ſua fidem faciunt. Similiter infrà num. 78.*

70. cùm prohibeat Lex, vt diximus, Deos pronuntiari.] *Hauddubiè intelligit illud Exodi 23. Et nomen aliorum Deorum non memorabitis, neque audietur ex ore veſtro, iuxta 70: pro eo quod noſter interpres ex Hebr. Per nomen externorum Deorum non iurabitis. Nam idipſum repetens infrà ca. 20. ſic reddit:* Præcepit ne Deos vocemus eos.

71. & nomen hoc in vano collocari.] *Apertiùs infrà ibidem:* Non ſumes, *inquit,* nomen Domini Dei tui in vano, id eſt, Idolo. *Quod quum B. Cypr. accipiat de non iurando; lib. 3. Teſtim. ad Quirinum cap. 12. pulcrè idipſum Tertull. etiam interpretatur de Iureiurando per Deos; atque adeò in idem recidit vtraque ſcripturæ præcedentis tranſlatio.*

72. qui de Idolis catechizat.] *Hinc apparet Auctoris ſententia, quòd in præcedentibus non loquitur de nuda Deorum ac nominum eorundem pronuntiatione, ſed catechizatione & prædicatione, ac honorifica mentione, vt id nemo contra nos detorqueat, qui fortaſſis quibuſdam videbor in his explicandis prolixior; ſed meminerit Lector me non doctis, ſed potiſſ. rudibus has Adnotationes conſcribere, vt necubi hæreant. Atqui* κατηχεῖν & κατηχίζειν, *inſtituere & erudire eſt; à quo tranſlatum à Chriſtianis ad eruditionem fidei, vti latiùs infrà To. 3. l. de Præſcr. hæret. ad illud:* quis catechumenus, quis fidelis, incertum eſt. *Similiter etiam & apud Antiquos, potiſſimùm in ſacris, vſitata vox ab* ἠχεῖν, *quod eſt voce ſonare, eo quòd apud priſcos Ægyptios moris eſſet, vt myſteria voce tantùm, non ſcripto ad poſteros trāsferrentur.*

73. de publicis proprijs ſollemnitatibus.] *Opinor illum de illis loqui, de quibus ſuprà:* Tabularijs, Quinquatrijs, & Minerualibus.

CAP. XI.

74. Degenerabimus, ſi cetera delictorum recogitemus.] *Titulus huius capitis ponitur à nobis:* De negotiatione mercium quæ ad Idololatriam pertinent. *Prorſus autem legimus:* Degenerabimus, *pro eo quod nullo ſenſu legebatur:* De generationibus.

75. qua quidam irretiti, circa fidem naufragiūm ſunt paſſi.] *Poſterius iſtud etiam legit B. Cypr. tum l. de Lapſ. (vbi aliquid diximus adnot. noſtris n. 47.) tum libris de Orat. Domin. De oper. & eleemoſ. & Teſtim. 3. ad Quir. c. 61. Tertullianum opi-*

nor hoc libro imitatus; qui etiam paraphrasticos potius & metaphoricè vertit quàm de verbo, id quod Græcè est: τινὲς ὀρεγόμενοι ἀπεπλανήθησαν ἀπὸ τῆς πίστεως, *pro eo quo reddidit noster interpres, Quam quidā appetentes errauerunt à fide, fortassis alluſit ad illud cap. 1. eiusdem epist. ad Timoth.* naufragauerūt à fide. *Lego autem mox:* Ceterùm ſi cupiditas abſcedat, *omisso* dat *superfluo*, quæ eſt cauſſa adquirendi?

76. Sit nunc aliqua iuſtitia quæſtus ſecura, &c.] *Huc pertinet illud Sapientis: Non iustificabitur caupo à peccatis labiorum: vnde & l. de Patientia, vocat:* mercimoniorum pericula quæſtuoſa. *Non diffitetur interim aliquam negotiationē de iustitia securam, maximè quum paulopòst subdat:* Nemo contendat poſſe hoc modo omnibus negotiationibus controuerſiam fieri.

77. thura dico & cetera peregrinitatis.] *De his vide suprà Apologet. cap. 30. num.* 442. *de* Pompis *verò lib. de Spectac. cap. 7. num. 61.*

78. nobis quoque inſuper ad ſolatia ſepulturæ vſui ſunt.] *Eodem modo dixit Apolog. c. 42.* Si Arabiæ quæruntur ſciant Sabæi pluris & cariùs ſuas merces Chriſtianis ſepeliendis profligari, quàm dijs fumigandis.

79. laniſtam.] Laniſta, *vti ex Rhenano l. ad martyras diximus, præfectus erat Gladiatorum.*

80. ab Eccleſia arceri.] *Similiter paulopòst dixit contrarium huius,* retinere in Eccleſia. *Quum autem faciat hoc pro Excommunicatione Eccleſiaſtica, locus erat hìc de ea tractandi, niſi id iam olim feciſſemus Adnotat. noſtris in B. Cypr. ad Epiſt. 35. n. 8. ac 29. & ad Epiſt. 72. n. 13. & 15. quemadmodum etiam ad illud Apolog. c. 39.* Præſident probati quique ſeniores, &c.

81. & exſufflabit.] *Alludit ad* exſufflationem *dæmonum. quæ fit in Exorciſmis ante baptiſmum. vnde & ſubiungit:* qua conſtantia exorcizabit alumnos ſuos. *De quibus omnibus latiùs l. de Baptiſmo infrà T. 3.*

CAP. XII.

82. Malè nobis de neceſſitatibus humanæ exhibitionis, &c.] *Tractat hoc caput :* Quòd non oporteat poſt fidem prætexere vitæ neceſſitates ad Idololatriam. *Quam quidem obiectionem fecit ſibi ſuprà c. 6. ſed hìc ait* ſe pleniùs reſpondere.

83. poſt fidem obſignatam.] *Alludit ad teſtificationem fidei, quæ fit ante Baptiſmum, de quā etiam lib. de Baptiſmo.*

84. ædificis illius, &c.] Ædifex *pro Ædificatore, non ædium dumtaxat, ſed cuiuſuis ſtructuræ ; & mox* defunctus, *non pro mortuo, ſed pro eo qui ab opere cœpto defungitur.*

85. nolite cogitare de victu.] *Uno verbo exprimit quod alibi ad verbum ex Matthæo: Nolite cogitare de craſtino, quid edatis aut bibatis.*

86. Opera & conditionalis eram.] *Videtur* Opera *accipi pro Operario:* conditionalis *verò pro eo, cuius officium aliquid condere, quem paulopriùs* Ædificem *vocauit; nam ſimili intellectu & li. de Cor milit. & l. de Reſurrectione carnis,* conditio *ab Auctore vſurpatur, pro* re condita *ſeu creata.*

87. vel corpus ſolum, quod in domum Chriſti eſt.] *Corruptus aut mutilus locus, cui ſine MS. cod. mederi non licuit, niſi fortè ex coniecturis parum probabilibus.*

88. Sed quæ penes homines difficilia, penes Deum facilia.] *Similiter. l. de Baptiſ.* Prædifficilia penes homines, facilia penes Deum. *Ita transferens quod Græcè eſt Lucæ* 18. τὰ ἀλύτατα παρὰ ἀνθρώποις, δυνατὰ ἐστὶ παρὰ τῷ θεῷ. *pro quo vertit interpres noſter:* impoſſibilia, *&:* poſſibilia. *Vtrique rectè*

CAP. XIII.

89. Sed omnem adflatum eius, &c.] *Capiti huic titulum impoſuimus:* De feſtis & extraordinarijs alijs ſollemnitatibus Idolorum.

90. De Spectaculis autem, &c.] *Vel hinc patet librum hunc poſteriùs ſcriptum librò de* Spectaculis, *et authenticum quoque eſſe, ac germanum Tertulliani fœtum.*

91. communicantes nationibus in Idolicis rebus.] *Pulcher locus quòd ſaltē* cum nationibus, cōmunicare non poſſimus in rebus Idolicis, *id eſt quæ idolis conſecratæ ſunt; & proinde quod ſubdit* de habitu, ſiue victu, vel quo alio genere lætitiæ earum, *ita intelligendum quatenus ad Idololatriam pertinent; alioqui iuxta Apoſt. Paulum, mundum exire oporteret, ſicuti infrà ipſe Auctor allegat cap. ſequenti.*

92. vitæ & morti.] *De ſimili loco vide l. de Spectac. c. 26 n. 194. vbi & ſequens ſcriptura citatur c. 27.*

93. Sic & Lazarus, &c.] *Omninò ſic lego, pro eo quod tanquam elegantius ſubſtitutum erat:* Eleazar. *nam illud & Græcè & Latinè legitur tum apud Lucam, tum apud interpretes veteres omnes, & nominatim etiam à B. Cypr. epiſt. 55. ac l. 3. Teſtim. ad Quirin. c. 61. immò ab ipſo Tertulliano infrà l. de Anima:* Et quid, *inquit*, illic Lazari nomen, ſi non in veritate res eſt?

94. Sunt quidam Munerum dies.] Munera *hìc pro donis accipit, non vt ſuprà l. de Spectac. pro ludo Gladiatorio, aut vt alibi, pro :* officio. *Alludit autem tum ad Quinquatrus minores, de quibus ſuprà n. 62. quæ* Minuſculæ, *ſeu iuxta quod Gyraldus adnotat vbi ſuprà, à quibuſdam* Munuſculæ *à mittendis vltro citróque muneribus dicebantur: item de Strenarum diebus, de quibus ibidem et c. ſequ. in* Saturnalibus *ſeu* Ianuarijs Kalendis, *aut* Brumæ tempore.

95. quid participas Idolothyta ſollemnia.] Idolothyta *proprie accipit pro omneo quod idolis ſacratum eſt; alioqui in ſcripturis ſacris & Auctoribus Chriſtianis, tam Græcis quàm Latinis, proprie ad cibos Idolis immolatos pertinet.*

96. da formam in quam velis agi tecum.] *Pertinet etiam hoc ad phraſin Iureconſultorum, & maximè quod ſequitur:* Enimuerò etſi ſimulaueris, *ita lego pro:* & diſſimulaberis, tentatus addictus es. *ac ſi dicat, quodammodò Idolis iam venditur; nam* addicere *venditionis eſt, quemadmodum rectè adnotauit Rhenanus ad illud lib. de Pœnit. cap. 6.* Hoc enim pretio Dominus veniam addìtere inſtituit.

CAP. XIIII.

97. Sed enim plerique iam induxerunt animo, &c.] *Hoc caput inſcripſimus:* De ijſdē, & quòd non ſit ignoſcendum ijs quæ ethnici faciunt.

98. ne nomen blaſphemetur.] *Eodē modo paulopòst:* in qua nomen meritò percutitur. *&:* cùm totus Circus ſceleſtis ſuffragijs nullo merito nomen laceſſit. *Denique:* benedictio eſt nominis. *De ſignificatione autem* Nominis *vide lib. de Patient. cap. 2. n. 11. Et de clamoribus* Circi: Chriſtianum ad leonem, *lib. de Spect. cap. 27. num. 196.*

99. Veſtri cauſſa nomen meum blaphematur.] *Sic omninò lego cum Gagnæo, pro eo quod erat:* væ cuius cauſſa. *Alludit enim ad illud Iſai. 52. Admiramini & vlulate, hoc explicans vnica voce* væ: *Hæc dicit Dominus. Propter vos* nomen meum *ſemper* blaſphematur *in Gentibus. Quod ipſum repetitur ab Apoſtolo Rom. 2. niſi quòd legatur ibi:* Per vos.

100. Si hominibus placere vellem.] *De hac lectione Tertulliano & B. Cypriano familiari, pro eo quod hodie legitur tam Græcè quàm Latinè:* Si hominibus placerem, *vide Adnotat. noſtras in eiuſdem Cypriani lib. de Hab. & diſcipl. virg. num. 22.*

101. Saturnalia.] *De his aliquid diximus in Apolog. c. 42. n. 550. & ſuprà hoc lib. n. 64. Quibus adde ex Varrone lib. 4. Quod cœlum principium, ſit rerum, ab ſatu dictus eſt Saturnus, et quòd ignis ſit generationis principium,* Saturnalibus *cerei ſuperioribus mittuntur. Hinc illud infrà hoc eodem capite:* Saturnalia, *in quibus* munera commeant. *Plura vide apud Gyraldum hiſt. Deorum ſynt. 3.*

102. & Kalēdas Ianuarias.] *Mox ſimpliciter vnica voce vocantur* Ianuariæ, *in quibus* ſtrenæ conſonant, *quod ipſum quin etiam hodie à gentilitate permanſerit in conſuetudine, pluribus non eſt opus, reliquæ interim inſolentiæ, contra quas ſcripſit Chryſoſt. inter ſerm. ad pop. Antiochenum de Kalendis, iam penè interierunt.*

103. vt omnes lucrifaciam.] *Quum hoc loco habeatur 1. Cor. 9. vt omnes ſaluos faciam, Græcè enim eſt* ἵνα πάντως τινὰς

στόστο: *videtur memoria lapsus, aut hîc posuisse, quod bis tèrve repetitum fuit ibidem.* Ἵνα κερδήσω.

104. Ceterùm de mundo exissetis.] Ceterùm *accipit, pro* Alioquin, *&* exissetis, *pro: exisse debueratis; nam vulgato interpreti correspondet veritas Græca. Legimus autem non multo pòst* Quòd si nobis nullum ius est communionis, *cum Gagnæo.*

105. Sabbata (*inquit*) vestra & Neomonias & ceremonias, &c.] *Quum alibi solùm duo legat priora Auctor, hîc etiam* ceremonias *addit, vt hinc constet sensum dumtaxat, tum hîc, tum alibi, Prophetæ citasse, & breuioribus verbis. Nam Isai. 1. sic legitur iuxta* 70. Neomenias *vestras &* Sabbata *& diem magnum non feram. Ieiunium & otiũ &* Neomenias *&* festiuitates vestras odio habet anima mea, *pro quo noster sic:* & ceremonias. *Græcè est* τὰς ἑορτὰς. *quare mirum est quod non transtulerit, aut* festa *aut,* sollemnitates, *maximè quum huic loco magis fuissent accommoda.*

106. à Deo aliquando dilectæ.] *Præceperat enim Deus obseruationem* Sabbati, *Exodi* 20. Neomeniarum, *Num.* 28. *& Ezech.* 45.

107. & Brumæ.] *De his Gyraldus syntag.* 8. *hist. Deorum,* Βρῦμος *vt tradit Proclus in Hesiod. comment. de re Rustica Dionisius est, vnde* Brumalia, *celebritas quæ in* Bruma, *atque adeò mense Lenæone agebatur, tum in nostro Decembri, tum Ianuario. Huic autem celebritati videntur conuenire* lusus *quos hîc adnotat.*

108. & Matronales.] Matronalia (*inquit ibidem syn.* 1.) *Kalendis Martijs agebantur, vt Horatius, Ouidius, & Acron ostendunt, & Plutarchus, & Festus, qui interim non nisi de* Matribus *agit, Matris matutæ festis. De quibus sic etiam Varro: Libũ testuatium, quod in testa calida coquebatur, vt etiam nunc* Matralibus *faciunt Matronæ. Hinc opinor et* Matronalia *dicta; ad quæ adeò aptare videtur Auctor illud:* conuiuia constrepunt.

109. non Dominicum diem.] *Huius etiam meminit lib. de Cor. militis, dum dicit:* Dominico die ieiunium nefas ducimus, *& Apolog. c.* 16. *eundem intelligit, quum dicit:* Æquè si Solis diem lætitiæ indulgemus, &c. *vbi de eo latiùs Adno. nostrarum n.* 248. *Auctor autem paulo inferiùs etiam* diem octauum *vocat, ac B. Cyp. epist.* 59. *ad Fidum, primum post Sabbatum.*

110. non Pentecosten.] *Intelligere Auctorem non solum* Pentecostes *festum, sed etiam (vti loquitur de Cor. milit.) tempus illud integrum* à die Paschæ in Pẽtecosten, *patet ex eo quod mox sequitur:* excerpe singulas sollemnitates nationum, & in ordinem texe, Pentecosten implere non poterunt. *Eodem modo & B. Hieron. libris aduersus Montanum & Luciferianos: per omnem* Pentecosten *dixit; & B. August. epist.* 119. *ad Ianuarium; Itẽ Irenæus Orat. de Pascha, citata à Iustino Martyre, quæst. & respons. ad Orthod. cap.* 115. *& Epiphan. in Epist. cathol. Iud. Nicenum denique concil. can.* 20. *& Basil de Spiritu sancto, cap.* 27.

Cap. xv.

111. Sed luceant, *inquit*, opera vestra.] *Inscribimus huius capitis titulum:* De sollemnibus Cæsarum etiam non obseruandis. *Neque verò hîc primùm, sed etiam Apolog. capite integro id tractauit Auctor, quò Lectorem ad Adnotationes nostras remittimus, potiss. nu.* 461. 463. 464. *quo postremo loco tractat de* lucernis tabernarum, & laureis ianuarum. *Atqui etiam hîc non integra scripturæ verba citat, sed id quod ad institutum pertinebat; quomodo etiam lib. de Cultu fœmin. Neque enim dumtaxat legitur Matth.* 5. Luceant opera vestra, *sed sic: Luceat lux vestra coram hominibus, vt videant opera vestra bona.*

112. recogitemus omnem Idololatriam in hominis caussam esse, &c.] *Hoc ipsum tractauit Apolog. toto c.* 11. *hoc titulo:* Cur quum homines essent, facti sint ab hominibus Dij, caussas vaniss. esse, *et c. præced.* Quòd Saturnus, Iupiter, & alij Dij, homines fuerint, & non verè Dij. *Vbi vide Adnot. nostras: item & ad illud eiusdem l.* 34. *cap.* Maledictum est ante ὑποθέωσιν Deum Cæsarem nuncupare. *Habet etiam B. August. simili titulo integrum caput l.* 8. *de Ciuit. Dei c.* 26. *Quòd omnis religio Paganorum circa homines mortuos impleta sit. Denique B. Cyprian. quibîcomminò Auctorem imitatur, lib. Quòd Idola non sint Dij.*

113. etiam ostiorum Deos.] *Similes loci Auctoris sunt infrà. Prior l. de Coron. milit.* At enim Christianus nec ianuã suam laureis infamabit, si norit quantos Deos etiam ostijs diabolus adfinxerit, Ianum à ianua, Limentinum à limine, Forculum & Cardam à foribus & cardinibus & apud Græcos Thyræum Apollinem & Antelios dæmonas. *Alter Scorpiaco adu. Gnosticos, T. sequ.* Quas mihi *inquit*, potestates ianitrices adfirmas iuxta Romanam superstitionem, Cardum quendam, *siue vti legendum puto,* Cardeam quandam, & Forculum, & Limentinum; quas à cancellis ordinas potestates? *De quorum singulis mox plura, quòd propriè ad hunc librum pertineant, atque adeò eosdem etiam nominet B. Cyprian. libro supracitato de Idolorum vanitate.*

114. Cardeam à cardinibus.] *De hac Adnot. nostris in eum Cypr. lib. num.* 30. *Eadem autem est; quam alij libentius* Carnam *vocant.*

115. Forculum à foribus, & Limentinum à limine.] *Ibidem de his Dijs n.* 29. *Sic Arnob. l.* 4. Limentinum *& Limum, custodiam liminum gerere dicit, & ianitorum officia sustinere.*

116. & ipsum Ianum à ianua.] *Hinc, inquit Rhenanus, in l. de Cor. milit illud Septimij Afri, non nostri Septim. Tertulliani;*

Iane pater, *Iane* tuens, diue biceps, biformis,
O care rerum fator, ô principium Deorum,
Stridula cui *limina*, cui *cardines* tumultus,
Cui reserata mugiunt aurea claustra mundi.

117. Apollineum Thyræum.] *Græci, inquit ibidem Rhenanus* θυρεῖον *vocant, quicquid foribus adiacet, & extra fores est. Vnde & saxo Cyclopis, quo speluncam suam claudebat,* nomen. *Siquidem* θύρην *illi ianuam dicunt. Faciunt autem eiusdem mẽtionẽ Macrobius et Nigidius si Gyraldo creditur, cuius aræ ante fores statuebantur.*

118. & Antelios dæmonas.] *Rhenanus vbi suprà:* Antelij *Græcis Dij sunt, qui foribus dedicantur. Sic enim aras, vel Deorum statuas vocabant subdiuales, vt quæ soli forent expositæ (nempè ab* ἀντὶ καὶ ἥλιος*) Hinc Hesichius:* Αντήλιοιθεοὶ ὁι πρὸ τῆς πυλῶν ἱδρυμένοι. *Et rursus* Αντήλιος, ὁ ἀντικρὺ ἡλίου ἱδρυμένος βωμὸς ἢ θεός.

119. per antiquiss. Prophetam Enoch.] *De hoc suprà num.* 15.

120. Nam & alia ostia in balneis adorari videmus.] Balneorum Deos *intelligit in* ostijs balneorum *insculptos Genios aut Lares.*

121. Scio fratrem per visionem, &c.] *Similem* visionem *recensuit suprà l. de Spectac.* 27. *de eo* cui linteum in somnis ostensum *eius diei nocte*, qua Tragœdum audierat; *quales cõplures etiam apud B. Cypr. reperire est nostro in illum Indice, ne hîc prolixiores simus. Quod adnotandum contra eos, qui fabularum loco omnes* visiones *existimant, & ea de caussa Dialogos B. Gregorij Papæ calumniantur. Recensetur etiam altera reuelatio angeli in somnis mulieri facta c. vlt. l. de Veland. virg. & l. de Anima sic legitur:* Est soror apud nos reuelationum charismata sortita, quas in Ecclesia inter Dominica sollemnia per exstasin in spiritu patitur, conuersatur cum angelis, aliquando etiam cum Domino, & videt & audit sacramenta, & quorundam corda dignoscit, & medicinas desiderantibus sumit.

112 nam antè processerat.] *An hoc ad* Processiones *Christianorum pertineat, liberum esto Lectori; certè de illis latius lib. de Cor. milit. & libris ad Vxorem.*

123. probantes Idololatriam esse quicquid vltra humani honoris modum ad instar diuinæ sublimitatis extollitur] *A contrario ergo sensu licet omnem eum honorem sanctis Dei, tam in hac vita quàm in gloria cœlesti existentibus, immò & imaginibus eorum exhibere;* qui humani honoris modum non excedit.

CAP XVI.

124. Circa officia verò priuatarum & communium ſollemnitatum,] *Tractat hoc caput:* De priuatis ſollemnitatibus, quòd Idololatriæ non ſint obnoxij, niſi quis harum occaſione ſacrificijs interſit.

125 vt togæ puræ. *Quam hìc intelligat, mox tum his verbis manifeſtat:* veſtitu virilis, *tum illis:* Toga verò etiam appellatione virilis eſt; *quam nempè depoſita prætexta aſſumebant pueri anno ætatis xvij. Quæ &* pura *nuncupatur* (*Budæo teſte*) *quòd nec picta eſſet, nec triumphalis, nec prætexta. Meminit eiuſdem Cicero l. 9. Epiſt. ad Atticum, quum ſcribit Ciceroni ſuo ſe* puram togam *dediſſe.*

126. vt nominalium.] *Eam ſollemnitatem intelligit. qua* (*vti paulopòſt dicit*) nomen imponi *conſueuit De qua Cicero* 13. *Philip. Ego, inquit, eum, vt quod à patre accepi filio reddam, mea* nominatione *cooptabo. Hinc:* gentilitate nominali *dixit Varro de ling. Lat. l. 7. quippè quòd* Nomen *gentis eſſet, vti pulcrè & latiſſimè deducit Onuphrius, vbi agit de Prænominibus, Nominibus, Cognominibus veterum Romanorum. Quò pertinet illud eiuſdem Varr. lib.* 8. *In ſeruis gentilitia* (nominum *nempè*) *natura non eſt in vſu, in noſtris* nominibus, *qui ſumus in Latio & liberi, neceſſaria. Itaque ibi apparet analogia, ac dicitur Terentius vir, Terētia femina, Terentia gens:* (*nam ſic lego pro: Terentium genus.*) *In Prænominibus ideò non ſit idem, quod hæc inſtituta ad vſum ſingularia, quibus diſcernerentur* nomina gentilitia, *vt à numero, Prima, Secunda, Tertia, Quarta, vt Quintus, Sextus, Decimus, &c. ne prolixiores ſimus.*

127. Sed his accommodantur ſacrificia.] *An de ſolis* nuptijs *loquatur, incertum, maximè quòd pueri quum Bullas deponerent, Laribus eas ſuſpendere ſint ſoliti & Toga in conſpectu Deorum aſſumi ſoleat, iuxta illud Propertij.*

Mox vbi bulla rudi demiſſa eſt aurea collo,
Matris & ante Deos *libera* ſumpta *toga.*

Certè celebrantur à Gyraldo Gamelia ſacra nuptialia, in quorum illis Iuno Gamelia colebatur menſe Ianuario. Anacalypterica item ſed quantum apparet, ſine ſacrificio. Dies erat feſtus poſt nuptias, cùm ſponſa reuelabatur, cui tum munera exhiberi ſolent.

128. Si in vocatū.] Vocatus *pro vocatione accipit, imitatus opinor illud Ciceronis* 3. *de Orat. Senatus frequens:* vocatu *Druſi in curiam venit.*

CAP. XVII.

129. Ceterùm quid facient ſerui, &c.] *Titulo hoc inſigniuimus caput iſtud:* Quòd ſeruis fidelibus non liceat miniſtros eſſe Idololatriæ.

130. item Officiales.] Officialium coronas *ſimili phraſi dixit Auctor de Cor. milit. vbi rectè Rhenanus interpretatur eas quæ eorum ſunt, qui in aliquo ſunt publico vel priuato officio; qua ſignificatione etiam dixit Apuleius: Iuſſit poteſtas* Officialē *ſuum magna ſeueritudine coërceri. quam ſignificationem quoque indicat Auctor. quum* ſeruos *dicit,* adhærentes dominis, liberos patronis, Officiales Præſidibus ſuis.

131. Hinc proximè diſputatio, &c.] *Definit hìc Auctor exemplo Ioſeph & Danielis,* poſſe ſeruum Dei alicuius dignitatis aut poteſtatis adminiſtrationem apud ethnicos capere, ſi ab omni ſpecie Idololatriæ aut gratia aliqua aut aſtutia intactum ſe præſtare poſſit. *Locus qui videtur hac tempeſtate aptari poſſe in ijs regionibus, vbi nullum eſt exercitium Catholicæ religionis.*

132. in ornamanto & purpura exſtitere totius Aegypti ſiue Babyloniæ.] *Reſpectiuè, vt ita loquamur, præferendum eſt* ornamentum *nempè torques aureus, & ſtola byſſina cum adminiſtratione totius, Aegypti ad Ioſeph; &* purpura *ac* Imperium Babyloniæ *ad Danielem.*

133. neque ſacrificet, &c.] *Speciem Idololatriæ hæc habere tradit Auctor:* ſacrificare (*quod ſacerdotum eſt*) ſacrificijs auctoritatem (*præſentia ſua*) accommodare (*quod ſummorum Pontificum eſt*) hoſtias locare, curas templorum delegare, ac vectigalia eorum procurare, (*quod ædituorum eſt*) ſpectacula ædere *aut* ædēdis præeſſe (*quod Ædiliū Curuliū & Prætorum eſt*) ſollemne aliquid pronuntiare vel edicere *quod Augurum eſt; denique* iure, *quod apud ethnicos non niſi in Deorum ſit nomine, vti infrà latiùs cap.* 20.

134. neque iudicet de capite alicuius vel pudore.] *Tum hinc, tum cap.* 19. *videtur in ea fuiſſe ſententia,* Chriſtiano non fuiſſe licita capitalia iudicia *etiamſi in poteſtate ſeu magiſtratu conſtitutus eſſet; fortaſſis ea de cauſſa, quòd communia eſſent iudicia criminalia, tam in Chriſtianos quàm in ethnicos. Quò pertinere videtur illud quod habet infrà l. de Cor. mil. c.* 11. *n.* 127. Et vincula & carcerē, & tormēta, & ſupplicia adminiſtrabit.

CAP. XVIII.

135. Iam verò de ſolo ſuggeſtu & apparatu honoris, &c.] *Agit hoc caput, atque adeò & titulum habet:* Quòd nec veſtium ornatus ſit licitus, qui cum Idololatria commune quid habet. *Nam* ſuggeſtus *pro ornatu frequentiſſ. eſt Auctori, cuius diſtinguit duplicem habitum, &* ad vſum quotidianum, & ad honorem ſeu dignitatem.

136. Igitur purpura illa, &c.] Purpuræ *inuentum tale tradit Pollux. l. ad Commod.* 1. *Tyrij ferunt captum amore Herculem Nymphæ cuiuſdam indigenæ, cui nomen Tyro, quem canis eius ſecutus irreptantem ſcopulis* purpuram *conſpicatus, pereſa caruncula, ſua ſibi labra puniceo cruore infecerit. Quum igitur ad puellam Hercules adijſſet, delectata illa inſueta tinctura, quam ceu florentem in eius canis labris aſpexiſſet, affirmauit ſibi cum illo poſt hac nihil fore, niſi ad ſe veſtem afferret etiā canis illius labris ſplendidiorem. Quocirca Hercules inuenta animante, collectóque ſanguine, munus puellæ detulit, primus* (*vt illi dictitabant*) *puniceæ infectūræ auctor.*

137. vel trabeæ vel palmatæ, &c.] Trabearum *tria genera, teſte Seruio, iuxta Suetonium l. de genere veſtium. Vnum quod Dijs ſacratur, tantùm purpura factum; aliud Regum* (*de quo hìc*) *quod purpureum quidem eſt, habet tamen aliquid albi; Tertium Augurale ex purpura & cocco miſtum. Erat autem veſtis togata purpurea circundata ſubtemine puniceo, quem aureæ fibulæ nectebant: ita dicta, quòd trabes pannorum haberet. De* Palmatis, *quæ triumphantium veſtes erant; vide Apolog. c. vlt. n.* 620. *De* Coronis *autē* ſacerdotū Prouincialiū aureis, *l. de Cor. milit.*

138. à toga candida candidati.] Toga candida *erat, quā petitores Magiſtratuum induebant, à qua* Candidati; *ab illis ad alios tradūcta Metaphora, frequenter ea voce Vſus eſt Tertullianus, quemadmodum adnotaſſe nos putamus alicubi.*

139. ſed ingenuitatis apud Barbaros inſigne.] *Adnotatu hoc dignum* de purpura. *Porrò omninò legimus:* Quemadmodum enim Ioſeph, &c. *pro eo quod erat, ex litterarum vicinitate:* Quodammodò; *nam correſpondet illud:* ſi penes nes quoque, &c.

140. poterit & pueris prætexta concēdi, & puellis ſtola.] *Paulopriùs etiam* prætextæ *ab Auctore commemorata ſunt, genus* Togæ, *ita dictæ, quòd purpura prætexerentur, quā vtebantur* (*vti ſuprà dictum eſt*) *pueri, ad* 17. *annum vſque* Stolam *Nonius Marcellus etiam Virilem deſcribit ſed poſt ea ferè pro ſola muliebri Veteres vſurparunt. Quare rectè puellis* ſtola *hìc ab Auctore tribuitur; quò pertinet etiam illud lib. de Pallio c.* 4. & ſtolam & ſupparum & crepidulum.

141. prætextæ & trabeæ & laticlaui, faſces quoque & virgæ.] *De his ita Plinius l.* 9. *c.* 39. Purpuræ *vſum Romæ ſemper fuiſſe video, ſed Romulo in* trabea. *Nam* Toga prætexta & latoclauo, *Tullum Hoſtilium è Regibus primum fuiſſe vſum Hetruſcis deuictis ſatis conſtat. Fuiſſe autem* Latumclauum *non Senatorium modò, ſed & ſacrificum ex Silio patet; quare non malè eam Idololatriæ adtribuit Auctor. Idipſum Orat. ſua Liuius lib.* 4. *de* prætexta *his verbis indicat:* Prætextati *in magiſtratibus & ſacerdotijs. De* Trabeis *idem habes ſuprà num.* 137. *De* faſcibus (*quorum mentio per nos facta Adnot. noſtris in epiſt.* 16. *B. Cypr. n.* 10.) *videtur etiam hoc Auctor ſentire. nam mox ſubiungit:* vnius collegij inſignia, faſces & purpuras geſtant; *Quanquam putem potius legi debere:* faſcias, *ſicuti lib. de Spectaculis.*

142 vbi caput ſuum collocet.] *Apud Gagnæum deſiderabatur* ſuum: *quod etſi Græcè hodie non ſit, in MS. tamen. cod. Latinis legitur. Atqui* collocet *vertit, pro: reclinet, et mox.* qui teneris veſtiuntur, *pro: qui mollibus.*

143. vultu

143. vultu denique & aſpectu inglorius.] *Alludit ad illud Iſai. 53. ſecundum 70. Auerſa eſt facies eius, deſpecta, & non eſt reputata. Accedit autem magis ad noſtrum interpretem, qui legit: Et quaſi abſconditus vultus eius & deſpectus.*

144. quibus ſordido miniſterio functus eſt.] *Nempè dum pedes diſcipulorum lauit.*

145. Tu ſi diaboli pompam eieraſti.] *Vide lib. de Baptiſ. infrà Tom. ſeq. de* renutiatione pompæ diaboli, *& alicubi de* eieratione.

CAP. XIX.

146. Poſſet in iſto Capitulo, &c.] *Titulus huius capitis eſt:* Neque militiam licitam, quæ aliquid cum Idololatria commune habet. *De quo latius infrà lib. de Cor. milit. hîc paucula quædam adnotabimus, quorum ibi non fit mentio.*

147. etiam caligata.] *Et hæc phraſis Iureconſultorum eſt. Vlp. enim tit. De his qui infamia notantur; Dimiſſum (inquit) accipere debemus militem* caligatum. *& Venuleius, l. Militibus. Dig. de Cuſtod. & exhib. reor. Is qui exercitum acceperit, etiam ius animaduertendi in* milites caligatos *habet. Ita verò dicti milites Manipularij, à* Caliga *militum, iuxta Suetonium Caij Cæſ. cap. 9. qui ideò dictum ſcribit Caium Cæſarem* Caligulam, *quod inter Manipularios milites natus.*

148. ſigno Chriſti.] *De* ſigno Crucis Chriſti, *quod fronti imprimitur, vide lib. de Baptiſmo, Tom. ſequ.*

149. Et virgam portauit Moſes.] *Alludit ad Ducis militum officia, qui* virgam *præfert, qua milites in officio continet; qui ſubinde* fibulis *aureis (iuxta Liuium lib. 7.) eos donare conſueuit antiquitus, qui* loris *ſeu corrigijs gladios cingi ſolet, qui* agmen *agit, &* bellat, *ſeu bellum auſpicatur.*

150. fibulam & Aaron, &c.] *Vncinos aureos intelligit, quibus colligabantur Superhumerale & Rationale, quemadmodum* lori *nomine, Iannis Baptiſtæ Zonam pelliceam.*

CAP. XX.

151. Sed enim quum conuerſatio diuinæ diſciplinæ, &c.] *Inſcriptionem huius capitis damus:* Etiam verbis abſtinendum ab Idololatria.

152. Ecce homo & facta eius, &c.] *Scripturæ hunc locum hactenus reperire non potui: quærat diligens Lector alicubi in editione 70. Habet eandem B. Aug. Medit. cap. 39. ſed ſine adſcriptione loci.*

153. in templo Æſculapij, &c.] *De* Æſculapio *vide Adnot. noſtras ad lib. de Pallio cap. 1. n. 6. & Apol. cap 14. n. 209 ac cap. 23. n. 361. De* Iſide *infrà li. de Cor. milit. De* Ioue *Apolog. c. 10. n. 152. De* Saturno *denique Apolog. eodem capite n. 159. 160. 161. & 162.*

154. in vano, id eſt, idolo.] Vanum *pro:* idolo *etiam accipitur ab interprete B. Hyeronymo, 1. Reg. 12. Nolite declinare poſt* vana, *quæ non proderunt vobis, neque eruent vos, quia* vana *ſunt: pro eo quod ex Græca 70. edit. tranſtulit alter interpres: Non declinetis poſt eos qui nihil ſunt, qui perficient nihil, & non eruent, quia nihil ſunt. Etrurſum Act. 14. Annunciantes vobis, ab his* vanis *conuerti ad Deum viuum. vbi Græcè eſt:* ἀπὸ τῶν τῶν ματαίων; *eadem nempe vox quæ hîc habetur. Videtur autem Auctor reſpicere illud 1. Corinth. 8. citatum ſuprà cap. 13. lib. Spect. Non quòd idolum ſit aliquid; pro quo vertit idem noſter interpres: Scimus quia* nihil eſt idolum *in mundo; de quo etiam Auctor cap. ſequenti,* per eum quem ſcis nihil eſſe. *Porrò hoc argumentum latiſſ. tractat B. Cyp. lib. de* vanitate Idolorum, *ſiue: Quòd Idola Dij nihil ſint. Et Auctor Apolog. cap. 12. integro.*

155. Nam & ſcriptura Deos nominat; ſed adijcit: ſuos, vel nationum.] *Locos ad quos alludit, videre eſt ſeparatim in Oeconomia methodica Concordantiarum S. Scripturæ Georgij Bulloci. Neque interim ſola adiectione prædicta vitiatur ſcriptura, ſed vocat* Deos *alienos, aureos, Ægypti, tuos, meos, conflatiles, Gentium, quos ignorabant patres eorum, Amorrhæorum, Syriæ, Sidonis, ac Moab, montium, terrarum, populorum, terræ, filiorum Seir, Edom, regum Syriæ, Damaſci, patrum ſuorum, opera manuum, tuda, quos feciſti, illorum, falſi, lignei, qui non vident, denique muti, & qui natura non ſunt Dij. Legimus autem cum Gagnæo:* Sicut Dauid; *pro:* Sic &.

156. me Hercule.] *Idem paulo poſt reddit:* me Dius fidius, *& deinde:* per Herculem. *Veriſſ. autem id eſſe patet ex his verbis Varronis lib. 4. de ling. Lat. Sub dio (inquit) &* Dius fidius. *Itaque inde eius perforatum tectum, vt videatur diuum, id eſt, cœlum. Ælius Gallus* Dius fidius *dicebat, Dijouis filius, vt Græci* Διόσκουρον *Caſtorem. Et putabant hunc eſſe Sancum ab Sabina lingua, &* Herculem *ab Græca. Super quo loco Scaliger: Dionyſius, inquit,* πίστιον *Græcè reddit, quod* fidius *Latinè, in quo multi erraunt, qui id non animaduerterunt, qui etiam legendum cenſet apud Ouidium,*

Quærebam Nonas, Sanco *fidione* referrem,
An tibi Semo pater.

Nam Semonem eundem cum Sanco facit T. Liuius lib. 8. quamquã interim fateatur in Inſcriptione Reatina legi: Semipatri Sanco. Atque adeò magis placet, vt ſicuti legitur: me Hercule, *ſic etiam legatur:* me Dius fidius, *pro eo quod alij:* medius fidius. *Nam etſi Feſtus ſcribat compoſitum id et videri, & ſignificare Herculem, idem tamen addit, quoſdam ex ſtimare iuſiurandum eſſe per Dium (Herculis nempè) fidem. Cui accedens noſter Auctor, priorem ſententiam refutat dicens:* accedente quorundam ignorantia, qui ignorant eſſe iuſiurandũ per Herculem.

157. Porrò quid erat deieratio per eos quos eieraſti, &c.] *Ita legimus cum Latinio, omiſſa voce: ſi; alioquì enim oporteret iuxta coniecturã Harriſij legere:* Porrò quid erat deieratio, ſi per eos deieraſti, quos eieraſti. *ſed illud magis placet. Eodem autem modo dixit Auctor Apolog. cap. 32.* Dæmonas, *id eſt, genios,* adiurare ſolemus, non deierare, vt illis honorem diuinitatis tribuamus. *Similiter Lactantius Socratem* deieraſſe *dicit per canem & anſerem. Ita enim acceptum antiquitùs patet etiam ex Varrone vbi ſuprà. Quidam (inquit) negant ſub tecto per hunc (*Dium fidium*)* deierare *oportere; & apertius ex Donato in Terentium, qui interpretatur* Deierare, *per Deos iurare. Porrò de* Eieratione *vide Adnot. noſtras ſuprà lib. de Spectac. cap. 24. num. 185.*

CAP. XX.

158. Timiditatis eſt autem, quum te alius per Deos ſuos obligat iuratione, &c.] *Huic capiti titulum dedimus:* Quòd idem ſit ſiue iures per Idola, ſiue per alios adiuratus adquieſcas. *Atque adeò etiam iuxta editionem Gagnæi lego illud:* iures, *pro eo quod irrepſerat:* iuret. *Siue autẽ legas:* quanto ſecurius in Dominum transferes reſponſionem tuam, *ſiue vt Gagnæus:* ſponſionem, *perinde eſt.*

CAP. XXII.

159. Æquè benedici per Deos nationum, &c.] *Notus eſt hinc huius capitis titulus:* Quòd neque benedici per Deos nationum Chriſtianus ſuſtinere debeat. *Lego autem* vt ſemper reijciat immuundam benedictionem, *omiſſa negatione* non, *quæ alioqui contrarium ſonabat.*

160. vel coloniæ genium.] *De* Genijs *ſic Tertull. ſuprà Apolog. c. 32.* Neſcitis genios dæmonas dici; *cui ſimilis eſt & paulo prolixior locus Lactantij l. 2. ibidem Adnot. noſtris citatus n. 451. Eos ſingulis hominibus adtribui patet l. de Anima, vbi de ijs latiùs. Atqui quemadmodum Martianus l. 2. de nuptijs Mercurij & Philologi, dicit etiam* populi Genio *ſupplicaſſe Veteres, ita videtur hîc vſurpaſſe Auctor* coloniæ Genium, *qui colonijs præſit.*

161. negat enim quicunque diſſimulat. *Locus inſignis contra* ſimulatores, *& quodammodò libellaticos huius ætatis in Belgio, qui excuſari ſe credunt, ſi loco iuramenti, quod contra fidem & religionem Catholicam exigitur,* ſimulatione *quapiam aliud præſtent, longè diſſimiles Eleazaro, qui (vt habetur 2. Machab. 6.) Non ætati noſtræ, inquit, dignum eſt* fingere, *vt multi adoleſcentes arbitrantes Eleazarum 90. annorum tranſiiſſe ad vitam alienigenarum, vt ipſi propter meam* ſimulationem, *& propter modicum corruptibilis vitæ tempus, decipiantur.*

CAP. XXIII.

162. Sed eſt quædam eiuſmodi ſpecies in facto & in verbo, &c.] *Hîc tractatur:* Quòd neque ſcripto etiam iurare per Deos liceat.

163. sub pignoribus fiduciati.] *Etiam hæc phrasis Iureconsultorum est.* Fiduciatos *verò appellare videtur eos, qui* pignus *seu* fiduciam *dederant recepturi vbi soluissent.* Fiduciam *enim accepisse dicitur (vti interpretatur Boetius in Topica Ciceronis) cuicunque res aliqua ea lege mancipatur, vt mancipanti aliquando remancipet.*

164. iurati cauent.] *Item & istud Iureconsultis familiare est:* cauere, *pro cautionem syngrapha præstare. Quod ipsum bis térve hoc capite repetit.*

165. Præscribit Christus, non esse iurandum.] *Non intelligere Auctorẽ omni iuramento simpliciter abstinendum patet vel ex Apolog. c. 32. vbi:* sed & iuramus *(inquit)* sicut non per Genios Cæsarum, ita per salutem eorum: *de qua iurãdi formula ibidem latiùs nu. 450. Deinde frequentiss.* Iureiurandi *seu* Sacramenti *meminit, quod in Baptismo præstatur, de quo l. eiusdem tituli latiùs Tom. sequ. Sanè itaque secundum huius capitis institutum intelligi istud debet. Videatur Chrysost. in cap. 5. Matth. vbi præcipue iuramenta illa forensia coram ethnicis magistratibus improbat.*

166. Si *(inquit)* concupiscentia, &c.] *Quum ipsa hæc verba in S. Scripturis reperire hactenus non potuerim videtur mihi in compendium contraxisse istud Ecclesiasticis 5. Ne sequaris in fortitudine tua* concupiscentiam *cordis tui, & ne dixeris: Quomodo potui, aut quis me subiyciet propter* facta mea? *Deus enim vindicans vindicabit. Aut potius illud sæpecitatum adludit Matth. 5. Qui viderit mulierem ad concupiscendum eam, mœchatus est eam in corde suo.*

167. operandi copiam.] Operari *hîc accipitur pro eleemosynam facere, quemadmodum & à B. Cypr. titulo libri:* De opere & eleemosynis, *& alibi frequenter, de quo ibidem Adnot. nostrarum num. 40.*

CAP. XXIIII.

168. Inter hos scopulos & sinus, &c.] Epilogus totius huius libri *hoc caput inscribitur. Videat autem Lector Prolegomena nostra de his Prouerbialibus formulis:* Inter scopulos & sinus, inter vada & freta nauigare.

169. velificata spiritu Dei.] *Hæc vox Auctori nostro peculiaris, inter cetera effecit, vt Sixto Senensi adsentiar, quòd Carmina illa Geneseos & Sodoma, quæ à me post Morelium & Fabricium B. Cypriano adscripta sunt Tom. 3. operum eius, Tertulliani sint, vbi legitur, quamquam satis obscurè;*

Qua spiritus igni est, *velificauit* apex.

Vtitur eadem voce infrà Tom. 3. lib. adu. Gnost. c. 1. Austro *(inquit)* & Africo sæuitia velificat.

170. irrespirabile deuoratis hypobrychium.] *Etiam de hoc latiùs inter Prouerbiales formulas, sicuti & de mox præcedentibus:* inenatabile excussis profundum, *&*: inextricabile impactis naufragium. *Atqui vocem* hypobrychium *deriuauit à voce Græca* ὑποβρύχιος, *quod submersum significat, ac si dicat, ipsam submersionem.*

171. quicumque fluctus eius offocant.] Offocare, *pro præfocare vsurpat etiam Florus lib. 2. cap. 11. Quum* offocandas *(inquit) inuicem fauces præbuissent.*

172. Propterea Spiritussanctus consultantibus tunc Apostolis, &c.] *Alludit ad Constitutionem illam primam Apostolorum in Concilio Hierosolymitano Act. 15. Visum est Spiritui sancto & nobis, nihil vltrà imponere vobis oneris (quod hîc Auctor* vinculum & iugum *dixit) quàm hæc necessaria, vt* abstineatis vos ab immolatis simulacrorũ, &c. *hoc est enim quod addit:* vt Idololatriæ deuitandæ vacaremus.

173. inculcanda est.] *Hîc propriè rursum accipitur:* inculcare, *quum aliquando accipiatur ab Auctore pro:* conculcare.

174. Viderimus enim si secũdum Archetypum & coruus, &c. in Ecclesia erit.] *Illud:* Viderimus, *Tertullianicum & Cyprianicum est. Quod quum Ironiam sonet, hæc videtur Auctoris sententia:* Sit ita vt in Ecclesia sint secundum Archetypum *(Isaiæ nempè 34.)* coruus & miluus, *id est, mali Catholici,* & lupus & canis & serpẽs, *id est (iuxta scripturas Matth. 7. Philip. 3. & Luc. 10.) hæretici quamdiu nondum publicati sunt,* certè Idololatres in Archetypo non habetur. *neque enim in Ecclesiam admissi sunt vmquam ethnici Idololatræ quod explicat Auctor, dum addit:* Nullum animal in Idololatren figuratum est.

175. Quod in arca non fuit, in Ecclesia non sit.] *Epiphonema istud prioribus longè est obscurius. Hoc interim velle videtur. Quum in arca Noë fuerint omnis generis animalia, munda septena & septena, immunda verò duo & duo; excluſi verò fuerint Idololatræ omnes; consequitur vt quod in Arca non fuit, id* Ecclesia non sit. *Eam enim Ecclesiæ figuram gessisse tradit Auctor lib. de Baptismo, infrà Tom sequ. Vbi de ea latius.*

ARGVMENTVM LIBRI DE HABITV MVLIEBRI, PER IACOBVM PAMELIVM.

CONSIDERATO *excessu Habitus muliebris tam in cultu, quàm in ornatu, librum hunc Paræneticum scripsit Tertullianus.*

I. *Primùm autẽ docet lugere potius, pœnitere, & omni satisfactionis habitu ignominiam primi Euæ delicti expiare, debere mulierem quàm ornari, si ad mercedem respiciat quæ exspectatur in cœlis.*

II. *Deinde angelis desertoribus, qui & metalloũ opera nudauerint, & incantationum vires prouulgauerint, & omnem curiositatem vsque ad stellarum interpretationem designauerint, propriè & peculiariter adtribui debere omne instrumentum muliebris gloriæ, quibus tamen in lauacro renunciauimus.*

III. *Quod quum ex libro Enoch comprobetur; eam scripturam, etsi in armarium Iudaicum non admittatur, fortasse quòd non putauerint eam post cataclysmum saluam esse potuisse, tamen à Noë illius abnepote æquè potuisse in spiritu reformari, atque per Esdrã omne instrumentũ Iudaicæ litteraturæ restauratum, maximè, quum etiam de Domino prædicarit, & apud Iudam Apostolum testimonium possideat.*

IIII. *Porrò etsi illis non imputetur, rerum tamen ipsarum cultum (seu mundum muliebrem) qui in auro & argento, & gemmis, & vestibus, consistit, ad ambitionem pertinere; ornatum verò (quem immundum muliebrem conuenit dici) qui in cura capilli & cutis & earum partium corporis quæ oculos trahunt (de quo sequenti libro latiùs) ad prostitutionem.*

Auri

Auri verò & argenti, ac ferri & æris parem esse conditionem, & ex istis necessariores operas V.
A *exhiberi rebus humanis.*

Gemmas item non aliud esse quàm aut lapillos & calculos, aut maris conchas; aut denique de VI.
fontibus draconum erui solitas, vt sic etiam de serpente cultior fiat mulier.

Hæc omnia sola raritate & peregrinitate gratiam possidere; quòd apud Barbaros, vbi vernaculum VII.
est aurum; & apud Parthos & Medos, gemmæ fastidio sint; apud Tyrios etiam vilior sit purpura quàm rubrica.

Non placere quoq; Deo colores, quos non ipse produxit; atque adeò intelligi à diabolo esse interpolatore VIII.
naturæ, neque excusari quòd materiæ ipse ex Deo sint, quum etiam rebus Dei Idololatria constet.

Denique ad ambitionem pertinere hæc omnia, quæ inde nomen habet, quòd concupiscentia apud IX.
animum ambiente nascatur ad gloriæ votum.

Ceterùm genuinum esse hunc Tertulliani fœtum conuincit, quòd libri de Spectaculis nominatim mentionem faciat. Imitantur autem illum ad verbum penè locis infra adnotatis BB. Cyprianus libris de Habit. & discipl. Virg. ac de bono Pudicitiæ, & Hieronymus in vita Pauli Eremitæ, ac Epist. ad Lætam. Meminerunt etiam Trithemius & Politianus locis initio Apologetici citatis. Edidit verò primùm ex cod. MS. Hirsaugiensi & Paterniacensi, cum Scholijs, deinde & cum Adnotationibus Rhenanus; castigauit rursum ex Britannico Lælandi codice Gelenius. Nos denique iterum repurgauimus ex tribus Vaticanis MS. codicibus, & nostris quoque Adnotationibus auximus.

B

Q. SEPTIMII FLORENTIS
TERTVLLIANI DE HABITV
MVLIEBRI LIBER.

SI [1] tanta in terris moraretur fides, quanta merces eius expectatur in cœlis, nullâ omninò vestrum, Sorores dilectissimæ, ex quo Deum viuum cognouisset, & de sua, id est fœminæ cõditione didicisset, lætiorem habitum, ne dicam glorioſiorem appetisset, vt non [2] magis in sordibus ageret, & squalorem potius affectaret, ipsam se circumferens Euam lugentem & pœnitentem, quo plenius id [3] quod de Eua trahit (ignominiam dico primi delicti, & inuidiam perditionis humanæ) [4] omni satisfactionis habitu expiaret. [5] CAP. II.
In doloribus & anxietatibus paries mulier, & ad virum tuum conuersio tua, & ille dominabitur tui, & Euam te esse nescis? Viuit sententia Dei super sexum istum in hoc seculo, viuat & reatus necesse est. Tu es diaboli ianua, tu es arboris illius resignatrix, tu es diuinæ legis prima desertrix, tu es quæ eum suasisti quem diabolus aggredi non valuit. Tu imaginem Dei, hominem, tam facilè elisisti. Propter tuum meritum, id est, mortem, etiam filius Dei mori habuit: & adornari tibi in mente est, [6] super pelliceas tuas tunicas? Age nunc si ab initio rerum & [7] Milesij oues tonderent, & [8] Seres arbores nerent, & [9] Tyrij tinguerent, & [10] Phryges insuerent, & [11] Babylonij intexerent, & [12] Margaritæ canderent, & [13] Ceraunia coruscarent, si ipsum quoque Aurum iam de terra cum *Gen. 3.*
C cupiditate prodisset, si iam & [14] Speculo tantùm mentiri liceret: hæc Eua concupisset, de paradiso expulsa, iam mortua opinor? Ergo nec nunc appetere debet, aut nosse, si cupit reuiuiscere, quæ nec habuerat, nec nouerat, quando viuebat. Ideò omnia ista damnatæ & mortuæ mulieris [15] impedimenta sunt, quasi ad pompam funeris constituta. [[16] Nam & illi qui ea constituerunt, damnati in pœnam mortis deputantur: illi [17] scilicet angeli, qui ad filias hominum de cœlo ruerunt, vt hæc quoque ignominia fœminæ accedat. Nam cùm & materias quasdam [18] benè occultas, & artes pleraſque non benè reuelatas, seculo multò magis imperito prodidissent (siquidem & [19] metallorum opera nudauerant, & [20] herbarum ingenia traduxerant, & [21] incantationum vires prouulgauerant, & omnem curiositatem vsque [22] ad stellarum interpretationem designauerant) propriè & quasi peculiariter fœminis instrumentum istud muliebris gloriæ contulerunt: lumina lapillorũ, quibus monilia variantur: & circulos ex auro, quibus brachia artantur: & medicamenta ex fuco, quibus lanæ colorantur: & illũ ipsum nigrum puluerem, quo oculorum exordia producuntur. Hæc qualia sint, interim iam ex Doctorum suorum qualitate & conditione pronunciari potest, quòd nihil [23] ad integritatem peccatores, nihil ad castitatem adamatores, nihil ad timorem Dei desertores spiritus aut monstrare potuerunt, aut præstare. Si doctrinæ dicendæ sunt: mali magistri malè docuerint necesse est. Si mercedes pro libidine: nullius rei turpis, merces decora est. Quid autẽ tanti fuit ista mõstrare siue conferre? vtrúmne mulieres sine materijs splendoris, & sine ingenijs decoris placere non *Gen. 6.* CAP. II.

possent hominibus, quæ adhuc incultæ, & incõpositæ, & (vt ita dixerim) crudæ ac rudes, angelos mouerant? Anne[24] sordidi, & per gratuitum vsum contumelioſi amatores viderentur, ſi nihil fœminis in connubium allectis contuliſſent?[25] Sed hæc non capit æſtimare. Nihil plus deſiderare poterant quæ angelos poſſidebant, magno ſcilicet nupſerant. Enimuerò qui vtique interdum cogitabãt vnde cecidiſſent, & poſt libidinum vaporata momenta cœlum ſuſpirabant, illud ipſum bonum fœminarum naturalis decoris vt cauſam mali, ſic remunerauerunt, ne eis profuiſſet fœlicitas ſua, ſed vt deuectæ de ſimplicitate & ſinceritate, vnà cum ipſis in offenſam Dei peruenirent. Certi erant[26] omnem & gloriam & ambitionem & affectionem per carnem placendi, Deo diſplicere. Hi ſunt nempè angeli, quos iudicaturi ſumus: hi ſunt angeli, quibus in lauacro renunciamus. Hæc ſunt vtique, per quæ ab homine iudicari meruerunt. Quid ergo faciunt apud iudices ſuos res eorum? Quod eſt commercium damnaturis cum damnandis? opinor quod[27] Chriſto & Beliæ. Qua conſtantia tribunal illud aſcendimus, decreturi aduerſus eos quorũ munera appetimus? Nam & vobis eadẽ tunc[28] ſubſtantia angelica repromiſſa,[29] idem ſexus qui & viris, eandem iudicandi dignationẽ pollicetur. Niſi ergo hic iam præiudicauerimus res eorum prædamnando, quas in illis tunc damnaturi ſumus, illi potius nos iudicabunt atque damnabunt. [[30] Scio ſcripturam Enoch,[31] quæ hunc ordinem angelis dedit, non recipi à quibuſdam, quia[32] nec in armarium Iudaicum admittitur. Opinor non putauerunt illam ante cataclyſmum æditam, poſt eum caſum orbis omnium rerum abolitorem, ſaluam eſſe potuiſſe. Si iſta ratio eſt, recordentur pronepotem ipſius Enoch fuiſſe ſuperſtitem cataclyſmi Noë, qui vtique domeſtico nomine & hæreditaria traditione audierat & meminerat de proaui ſui penes Deum gratia, & de omnibus prædicatis eius: cùm Enoch filio ſuo Matuſalæ nihil aliud mandauerit quàm vt notitiam eorum poſteris ſuis traderet. Igitur ſine dubio potuit Noë in prædicationis delegatione ſucceſſiſſe, vel quia & aliàs non tacuiſſet, tam de Dei conſeruatoris ſui diſpoſitione, quàm de ipſa domus ſuæ gloria. Hoc ſi non tam expeditè haberet, illud quoque aſſertionem ſcripturæ illius tueretur: proinde potuit abolefactam eam violentia cataclyſmi, in ſpiritu rurſus reformare: quẽadmodum & Hieroſolymis Babylonia expugnatione deletis,[33] omne inſtrumentum Iudaicæ litteraturæ per Eſdram cõſtat reſtauratum.[34] Sed cùm Enoch eadem ſcriptura etiam de Domino prædicarit, à nobis quidem nihil omninò reijciendum eſt, quod pertinet ad nos. Et legimus omnẽ ſcripturam ædificationi habilem, diuinitùs inſpirari, à Iudæis poſtea iam videri propterea reiectam, ſicut & cetera ferè quæ Chriſtum ſonant. Nec vtique mirum hoc, ſi ſcripturas aliquas non receperunt de eo locutas, quem & ipſum coràm loquentem non erant recepturi. Eò accedit quòd Enoch apud Iudam Apoſtolum teſtimonium poſſidet. [[35] Nulla nunc muliebri pompæ nota inuſta ſit prædamnationis de exitu auctorum. Nihil angelis illis imputetur præter repudium cœli, &[36] matrimonium carnis. Rerum ipſarum qualitates examinemus, conſilia quoque concupiſcentiæ earum deprehendamus. Habitus fœminæ duplicem ſpeciem circumfert,[37] cultum & ornatum. Cultum dicimus, quem mundum muliebrem vocant: Ornatum, quem immundum muliebrem conuenit dici. Ille in auro, & argento, & gemmis, & veſtibus deputatur: Iſte in cura capilli, & cutis, & earum partium corporis quæ oculos trahunt. Alteri ambitionis crimen intendimus, alteri proſtitutionis: vt iam hinc proſpicias, Dei ancilla, quid ex his diſciplinæ tuæ conueniat, quæ de diuerſis inſtitutis cenſearis, ſcilicet humilitatis & caſtitatis. [[38] Aurum & argentum principes materiæ cultus ſecularis aſſint neceſſe eſt, vnde ſunt: Terra ſcilicet planè glorioſior, quoniam in maledictorum[39] metallorum feralibus officinis[40] pœnali opere deplorata nomen terræ in igni reliquit, atque exinde de[41] tormentis in ornamenta, de ſupplicijs in delicias, de ignominijs in honores,[42] metalli refuga mutatur. Sed & ferri & æris, & aliarum viliſſimarum materiarum par conditio eſt, & terreni generis, & metallici operis: quo nihilo generoſior iudicari poſſit auri & argenti ſubſtantia penes naturam. Quòd ſi de qualitate vſus, gloria eſt auro argento: atquin magis ferro & æri: quorũ ita diſpoſita eſt vtenſilitas, vt & proprias operas plures & neceſſariores exhibeant rebus humanis, & nihilominus auri & argenti de ſua vice accommodant iuſtioribus cauſis.[43] Nam & annulli ferro fiunt. quædam eſui & potui vaſcula ex ære adhuc ſeruat memoria antiquitatis. Viderit ſi etiam ad ſpurca inſtrumenta auri & argenti demens copia deſeruit. Certè nec ager auri opere paratur nec nauis argenti vigore contexitur. Nullus bidens aurum demergit in terram,[44] nullus clauus argentum intimat tabulis. Taceo totius vitæ neceſſitates ferro & æri innixas: cùm illæ ipſæ diuites materiæ, & de metallis refodiendæ, & in quocũque vſu producendæ, ſine ferri & æris operario vigore non poſſint. Iam igitur æſtimandum eſt vnde obueniat tanta dignitas auro & argento, cùm & conſanguineis quantum ad genus, & potioribus quantum ad vtenſilitatem materijs præferantur. [[45] Sed & lapillos iſtos qui cum auro ſuperbiam iungunt, quid aliud interpreter quàm lapillos & calculos, eiuſdem[46] terræ minutalia: nec tamen aut fundamentis demandandis, aut parietibus moliendis, aut faſtigijs ſuſtinendis,[47] aut tectis denſandis neceſſaria? Solum hunc[48] mulierum ſtuporem ædificare nouerunt: quia tardè teruntur vt niteant, & ſubdolè ſubſtruuntur vt floreant, & anxiè forantur vt pendeant, & auro lenocinium mutuum præſtant.[49] Sed ſi quid de mari Britannico aut Indico ambitio piſcatur, conchæ genus eſt, non dico conchylio, aut oſtreo, ſed nec[50] peloride gratius de ſapore. Ad hoc[51] enim conchas nouerim maris poma. Quòd ſi concha illa aliquid intrinſecus poſtulat, vitiũ eius magis debet eſſe quàm gloria. Et licet

margaritum

Gal. 6. 1. Cor. 6. 2. Cor. 6. Matth. 22.

Cap. III

Iudæ. 1.

Ca. IIII.

Cap. V.

A margaritum vocetur, non aliud tamen intelligendum quàm conchæ illius aliqua dura & rotunda verruca. [52] Aiunt & de frontibus draconum gemmas erui, ſicut in piſcium cerebris lapidoſitas quædam eſt. Hoc quoque deerit Chriſtianæ, vt de ſerpente cultior fiat. Sic calcabit diaboli caput, dum de capite eius, ceruicibus ſuis aut ipſi capiti ornamenta ſtruit? [[53] Hæc omnia de raritate & peregrinitate ſola, gratiam poſſident. Denique intra terminos ſuos patrios, non tanti habentur. Semper abundantia contumelioſa in ſemetipſa eſt. Apud Barbaros quoſdam, quia [54] vernaculum eſt aurum & copioſum, [55] auro vinctos in ergaſtulis habent & diuitijs malos onerant, tanto locuplietores, quanto nocentiores. Aliquando reuera inuentum eſt, quomodo & aurum non ametur. Gemmarum quoque nobilitatem [56] vidimus Romæ de faſtidio Parthorum & Medorum ceterorúmque gentilium ſuorum, coram matronis erubeſcentem, niſi quòd nec ad oſtenſionem ferè habentur. [57] Latent in ſingulis ſmaragdi, & [58] cylindros vaginæ ſuæ ſolus gladius ſub ſinu nouit, & in [59] peronibus vniones emergere de luto cupiunt. Deniq; iam gẽmatum habent quod gemmatum eſſe non debet, ſi non comparet: aut ideò comparet, vt neglectum quoque oſtendatur. [[60] Proinde & veſtium de coloribus honorem ſerui etiam eorum terunt. Sed & parietes [61] Tyrijs & hyacinthinis, & illis regijs velis, quæ vos operoſè reſoluta transfiguratis, pro pictura abutũtur. Vilior eſt apud illos purpura, quàm [62] rubrica. Quis enim eſt veſtium honor iuſtus, de [63] adulterio colorum iniuſtorum? Non placet Deo quod non ipſe produxit, niſi ſi non potuit [64] purpureas & carinas oues naſci iubere. Si potuit, ergo iam noluit: quod Deus noluit, vtiq; non licet fingi. Non ergo natura optima ſunt iſta, quæ à Deo non ſunt auctore naturæ. Sic à diabolo eſſe intelliguntur, ab interpolatore naturæ. Alterius enim eſſe non poſſunt, ſi Dei non ſunt: quia æmuli ſint neceſſe eſt, quæ Dei non ſunt. alius autem præter diabolum & angelos eius, æmulus Dei non eſt. Ceterum [65] materiæ ex Deo ſunt. non ſtatim & huiuſmodi fructus latere in omnibus quæritur, & vnde ſint conchæ, & qua diſpoſitione de-

B curant, & vbi collocentur. Nam & omnes iſtæ prophanæ ſpectaculorum ſecularium voluptates, [66] ſicut de ipſis ſuum volumen ædidimus, Ipſa etiam Idololatria ex rebus Dei conſtat: non tamen ideò Circi furoribus, aut harenæ atrocitatibus, aut ſcenæ turpitudinibus, Chriſtianũ affici oportet: quia Deus & equum, & pantheram, & [67] vocem homini dedit: nec ideò Idololatriam impunè faciet Chriſtianus, quia Dei conditio eſt & thus, & merum, & ignis qui veſcitur, & animalia quæ victimæ fiunt, cùm & ipſa materia quæ adoratur, Dei ſit. Sic ergo & circa actum materiarum cenſus à Deo deſcẽdens, propterea excuſatus. Deo extraneum vt reum ſcilicet gloriæ ſeculum. [[68] Nam vt quæque rerum, per ſingulas quaſque terras & vnamquamque regionem, materijs à Deo diſtributa ſunt, inuicem ſibi peregrina apud exteros, mutuo rara, apud vos, iure, ſi vtique vel appetũtur, vel negligũtur, quia non tantus eſt in illis feruor gloriæ inter domeſticos frigidæ. Sed enim ex [69] poſſeſſionũ diſtributione, quam Deus vt voluit ordinauit, raritas & peregrinitas apud extraneos ſemper gratiam inueniens, de ſimplici cauſa non habendi quæ Deus alibi collocauit, concupiſcentiam concitat habendi. Ex hac vitium aliud extenditur, immoderatè habendi: quod & ſi fortè habendum ſit, modus tamen debetur. Hæc erit ambitio, [70] vnde & nomen eius interpretandum, quòd concupiſcentia apud animum ambiente naſcatur ad gloriæ votum: grande ſcilicet votum, quod (vt diximus) non natura, nec veritas, ſed vitioſa animi paſſio concupiſcentia commendauit, & alia vitia ambitionis & gloriæ: ſic & pretia rebus inflammauit, vt ſe quoque accenderent. [71] Non tanto maior fit concupiſcentia, quanto magno fecit quod concupijt? [72] Breuiſſimis loculis patrimonium grande profertur. [73] Vno lino decies ſeſtertium inſeritur. [74] Saltus & inſulas tenera ceruix fert. Graciles aurium cutes [75] Kalendarium expendunt, & [76] ſiniſtra per ſingulos digitos de ſaccis ſingulis ludit. Hæ ſunt vires ambitionis, tantarum vſurarum ſubſtantiam vno & muliebri corpuſculo baiulare.

C

Cap. IX

ADNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRVM DE HABITV MVLIEBRI.

Cap. I.

1. Si tanta in terris, &c.] *Caput hoc inſcripſimus*: Quòd lugere potius quàm ornari mulier debeat. *Maluimus autem legere* in terris; *quàm illud Trithemij, quum initium huius libri citat*: in terra.

2. vt non magis in ſordibus ageret.] *Deſcribit (inquit Rhenanus) exemplum hominis exomologeſin facientis, & actum pœnitentiæ exequentis; de quo latiùs ſuprà lib. de Pœnitent.*

3. id quod de Eua trahit, &c.] *Adnotandus locus, quòd* primum delictum *ſeu peccatum originale, de* Eua trahi *dicit; quum quidam vſque adeò ab Adamo illud propagatum dicant, vt ſi Adam non peccaſſet, in poſteros derivatum non fuiſſet.*

4. omni ſatisfactionis habitu.] *De* Satisfactione *ſuprà latè tractauimus lib. de Pœnit. c. 5. n. 26.*

5. In doloribus & anxietatibus paries, &c.] *Quum Rhenan. ex eo quod priùs legebatur*: paris, *collegerit legendũ*: dominatur; *ego econtrario quum iuxta editiones omnes tam Hebraicas quàm Græcas & Latinas conſtet legendum cum MS. 3. Vatic. cod.* dominabitur, *lego etiam*: paries; *maximè quum ſimiliter legat B. Cyprianus, & lib. de Hab. virg. & l. Teſt. 3. c. 32. Vertit autem illud.* & erit ad virum tuum conuerſio tua *ex Græco*, καὶ πρὸς τὸν ἄνδρα σου ἡ ἀποστροφή σου: *pro* que *B. Hieronymus apertiùs ex Hebræo*: & ſub viri poteſtate eris:

6. ſuper pelliceas tuas tunicas.] *Similiter B. Chriſoſtomus homil. 18. in Geneſ. ornatum veſtium hac ſcriptura impugnat.*

7. Mileſij oues tonderent.] *D. Hieronymus (inquit Rhenan.) enarrans Ezech. cap. 27. auctor eſt, ex* Mileto *lanas præcipuas ſolitas Tyrum deferri, vt non ſine cauſa libuerit interpretibus 70. apud eum Prophetam vertere, & lanas de* Mileto *quum tamen* Mileti *vocabulum in Hebræo nuſquam inueniatur. Nos etiam hac de re aliquid diximus ad illud libro de Pallio:* Nec de ouilibus dico Mileſijs *n. 54.*

8. & Seres arbores nerent.] *Apud* Seras *(teſte eodem Rhenano) Scythicam gentem in arboribus lanugo reperitur, quam aqua perfuſam depectunt.* Seras *lanitio ſyluarum nobiles vocat Plinius l. 6. c. 17.*

9. & Tyrij tinguerent.] *Idem Plinius (inquit Rhenanus) Phœnicem deſcribens:* Tyrus *(inquit) quondam inſula, præalto mari ſeptingentis paſſibus diuſa, nunc verò Alexandri oppugnantis operibus continens. Olim portu clara vrbibus genitis, Lepti, Vtica, & illa Romani Imperij æmula, terrarum orbis auida, Charthagine, etiam Gadibus extra orbem conditis. Nunc omnis eius Nobilitas conchylio atque purpura conſtat.*

10. & Phryges inſuerent.] *Pictas (inquit idem) veſtes acu facere Idæi* Phryges *inuenerunt ideóque* Phrygiones *appellati ſunt, ex eodem Plin. Eodem pertinet quod ſupra dixit Auctor libro de Idolol. cap. 3.* an Phrygio detexat; *&* :an filo formetur.

11. & Babylonij intexerent.] *Colores (inquit Rhenanus) diuerſos picturæ intexere* Babylon *maximè celebrauit, & nomen impoſuit. Eiuſdem Plinij verba ſunt: Vnde* Babylonicæ *veſtes & ſtragulæ dictæ. Ad explicationem verò facit illud B. Cypr. lege de bono Pudic. Veſtibus aurum* intexere, *quaſi pretio eſt veſtes corrumpere. quid inter fila ſtaminum delicata rigida faciunt metalla?*

12. & margaritæ canderent.] *Et hoc (inquit Rhenanus.) docente Plinio,* margaritarum *dos omnis, in* candore, *magnitudine, orbe, leuore, & pondere. Hinc placet magis hæc lectio, quàm quod habet 1. Vatic. cod. MS.* margarita.

13. & Ceraunia coruſcarent.] *Fulgur (inquit Rhenanus) propriè* coruſcat, *& à fulmine nomen habet* Ceraunia *gemma. Siquidem fulmen Græci κεραυνὸν appellant. De hac gemma Plinius quoque l. 37. capite 9. Eſt (inquit) inter candidas & quæ* Ceraunia *vocatur, fulgorem ſyderũ rapiens; ipſa cryſtallina ſplẽdoris cærulei in Carmania naſcens. Albam eſſe Zenothemis fatetur, ſed habere intus ſtellam concurſantem. Meminit & alterius cuiuſdam* Ceraunię, *Parthorum Magis quæſitæ, ſed raræ admodum, quoniam non alicubi inueniantur quàm in loco fulmine icto. Flammas* Ceraunijs *tribuit Hieronymus, quum ad Demetriadem ſcribens: Vt taceam (inquit) de maurium pretijs, candore* margaritarum, *rubri maris profunda teſtantium, Smaragdorum virore,* Ceraunitorum *flammis, Hyacinthorum pelago. Ad quæ ardent & inſaniunt ſtudia matronarum.*

14. Si iam & Speculo tantùm mentiri liceret.] *Huc alludit B. Cyprian. libro citato in hæc verba: Quid poſtremo* Speculum *conſulitur, niſi quia ne ipſa ſit timetur.*

15. impedimenta.] Impedimentorum *(inquit idem Rhenanus) nomine ſarcinas accipimus. Ita rurſum libro ſequenti,* Et reliqua compoſitionis veſtræ impedimenta. *Item libro ad Martyr. ſuprà capite 2.* Cetera æquè animi impedimenta, *& infrà libro 1. ad Vxor. capite 5.* filiorum impedimenta. *Alludit autem hìc ad pompam triumphalem, qua reduces Imperatores pop. Rom. rebus benegeſtis vrbem ingrediebãtur variis oſtentaculis prælatis. Siue potius ad funebrem Triumphalium virorum pompam, in qua ſimilia deferebantur. Nam ſequitur:* quaſi ad pompam funeris conſtituta.

CAP. II.

16. Nam & illi qui ea conſtituerunt, &c.] *Titulum huic capiti dedimus:* Quòd angelis deſertoribus debeatur quicquid ad inſtrumentum muliebris gloriæ pertinet.

17. illi ſcilicet angeli, qui ad filias hominũ de cœlo rueruntꝰ] *Pertinet hoc ad errorem Tertull. etiam Veteribus alijs, & ipſi B. Cypr. communem. de quo aliquid diximus ad libr. eius de Diſcipl. & hab. virg. num. 54. & latiùs inter Auctoris errores in noſtris Prolegomenis.*

18. benè occultas.] *Hoc eſt (Rhenano interprete) vtiliter* occultas, *vt mox:* non benè reuelatas, *id eſt, quas expediebat non eſſe reuelatas.*

19. metallorum opera.] *Intelligit (vti Rhenanus adnotauit) de fodinis auri & argenti. Id quod in ſequenti libro alijs verbis explicat.* Qui *(inquit)* & materias eiuſmodi illecebras detexerunt. *Cyprianus in Demetrianum: Mimus argenti & auri opes ſuggerunt iam exhauſta* metalla *& pauperes venæ.*

20. herbarum ingenia traduxerant.] *Hoc eſt (inquit Rhenan.) herbarum vim atque naturam publicauerant. Eodem autem modo dixit lib. de Fuga in perſecutione infrà T.* 5. non traditus autem traduci habebat: *id eſt (vti idem ibidem) exponi omnium oculis, ſeu publicari.*

21 & incantationum vires prouulgauerant.] *MS. 3. Vatic. cod.* promulgauerant. *Perinde eſſe, indicat Feſtus his verbis:* Promulgari *leges dicuntur, quum primùm in vulgus eduntur, quaſi:* prouulgari. *Atqui de* incantationibus *infrà, Tomo ſequenti, l. de Anima.*

22. vſque ad ſtellarum interpretationem.] *Similiter dixit Auctor ſub finem libri de Pallio:* & qui ſtellarem coniectat. *Vtrumq; autem pertinere iudico non ad* Aſtronomiam, *quæ de curſu certo* ſtellarum *agit, ſed ad* Aſtrologiam, *de qua latiùs ſuprà lib. de Idolol. c. 9. & Adnotat ibidem noſtris. Niſi quis malit iſtud referre ad* ſtellatũ *nomina, de quibus Origene teſte, homil. 28. in Num. plurima in libellis, qui appellantur Enoch, ſecreta cõtinentur & arcana, de cuius ſcriptis latiùs ſequenti capite.*

23. nhil ad integritatem peccatores.] *Quantumuis repugnantibus MS. 3. Vatic. qui legunt:* pectoris, *aſſentiens Rhenano lego:* peccatores, *vt oratio tribus membris conſtet, maximè quòd libro ſequenti legatur:* per angelos peccatores demonſtrata ſunt. *Lego interim cum 1. edit. in marg.* iſta monſtrare ſiue cõferre, *pro:* ſicut conferre.

24. An ne ſordidi, & per gratuitum vſum contumelioſi.] *Poſterioribus verbis priora explicantur. nam (vti adnotauit etiã Rhenan.)* ſordidos *pro auaris accipit, &* gratuitum vſum *intelligit, eum qui caret præmio.*

25. Sed hæc non capit æſtimare.] *Et hìc (inquit Rhenan.) vt in alijs libris ſæpè:* non capit, *pro eo quod Græci dicunt:* οὐκ ἐνδέχεται, *hoc eſt, non licet fieri non poteſt, vt res ſic æſtimetur. Similes loci ſunt ſuprà l. de Spectacul. c. 4.* interpretari capit. *lib. de Præſcript. hæret.* Alia capit opinari. *Item adu. Marc. l. 1.* ſi depreciari capit. *lib. 2.* capit etiam imaginem ſpiritus dicere flatum. *lib. 3.* Id enim intelligi vel non intelligi capit. *l. 4.* ſeparatio per coniunctionem capit de qua fit. *& lib. 5.* animale dici capit, *&*: abſq; qua nec corpus aliud dici capit. *Denique:* Quòd ſi non capit alterius omnia iſta deputari.

26. omnem, &c. affectionem per carnem placendi.] *Alludit hauddubiè ad illud Galat. 6. Quicunque volunt placere in carne, &c. de quo latiùs lib. aduerſ. Marc. 5. Legimus autem ex 3. MS. Vatic. cod.* Quid ergo faciunt, *pro:* facient.

27. Chriſto & Beliæ.] *Peculiare eſt hoc Auctori tum hìc, tum lib. de Cor. milit. infrà cap. 10.* Beliæ, *pro eo quod Græcè* Βελίαρ, *& tum 2. Cor. 6. tum frequenter in veteri Teſtamento ex Hebræo interpres Latinus:* Belial. *Quod eſſe propriũ diabolo etiam adnotauit Cyrillus Orat. de exitu Animæ, & à 70. interpretibus vertitur Deuter. 13.* ἄνομος, *quod iniquum ſeu peruerſum, aut* λοιμικός, *vti 1. Reg. 1. 2. 10. & 25. quod peſtilentem ſonat. B. verò Hieron. Iudic. 19. interpretatur filij* Belial, *ſine iugo.*

28. ſubſtantia angelica.] *Pertinet hoc ad alterum Auctoris errorem, quo corporis ſubſtantiam angelis tribuebat; de quo etiam inter Prolegomena.*

29. idem ſexus qui & viris. *Hoc addit, quia legitur Matth. 22. Neque nubent neque nubentur, ſed ſunt ſicut angeli Dei in cœlis. de quo latiùs lib. de Reſurrect. carn. Tom. ſequent.*

CAP. III.

30. Scio ſcripturam Enoch, &c.] *Huius capitis inſcriptio ſeipſam prodit:* Deſcripturæ Enoch auctoritate. *Porrò*

præterquàm

præterquàm quòd Prophetiam Enoch. *citarit Auctor suprà Apolog. ca. 22. & lib. de Idolol. cap. 4. & 15. vbi aliquid adtigimus Adnot. nost. & infra quoque libro de Cultu fœminarum, hic etiam auctoritatem eius vindicat quatuor potissimùm rationibus. Primùm contra eos, qui non putauerunt eam post cataclysmum saluam esse potuisse, quòd pronepos* Enoch *Noe potuerit eam, si non scripto, saltem hæreditaria per Mathusalem filium eius traditione posteris sua prædicatione delegasse, aut iam abolefactam in spiritu rursus reformare, quemadmodum ab Esdra instrumentum litteraturæ Iudaicæ restauratum est. Deinde quòd omnis scriptura ædificationi habilis diuinitùs inspirata credatur; quæ ratio etiam allegari possit contra eos, qui hodie hagiographos libros Apocryphos censent, vti sunt Tobiæ, Iudith, Sapientiæ, & Ecclesiastici, ac Machabæorum libri. Item quòd à Iudæis reiecta sit, eo quòd de Domino prædicarit, quemadmodum & antiqui & hodierni hæretici scripturas multas reiecerunt, eo quòd hæresi suæ contrariëtur, de quo latiùs libris aduersus Marcionem. Denique quòd apud Iudam Apostolum testimonium possideat. Neque mirum quum etiam Irenæus, Iustinus Martyr, Clemens Alexandrinus, & Athenagoras Tertulliano antiquiores tanti fecerint dictam* Enoch *Prophetiam, vt inde errorem suum hauserint (de quo in Prolegomenis nostris latiùs) de angelis malis, qui adsumptis corporibus ex filiabus hominum Gigantes susceperint, immo & post eum Methodius Martyr, B. Cyprianus, Lactantius, Seuerus Sulpitius, Proclus denique & Psellus, Philosophi Christiani. Verùm B. Hieron. vsque adeò in contraria est sententia, vt lib. de Eccles. script. asserat, propterea Epistolam Iudæ à quibusdam Ecclesiasticis Patribus fuisse reiectam, quòd apocryphum librum Enoch citet. De quo tamen Apostolum Iudam excusat in Comment. epist. ad Titum, quòd vti liceat parte libri, etiamsi totum librum quis non adprobet. Similiter Chrysost. in Comment. ad Gen. c. 6. fabulas nuncupat* Enoch. *libri dictam sententiam, & apertiùs D. August. l. 15. de Ciuit. Dei c. 23. Scripsisse quidem nonnulla diuina* Enoch *septimum ab Adam negare non possumus, cùm hoc in Epistola canonica Apostolus Iudas dicat, sed non sunt in canone scripturarũ. Vnde illa quæ sub nomine eius proferuntur, & continent fabulas illas de Gigantibus, quòd non habuerint homines patres, rectè à prudentibus iudicantur non ipsius esse credenda. Cui similia ab eodem repetuntur, ne hic prolixiores simus, lib. 18. de Ciuit. Dei c. 38. Idem sensisse videtur Epiphanius, vbi agit de hæresi Marcionis, qui quum* Enoch *mentionem fecisset, addit: Sed nondum exstabat lex scripta, verùm naturalis tantùm illa ex mente & traditione per successionem patrum ad filios; quod tamen ipsum accedit ad primam rationem suprascriptam Auctoris.*

31. quæ hunc ordinem angelis dedit.] *De hoc lib. sequ. de Cultu fœminar.* Iidem (*inquit*) angeli, qui & materias huiusmodi illecebras detexerunt, aurum dico & argentum illustrium, & opera eorum tradiderũt, etiam calliblepharum vellerúmque tincturas inter cetera docuerunt, damnati à Deo sunt, vt Enoch refert. *Reliqua nunc diximus ex Augusti. & reliquis Veteribus, de quibus latiùs Sixtus Senensis, Bibliothecæ sanctæ l. 2. de* Henoc.

32. quia in armarium Iudaicum admittitur.] *Canonem scripturarũ Iudaicarum intelligit, qui (B. Augustino teste vbi suprà) seruabatur in templo Hebræi populi, succedentium diligentia sacerdotum. De* cataclysmo *verò pro diluuio alibi aliquid diximus.* Proauum *item Noe fuisse dictum* Enoch *patet, quia* Enoch *genuit Mathusalem, ex illo Lamech, cuius filius Noe.*

33. omne instrumẽtum Iudaicæ litteraturæ per Esdram constat restauratum.] *Similiter Irenæus lib. 3. adu. hæres. c. 25. In ea (inquit) captiuitate populi quæ facta est à Nabuchodonosor corruptis scripturis, & post 70. annos Iudæis descendentibus in regionem suam, & post deinde temporibus Artaxerxis Persarum Regis, inspirauit Deus* Esdræ *sacerdoti tribus Leui præteritorum Prophetarum omnes rememorare sermones, & restituere populo eam legem, quæ data esset per Moysen. Hinc etiam B. Hieron. libi aduersus Heluidium,* Esdram restauratorem *Pentateuchi nuncupat: & alibi scribit, quod scripturas sacras iam dispersus eodem spiritu, quo antè scriptæ erant, restituit. Eodem pertinet illud B. Isidori Etym. l. 6. c. 1. Hebræi (inquit) vetus Testamentum* Esdras *Auctore iuxta numerũ litterarum sacrarum in 22. libris accipiunt, dividentes eos in tres ordines, Legis scilicet, prophetarum, & Hagiographorum, &c.*

34. Sed quum Enoch eadem scriptura etiam de Domino prædicarit.] *Verba ipsa* prædicationis Enoch de Domino *reperire est in Testamento duodecim Prophetarum, quod frequenter citatur ab Origene & Procopio. In Testamento enim suo Simeon: Vidi (inquit) in charactere scripturæ* Enoch, &c. *quoniam Deus corpus adsumens, & comedens cum hominibus, saluabit homines. Et nunc filioli mei, obedite Leui, & in Iuda liberabimini, & nõ efferemini super duas tribus has, quoniã ex ipsis orietur nobis salutare Dei. Suscitabit enim Dominus ex Leui principem sacerdotum, & ex Iuda Regem Deum & hominem, ita saluabit omnes Gentes. Haud absimiliter etiam Leui: Innocens (inquit) ego sum ab omni impietate vestra & transgressione, quam facietis in consummatione sæculorum, in saluatorem mundi impiè facientes, & suscitantes ei mala magna à Domino, & inquè facietis cum Israël, vt non subsistat Ierusalem à facie malitiæ vestræ, & scindetur velum templi, &c. quemadmodum continet liber* Enoch *iusti.*

CAP. IIII.

35. Nulla nunc muliebri pompæ nota inusta sit, &c.] *Inscriptionem huic capiti dedimus:* De cultu & ornatu muliebri.

36. & matrimonium carnis.] *Etiam hoc ad suprascript. c. 3. errorem pertinet.*

37. cultum & ornatum, &c.] *Alludere videtur Auctor ad illud Varronis: Mundus muliebris dicitur à mundiria,* Ornatus, *quasi ab ore natus. Hinc enim maximè sumitur, quòd eam deceat. itaque ob id paratur speculum; hoc est enim quod dicit:* Ornatum in cura cutis & capilli consistere, *quem adeò eleganter à contrario sensu,* immundum muliebrem *vocat.*

CAP. V.

38. Aurum & argentum principes materiæ cultus, &c.] *Insigniuimus caput istud hoc titulo:* De auri & argenti qualitatibus. *In quo imitatur ex parte Plin. Nat. hist. l. 33. Præmium.*

39. metallorum feralibus officinis. MS. 3 ferialibus; *sed illud placet. Nam (vti rectè adnotauit Rhenanus)* metallorum *operibus addicebantur damnati, inque his sæpè Christiani. De quibus 25. epist. l. 3. quæ nunc est 77. Cyprianus Martyr: Non fouetur (inquit) in* metallis *lecto & culcitru corpus. Humi iacent fossa laboribus viscera. Squalent sine balneis membra situ & sorde deformia. Panis illic exiguus. Vestis algentibus deest. Semitonsi capitis capillus horrescit, & reliqua. Proinde non frustrà hic dicit* feralibus officinis. *Apud Cypr. legimus:* feralibus *tibis pollui, violarique.*

40 pœnali opere.] *Ita (inquit idem Rhenanus) B. Cyprianus horribiles carceris atq; funestas* pœnalis *loci tenebras dixit. Itẽ: Squalorem carceris ac receptaculi* pœnalis *horrorem. Et ad Donatum: Pergit* pœnalibus *cumulis pertinaciter adhærere.*

41. de tormentis in ornamenta.] *Eleganter (inquit idẽ) hic coniungit contraria, quorum hoc primum membrum commendat Prosonomasia. Hinc illud Ambrosij: Vos verò beatæ virgines, quæ talia* tormenta *potius quàm* ornamenta *nescitis.*

42. metalli refuga.] *Nam (eodem adnotante) mutat nomen. Vocatur enim armilla aut torques. Est autem & hæc phrasis Ireconsultorum. Vlpianus enim l. Aut damnum. D. De pœnis. Quique (inquit)* refugæ ex opere metalli in metallum *damnantur. Hinc & Marcellus L. Milites. D. De re militari:* custodiæ refuga *dixit. Ibi autem:* & nihilominus auri & argenti, *subaudi,* operas, idque iustioribus, *id est probatioribus* causis.

43. Nam & annuli ferro fiunt.] *Triumphantibus (vti adnotat Rhenanus) olim corona ex auro Hertusca sustinebatur à tergo,* annulus *tamen in digito* ferreus *erat. Hi quoque qui ob legationem acceperant* aureos, *in publico tantùm vtebantur; intrà domos verò,* ferreis. *Quo argumento etiam nunc sponsæ* annulus ferreus *mittitur, isque sine gemma. Ex Plinio. Nos aliquid etiam adtigimus in cap. 6. Apolog. n. 79. Rectè autem ex coniectura re-*

ſtituit Rhenanus: Nullus bidens, *pro*: videns; *nam correſpondent MS. cod. 3. Vatic.*

44. nullus clauus argentum intimat tabulis.] *Simili Metaphora dixit lib. de Reſurrect. carnis* Si quidem Epheſijs ſcribens Apoſtolus, in interiorem hominem habitare Chriſtum, ſenſibus vtique intimandum Dominum ſignificauit. *vt* intimare *accipiatur, pro*: inſerere.

CAP. VI.

45. Sed & lapillos iſtos qui cum auro ſuperbiam iungunt, &c.] *Tractat hoc caput*: De gemmarũ qualitatibus. *De quibus latiſſ. Plinius hiſt. nat. toto libro 37. & ad inſtitutum lib. 9. c. 35. quem imitari etiam hic videtur.*

46. terræ minutalia.] *Minutias (inquit Rhenan.) intelligit.* Minutalibus *regnis dicit adu. Marc. l. 1. Adiectiuè. Vulgus hodie* mineralia *vocat.*

47. aut tectis denſandis.] *Loqui adnotauit Rhenanus Auctorem de* tectis *Africanis, & Orientalium regionum, quibus apud nos pergulæ ſimiles ſunt, Germani Tarras vocant, quaſi Terracium.*

48. mulierum ſtuporem ædificare.] Stuporem *accipi pro cultu, cuius aſpectum ſtupent viri. Ædificandi verò verbo (inquit Rhenanus) per tranſlationem vti ſolet. Ita in Martyribus*; vt robori ædificando vacent.

49. Sed ſi quid de mari Britannico aut Indico ambitio piſcatur, conchæ genus eſt, &c. licet Margaritum vocetur, &c.] *Pulcherrimè deſcribit originem* margariti, *quod nunc neutro genere dixit, quum 1. cap. fœminino* margaritæ *dixiſſet. Non dubium autem quin Plinium (vti ferè ſemper in eiuſmodi) imitetur, cuius hæc verba ad loci ampliorem intellectum ſcribenda putaui, ex lib. 9. Nat hiſt. c. 35. Principium culmenque omnium rerum pretij* Margaritæ *tenent.* Indicus *maximè has nutrit* Oceanus. *Origo atque genitura* conchæ *eſt haud multum* oſtrearum conchis *differens. Has vbi genitalis anni ſtimulauerit hora, pandentes ſeſe quandam oſcitatione impleri roſcido conceptu tradunt, grauidas poſtea eniti*, partúmque concharum eſſe margaritas, *pro qualitate roris accepti; ſi purus influxerit, candorem (hinc ſupra dixit Auctor*: margaritæ canderent) *conſpici: ſi verò turbidus, eandem pallere. Sani quidem partus multiplici conſtant cute, non impropriè callum (quod vocatur ab Auctore* dura & rotunda verruca, *& dicitur* concha aliquid intrinſecus puſtulare, *vti rectè caſtigabat ex hoc loco Rhen. pro* poſtulare) *vt exiſtimari corporis poſſit. itaque purgantur & à peritis.* In Britannia *quoque paruos ac decolores (vniones nempè, qui pro eodem habentur; vt cap. ſequenti dicetur) naſci certum eſt, quoniam D. Iulius thoracem, quem Veneri genitrici in templo eius dicauit, ex* Britannicis margaritis *factum voluerit intelligi.*

50. Peloride.] *Inter teſtacea ſeu concharum genera inquit Rhenan.*) Peloridem *quoque Plinius recenſet, & aluum emollire ſcribit, l. 32. c. 9.*

51. Ad hoc enim conchas nouerim maris poma.] *Senſus eſt (inquit Rhenan.) Non ad faſtum, ſed ad ſaporem & eſum nouerim* conchas, *veluti* poma *quædam* maris *quibus aſſimilantur. In profundo maris enim iacentia ab vrinatoribus colliguntur, velut*:

Strata iacent paſſim ſua quæque ſub arbore poma.

quorum figuram repræſentant.

52. Aiunt & de frontibus draconum gemmas erui, &c.] Draconites, *ſiue* Draconitas (*vti adnotauit etiam Rhenanus*) *Plinio teſte l. 37. cap. 10.* è cerebro fit Draconum, *ſed niſi viuentibus abſciſſo numquam gemmeſcit, inuidia animalis mori ſe ſentientis. Igitur mos eſt vt dormientibus animalibus caput amputent. Sotacus, qui viſam eam gemmam apud regem ſcripſit, bigis vehi quærentes tradit: & viſo Dracone, ſpargere ſomnifica medicamenta, atque ita præcidere. Eſſe autem candore tranſlucido, nec poſtea poliri, aut artem admittere.*

CAP. VII.

53. Hæc omnia de raritate & peregrinitate ſola, &c.] *Inſcriptio eſt huius capitis*: Quòd apud Barbaros hæc prædicta, ſint faſtidio. *Eſt autem planè ſimile id quod repetit l. ſequ. de Cultu fœmin. & imitatur Auctorem B. Cyprian. l. de Hab. virgin. quum ſub finem dicit: Sint à compedib. aureis pedes liberi.*

54 vernaculum eſt aurum.] *Tamquam illic natum (vti adnotat Rhen.) Similiter Paula & Euſtochium in epiſtola ad Marcellam: Totum myſterium noſtrum iſtius prouinciæ vrbiſque* vernaculum *eſt.*

55. auro vinctos in ergaſtulis habent.] *Sic l. ſeq.* Quamquam & aurum ipſum cuidam Genti ad vincula ſeruire referunt Gentium litteræ. *atque adeò rectè addit*: diuitijs malos onerant. *quanto enim quiſque ſceleratiſſ. tanto cenſetur ex aureis vinculis ditiſſimus. Apud Aethiopes autem hunc morem fuiſſe adnotauit Theodorus Cauterus Variar. Lec. l. 1. c. 5. ex Plutarcho in Erotico, & Dione Chriſoſt. in Orat.* Περὶ πλούτου.

56. vidimus Romæ de faſtidio Parthorum & Medorum. *Rectè adnotauit Rhenanus* Parthos Romæ viſos ab Auctore, *quum legatione fungerentur apud Seuerum Imperatorem, aut in eius triumpho de* Parthis, Medis *& Adiabenis, qui quo anno eius imperij contigerit, latius in vita Auctoris.*

57. Latent in cingulis Smaragdi. *De* Smaragdis *vide Plin. l. 37. c. 5. qui tertiam ambitionem illis tribuit, &* Perſicos (*quibus Parthi cõtribuuntur, vt ſæpè diximus*) *tradit non trãſludos, ſed iucundi teneris viſum implere, quem non admittunt, felium pantherarúmque oculis ſimiles.*

58. & cylindros.] *De* Cylindris ex Smaragdis confectis, *ita ibidem Plinius: Indi (inquit) mirè gaudent longitudine eorum, ſolóſq; gemmarum eſſe prædicant, qui carere auro malint, ob id perforatis Elephantorũ ſetis religant. Et alios conuenit non oportere perforari, quorũ ſit abſoluta bonitas, vmbilicũ ſtatim ex auro capita comprehendentibus. Ideò* Cylindros *ex iis facere malunt quàm gemmas, quoniam non eſt ſumma commendatio in longitudine. Sunt autem* Cylindri, *teretes gemmæ & oblongæ inſtar* Cylindri, *id eſt columnæ lapideæ rotatiles, qua vtuntur rei ruſticæ cultores æquandis areis.*

59. & in peronibus vniones.] *Auctor eſt Seruius (inquit Rhenanus)* peronem *eſſe ruſticum calciamentum, quo vocabulo vſus eſt Virgilius l. 6. Æneidos*:

-Cudus tegit altera *pero.*

Et Iuuenalis:

Nil vetitum feciſſe valet, quem non pudet alto
Per glaciem *perone* tegi.-

Et quidem hic propriè locutus eſt, de Barbaris faciens ſermonem. Meminit & peronum *in lib. de Pallio, quum inquit*: Magnum inceſſui munimentum ſutrinæ venereæ proſpexere perones effœminatos; *vbi vide Adnotat. noſtras n. 91. Scribit autem eadem de re Plin. l. 9. c. 35. in hæc verba: Nulli duo reperiuntur indiſcreti, vnde nomen* vnionum *Romanæ ſcilicet impoſuere deliciæ. Nam id apud Græcos non eſt, ne apud Barbaros quidem eius inuentores aliud quàm* margaritæ. *Et paulopoſt: Hoc & pedibus, nec crepidarum tantum obſtragulis, ſed totis ſocculis addunt. Neque enim geſtare iam* margaritas, *niſi calcent, ac per* vniones *etiam ambulent, ſatis eſt. Legimus autem cum 2. MS. Vatic. cod.* Denique iam gemmatum, *pro eo quod erat*: denique tantum, *maximè quòd 1. edit. & 1. Vatic. legant*: tam.

CAP. VIII.

60. Proinde & veſtiũ de coloribns honorem, &c. *Ipſa hæc verba titulum huius capitis indicant*: De veſtium coloribus adulterinis.

61. Tyrijs & hyacinthinis, & illis regijs velis.] *Per* Tyria vela *purpurea intelligit, quippè quum purpura illis maximè nota ſit vti patet ex Plinio, lib. 9. cap. 36. 37. 38. 39. 40. & 41. vnde & ſubiungit*: vilior eſt apud illos purpura &c. Regia *autẽ* vel *intelligit Rhen* Attalica aulæa, *quæ tamen ipſa mulieres id temporis* operosè, *id eſt filatim* reſoluta tranſigurabant, *id eſt aliter retexebant. De his ita Plinius lib. 8. cap. 48. Aurum intexere in Aſia inuenit* Attalus *Rex, vnde nomen* Attalicis.

62. rubrica.] *Milton ſignificat (inquit Rhenan.) ſiue colorem rubrum. De variis autem* rubricæ *generibus vide Plinium l. 35. cap. 6.*

63. de adulterio colorum iniuſtorum.] *Harriſius cenſuit legendum*: inuſtorum, *ſed placet*: iniuſtorum, *eo quòd addat*: adulterio.

adulterio. *Imitatur autem hunc locũ S. Cyprian. l. de Pudic. his verbis*: Adulterium *fidelis nec in* coloribus *nouerit.*

64. purpureas & carinas oues, &c.] *Huc alludit idem B. Cyprianus lib. de Discipl. & hab. virg. Neque enim Deus coccineas aut* purpureas oues *fecit,* (*aut herbarum succis, id est virides seu* carinas) *& conchylijs tingere & colorare lanas docuit. Vtrumque autem imitatus est B. Hieronym. in vita B. Marcellæ. In hunc autem locum pulcrè sic commentatur Rhenan. Gorzienſis codex habet:* arinas: *nec refert, vtrumque Græcis vernum significat; quod tu hic pro viridi interpretare. Ambo vocabula coniuncta habes in illo lepidißimo Epigrammate de Luscinia, quæ cicadem corripuerat, quod legitur titulo in Aues, Epigrammatum Græcorum l.* 1.

τὸν ξένον ἁ ξεῖνα, ἀεινὸν ἠαρινά.

65. materiæ ex Deo sunt, &c.] *Etiam hunc locum benè explicat his verbis Rhenan. Sensus est*: Materiæ ex Deo sunt, *sed tamen iste vsus materiarum nequaquam secundum diuinam voluntatem, quasi qui illic ideò* lateat, quæritur, *videlicet* vnde sint conchæ, *hoc est ex quo mari, Indico, aut Britannico,* & qua disposition decurrant, *scilicet in monilibus & murenulis mulierum,* & vbi collocentur.

66. sicut de ipsis suum volumen ædidimus.] *Haud dubiè librum de Spectaculis intelligit, vbi de Pantheris aliquid adnotauimus, c. 2. n. 6.*

67. & vocem homini dedit, &c.] *Hunc locum ad verbum ferè imitatur vbi suprà B. Cypr. n.* 43.

CAP. IX.

68. Nam vt quæque rerum, &c.] *Postremum hoc caput inscripsimus*: Quòd omnis iste ornatus ad ambitionem pertineat.

69. ex possessionum distributione, &c.] *Adnotatu dignus locus contra eos, qui* possessiones *omnes omnibus communes esse volunt, quippè quum* distributionem *earum à Deo ordinatam adserat. Siue autem mox legas*: concupiscentiam concitat *excuso, siue* excitat *cum MS. Vatic. cod. perinde est. ad posteriorem lectionem alludit magis tertius cod. MS. legens*: excutat.

70. vnde & nomen eius interpretandum, &c.] *Elegans definitio* ambitionis.

71. Non tanto maior, &c.] Non (*inquit Rhenan.*) *pro*: Annon, *seu* Nónne. *Eodem modo dixit Exhort. ad castit.* Non dicendum erit.

72. Breuiss. loculis, &c.] *Intelligit* (*inquit Rhenan.*) *repositoria, in quibus monilia magnum patrimonium æquantia seruantur, aut ipsa monilia, quæ vice* loculorum *sunt.*

73. Vno lino, &c.] *Summa hæc* (*inquit idem*) *vicies quinquies mille aureorum coronatorum. Hoc imitatus D. Hieron. in vita Pauli Eremitæ dixit, Qui vno filo villarum insuunt pretia. Atqui de* Sestertijs *vide nostras Adn. in B. Cyp. epist. 60. ad Episcopos Numidas n.* 5.

74. Saltus & insulas, &c. *Hoc est* (*inquit Rhenan.*) saltuũ *&* insularum *pretia. Sunt autem etiam* insulæ *domus, quæ non communibus parietibus coniunguntur cum vicinis auctore Festo. Atqui in illo* tenera ceruix, *emphasis est in* tenera, *quemadmodum est in eo quod mox sequitur*: Graciles aurium cutes. *Similiter autem etiam B. Cypr. lib. de Bono pudic. Mirum negotium, mulieres ad omnia delicatæ, ad vitiorum sarcinas fortiores sunt viris.*

75. Kalendarium expendunt] Kalendarium *hic* (*eodem adnotante*) *significat eas tabulas domesticus, quæ non singulos dies sed menses singulos respiciunt. In his vsuræ perscriptæ erant ad* Kalendas *exigendæ. Seneca epistola* 88. *Diuitem* (*inquit*) *illum putas, quia aurea supellex etiam in via eum sequitur, quia in omnibus prouincijs arat, quia magnus* Kalendarij *liber voluitur. Signanter autem dixit* expendunt, *hoc est in extima auris pellicula appendunt. De pretiosis inauribus loquitur. Eponit autem seipsum, quum inquit*: Hæ sunt vires ambitionis, tantarum vsurarum substantiam vno & muliebri corpusculo baiulare. *Similiter autem dixit B. Cypr. l. de Bono pudic. quorum pretia etiam sine artibus* Kalendarium *cumsuis excedunt. vbi etiam aliquid adnotauimus n.* 47.

76, & sinistra per singulos digitos de saccis singulis ludit.] *Ita ex coniectura Latinij, omissa voce:* in, *superstua. Similiter B. Cypr. l. de Bono pudic. Quid quum* digiti *tali auro onerati nec intrare possunt, nec egredi vtrum vsus exposcitur, an patrimoniorũ* (*quæ per* saccos *pecuniarios intelligit hic Auctor*) *manus pompa monstratur? Plin. l.* 33. *c.* 2. *vbi integram annulorum materiam latiss. tractat, inter cetera hæc habet, quæ ad loci huius intellectum facere putaui. Manus* (*inquit*) *& prorsus* sinistræ *maximam auctoritatem conciliauere auro. Et pag. sequ. Multis hoc modis vt cetera omnia luxuria variauit, gẽmas addendo exquisitæ fulgoris, censúq; optimo* digitos *onerando. &*: Singulis *primò* digitis *annullos geri mos erat qui sunt minimis proximi postea pollici proximo induere, deinde iuuit & minimo dare, Galliæ Britãtanniæq; in medio dicuntur vsæ; hinc nunc solus excipitur; ceteri omnes onerantur, atque etiam priuatim articuli minoribus alijs. Sunt qui tres vni minimo congerũt, iam alij pondera eorum ostentant.*

ARGVMENTVM LIBRI DE CVLTV FOEMINARVM PER IACOBVM PAMELIVM.

IVSDEM *penè argumenti est liber iste cum præcedenti, præterquàm quòd hic curam capilli & cutis magis peculiariter reprobet.* I.

Primùm verò pudicitiam, quæ ancillas Dei deceat, non in sola docet consistere carnis integritate, sed & cultus ac ornatus, vt à Gentilibus differant, simplici munditie. II.

Deindè quòd studium placendi per decorem non re integra conscientia veniat, quippè quod & tentationibus viam aperiat, & spectatoribus sit periculo. III.

Quòd item laude formæ frui ad gloriam, pertineat in carne; in qua non gloriandum, nisi quum propter Christum lacerata durauerit, vt spiritus in ea coronetur. IIII.

Neque verò in maritorum gratiam id fieri debere, quum fidelis maritus formam non spectet, infidelis suspectam habeat. V.

Maximè autem delinquere, quæ cutem medicaminibus vngunt, genas rubore maculant, oculos fuligine collinunt, reprehendentes artificem Deum quum emendant. VI.

Eas etiam quæ croco, vti Germanæ & Gallæ, capillum vertunt, malè sibi flãmeo capite auspicantes, VII.

& cerebro perniciem reseruantes.

VII. *Nec minus illis, quæ nescio quas enormitates sutilum atque textilium capillamentorum alieni capitis, nunc in galeri modum vertici adsigunt, nunc collyridas quasdam ceruicibus astruunt.*

VIII. *Magis adhuc, proprias formæ præstigias in viris improbari, vt fœminis placeant.*

IX. *Quinuerò & circa vestitum curandam esse impedimentorum amputationem; & siquas diuitiarum natalium vel dignitatum ratio compellat pompaticas progredi, sic agant quasi non vtantur; non secus atque multi faciunt, spadonatui se adsignantes propter regnum Dei.*

X. *Nimirùm à Deo non esse vestium colores & officinas, aurique opera & lapillos, sed ab angelis peccatoribus; & etiamsi Esaias nullum cultum interdixisset, abstinere tamen debere quòd non ædificet.*

XI. *Nullam enim esse causam structiùs prodeundi, quum procedendi omnis causa sit tetrica: aut enim imbecillus aliquis visitandus, aut sacrificium offertur, aut verbum Dei administratur; ac si necessitas Gentilium amicitiarum eas vocet, esse debere inter ancillas Dei & diaboli discrimen.*

XII. *Præsertim quum lenocinia formæ magis conueneniant; immò numquam non, prostitutis corporibus coniuncta esse & debita ex Scripturis constet.*

XIII. *Denique lucere debere opera earum, discutiendas delicias, quibus fidei virtus effœminari potest; quum tempora Christianorum, tunc vel maximè ferro transigerentur.*

Ceterùm librum hunc Tertulliani patet esse, tum ex eo quòd ijsdem subinde verbis repetat quæ præcedenti libro, tum quòd ad verbum quædam hinc B. Cyprianus desumpserit lib. de Discipl. & habitu virgin. Quare rectè eum agnouerunt pro fœtu germano adhuc Manuscriptum Trithemius & Politianus vbi suprà. Ædidit primùm ex Paterniacensi ac Hirsaugiensi, deinde & ex Gorziensi codicibus Frobenius; castigauit Sigismundus Gelenius ex Anglico Lælandi codice, nos denique iterum restituimus ex tribus libris MS. Vaticanis, auctiorem quoque nostris, ad Rhenani adiunctis. Adnotationibus.

Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI DE CVLTV FOEMINARVM LIBER.

CAP. I. ANOILLÆ [2] Dei viui, conseruæ & sorores meæ, quo iure deputor vobiscũ, [3] postremissimus omnium, qui de meo iure conseruitij & fraternitatis audeo ad vos verba ista facere, non vtique affectationi, sed affectationi procurans in causa vestræ salutis. Ea salus nec fœminarum modò, sed etiam virorum, in exhibitione præcipuè pudicitiæ statuta est. [4] Nam cùm omnes templum simus Dei illato in nos & consecrato spiritu sancto, eius templi æditua & antistes pudicitia est, [5] quæ nihil immundum nec prophanum inferri sinat, ne Deus ille qui inhabitat, inquinatam sedem offensus derelinquat. Sed modò non de pudicitia, [6] cui indicendæ & exigendæ sufficiunt: instantia vbique diuina præcepta, verùm de pertinentibus ad eandem, id est qualiter vos incedere oporteat. Pleræque enim (quod ipsum, mihi reprehendendo in omnibus reprehendere Deus permittat) aut ignorantes simpliciter, aut dissimulantes audacter, ita ingrediuntur, quasi pudicitia in sola carnis integritate, & stupri auersione consistat, nec quicquam extrinsecus opus sit, de cultus dico & ornatus dispositione. Sed enim perseuerent in pristinis studijs formæ & nitoris sui, eandem sui circumferentes quam fœminæ Nationum, à quibus abest conscientia veræ pudicitiæ: quia nihil verum in his quæ Deum nesciunt præsidem & magistrum veritatis. [7] Nam etsi qua in Gentilibus pudicitia credi potest, vsq; adeò eam imperfectam & inconditam constat, vt licet animo aliquatenus tenax sui agat, in habitus tamẽ licentia sese dissoluat propter veritatem Gentilium, solatium appetendo cuius rei deuitat effectum. Quota denique est quæ nec placere quidem extraneis concupiscat, quæ non velit idcircò se [8] expingere, vt neget appetitum. Quanquam & hoc Gentili pudicitiæ familiare sit non delinquere, attamẽ velle vel etiam nolle, attamen non denegare, mirum: quia peruersa sunt omnia quę à Deo non sunt. Videant igitur quæ totum bonum non obtinendo, facilè & quod obtinent, malo permiscent. Vos ab illis, vt in ceteris, incessu quoq; deuertere necessarium est: quoniã perfectę esse debetis, sicut pater vester qui

CA. II. est in cœlis. [9] Perfectæ autem, id est Christianæ pudicę, appetitionem sui non tantùm non appetendam, sed etiam execrandam vobis sciatis: primò quòd non de integra conscientia venit studium placendi per decorem, quem naturaliter inuiatorem libidinis scimus. Quid igitur in te excitas malum istud? quid inuitas, [10] cuius te profiteris extraneam? Tum quòd tentationibus viam apperire non debemus, quæ nonnunquam (quod Deus à suis abigat) instando perficiunt, certè vel spiritu scandalum

A ſcandalum permouent. Debemus quidem ita ſanctè & tota fidei ſubſtantia incedere, vt cõfeſſæ & ſecuræ ſimus de conſcientia noſtra, optantes perſeuerare id in nobis, non tamen præſumere. Nam qui præſumit, minus veretur, minus præcauet, plus periclitatur. Timor, fundamentum ſalutis eſt: Præſumptio, impedimentum timoris. Vtilius ergo ſi [11] ſperemus nos poſſe delinquere: ſperando enim timebimus, timendo cauebimus, cauendo ſalui erimus: cõtrà ſi præſumamus neque timendo, neq; cauendo, difficilè ſalui erimus. Qui ſecurus agit, non eſt ſollicitus, non poſſidet tutam & firmam ſecuritatem. At qui ſollicitus eſt, is verè poterit eſſe ſecurus. Et de ſuis quidem ſeruis Dominus pro miſericordia ſua curet: etiam præſumere illis de bono ſuo fœliciter liceat. Quid autem alteri, periculo ſumus? quid illis alteri cõcupiſcentiam importamus? quam ſi Dominus ampliando legem à facto ſtupri non diſcernit in pœna, neſcio an impunè abeat qui alicui fuerit cauſa perditionis. Perit enim ille ſimul in tua forma ſi cõcupierit, & admiſit iam in animo quod concupiuit, & facta es tu gladius illi. Vt à culpa vaces, ab inuidia non liberaberis. Vt cùm in alicuius agro latrocinium geſtũ eſt, crimen quidẽ dominum non cõſtringit: dum res tamẽ eius ignominia notatur, ipſe quoq; infamia aſpergitur. Expingamus nos [12] vt alteri pereant: vbi eſt ergo, [13] Diliges proximum tuum ſicut teipſum? Nolite veſtra curare, ſed alterius. Nulla enunciatio ſpiritus ſancti, ad preſentẽ tantùm materiam, & non ad omnem vtilitatis occaſionem dirigi & ſuſcipi poteſt. Cùm igitur & noſtra & aliorum cauſa verſetur in ſtudio periculoſiſſimi decoris, iam non tãtùm confictæ & [14] elaboratæ libidinis ſuggeſtum recuſandum à vobis ſciatis, ſed etiam naturalis ſpecioſitatis oblitterandum, diſſimulatione & incuria, vt proinde oculorum incurſibus moleſtum. Nam etſi accuſandus decor non eſt, vt fœlicitas corporis, [15] vt diuinæ plaſticę acceſſio, vt animæ aliqua veſtis vrbana, timẽdum tamen eſt vel propter iniuriam & violentiã ſpectatorum, quæ etiã pater fidei Abrahã in vxoris ſuę ſpecie pertimuit, & [16] ſororẽ mentitus Sarã, ſalutem cõtumelia redemit. [17] Nunc non ſit timenda dignitas formæ, vt nec poſſidentibus grauis, nec appetentibus exitioſa, nec coniunctis periculoſa, nec expoſita tẽtationibus, non circundata ſcandalis exiſtimetur: ſufficit [18] quòd angelis Dei non eſt neceſſaria. Nã vbi pudicitia, ibi vacua pulchritudo; quia propriè vſus & fructus pulchritudinis corporis, luxuria, niſi ſi quis aliàs eſſe decorem arbitratur. Ille ſibi formoſitatem & datam extendant, & non datã conquirant, quæ quod ab illa flagitatur, ſibi quoque præſtare ſe putent, quum alteri præſtant. Dicet aliquis, Quid ergo non eſt excluſa luxuria admiſſa caſtitate? Laude formæ ſola frui, & de bono corporis gloriari licet. Viderit quem iuuat de carne gloriari. Nobis autem nullum gloriæ ſtudium: quia gloria, exaltationis ingenium eſt. Porrò exaltatio non congruit profeſſionibus humilitatis ex præceptis Dei. Dein ſi omnis gloria vana & ſtuporata, quanto magis quæ in carne? Nobis duntaxat. Nam etſi gloriandum eſt, in ſpiritus bono, non in carnis placere velle debemus, quia ſpiritalium ſectatores ſumus: In quibus operamur, in illis & gaudemus. De his gloriam capimus, de quibus ſalutem ſperamus. Planè gloriabitur Chriſtianus in carne, ſed quum propter Chriſtum lacerata durauerit, [19] vt ſpiritus in ea coronetur, non vt oculos & ſuſpiria adoleſcentium poſt ſe trahat. Ita quod ex omni parte in vobis vacat, meritò & non habentes faſtidiatis, & habentes negligatis. Sancta fœmina ſit naturaliter ſpecioſa non adeò ſit occaſioni. Certe ſi fuerit, non ignorare; ſed etiam impedire ſe debet. [20] Quaſi Gentilibus dicam, Gentiles communionum præceptis alloquens, Vos ſolis maritis veſtris placere debetis. In tantum autem placebitis eis, in quantum alteris placere non curaueritis. Securæ eſtote benedictæ. Vxor nulla deformis eſt marito ſuo. Satis placuit cùm electa eſt, ſeu moribus, ſeu forma commendata. Ne quę veſtrum putent, ſi temperauerint à compoſitione ſui, odium & auerſionem maritorum proſecuturas. Omnis maritus caſtitatis exactor eſt. Formam verò fidelis non expectat, quia non ijſdem bonis quæ Gentiles putant, capimur. Infidelis contrà etiam ſuſpectam habet, vel [21] propter illam ſceleratam in nos opinionem Gentilium. Cui ergo pulchritudinem tuam nutrias, ſi fidelis non exigit, ſi Gentilis non credit? quid geſtias aut ſuſpecto, aut non deſideranti placere? [22] Hæc vtique non ad crudã in totum & ferinam habitudinẽ inſinuandam vobis ſuggeruntur, nec de bono corporis ſqualorem, ſed de pudoris ſuademus, ſed de modo & cardine, & iuſtitia corporis excolendi. Non ſupergrediendum vltrà quàm quod ſimplices & ſufficientes munditiæ concupiſcunt, vltra quàm Domino placere. In illum enim delinquunt, quæ [23] cutem medicaminibus vnguunt, genas rubore maculant, oculos fuligine collinunt. Diſplicet illis nimirùm plaſtica Dei: in ipſis redarguũt, reprehendunt artificem omnium. Reprehendunt enim cùm emendant, cùm adijciunt, vtique ab aduerſario artifice ſumentes additamenta iſta, id eſt diabolo. Nam quis corpus monſtraret mutare, niſi qui & hominis ſpiritum malitia transfigurauit? ille indubitatè huiuſmodi ingenia concinnauit, vt in nobis quodammodò manus Deo inferret. Quod naſcitur, opus Dei eſt. Ergo quod fingitur, diaboli negotium eſt. Diuino operi, ſatanæ ingenia ſuperducere quàm ſceleſtum eſt? Serui noſtri ab inimicis noſtris nihil mutuantur, milites ab hoſte imperatoris ſui nihil concupiſcunt. De aduerſario enim eius in [24] cuius manu ſit, aliquid vſui poſtulare tranſgreſſio eſt. Chriſtianus à Malo illo adiuuabitur? neſcio an hoc nomen ei perſeueret. Erit enim eius, de cuius doctrinis inſtrui concupiſcit. Quantum autem à noſtris diſciplinis & profeſſionibus aliena ſunt, quàm indigna nomine Chriſtiano, faciem fictam geſtare, quibus ſimplicitas omnis inducitur: effigiem mentiri, quibus lingua non licet: appetere quod datum non ſit, quibus alienum abſtinendum: ſpeciem exercere, quibus ſtudium

Matth. 5.

Marc. 19.

Gen. 12. & 20.

CAP. III

1. Cor. 11.

CAP. IIII.

CAP. V.

B

C

pudicitiæ eſt? Edite benedictæ, quomodo præcepta Dei cuſtodietis, lineamenta non cuſtodientes? [25 Video quaſdam & capillum croco vertere. Pudeat eas etiam nationis ſuæ, quòd non 26 Germanæ aut Gallæ ſint procreatæ, ita patriam capillo transferunt. malè ac peſſimè 27 ſibi auſpicantur flammeo capite, & decorum putant quod inquinant. Atqui & detrimentum crinibus medicaminum vis inurit, & cerebro pernicié etiã cuiuſlibet ſynceri humoris aſſiduitas reſeruat, tum ſolis animando ſimul & ſiccando capillo exoptabilis ardor. Quis decor cum iniuria? quæ cum immunditijs pulchritudo? Crocum capiti ſuo mulier Chriſtiana ingerit vt in aram. 28 Quodcunque enim immundo ſpiritui excremari ſolet, id niſi probis & neceſſaris & ſalubribus vſibus adhibeatur, ad quod creatura Dei eſt proſpecta, ſacrificiũ videri poteſt. Sed enim Dominus ait, Quis 29 veſtrũ poteſt capillum atrum ex albo facere, aut album ex atro? Hæ quæ reuincunt Deum. Ecce, inquiunt, pro albo 30 vel atro, flauum facimus gratiæ faciliorẽ: quamuis & atrum ex albo conãtur facere, quas pœnituit ad ſenectam vſq; vixiſſe. Prò temeritatem! Erubeſcit ætas exoptata votis, furtum confitetur, adoleſcentia in qua delinquimus ſuſpiratur, occaſio prauitatis interpolatur. Abſit à ſapientiæ filiabus ſtultitia tanta. Senectus cùm plus occultari ſtuduerit, plus detegetur. Hæc eſt æternitas noſtra, de capitis iuuentute. Hãc incorruptibilẽ 31 habemus ſemper induere ad domũ Domini, 32 quã ἀγαπία pollicetur. Benè properatis ad Dominũ, benè feſtinatis excedere de iſto iniquiſſimo ſeculo, quis in fine appropinquare deforme eſt. [33 Quid enim tãta ornandi capitis onerоſitas ſalutem ſubminiſtrat? Quid crinibus veſtris quieſcere nõ licet, modò ſubſtrictis, modò relaxatis: modò ſuſcitatis, modo eliſis? Aliæ geſtiũt in cincinnis coërcere, alię vt vagi & volucres elabãtur non bona ſimplicitate. 34 Affigitis præterea neſcio quas enormitates ſutilium atq; textiliũ capillamentorũ, nunc in galeri modũ, quaſi vagiã capitis & operculũ verticis, nunc in ceruicẽ retrò ſuggeſtũ. Mirũ quòd contra Domini præcepta cõtenditur. Ad 35 menſurã neminem ſibi adijcere poſſe pronunciatũ eſt. Vos planè adijcitis ad pondus, 36 collyridas quaſdã, ſcutorũ vmbilicos, ceruicibus aſtruẽdo. Si nõ pudet enormitatis, pudeat inquinaměti: ne exuuias alieni capitis forſitan immundi, forſan nocentis & gehẽnæ deſtinati ſancto & Chriſtiano capiti 37 ſuppares. Immò hanc ornatus ſeruitutẽ à libero capite propellite. Fuſtrà laboratis ornatæ videri, fruſtrà peritiſſimos quoſq; ſtructores capillaturę adhibetis. Deus vos velari iubet. Credo ne quarundam capita videantur. Atq; vtinam miſerrimus ego, in illo die Chriſtianæ exultationis, vel inter calcanea veſtra caput eleuẽ, videre, an cùm 38 ceruſſa, & purpuriſſo, & croco, & in illo ambitu capitis reſurgatis: an taliter expictam, 39 angeli in nubila ſubleuent obuiã Chriſto. Si nunc bona & Dei ſunt, tunc quoquè occurrent reſurgentibus corporibus, & ſua loca agnoſcent. Sed non poteſt reſurgere niſi caro ac ſpiritus ſolus ac purus. Damnata ſunt igitur quæ in carne & ſpiritu non reſurgunt, quia Dei non ſunt. Damnatis hodie abſtinete. Hodie vos Deus tales videat, quales tunc videbit. [40 Videlicet nunc & vir & ſexu æmulus fœminas à ſuis depello. An & nobis quædam reſpectu obediendæ grauitatis propter metum debitum Domino, detrahunt? Siquidem & viris propter fœminas, & fœminis propter viros vitio naturæ ingenita eſt placendi voluntas. Propriáſque præſtigias formæ, & hic ſexus ſibi agnoſcit, barbam acriùs cædere, interuellere, 41 circundare capillum, diſponere, etiam 42 colorare caniciem, primam quamque ſubducere totius corporis lanuginem pigmento quoque muliebri diſtinguere, cetera pulueris cuiuſdam aſperitudine leuigare, tum ſpeculum omni occaſione conſulere, anxiè inſpicere: cùm tamen cognitio Deo adempta placendi voluntate, per luxuriæ vacationem, omnia illa vt ocioſa, vt hoſtilia pudicitiæ recuſantur. Nam vbi Deus, ibi pudicitia, ibi grauitas adiutrix & ſocia eius. Quo ergo pacto pudicitiam ſine inſtrumento eius, id eſt ſine grauitate tractabimus? Quomodo autem grauitatem adminiſtrandæ pudicitiæ adhibebimus, niſi & in facie, & in cultu, & in totius hominis contemplatione, ſeueritas circunferatur? [Quam obrem erga veſtitum quoque & reliqua compoſitionis veſtræ impedimenta, proinde vobis curanda eſt amputatio, & decuſſio redundantioris nitoris. Nam quid prodeſt, faciem quidem frugi & expeditam & ſimplicitate condignam diuinæ diſciplinæ exhibere, cetera verò corporis, 44 lacinioſis pomparum & deliciarum ineptijs occupare? Hæ pompæ quàm de proximo curent luxuriæ negotium, & obſtrepant pudicitiæ diſciplinis, dinoſcere in facili eſt, quòd gratiam decoris cultus ſocietate proſtituant: adeò ſi deſint irritam & ingratam reddunt, velut 45 exornatam & naufragam. Contrà ſi forma defecit, adminiculum nitoris quaſi de ſuo gratiam ſupplet. Ætates deniq; requietas iam & in portũ modeſtiæ ſubductas ſplendor & dignitas cultus auocant, & ſæueritatem appetitionibus inquietant, compenſantibus ſcilicet habitus irritamento pro frigore ætatis. Ergo benedictæ, primò quidem vt lenones & proſtitutores veſtitus & cultus ne in vos admiſeritis, tum ſi 46 quas vel diuitiarum ſuarum vel natalium, vel retrò dignitatum ratio compellit, ita pompaticas progredi: vt ſapientiã conſecutę, tẽperare ſaltẽ ab huiuſmodi curate, ne totis habenis licentiã vſurpetis prætexto neceſſitatis. Quomodo etenim humilitatẽ quã Chriſtiani profitemur, implere poterimus, non 47 repaſtinantes diuitiarũ veſtrarũ vel elegãtiarum vſum, quæ ad gloriã faciunt? Gloria autẽ 48 recõſueuit, 49 Nõ enim vtemur noſtris? Quis autẽ prohibet vti? Secundũ Apoſtolum tamẽ, qui nos vti monet mũdo iſto, 50 quaſi nõ abutamur. Præterit enim, inquit, habitus huius mũdi. Et qui emunt, inquit, ſic agant quaſi nõ poſſidẽtes. Cur ita? quoniam præmiſerat dicens:

Cap. VI.

Cap. VII.

Pro. 83.

Matth. 6.

2. Theſſ. 4.

Ca. VIII

Cap. IX.

1. Cor. 7.

A dicens: Tempus in collecto est. Si ergo vxores quoq; ipsas sic habendas demonstrat tanquam non habeantur, propter angustias temporum, quid de vanis his instrumentis earum? Non enim & ita multi faciunt, & se [51] spadonatui assignant, propter regnum Dei tam fortem & vtique permissam voluptatem sponte ponentes? Quidam ipsam Dei creaturã sibi interdicunt, abstinentes vino, & [52] animalibus exulantes, quorum fructus nulli periculo aut sollicitudini adiacent, sed humilitatem animę suæ in victus quoque castigatione Deo immolant. Satis igitur vsæ estis diuitjs atque delicijs, satis dotum vestrarum fructum cæcidistis. Vnde notitia salutarium disciplinarum, nos sumus in [53] quos decurrerunt fines seculorum. Nos destinati à Deo ante mundum in estimationem temporum, tanquam castigando & castrando (vt ita dixerim) seculo erudimur à Domino. Nos sumus circuncisio omnium, & spiritalis & carnalis, nam spiritu & carne secularia circuncidimus. [[54] Nimirùm enim Deus deum monstrauit succis herbarum & concharum alueis incoquere lanas. Exciderat illi cùm vniuersa nasci iuberet, purpureas & coccineas oues mandare. Deus & ipsarum vestium officinas commentus, quo leues & exiles, solo pretio graues essent: Deus & auri tanta opera produxit contemplandis & distinguendis lapillis: Scrupulosa Deus auribus vulnera intulit: & tanti habuit vexationem operis sui & cruciatus infantiæ tunc primùm dolentis, vt ex illis ad [55] ferrum nati corporis cicatricibus, grana nescio quæ pẽderent, quæ planè Parthi per omnia quæque sua [56] bullarum vice inserunt. Quamquam & aurum ipsum, cuius vos gloria occupat, cuidem genti ad vincla seruire referũt Gentiliũ litteræ. Adeò non veritate bona sunt, sed raritate. Per angelos autẽ peccatores demonstrata sunt, qui & ipsas materias prodiderunt, & [57] operositas cum raritate cõmissa pretiositate, ex ea libidine possidendæ pretiositatis fœminarũ. Quod ijdẽ angeli, qui & materias huiusmodi illecebras detexerunt, [58] aurũ dico & argentũ illustrium, & opera eorũ traddierunt, etiã [59] calliblepharũ vellerúmq; tincturas inter cetera docuerunt, dãnati à Deo sunt, vt Enoch refert. Quomodo placebimus Deo, gaudẽtes rebus illorũ qui iram & animaduersionẽ prouocauerunt? Nunc Deus ista prospexerit, Deus permiserit, [60] nullam de conchylio vestem Esaias increpet, nullas lunulas reprobet, nullũ botronatum retundat: tamẽ non vt Gentiles, ita nos quoq; nobis adulemur, institutorem Deũ solummodò existimãtes, non etiã [61] despectorem institutorũ suorum. Quãto enim melius & cautiùs egerimus, si præsumamus omnia quidẽ à Deo prouisa tunc, & seculo posita, vti nunc esset in quibus disciplina seruorũ eius probaretur: vti per licentiã vtendi, cõtinentiæ experiẽtia procederet? Nónne sapiẽtes [62] patresfamiliæ de industria quædã seruis suis offerunt atq; permittunt, vt experiantur an æqualiter permissis vtantur, si probè, si modestè? Quanto autem laudabilior qui abstinuerit in totũ, qui timuerit etiã indulgentiã Domini? Sic igitur & Apostolus: [63] Omnia, inquit, licent, sed non omnia ædificant. Quanto faciliùs illicita timebit, qui licita verebitur? [[64] Quæ autem vobis causa est structiùs prodeundi, quũ remotæ sitis ab his quæ ad aliud indigent? Nam nec tẽpla circuitis, nec spectacula postulatis, nec festos dies Gentiliũ nostis. Propter ipsum enim conuentum, & mutuũ videre ac videri omnes põpæ in publicum proferũtur, aut vt luxuria negotietur, aut gloria in solescat. Vobis autem nulla procedẽdi causa non tetrica. Aut imbecillis aliquis ex fratribus visitandus, aut [65] sacrificium offertur, aut Dei verbũ administratur. Quoduis horũ, grauitatis & sanctitatis negotium, & cui opus nõ sit habitu extraordinario, & [66] composito, & soluto. Ac si necessitas amicitiarũ officiorúmq; Gentilium vos vocat, cur non vestris armis indutæ proceditis, tanto magis, quãto ad extraneas fidei? vt sit inter ancillas diaboli & Dei discrimen: vt exẽplo sitis illis, vt ædificẽtur in vobis: vt (quomodo ait Apostolus) [67] magnificetur Deus in corpore vestro. Magnificatur autẽ, si per pudicitiam, vtiq; & per habitum pudicitiæ competentem. Sed enim dicitur à quibusdam, Ne [68] blasphemetur nomen in nobis, si quid de pristino habitu & cultu detrahamus. Non auferamus ergo nobis & vitia pristina, simus & moribus ijsdẽ, si & superficie eadẽ: & tunc verè non blasphemabunt Nationes. Grandis blas-

C phemia, si qua dicatur, ex quo facta est Christiana pauperiùs incedere. Timebit pauperior videri, ex quo locupletior facta est, & sordidior, ex quo mundior. Secundum Gentilium, an secundum Dei placitum incedere Christianos oportet? [[69] Optemus tantummodò, ne iustæ blasphemationis causa simus. Quãto autem blasphemabile est, si quæ sacerdotes pudicitiæ dicimini, impudicarum ritu procedatis cultæ, aut expictæ? Aut quid minus habent infœliciss imæ illæ [70] publicarum libidinum victimæ? quas si [71] quæ leges à matronis & matronalibus decoramẽtis coërcebãt, iam certè seculi improbitas quotidie insurgens honestissimis quibusq; fœminis vsque ad errorem dignoscendi coæquauit: quanquam lenocinia formæ nunquam non prostituto corpori coniuncta & debita, etiam scripturæ suggerunt. Illa [72] ciuitas valida, quæ super septem montes & plurimas aquas præsidet, quum prostituę à Domino appellationem meruisset, quali habitu appellationi suę comparata est? Sedet certè in purpura cum coccino & auro, & lapide pretioso, quæ maledicta sunt, sine quibus non potuit maledicta & prostituta describi. [73] Thamar illa, quia se expinxerat & ornauerat, idcircò Iudæ suspicioni visa est quæstui sedere, adeò, quia sub velamento latebat, habitus qualitate quæstuariam mentiente, & fecit vt quęstuariam, & voluit, & compellauit, & pactus est. Vnde addiscimus aduersus congressus etiam, & suspiciones impudicas prouidendum omni modo esse. Quid enim castę mentis integritas in alterius suspicione maculatur? quid speratur in me quod auersor? cur non mores meos habitus pronunciat, ne spiritus per aures ab impudentia vulneretur? Liceat videri pudicam, certè impu-

Matth. 19.

1. Cor. 10.

Philip. 3. CAP. X.

Gen. 6.

Isai. 3.

1. Cor. 10. CAP. XI.

Philip. 1.

Rom. 2.

CA. XII.

Apoc. 17.

Gen. 38.

CA. XIII dicam non licet. [74 Aliqua forsan dicat: Non est mihi necessarium hominibus probari: nec
1. Reg. 16. enim humanum testimonium requiro. Deus conspector cordis est. Scimus omnes, quum ta-
men quid idem per Apostolum dixerit recordemur: 75 Probum vestrum coram hominibus ap-
Philip. 4. pareat. Ad quid, nisi vt malitia ad vos accessum omninò non habeat, & vt malis & exemplo &
testimonio sitis? Aut quid est, Luceant opera vestra? 76 Aut quid nos Dominus lumen terræ
Matth. 5. vocauit? quid ciuitati supra montem constitutæ comparauit, si non relucemus inter tenebras, &
77 extamus inter dimersos? Si lucernam tuam sub modium abstruseris, in tenebris relictæ à mul-
tis incuseris necesse est. Hæc sunt quæ nos 78 luminaria mundi faciunt, bona scilicet nostra.
Bonum autem dunxtaxat verum & plenum non amat tenebras, sed gaudet videri, & ipsa 79 de-
notatione sui exultat. Pudicitiæ Christianæ satis non est esse, verùm & videri. Tanta enim debet
esse plenitudo eius, vt emanet ab animo in habitum, & eructet à conscientia in superficiem, vt &
foris inspiciat quasi suppellectilem suam, vt conueniat fidei continendæ in perpetuum. Discu-
tiendæ enim sunt deliciæ, quarum mollitia & fluxu fidei virtus effœminari potest. Ceterùm nes-
cio an manus 80 spathalio circumdari solita, in duritia catenæ stupescere sustineat. Nescio an crus
de 81 periscelio in neruum se patiatur artari. Timeo ceruicem, ne margaritarum & smaragdorum
laqueis occupata, locum 82 sphathæ non det. Quare benedictæ meditemur duriora, & non sen-
tiemus: relinquamus lætiora, & non desiderabimus. Stemus expeditè ad omnem vim, nihil
habentes quod relinquere timeamus. Retinacula ista sunt spei nostræ. Proijciamus ornamenta ter-
rena, si cœlestia optamus. Ne dilexeritis aurum, in quo prima delicta populi Israëlis denotantur.
Exod. 32. Odisse debetis quod Iudæos perdidit, quod derelinquentes Deum, adorauerunt: Iam tunc aurum
ignis est esca. Ceterùm tempora Christianorum semper & nunc vel maximè, non auro, sed ferro
transiguntur: stolæ 83 martyriorum præparantur, Angelis baiulis sustinentur. Prodite vos iam me-
dicamentis & ornamentis exstructæ Apostolorum sumentes de simplicitate candorem, de pu-
Apoc. 6. dicitia ruborem, depictæ oculos verecundia, & spiritus taciturnitate, inferentes in aures sermo-
nem Dei, annectentes ceruicibus iugum Christi. Caput maritis subijcite, & satis ornatæ eritis.
Manus lanis occupate, pedes domi figite, & plus quàm in auro placebunt. Vestite vos serico pro-
bitatis, byssino sanctitatis, purpura pudicitiæ. 84 Taliter pigmentatæ, Deum habebitis amatorem.

ADNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRVM DE CVLTV FOEMINARVM.

1. DE CVLTV.] *Etsi lib. præced. cap. 4. & infrà, non semel* cultum ab ornatu *distinxerit, hìc certè in titulo confundi ab Auctore patet, quòd* DE CVLTV, *inscripserit hunc librum, quum tamen maximè de* ornatu, *quemadmodum ibi interpretatus est, agat, vt potè de cura capilli & cutis, seu de fucis & capillorum tinctura. Hinc paulopòst vtrumque coniungit:* de cultus dico & ornatus dispositione. *Cap. interim 9. rursum de vestitu agens propriè:* quòd gratiam (*inquit*) decoris cultus societate prostituant; *ac paulopòst*: prostitutores vestitus & cultus; *item cap.* 11. de pristino habitu & cultu. *Similiter etiam* ornatum *propriè accipit cap. 7. his verbis*: tanta ornandi capitis onerositas; *ac cap.* 12. Thamar illa, quia se expinxerat.

CAP. I.

2. Ancillæ Dei viui, &c.] *Caput hoc inscripsimus*: Quòd pudicitia etiam in cultu ornatúque consistat. *In quo vel maximè imitatur Auctorem B. Cyprianus libro in Argumento citato de Disc. & hab. virgin.*

3. postremissimus.] *Superlatiuum est (inquit Rhen.) superlatiui. Significare vult plusquam summam animi demissionem. Quo alludit his verbis B. Cyprian. vbi suprà, num.* 16. *Ad has loquimur, has adhortamur* affectione *potius quàm potestate. Non quòd nos extremi & minimi, & humilitatis nostræ admodum conscij, &c. Hoc est enim quod addit Auctor*: non vtique affectationi, sed affectioni.

4. Nam quum omnes templum simus Dei, &c.] *Ex 3. MS. Vatic. cod. adiecimus*: Dei, *quippè quod habeat Apostolus, & B. Cypr. auctorem imitatus, vbi ita loquitur: scientes quòd* templa Dei sint *membra nostra, &c. Eorum* templorum *cultores &* Antistites *sumus. Similiter etiam lib. de Pudicitia Auctor. Ex quibus etiam legimus*: & consecrato spiritu-sancto, *pro*: conseruato. *item*: æditua & Antistes pudicitia, *pro*: æditiuus. *Quid verò significet* Antistes, *initio Apologet. diximus num.* 2. *& de* Æditiuis, *lib. de Idol.*

5. quæ nihil immundum, &c.] *Similiter B. Cypr. nequid* immundum *& profanum templo Dei* inferatur, *ne* offensus sedem *quam* inhabitat, derelinquat.

6. cui indicendæ, &c. sufficiunt instantia vbique diuina præcepta.] *Quibus scripturis* indicta sit pudicitia, *videre est lib. de* Pudicitia, *tum Auctoris, tum B. Cyprian. At qui illud*: mihi reprehendendo, *dandi casu dictum esse adnotat Rhen. hoc est, digno qui reprehendar. Ego verò ex MS. 3. Vatic. lego*: Sed enim perseuerant, *pro*: perseuerent, *&*: formæ & nitoris sui, *cum Latinio*, eandem *nempè formam* circumferentes, &c.

7. Nam & siqua in Gentilibus pudicitia credi potest.] *Correctio est eius quod præmisit*: nihil verum, &c. *contra eos qui virtutes in Gentilibus peccata autumant, quum hìc Auctori sufficiat* imperfectam pudicitiam *illic adscribere. Adnotat autem Fronicè dictum Rhenanus* propter veritatem Gentilium. *Ego malim legere, quod in* 1. *edit. ad marginem adnotatur*: vanitatem, *nisi refragarentur MS. codices. Ex quorum vno lego*: deuitat effectum, *pro*: affectum:; *& iuxta* 1. *edit. in marg. cum Latinio*: Quota denique est, *pro eo quod alij*: Tota.

8. expingere.] *Eodem modo dixit capite seq.* Expingamus nos, *& cap.* 12. Thamar illa, quia se expinxerat & ornauerat; *ex quo patet hac voce ornatum intelligi. De voce autem Tertullianica*: deuertere, *alibi latius.*

CAP. II.

9. Perfectæ autem, id est, Christianæ pudicæ, &c.] *Inscriptionem huic capiti damus.* Quòd studium placendi per decorem de integra conscientia non veniat. *In*

quo

quo ſimiliter Auctorem B. Cyprian. imitatur de Diſcipl. & hab. virg. his verbis: Ceterum ſi te ſumptuoſius comas, &c.

10. cuius te profiteris extraneam.] *Extraneus cum Genitiuo, quales etiam locos tum hîc, tum alibi adnotat Rhenan. lib. de Reſurr. carnis*: extranea gloriæ, *lib. 2. adu. Marc.* Quis mali extraneus; *& lib. 5. adu. eundem*: extranei ſacramenti, *id eſt, à ſacramento.*

11. ſi ſperemus non poſſe delinquere.] Sperare, *inquit idem, pro timere, vt hîc mox*: Sperando enim timebimus; *& in ſuperioribus libris ſæpè. Terentius*: Nam quod tu ſperas, *propulſabo facilè. Sic etiam ſuprà lib. de Pœnitent.* aut idem ſibi de die ſperent; *& lib. de Pallio*: Campania ſperet. *Legimus autem mox cum Latinio*: etiam præſumere illis. *pro*: illi. *Qui ſuperſtuum putat*: illis, *ibi*: quid alteri concupiſcentiam importamus? *Verùm Rhenanus mox non malè explicat*: illis, ſubaudi, *formæ ſtudiis. Paulo pòſt retinemus cum excuſ.* crimen quidem dominum non conſtringit, *pro eo quod Vat. MS. 2.* crimine.

12. vt alteri pereant.] Alteri *plurali numero, pro*: *alij. Quemadmodum etiam infrà cap. 4.* Alteris placere. *Cui ſimiliter Cicero lib. 6. epiſt. ad Torquatum epiſt. 3.* alteri *dimicant*, alteri *victorem timent.*

13. Diliges proximum tuum ſicut teipſum.] *In MS. 3. deeſt*: tuum; *ſed legitur apud Matth. & Græcè & Latinè.*

14. elaboratæ libidinis ſuggeſtum.] *MS. 3.* cupidinis, *perinde eſt. Recte autem Rhenan.* ſuggeſtum *interpretatur adparatum, cùm etiam alibi frequenter in ea ſignificatione vtatur Auctor.*

15. vt diuinæ plaſticæ acceſſio.] *Similiter infrà Auctor cap. 5.* Diſplicet illis nimirùm plaſtica Dei. *& B. Cyprian. lib. de Habit. virg. quòd opus Dei & factura &* plaſtica *adulterari nullo modo debeat.*

16. & ſororem mentitus Saram.] Mentiri *hîc accipit pro ſimulare, quemadmodum & Plinius lib. 35. cap. 6. Color ille chryſocoloran* mentitur. *Neque enim ego exiſtimo aliud ſenſiſſe Auctorem, quàm Origenem hom. 6. in Gen. qui Allegoricè interpretatur, aut B. Chryſoſt. hom. 32. in Gen. qui fictionem nuncupat, aut B. Auguſt. qui latiſſ. à* mendacio *Abraham excuſat lib. 22. adu. Fauſtum, cap. 33. 34. & 35. & lib. contra* mendac. *ad Conſent. Non enim dixit, inquit, Non eſt vxor mea, ſed dixit, Soror mea eſt; quòd erat reuera tam propinqua genere, vt ſoror non mendaciter diceretur, &c. Aliquid ergo veri tacuit, non falſi aliquid dixit, maximè quum pro iis etiam faciat, quod illud Gen. 12. Et benè mihi ſit propter te, quidam recentiores ex Hebræo vertant, In inuolutione, ſiue: in fictione tua. Latiſſ. autem de tota hac materia* mendacij *idem tractat, tum eo libro, tum præced. ad eundem Conſentium, quem de* Mendacio *inſcripſit.*

Cap. iii.

17. Nunc non ſit timenda, &c.] *Titulum huic capiti dedimus*: Quòd quum in carne gloriandum non ſit, nec proinde etiam in laude formæ.

18. quòd angelis Dei non eſt neceſſaria.] *Videtur alludere ad illud 1. Cor. 11. Ideò debet mulier poteſtatem habere ſupra caput propter angelos. De quo latiùs lib. ſequ. de Vel. virg. Paulo pòſt autem iuxta 1. edit. ex 3. Vat. MS. cod. legimus*: profeſſionibus humilitatis, *pro*: profeſſoribus. *Siue autem legas*: Dein *cum excuſ. ſiue*: Deinde *cum MS. perinde eſt. Eadem eſt ratio vtrum legas*: Nobis dumtaxat, *an*: vobis. *Atqui de* ſtupore, *pro ornatu, à quo deducta vox*: ſtuporata, *lib. præced. diximus.*

19. vt & ſpiritus in ea coronetur.] *Pertinet hoc ad* coronam *ſeu mercedem bonorum operum, de qua ſuprà lib. ad Martyr. cap. 3. num. 43. Illud autem in calce huius capitis*: non ignorare, *accipitur, pro non tantùm ignorare. Simile eſt illud B. Cyprian. Epiphonema lib. de Hab. virg. Cùm virginitas in vobis cœperit* coronari.

Cap. iiii.

20. Quaſi Gentilibus dicam, &c.] *Breui capiti breuem titulum adſcribimus*: Quòd mariti cauſſa componere ſe mulier non debeat. *B. Cyprian. quaſi aliud agens, eiuſdem meminit lib. de Hab. virg. vbi num. 61. docuimus ex Ambroſ. & Auguſt. nuptias fucum excuſare non poſſe. Rectè autem interpretatur Rhenan. Ironiam eſſe in verbis illis*: vos ſolis maritis veſtris placere debetis, *& alloqui illas Auctorem, iuxta quod præmittit*: Quaſi Gentiles, *hoc eſt paulo indulgentiùs, oblitum diſciplinæ ſeueriorꝭ. Vix enim vxoribus permittit vt propriis maritis placeant.*

21. vel propter illam ſceleratam, &c.] *Quòd videlicet Chriſtiani (inquit Rhenan.) tum matribus & ſororibus inceſtam exercerent libidinem in conuenticulis ſuis, de qua latiùs Apologet. cap. 7. 8. 9. & Adnotat. noſtris ibidem.*

Cap v.

22. Hæc vtique non ad crudam, &c.] *Inſcriptio huius capitis eſt*: De fuco quo cutem vnguunt. *Rectè autem Auctor (vti adnotat Rhenan.) nam matronas Chriſtianas decet neglecta mundicies, vt eſt apud D. Hieron.*

24. quæ cutem medicaminibus vnguunt, &c.] *Ita ex 3. MS. pro*: vngunt. *Quod autem hîc dicit*: genas rubore maculare, *& infrà cap. 7.* cum ceruſſa & purpuriſſo, *B. Cyprian. de Hab. virg.* genas *mendacio* ruboris *inficere dixit: & quod hic*: oculos fuligine collinere, *ac ſuprà lib. præced. cap. 2.* nigro puluere oculorum exordia producere; *ibidem Cyprian.* oculos *circumducto* nigrore *fucare*; *& rurſum*: nigro puluere vel rubore *aut quolibet denique liniamenta natiua corrumpente medicamine adulterare*; *& lib. de Pudicit.* oculorum *extremitates ſuffuſcare. Qui etiam idipſum apoſtatis Angelis tribuit. De quo vide Adnot. noſtras in priorem lib. num. 55. ad poſtremum, num. 44.*

24. in cuius manu ſit.] *Iuris (inquit Rhenan.) ſermo eſt. hoc eſt, in cuius poteſtate ſit, necdum manumiſſus: cuius mancipium ſit. Domini periphraſis eſt. De ſignificatione* Mali, *pro diabolo, vide ſuprà lib. de Patient. num. 70. Legimus autem*: à noſtris diſciplinis, *pro* veſtris: *& paulo pòſt*: Edite benedictæ, *ex caſtigatione Harriſij, pro*: Credite. *Pro iiſdem denique Auctor accipit*: faciem fictam geſtare, effigiem mentiri, ſpeciem exercere.

Cap. vi.

25. Video quaſdam & capillum croco vertere.] *Similis huius capitis titulus*: De capillorum colore immutato. *De eodem mox*: crocum capiti ſuo mulier Chriſtiana ingerit; *& capite ſequ.* an cum croco, &c. reſurgatis. *Quid autem* croco *fieret, paulo pòſt indicat*, flauum facimus. *Hinc &* flaui *coloris meminit B. Cyprian. lib. de Hab. virg.*

26. Germanæ aut Gallæ.] *Equidem (inquit Rhenanus) ita ſuam Biſſulam Sueuam, puellam natam in Martiana ſylua ad Danubij fontem, celebrat Auſonius*:

Sic Latiis mutata bonis, *Germana* maneret
Vt facies, oculos cærula *flaua* comas.

Præter ea D. Hieronymus de Gothis loquens, qui poſtea primi ex Germanis *Romanorum Reges fuere: Getarum, inquit, rutilus & flauus exercitus, eccleſiarum circumfert tentoria. Idem in vita Hilarionis eremitæ, de Nobili quodam qui agebat in aula Conſtantij Aug. Rutilus, inquit, coma, & candore corporis indicans prouinciam.*

27. peſſimè ſibi auſpicantur flammeo capite.] *Croceus, inquit idem, color &* flammeus *dicitur. Alludit autem ad flammam ignis inferni. Hunc locum imitatus Cyprianus martyr dixit: Audaci conatu & ſacrilego contemptu crines tuos inficis, malo præſagio futurorum,* capillos *iam tibi* flammeos *auſpicaris. Et Hieronymus ad Lætam, de Inſtitutione filiæ: Nec caput, inquit, gemmis oneres, nec capillum irrufes, & ei aliquid de gehennæ ignibus auſpiceris.*

28. Quodcumque enim immundo ſpiritui excremari ſolet, &c.] *De* croco *haud dubiè loquitur, quem fortaſſis pauperiores loco thuris* cremabant, *ſi illud ad manus non eſſet: vt eò pertinere poſſe videatur etiam illud Arnobij lib. 7. Et odoris alicuius tuam* concremet *glebulam.*

29. Quis veſtrum poteſt capillum atrum, &c.] *Periphraſticῶς citat illud Matth. 5. Non potes vnum* capillum album facere aut nigrum.

30. pro albo velatro.] *Vox noua, composita à Velando, pro velamine capillorum. Atqui illud*: gratiæ faciliorem, *interpretatur Rhenan. ad gratiam.*

31. habemus semper induere.] *Sic illud lib. sequ. de Vel. virgin.* Quum habet deliteſcendum; *& lib. de Monogamia:* decurrere habebat. *Similiter B. Cypr. epiſt.* 27. reſcribere habeam; *quales eius item ſunt loci epiſt.* 47. *& ad Cæcil. item alibi etiam apud Tertullianum.*

32. quam ἀκακία pollicetur?] *Videtur alludere* (*inquit Rhenan.*) *ad locum illum* 83. *Pſalmi: Non priuabit bonis eos qui ambulant in innocentia. Porrò probum eſt vocabulum* ἀκακία, *pro puritate à vitiis, & ſimplicitate. Eo vtitur etiam Dionyſius, quem Areopagitam vocant:* καὶ Ἰακὼβ ὡς ἀκακίας ἐχόμενος ἐδικαιώθη. *Ego verò eo quòd præcedit ad* domum Domini, *magis puto reſpicere Auctorem ad illud Pſalmi* 23. *Quis aſcendet in montem Domini, aut quis ſtabit in loco ſancto eius? Innocens, &c.*

CAP. VII.

33. Quid enim tanta ornandi capitis, &c.] *Tractat hoc caput*, De capillamentis adſutitiis. *In quo etiam imitatur Auctorem B. Cyprian. lib. ſæpecitato. Mox MS. 3. cod. Vat. legunt:* modò ſubſtructis. *verùm magis placet:* ſubſtrictis, *eo quòd opponatur:* relaxatis; *&*, Aliæ geſtiunt in cincinnis, *id eſt: tortis crinibus*, coërcere.

34. Adfigitis præterea neſcio quas enormitates ſutilium, &c.] *MS. 3. cod. Vat. legunt:* ſubtilium, *ſed illud placet. Galericulum autem* (*inquit Rhenan.*) *intelligit, id eſt, comam adulterinam, ſimpliciter* capillamentum *dictam Tranquillo in C. Caligula*, Capillamento *celatus. De his ſcripſit Hieronymus ad Marcellam ſcribens: Quæ* capillis (*inquit*) *alienis* verticem *ſtruunt. Porrò* Galeri *vocabulo Tertullianus capitis tegmen accipit, ſiue pileolum. Quibus adde quæ habet Iunius lib. de Coma, cap. 7. de Vſu fœminis olim recepto in faſtigiando, & crinem aggeſtum in turrim quodammodò primore in capitis parte exſtruendo: cuiuſmodi ſtructuram Tutulum vocari auctor eſt Sextus Pompeius, & de lingua Latina Varro, eo quòd tuendi capilli gratia fieret. De qua etiam ibidem citantur Papinius Epithal. Violantillæ, Iuuenalis Satyr. 6. Gregorius quoque Nazianzenus hoc verſiculo?*

Ne caput ædifices *adſuto* fœmina *crine.*

Apertior eſt autem Lucani illud citatum à Ioſepho Scaligero in Varronem:

Turritáque gerens frontem matrona corona.

Neque interim apud Chriſtianas quicquam profecit & Tertulliani & Gregorij Nazianzeni, & B. Hieronymi, aliorúmque Patrum reprehenſio, quippè qui videamus antiquas picturas per totum Belgium fœminarum eo capitis ornatu, & nominatim per Arteſiam, Cameracesium, Tornaceſium, & Pontacum, quippè contra quem anno 1428. *magnoperè inuectus fuerit (iuxta quod tradit Meterus in Flandriæ Annalibus) Fr. Thomas Cometa genere Brito, à quo tempore paulatim diſſueſcere cœpit.*

35. Ad menſuram neminem ſibi adiicere poſſe, pronunciatum eſt.] Menſuram *pro ſtatura accipere videtur, nam apud Matth. eſt, Quis poteſt* adiicere ad ſtaturam ſuam *cubitum vnum?*

36. collyridas quaſdam, ſcutorum vmbilicos, &c.] *Verum quidem eſt quod ſcribit Rhenan.* Collyris *à* collyra *per diminutionem deductum, paruus panis eſt de farina puriore. Quidam frixam farinam eſſe putant. Nominantur* collyrides, *Leuitici* 7. *&* 8. *& 6. cap. lib.* 2. *Regum. Verùm hîc alio ſignificatu metaphoricos accipi exiſtimo, pro ornatu capitis, qui placentæ ſeu* collyridarum *in morem* ceruicibus aſtruebatur. *Quum autem placentæ etiam ſcutorum formam rotundam habeant, eo magis aſſentior eruditiſſ. viro Dn. Latino Latinio, qui cenſuit legendum:* ſcutorum vmbilicos, *pro eo quod antea erat nullo ſenſu:* ſputorum, *quos* vmbilicos *vocans, indicat in medio eius ornatus lapillos quoſdam precioſos* vmbilicorum *inſtar, illi ornamento adiunctos fuiſſe. Atqui particulam:* vel, *adiiciunt MS. 3. Vatic. Verùm omiſi cum excuſ. vt poſterior interpretatio ſit prioris clauſulæ.*

37. ſuppares.] Supparandi *verbum* (*inquit Rhen.*) *frequens eſt Tertull. Hinc illud in Valentinianis:* Quantum lupæ fœminæ formam quotidie ſupparare ſollemne eſt, *id eſt, ſufficere, ſubſtituereque. Et lib. de Reſurr. car.* neque generis ſupparatura. *Vbi etiam ſignificationem indicat. Nam* ſupparatur *genus, dum ſobolem ſubſtituimus, ſeu, vti loquitur B. Cyprian. epiſt. 2. ad Donatum, ſubici jmus.*

38. ceruſa & purpuriſſo.] *Prius illud* (*inquit idem*) *candoris eſt, poſterius ruboris medicamentum. Vide Adnot. noſtras in lib. de Pœnit. num.* 66.

39. angeli in nubila ſubleuent.] *Tranſtulit Auctor illud* εἰς ἀέρα, in nubila. *eſt enim aër ferè nubilus: addens* ſubleuationem *illam ſeu raptum, factum vi ab Angelis.*

CAP. VIII.

40. Videlicet nunc & vir, &c.] *Inſcribitur hoc caput à nobis:* De ſtudio formæ in viris. *Atqui pro:* obediendę grauitatis *coniicit Latinius legendum:* obeundæ; *at placet magis illa lectio cum interpretatione Rhenani:* cui obediri debeat. *Legimus autem cum* 3. *MS.* An & nobis, &c. detrahunt, *pro eo quod erat:* dettahuntur.

41. circundare capillum, diſponere.] *Propriè contra eos agere videtur, quibus adinſtar Philoſophorum quorundam, ſicuti teſtatur Strabo lib.* 15. *ex auctoritate Clitarchi, moris erat* μιτρηδὸν τὰς κόμας, *id eſt, implexos crines in modum tiaræ circumdare. Plura hac de re, ne prolixiores ſimus, videat Lector apud Iunium, Comment. de Coma, cap.* 7. *ex Lucano, Homero, Philoſtrato, & Suida. Eodem pertinere* crobylos barbaricos, cicadas Athenienſium, & cirros Germanorum, *infrà oſtendemus lib. ſequ. de Velandis virg.*

42. etiam colorare canitiem.] *Similiter Hier. lib. ad Euſtoch. de Virgin. vitari vult Comatos clericos, quibus fœminei contra Apoſtolum crines; alludens ad illud Apoſt.* 1. *Cor.* 11. *Natura docet comam non decere virum. Vnde & Hilarionem tradit ſemel in anno ad Paſcha capillum totondiſſe.*

CAP. IX.

43. Quamobrem erga veſtitum quoque, &c.] *Titulum huic capiti dedimus:* De veſtitus pompa. *In quo vel maximè Auctorem imitatur B. Cypr. vbi ſuprà.*

44. lacinioſis pomparum & deliciarum ineptiis.] *MS. 3. Vatic. cod.* laſciuioſis; *ſed magis illud placet, pro variis & redundantibus, vti interpretatur Rhenanus, eo quòd lib. ſequ. ſimili ſignificatione dixerit:* ſermo lacinioſus, *& adu. Marc. initio lib.* 4. à legis lacinioſis oneribus expeditum, *id eſt iis quæ homines occupationibus diſtinebant, ſicut impedit greſſum veſtis* lacinioſa.

45. Velut exornatam.] Exornatam (*inquit Rhenan.*) *vſurpat, ſicut dicimus exarmatam, hoc eſt ornatu ſpoliatam & deſtitutam. Similiter dixit Terentius in Phormione: Adeò* exornatum *dabo, adeò depexum, vt dum viuat, meminerit ſemper mei. Ibi autem:* & in portum modeſtiæ ſubductas, *Tranſlatio eſt à nauibus, quæ in tutam ſtationem ex alto mari ſubducuntur.*

46. Tum ſiquas vel diuitiarum ſuarum vel natalium vel retrò dignitatum, &c.] *Locum hunc latiùs explicat B. Cyprian. vbi ſuprà: Locupletem, inquit, te dicis &* diuitem, *& c. adferens teſtimonia* 1. *Timoth.* 2. *&* 1. *Petri* 3. *de cultu atque ornatu iuſto fine moderando. Hoc eſt enim quod dicit Auctor:* ne totis habenis licentiam vſurpetis. *Verùm de hoc argumento, quibus cultus moderatior ſit licitus, aliquid ibidem diximus, num.* 36. *&* 37.

47. repaſtinantes.] *Hoc eſt* (*inquit Rhenan.*) *euellentes, repurgantes, eruentes. Metaphora ab eo ſumpta, qui ſolum futuro nouali præparat, inutilibus omnibus reſectis. In lib. de Pœnit. legimus:* Eo biſulcum aliquid ferri vel æris vnguibus repaſtinandis, *hoc eſt refodiendis, perpurgandiſque.*

48. reconſueuit.] *Vſurpare, inquit idem, videtur, quando conſentiunt exemplaria,* reconſueuit, *pro: conſueuit reſpondere ſiue regerere.*

49. Non enim vtemur noſtris?] Non, *pro:* Nónne. *& ſimiliter paulo poſt:* Non enim & ita multi faciunt?

50. quaſi

50. quasi non abutamur, &c.] *Ad verbum expreßit quòd Græcè est* ὡς μὴ καταχρώμενοι. *Quemadmodum enim* χρέομαι, *vti*, καταχρέομαι *abuti significat. Eodem pertinet illud lib. de Coron. milit. cap.* 10. Nobis autem abuti apud Apostolum non licet, facilius non vti docentem. *Accipitur autem & ab Auctore hîc & infrà lib. de Pudic. Tom.* 5. *& à B. Cyprian. vbi suprà*, habitus huius mundi, *prosigura.*

51. & se spadonatui adsignant propter regnum Dei.] Spadonatui se adsignare *accipit pro eo quod B. Cypr. vbi suprà, & Hieron. siue editione vulgata, Castrare verterunt. Eosdem* voluntarios spadones *nuncupat infrà lib.* 1. *Ad vxorem. Similiter etiam B. Cyprian. quum alibi frequenter, Testim. lib.* 3. *ad Quirin. locum hunc Matth.* 19. *de bono virginitatis & continentiæ interpretatur. De his etiam in hanc sententiam B. Iustinus Martyr: Permulti profectò sexus vtriusque & 60. & 70. nati annos, qui à pueris disciplinam Christi sunt adsectati, incorrupti & cœlibes perdurant. Et Athenagoras Orat pro Christ. Virginitas & Eunuchismus propiùs nos ad Deum adducit. Quos ad verbum ferè imitatus Auctor suprà Apolog. cap.* 9. Quidam, *inquit*, multò seuuriores totam vim huius erroris, virgine continentia depellunt, senes pueri. *Et infrà lib. sequ.* Viri, *inquit*, tot virgines, tot spadones voluntarij, &c. *& paulo pòst*: etiam continentiæ nomine masculos honorari. *Similia reperire est etiam de continentia Clericorum ab vxoribus apud Euseb. de Demonstr. Euang. lib.* 1. *cap.* 9. *Arelat.* 2. *Synod. cap.* 2. *& 3. Elibert. Conc. cap.* 33. *Hieron. lib.* 1. *contra Iouin. & Apol. pro iisdem lib. & contra Vigilant. Sixtum Pap.* 3. *lib. de Cast. Ambros. adscriptum comment. in Epist.* 1. *ad Timoth. cap.* 3. *Ipsum Ambrosium epist. ad Ecclesiam Vercellensem, Origen. hom.* 23. *in Num.* 11. *cap. & lib.* 8. *adu. Celsum. Denique Innocent. Papam epist. ad Victricium cap.* 9. *Latissimè autem apud Epiphanium adu. hæresim Cataph. diserris vbi supra verbis adserentem, quòd Apostoli talem Ecclesiastici sacerdotij Canonem constituerint. Similiter etiam aduersus Catharos. Quin quòd Apostolus Paulus ad Titum* 1. *non solium pudicum vult esse Episcopum, atque adeò & Presbyteros ac Diaconos, sed etiam continentem, Græcè* ἐγκρατῆ. *Neque verò obstare illud eiusdem Apostoli Hebr.* 13. *Honorabile coniugium in omnibus; aut illud* 1. *Cor.* 7. *Si non se continent, nubant, pulcrè prosequitur Euseb. vlt. lib. de Demonstr. Euang. c. vlt. dicens ea dici de non sacratis, aut qui sponsionem cum Deo non fecerint. Loci adnotandi aduersus Magdenburgenses, qui continentiam sacerdotum, aliorúmque Ecclesiasticorum impugnant. Immò etiam illud:* se spadonatui adsignant, *& quod infrà est lib.* 1. *Ad vxorem*: Qui statim à lauacro carnem suam obsignant, *ad votum continentiæ hauddubiè pertinet virorum (nam de Sanctimonialibus lib. de Vel. virg. latiùs) de quo videat Lector Adnotat. nostras in B. Cyprian. epist.* 62. *ad Pompon. nu.* 16. *& lib. de Disc. & hab. virg. num.* 18. *Nominatim etiam Origenes lib. de Singularit. Cler. inter opera eiusdem Cyprian. Omne, inquit, quod voti est, etiam in actu* signandum *est, ne aliud vota commendent, & aliud actus insinuent. & paulò pòst: Dantes simplices animos ad castitatis vota seruanda. & hom.* 24. *in Num. Qui in castitate viuit, corpus suum vouit Deo. Hilarius item in Psalm.* 64. *Deo, inquit, ergo vouenda sunt, contemptus corporis, castitatis custodia, &c. B. Augustini postremo tot sunt loci huc pertinentes, vt pagina illis recensendis non sufficiat: quare ad Indicem eius operum Lectorem remittimus.*

52. animalibus exulantes.] *MS.* 3. exolentes. *sed illud magis placet, quia similibus phrasibus alibi vtitur, vti (Rhenano etiam adnotante) suprà lib. de Pœnit.* exules à libertatis & lætitiæ fœlicitate, *& lib. de Resurr. carn. Tom.* 3. exules carnis. *Qui etiam rectè adnotat, Translationem à lignatoribus sumptam, quum subiungitur:* satis dotum vestrarum fructum cæcidistis.

53. in quos decucurrerunt fines sæculorum.] *Ad verbum vertit ex Græco illud:* κατήντησεν, *pro eo quod noster interpres, deuenerunt. Est autem* decurrere *eodem significatu frequens Tertulliano.*

CAP. X.

54. Nimirum enim Deus, &c.] *Capiti huic titulum dedimus:* Quòd vestium colores non à Deo, sed à desertoribus angelis monstrati sint. *Siue autem legas:* monstrarit *cum* 3. *MS. Vatic. siue*: demonstrauit *cum excusis, perinde est. Lectorem autem remittimus ad lib. præced. cap.* 8. De vestium coloribus, *& eiusdem cap.* 7. De lapillis qui anxiè perforantur vt pendeant *ab auribus, nempè quemadmodum hîc latiùs, & eiusdem cap.* 2. De Angelis peccatoribus.

55. ad ferrum nati corporis.] *Humanum corpus (inquit Rhenanus) intelligit, quod in illa protoplasti Adami maledictione ad laborem & agrorum culturam, quæ* ferro *potißimùm exercetur, ipso Deo pronuntiante sententiam, damnatum est. Notus est locus Gen.* 3. *ad quem hîc alludit. Ceterùm emphasis est in vocabulo*: ferrum. *q.d. Non ad aurum, non ad argentum. Iam quoniam hîc de* barbaris *loquitur, &* Parthorum *mox fit mentio, possit aliquis etiam ad* ferrum *exponere, pro eo quod est ad militiam; sed prius illud magis placet.*

56. bullarum vice, &c.] *Apud Romanos (inquit idem) ornamentum puerile erat* bulla *aurea, & prætexta purpurea. Auctor Plutarchus. Quod quum à pectore pendere soleret, eò alludit Auctor, quum dicit:* per omnia quæque sua.

57. & operositas cum raritate, &c.] *Sensus est (inquit Rhenan.)* Et operositas cum raritate, commissa est cum pretiositate, *id est prouocauit & accendit pretium, ex ea libidine possidendæ* pretiositatis *fœminarum. Hoc est, cùm omnes expeterent id possidere quod merces & pretium fuisset fœminarum, quæ cum Angelis illis libidinem exercuerant. Veluti magni quid esset quod Angeli suis amasiis contulissent pro mercede stupri.*

58. aurum dico & argentum Illustrium.] *Hoc est (inquit idem)* aurum & argentum, *quo hodie* Illustres *matronæ vtuntur; nam quemadmodum Vlpianus docet, fœminæ nuptæ mariti dignitate censentur, vt* illustribus *(qui summus est dignitatis gradus) nuptæ sint* illustres, *quæ spectabilibus spectabiles, quæ clarissimis clarissimæ, perfectissimæ quæ perfectissimis. Erant autem* illustres, *qui senatoris ornamentis præditi erant. Tradit Isidorus primos ordines senatorum dici* illustres, *secundos spectabiles, tertios clarissimos. Viri* illustris *titulo primos illos veterum Francorum Reges contentos fuisse, tabellæ vetustæ quæ exstant, abundè testantur. Exstat formula* Illustratus *vocantis apud Cassiodorum Variar. l.* 6. *epist.* 11.

59. calliblepharum.] καλλιβλέφαρον *(inquit Rhenan.) medicamentum est oculorum, præsertim palpebris venustandis seu fucandis seruiens. Non solùm autem ex foliis vstis rosarum confici docet Plinius lib.* 21. *cap.* 19. *sed etiam ex nucleis palmarum, lib.* 27. *cap.* 4. *sed & ex medulla bubula* calliblephara *modò fuligo temperatur. Denique & ex Ampiliti, vti est apud eundem lib.* 35. *cap.* 16. *De libris autem Enoch vide libri præcedentis cap. tertium.*

60. nullam de conchylio vestem Esaias increpet.] *Alludit ad verba Esaiæ* 3. *quibus inter cetera mulierum ornamenta reprehendit, aut hæc:* καὶ τὰ φοινικόφυρα, καὶ τὰ μεσοπόρφυρα, *quæ vertit vulgatus interpres* 70. *interpretum*: & circumpurpuream & clauatam vestem, *aut illa:* καὶ τὰ βύσσινα, καὶ τὰ ὑακίνθινα, καὶ κόκκινα, *id est*: *& byssina & hyacinthina & coccinea. Atqui* de lunulis & botronatu *videat Lector Adnotat. nostras ad sæpedictum B. Cyprian. librum num.* 49. *&* 51.

61. despectorem institutorum suorum.] Despector *(inquit Rhenan.) vt & antè plus semel, pro*: dispectore, *qui curam habeat & considerationem* institutorum suorum. *Sic & lib. de Velandis virg.* Sed nec inter cõsuetudines, *inquit*, despicere voluerunt illi sanctissimi antecessores. *Legimus autem cum* 3. *MS.* vti nunc esset.

62. patresfamiliæ.] *Istud vsurpat Auctor, contra quem sentit Varro lib.* 7. *vbi dicere debuisset Patresfamiliâs. Eodem modo Mart. l.* 1. Paterfamiliæ *verus est Quirinalis.*

63. Omnia, *inquit*, licent, sed non omnia ædificant.] *similiter locum hunc citat B. Cyprian. & lib. sæpecitato, & lib.* 3. *Testim. ad Quirin. cap.* 92. *Contra tamen Apostoli exemplar, omittitur particula*: mihi, *quæ Græcè & Latinè est vbique.*

CAP. XI.

64. Quæ autem causa vobis est structiùs prodeundi, &c.] *Titulo hoc caput insigniuimus:* Quòd nulla sit causa ornatiùs prodeundi. *hoc enim significat* structiùs, *de qua phrasi suprà lib. de Patient. nu. 22. Sicuti de* templis *Idolorum Apolog. cap. 15. nu. 233. & de* fratribus, *id est Christianis, eiusdem lib. cap. 39. nu. 505. De* Spectaculis *item, toto eius argumenti libro, & de* festis Gentilium, *integris 13. & 14. cap. libri de Idololatria.* Procedere *denique pro eodem accipit, quod priùs* prodire *dixit.*

65. aut sacrificium offertur.] *Si quis alius, iste certè locus adnotandus pro* Oblatione sacrificij Christiani. *De quo latiùs suprà l. ad Scap. num. 11. l. adu. Iudæos nu. 19. & 22. lib. de Orat. num. 1. & Adnot. nostris in B. Cyprian. epist. 34. num. 12. & epist. 63. ad Cæcil. num. 3. 44. 45. 46. 48. ac 53. item lib. 1. Testim. adu. Iud. nu. 44. Quibus adde Synonyma eodem pertinentia ex Patrum testimoniis inter nostra Latinorum Leiturgica, pag. 80. & sequent. præter ea quæ in dictis epist. ad Cæcil. num. 49. recitauimus. Vocantur enim à Clemente Romano:* holocausta altaris, oblationes Domini, sacrificatio, *item* sacrificij oblatio, oblatio, Eucharistiæ sacrificium, mysticum sacrificium, consecratio, & oblatio corporis & sanguinis Domini. *A Philone de Therapeutis (vti vertit Rufinus)* sacerdotalia officia, Orationis oblatio. *A S. Potentiano:* Sacrificium laudis. *A B. Martiale:* Sacrificium, & Oblatio munda. *A B. Dionysio Areop.* mystica hostia. *Ab Anacleto Papa, & Marcellino & Iulio, Aniceto, Sotere, Calixto, & Eutichiano, Alexandri ac Euaristo:* sacrificium, & Oblationes. *A B. Hyppolito* Oblatio, *& à S. Fabiano:* sacrificium, & Oblationes. *A B. Cornelio & Stephano Papis & Conc. Africano, de Lapsis vtroque :* sacrificium. *A B. Lucio Papa:* holocausti oblatio. *A B. Sixto Papa 2.* sacrificium hostiæ puræ & immaculatæ. *A B. Laurentio:* sacrificij oblatio. *A B. Euseb. Papa:* sacrificium altaris. *A Conc. Arelat. 1.* oblatio & sacrificatio. *A Licinio tyranno:* oblatio hostiarum, immolatio sacrificij. *A B. Syluestro Papa:* oblatio incruenta, & sacrificium. *A B. Optato Mileuitano:* oblatio & sacrificium. *A B. Ambrosio:* sacrificium, oblatio, sacrificij celebratio, sacrificij ad altare oblatio, Christi oblatio, Christi immolatio. *A Mario Victorino Afro:* oblatio Eucharistica. *A B. Syricio Papa, & Conc. Romano:* sacrificij oblatio, & sacrificium. *A Conc. Carthag. 2. Prudentio & Rufino:* sacrificium & sacrificij celebratio. *A Conc. Carth. 4. & 5.* sacrificium, oblatio, oblationis consecratio. *A B. Hieronymo:* sacrificium, sacrificij ad altare celebratio, Christi immolatio, oblatio. *Ab Innocentio Papa:* oblatio, sacrificium; *similiter à Concilio Tolet. 1. A B. Paulino Nolano:* hostiæ immolatio, & celebratio, sacra litatio. *A B. Augustino denique:* sacrificij ad altare oblatio, sacrificia, benedictio *seu* consecratio eius quod oblatum est, Christi immolatio, sacrificium laudis, eius quod oblatum est distributio, oblatio. *Atqui B. Irenæi hac de re sententiam videat Lector studiosus latè tractatam à Feu-ardentio nostro eiusdem l. 4. c. 31. n. 7. & deinceps. Item c. 33. n. 1. & c. 34. n. 1. ac deinceps. Porrò Græcorum Patrum similia Epitheta in alium locum differimus, ne hic prolixiores simus. Legimus autem cum MS. 3. Vatic.* Quoduis horum grauitatis & sanctitatis, *pro:* aut.

66. & compositio.] *Sic &* compositionem (*inquit Rhenan.*) *vsurpauit antè:* Ne quæ vestrum putent, si temperauerint à compositione sui, odium & auersionem maritorum prosecuturam. *Rursum paulo pòst:* Et reliqua compositionis vestræ impedimenta.

67. magnificetur Deus in corpore vestro.] *Ad alios adplicat quod de se dixit Apostolus:* & nunc magnificabitur Christus in corpore meo.

68. Ne blasphemetur nomen in nobis.] *Cùm 3. MS. omisimus particulam* eius, *quia non semel adnotauimus* nomen *simpliciter accipi tum ab Auctore, tum à Cypriano, pro nomine Christiano, præsertim verò ad librum de Patientia, num.* 11.

CAP. XII.

69. Optemus tantummodò, &c.] *Tractatur hoc capite,* Quòd lenocinia formæ magis prostitutis conueniant.

70. publicarum libidinum victimæ.] *Similiter ferè dixit l. de Pallio, vbi etiam* vestitus ornatum *superfluum taxat, c. 4.* Aspice lupas popularium libidinum nundinas, &c. & *mox:* ab eiusmodi propudiis occisæ in publico castitatis. *quare non placet quod habent 3. MS. Vatic.* impudicarum libidinum.

71. si quæ leges à matronis & matronalibus decoramentis coërcebant.] *Ad eundem modum dixit Auctor Apolog. c. 6.* Video & inter matronas atque prostibulas nullum de habitu discrimen relictum.

72. Illa ciuitas valida, &c.] *Hunc locum ad verbum ferè imitatur B. Cyprian. l. de Disc. & hab. virgin. Sic, inquit, in scripturis sanctis describitur* ciuitas *meretrix, &c. & mulier illa amicta erat Pallio* purpureo & coccineo, *& adornata erat* auro & lapidibus pretiosis. *Quod ipsum iterum citat ad idem institutum Testim. lib. 3. cap. 36.*

73. Thamar illa, &c. visa est quæstui (*id est ad quæstum*) sedere, &c.] *Etiam hanc scripturam posteriori loco citat B. Cypr. vt ostendat mulierem ornari seculariter non debere, in hæc verba:* Thamar *cooperuit se pallio (quod appellat & B. Hieronymus theristrum) &* adornauit, *& cùm adspexisset eam* Iudas, *visum est ei meretricem esse. Illud autem:* & voluit, *accipere videtur Auctor, pro: concupiscentia eius exarsit.*

CAP XIII.

74. Aliqua forsan dicat, &c.] *Postremo capiti dedimus titulum:* Quòd quum lucere debeant bona opera coram hominibus, persecutionis temporibus non conueniat ornatus.

75. Probum vestrum coram hominibus appareat.] *Ad verbum expressit quod Græcè est* apud Apostolum (*quo nomine vbique S. Paulum Apostolum intelligit*) *Philipp. 4.* τὸ ἐπιεικὲς ὑμῶν, *pro quo noster vulgatus interpres Paraphastice, Modestia vestra.*

76. Aut quid nos Dominus lumen terræ vocauit?] *Quum apud Matth. Græce legatur* τὸ φῶς τοῦ κόσμου, *nusquam autem* κόσμος *pro terra vsurpetur, etiam hic videtur memoria lapsus Auctor, eo quòd paulo antè præcesserit:* sal terræ, *quum alioqui debuisset dicere:* lumen mundi, *quemadmodum mox:* luminaria mundi.

77. & exstamus inter dimersos. *Exstamus (inquit Rhen.) id est, eminemus, proprio verbo vsus. Atqui etsi Rhen. & 3. MS. Vatic. cod. legant:* diuersos, *magis placet quod Gelenius haud dubiè ex Anglico codice substituit:* dimersos, *vt metaphoricè loquatur, comparans Christianos* ciuitati constitutæ supra montem, *quæ proinde* exstat inter dimersos, *siue* demersos (*nam ea variatio Auctori frequens*) *hoc est persistenti in Metaphora, inter eos qui montis comparatione videntur* dimersi *in paludibus circumiacentibus.*

78. luminaria mundi.] *Etiam hic variat ab Apostolo, qui dixit Philipp. 2,* ἐν κόσμῳ.

79. denotatione sui.] *Quum alibi accipiat Auctor:* denotare, *pro reprehendere, hìc accipit* denotationem, *pro: ostensione, quemadmodum etiam suprà lib. de Patient. cap. 3.* proditorem suum nec denotauit. *de quo ibi Adnot. nost. num.* 18.

80. manus spathalio circumdari solita.] Spathalium (*inquit Rhenan.*) *muliebre est ornamentum,* ἀπὸ τοῦ σπαθᾶν, *quod deliciari significat. De eodem Plinius l. 13. c. 15. qui ad intellectum facit eius quòd* manū circumdari solitam *dicat Auctor. Iubatradit circa Troglodytarum insulas fruticem in alto vocari Isidos placamon, corallio similem, sine foliis; præcisum colore mutato in nigrum durescere, quum cadat, frangi. Item alium qui vocetur charitoblepharon, efficacem in amatoriis.* Spathalia *eo facere & monilia fœminas. Alludit itaque ad armillas ex eo genere corallij nigri.*

81. de Perisscelio.] Perisscelide, *siue* Perisscelio (*inquit Rhenan.*) crura *vel tibiæ exornabantur.* σκέλος *Græci* crus *vocant. De* neruo *autem diximus lib. ad Martyras, num. 29.*

82. Spa-

82. Spathæ.] *Vegetius de re milit. gladios maiores* ſpathas *vocari dicit. Eſt autem Græca vox* σπάθη *eodem ſignificatu.*

83. ſtolæ martyriorum.] *Alludit ad illud Apocal. 6. Et datæ ſunt illis ſingulæ* ſtolæ *albæ.*

84. Taliter pigmentatæ.] *Metaphoricῶς* pigmentatæ *dixit, voce compoſita à pigmento, quod vngventi genus eſſe ad venuſtandam faciem tradit Plinius lib. 16. cap. 43.*

ARGVMENTVM LIBRI PRIMI AD VXOREM, PER IACOBVM PAMELIVM.

TERTVLLIANVS *iamdudum Presbyter, ad Vxorem pari inter ſe conſenſu continentiæ ergò à ſe ſeparatam, humanæ conditionis memor, ſi fortè (perſecutione nempè Eccleſiæ adhuc durante) de ſeculo prior euocaretur, admonitionis hoc fideicommiſſum (fortaſsis Romæ) conſcripſit, quo vt poſt exceſſum ſuum nuptiis renuntiet, adhortatur.* I.

Non abnuens coniunctionem viri & fœminæ benedictam & permiſſam à Domino, II. *ſed (ſua quidem ſententia, verùm erronea) vnam tantùm.*

Et quamtumuis nuptias prohiberi nuſquam legamus (quod inter cetera peruerſitatum ſuarum volebat Marcion) tamen abſtinentiam præferri ab Apoſtolo, & fœlicem illum, qui Pauli ſimilis exſtiterit. III.

Diſiunctis enim matrimonio duas quidem ſpecies humanæ imbecillitatis neceſſarias nuptias facere, IIII. *concupiſcentiam carnis, & concupiſcentiam ſeculi; ſed vtramque repudiandam à ſeruis Dei; exemplo earum quæ malunt Deo nubere, & in viduitate apud Deum ſubſignata perſeuerare.*

Deinde penes Chriſtianos etiam odioſas eſſe cauſſas nuptiarum de ſollicitudine poſteritatis, & liberorum amariſsima voluptate; quos quum habemus, præmittere optamus ad Dominum. V.

Quod ſi difficile videatur, recenſeri tot voluntarios ſpadones, qui ſtatim à lauacro carnem ſuam obſignant, qui conſenſu pari inter ſe matrimonij debitum tollunt, Gentiles etiam Satanæ ſuo & virginitatis, & viduitatis ſacerdotia perferre. VI.

Nobis autem continentiam à Domino demonſtratam, cuius voluntate defungitur matrimonium; maximè quum diſciplina Eccleſiæ & præſcriptum Apoſtoli digamos non ſinat præſidere, & viduam adlegi in Ordinationem, niſi vniuiram, non concedat. VII.

Viduarum denique honoribus, quibus Deus benedicit, moueatur: nam licet in virginibus tota ſit ſanctitas, de proximo viſura faciem Dei, viduam habere aliquid operoſius; in illis gratiam, in iſtis virtutem coronari. VIII.

Ceterùm præterquàm quòd multa huius libri ad verbum ferè deſcripſerit, non minus continentiæ fauens, B. Hieronymus locis infrà citatis; Tertulliano iam olim adſcripſerunt, & MS. viderunt Trithemius & Politianus vbi ſuprà. Editus eſt etiam inter primos ex Paterniacenſi ac Hirſaugienſi, deinde ex Gorzienſi codicibus à Rhenano, primùm ſcholijs, poſtea & Adnotationibus illuſtratus. Nunc verò à nobis denuò caſtigatus ex tribus MS. Vaticanis, & aliquot Adnotationibus auctior.

Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI AD VXOREM LIBER PRIMVS, DE VNIS NVPTIIS.

DIGNVM[2] duxi, dilectiſſima mihi in Domino conſerua, quid tibi ſectandum ſit poſt diſceſſum de ſeculo meum, ſi prior te fuero vocatus, iam hinc prouidere, vt prouiſum obſerues mandare fidei tuæ.[3] Nam ſecularibus ſatiſagentes ſumus, & vtrique noſtrum conſultum volumus. Si talibus ordinamus, cur non magis de diuinis atque cœleſtibus poſteritati noſtræ proſpicere debeamus, & [4]legatum quodammodò prælegare, admonitionem & demonſtrationem eorum, quæ ex bonis immortalibus, & de hæreditate cœlorum deputantur? Tu modò[5] vt ſolidum capere poſſis hoc meæ admonitionis[6] fideicommiſſum, Deus faciat,[7] cui ſit honor, gloria, claritas, dignitas, poteſtas nunc & in ſecula ſeculorum, Amen. Præcipio igitur tibi, quanta continentia potes,[8] poſt exceſſum noſtrum [9]renuncies nuptiis, nihil mihi iſto nomine collatura, niſi quod tibi proderis. Ceterùm Chriſtianis ſeculo digreſſis nulla reſtitutio nuptiarum in diē reſurrectionis repromittitur,[10] tranſlatis ſcilicet in angelicam qualitatē & ſanctitatem. CAP. I. *Apocal. 5. & 7. Matth. 22.*

Proinde ſollicitudo nulla quæ de carnis zelo. Vel Domini ſententia, illa quam ſeptem fratribus per D
ſucceſſionem nupſiſſe voluerunt, neminem tot maritorũ reſurrectionis die offendet, nec quiſquam "
illam confuſurus expectat. Quæſtio Sadducæorum ceſſit ſententiæ Domini. Ne me putes propter
carnis tuæ integritatem mihi reſeruandam, de contumeliæ dolore ſuſpectum inſinuare iam hinc tibi
conſilium viduitatis: nihil tunc inter nos dedecoris voluptuoſi reſumetur. Nec enim tam friuola,
tam ſpurca Deus ſuis pollicetur. Sed an tibi vel cuicunque alij fœminæ ad Deum pertinenti profi-
CAP. II. ciat quod ſuademus, licet retractare. [12 Non quidem abnuimus coniunctionem viri ac fœminæ
benedictam à Domino, vt ſciremus generi humano, & replendo orbi, & inſtruendo ſeculo, excо-
Gen.16. gitatam, atque exinde permiſſam, vnam tamen. Nam & Adam vnus Euæ maritus, & Eua vna vxor
Gen.30. illius, vna mulier, vna coſta. Sanè apud veteres noſtros, ipſóſque Patriarchas, non modò nubere,
ſed 13 etiam plurifariàm matrimonijs vti fas fuit. 14 Erant & concubinæ. Sed licet figura tum in Sy-
nagogam & Eccleſiam ceſſerit, vt tamen ſimpliciter interpretemur, neceſſarium fuit inſtituere, quæ
poſtea aut amputari, aut temperari mererentur. Superuentura enim lex erat. Oportebat legis adim-
plendæ cauſas præcucurriſſe. Eidem mox legi ſuccurrere habebat Dei ſermo, circunciſionem indu-
cens ſpiritalem. Igitur per licentiam tunc paſſiuam, materiæ ſubſequentium emendationum præmi-
niſtrabantur, quas Dominus Euangelio ſuo, dehinc Apoſtolus in extremitatibus ſeculi aut excidit
C. III. redundantes, aut compoſuit inconditas. [15 Sed non ideò præmiſerim de libertate vetuſtatis, & po-
ſteritatis caſtigatione, vt præſtruam Chriſtum ſeparandis matrimonijs & delendis coniunctionibus
aduenisſe, quaſi iam hinc finem nubendi præſcriptam viderint, 16 qui inter cetera peruerſitatum ſua-
rum diſiungere docent carnem de duobus vnam, negãtes eum qui fœminam de maſculo mutuatus, E
duo corpora ex eiuſdem materiæ conſortio ſumpta, rurſus in ſe matrimonij compactione compegit.
1.Cor.7. Denique prohiberi nuptias nuſquam omninò legimus, vt bonum ſcilicet. Quid tamẽ bono iſto me-
lius ſit, accipimus ab Apoſtolo, permittente quidem nubere, ſed abſtinentiã prẽferente: illud propter
inſidias tentationum, hoc propter anguſtias temporũ. Qua ratione vtriuſq; pronũciationis inſpecta,
facilè dinoſcitur neceſsitate nobis conceſſam eſſe nubendi poteſtatẽ. quod autem neceſsitas præſtat,
vbi ſuprà. depreciat ipſa. Quod denique ſcriptum eſt, Melius eſt nubere quàm vri: quale hoc bonum eſt, oro te,
quod mali comparatio commendat? vt ideò melius ſit nubere, quia deterius eſt vri. At enim quanto
melius eſt neq; nubere, neque vri? 17 Sed etiã in perſecutionibus melius eſt ex permiſſu fugere de op-
pido in oppidum, quàm cõpreſſum & diſtortũ negare. at quæ iſta beatitas eſt, ideo ne qui neget, beati
teſtimonij cõfeſsione excidere? Poſſum dicere, quod permittitur, nõ eſt bonum. Quid enim neceſſe
eſt mori mihi? ſi ploro, bonũ eſt: ſi timeo. Quod permittitur, ſuſpectã habet permiſsionis ſuę cauſam:
quod autem melius eſt, nemo permiſit, vt indubitatum & ſua ſinceritate manifeſtum. Non propterea
appetenda ſunt quædam, quia non vetantur: etſi quodammodò vetantur, cùm alia illis præferuntur.
Prælatio enim ſuperior 18 diſſuaſio eſt infimorum. Non ideò quid bonũ eſt, quia malum non eſt: ideò
malum non eſt, quia nõ obeſt. Porrò planè bonum hoc antecedet, quod non modò nõ obeſt, ſed in-
ſuper prodeſt. Itaq; malle debes quod prodeſt, quàm quod non obeſt. Ad primum enim locum cer-
Philip.3. tamen omne contẽdit: ſecundus ſolatium habet, victoriã non habet. Quòd ſi Apoſtolo auſcultamus,
1.Cor.12. obliti poſteriorum, extendamur in priora, & 19 meliorum donationum ſectatores ſimus. Si nobis la-
1. Cor.7. queum non imponit, quid vtilitatis ſit oſtendit, dicens: Innupta de dominicis cogitat, vti corpore &
Ibidem. ſpiritu ſancta ſit. Nupta vero ſollicita eſt quomodo cõiugi ſuo placeat. Ceterùm nuſquam ita nuptias F
Vbi ſuprà. permittit, vt nõ potius ad ſuum exemplum nos eniti malit. 20 Fœlicẽ illum, qui Pauli ſimilis extiterit.
C. IIII. [21 Sed carnem legimus infirmam, & hinc nobis adulamur impenſiùs. 22 Legimus tamen & ſpiritũ fir-
Matth.26. mum. Nam in vno ſenſu vtrunque poſitum eſt. Caro terrena materia eſt, ſpiritus verò cœleſtis. Cur
ergo ad excuſationem proniores, quæ in nobis infirma ſunt, opponimus: quæ verò fortiora, non tue-
mur? Cur cœleſtibus terrena nõ cedant? Si ſpiritus carne fortior, quia & generoſior, noſtra culpa in-
1.Ioan.2. firmiora ſectamur. Nã diſiunctis matrimonio, duæ ſpecies humanæ imbecillitatis neceſſarias nuptias
faciunt. Prima quidẽ potentiſſima, quæ venit de cõcupiſcentia carnis: Sequens, de concupiſcẽtia ſe-
culi. Sed vtraq; repudianda eſt à ſeruis Dei, qui & luxuriæ & ambitioni renunciamus. Carnis concu-
piſcentia 23 ætatis officia defendit, decoris meſſem requirit, gaudet de cõtumelia ſua: dicit virũ neceſ-
ſarium ſexui, vt auctoritatis & ſolatij cauſa, vel vt à malis rumoribus tuta ſit. Et tu aduerſus cõſilia hæc
eius, adhibe 24 ſororũ noſtrarum exẽpla, quarum nomina penes Dominum, quæ nullã formę vel æta-
tis occaſione preſſæ, maritis ſanctitatẽ anteponũt: 25 malũt enim Deo nubere. Deo ſpecioſę, Deo ſunt
puellę: cum illo viuunt, cum illo ſermocinãtur: illum diebus & noctibus tractãt: orationes ſuas velut
dotes, Domino adſignant: ab eodẽ dignationẽ velut munera maritalia quotieſcunq; deſiderant, cõ-
ſequuntur. Sic ęternum ſibi bonũ Domini occupauerunt, ac iã in terris non nubendo, de familia an-
Matth.22. gelica deputantur. Talium exẽplis fœminarum ad æmulationẽ te continentiæ exercens, ſpiritali affe-
ctione carnalẽ illam concupiſcentiam humabis, tẽporalia & 26 volatica deſideria formæ, vel ętatis ini-
micantium bonorum, cõpenſans delenda. Ceterùm ſecularis concupiſcentia cauſas habet, gloriam,
cupiditatem, ambitionem, inſufficiẽtiam, per quas neceſsitatẽ nubendi ſubornat: Videlicet cœleſtia
repromittẽs, dominari in aliena familia, in alienis opibus incũbere, cultũ de alieno extorquere ſum-

ptu,

A ptu,quem non ſentias cedere in te. Hæc procul à Fidelibus,quibus nulla cura tolerandæ vitæ, niſi ſi diffidimus de promiſſis Dei,& cura,& prouidentia: qui lilia agreſtia veſtit, qui volatilia cœli nullo ipſorum labore paſcit,qui [27] prohibet de craſtino, victúque curari,reſpondens ſcire ſe quid cuique ſeruorum ſuorum opus ſit: non quidem monilium pondera, non veſtium tædia, [28] non Gallicos vultus,nec [29] Germanicos baiulos,quæ nuptiarum gloriam accendunt,ſed ſufficientiam,quæ modeſtię & pudicitiæ apta eſt. Præſume,oro te,nihil tibi opus eſſe,ſi Domino appareas: imò omnia habere, ſi habeas Dominum: cuius omnia cœleſtia recogita,& terrena deſpicies. Nihil viduitati apud Deum ſubſignatæ neceſſarium eſt quàm perſeuerare. [[30] Adijciunt quidem ſibi homines cauſas nuptiarum de ſollicitudine poſteritatis,& liberorum amariſſima voluptate. Sed id quoque penes nos odioſum eſt. Nam quid geſtiamus liberos ſerere,quos cũ habemus,præmittere optamus, reſpectu ſcilicet imminentium anguſtiarum,cupidi & ipſi iniquiſſimo iſto ſeculo eximi, & recipi ad Dominum? quod etiam Apoſtolo votum fuit. Nimirùm neceſſaria ſoboles ſeruo Dei. Satis enim deſunt noſtra: ſecuri ſumus vt liberis vacemus: quærenda nobis onera ſunt,quæ etiam à Gentilium prophanis vitantur, [31] quæ legibus locantur,quæ parricidijs expugnantur: nobis quidem plurimùm importuna, quantum fidei periculoſa. Cur enim Dominus, Vę prægnãtibus & nutricantibus,cecinit,niſi quia filiorum impedimenta teſtatur in illa [32] die expeditionis incommodũ futura? vtique nuptias imputaturus. Tum autem ad viduas non pertinebit: ad primam angeli tubam expeditè proſilient. Quamcunque preſſuram perſecutionémque liberè perferent: nulla in vtero,nulla in vberibus æſtuãte ſarcina nuptiarum. Igitur ſiue carnis,ſiue ſeculi,ſiue poſteritatis gratia nubet,nihil ex iſtis neceſſitatibus Dei ſeruis,vt nõ ſatis habeam ſemel alicui earum ſuccubuiſſe,& vno matrimonio omnem cõcupiſcentiam huiuſmodi expiaſſe. Nubamus quotidie,& nubentes à die illo deprehendamur,vt Sodoma & Gomorrha. Nã

B illic non vtique nuptias & mercimonia ſolummodò agebant: ſed [33] cùm dicit, Nubebant & emebãt, inſigniora ipſa carnis & ſeculi vitia definit,quæ à diuinis diſciplinis plurimùm auocent: alterum per laſciuiendi voluptatem, alterum per acquirendi voluntatem. [34] Etenim illa tunc cæcitas longè à finibus ſeculi habebatur. Quid ergo fiet,ſi quæ olim deteſtabilia ſunt penes Dominum, ab his nos nũc arceat? Tempus,inquit,in collecto eſt. ſupereſt, vt qui matrimonia habent, tanquam non habentes, agant. [[35] Quòd ſi habẽtes oblitterare debent quod habent,quanto magis non habentes prohibentur repetere quod non habent: vt cuius maritus de rebus abijt,exinde quietem ſexui ſuo nubendi abſtinentia iniungat: quam pleræque Gentilium fœminarum [36] memoriæ chariſſimorum maritorum parcant. Cùm quid difficile videtur,difficiliora alios obeuntes recenſeamus. [37] Quot enim ſunt qui ſtatim à lauacro carnem ſuam obſignant? [38] Quot item qui conſenſu pari inter ſe matrimonij debitum tollunt? Voluntarijs ſpadonibus pro cupiditate cœleſti [39] ſaluo matrimonio abſtinentia toleratur,quanto magis adempto? Credo enim difficiliùs ſaluum derelinqui,quàm amiſſum non deſiderari. Durum planè & arduum ſatis,continentia ſancta, fœminæ poſt viri exceſſum, Dei cauſa, cùm Gẽtiles Satanæ ſuo & virginitatis, & viduitatis ſacerdotia perferant? [40] Romæ quidem quæ ignis illius inextinguibilis imaginem tractant,auſpicia pœnæ ſuæ cum ipſo dracone curantes,de virginitate cẽſentur. [41] Achææ Iunoni apud Ægium oppidum virgo ſortitur: & [42] quæ Delphis inſaniunt,nubere neſciunt. [43] Ceterùm viduas Africanæ Cereri aſsiſtere ſcimus,duriſsima quidem obliuione matrimonij adlectas. Nam manentibus in æternum viris non modò thoro decedunt, ſed & alias eis vtique ridentibus loco ſuo inſinuant,adempto omni contactu vſque ad oſculum filiorum: & tamen durante vſu perſeuerant in tali viduitatis diſciplina,quæ pietatis etiam ſanctæ ſolatia excludit. Hæc diabo-

C lus præcipit,& auditur: prouocat nimirùm Dei ſeruos continentia ſuorum, quaſi ex æquo. O continentiam gehennæ ſacerdotem! Nam inuenit quomodo homines etiam boni ſectationibus perderet: & nihil apud eum refert,alios luxuria,alios continentia occidere. [[44] Nobis continentia ad ſtrumẽtum æternitatis demonſtrata eſt à Domino ſalutis Deo,ad teſtimonium fidei, ad commendationem carnis iſtius exhibendæ ſuperuenturo indumento incorruptibilitatis,ad ſuſtinendam nouiſsimè voluntatem Dei. Super hæc enim recogites moneo, neminem, niſi ex Dei voluntate de ſeculo duci, ſi nec folium quidem ex arbore ſine Dei voluntate dilabitur. Idem qui nos mundo infert,idem & educat neceſſe eſt. Igitur defuncto per Dei voluntatem,etiam matrimonium Dei voluntate defungitur. Quid tu reſtaures,cui finem Deus poſuit? Quid libertatem collatam tibi, iterata matrimonij ſeruitute faſtidis? Obligatus es,inquit,matrimonio,ne quæſieris abſolutionem. Abſolutus es matrimonio, ne quęſieris obligationem. [45] Nam etſi non delinquas renubendo,carnis tamen preſſuram ſubſequi dicit. Quare facultatem continentiæ, quantum poſſumus, non diligamus? quamprimùm obuenerit, imbibamus: vt quod in matrimonio non valemus,in viduitate ſectemur. Amplectenda occaſio eſt, quæ ademit quod neceſsitas imperabat. Quantum fidei detrahant, quantum obſtrepant ſanctitati nuptiæ ſecundæ, diſciplina Eccleſiæ & præſcriptio Apoſtoli declarat, [46] cùm digamos non ſinit præſidere, [47] cùm viduam adlegi in Ordinationem, niſi vniuiram,non concedit: aram enim Dei mundam proponi oportet. Tota illa Eccleſia, candida de ſanctitate deſcribitur. Sacerdotium viduitatis,& celebratum eſt apud Nationes pro diaboli ſcilicet æmulatione. [48] Regem ſeculi Pontificem Maximum rurſus nubere,nefas eſt. Quantum Deo ſanctitas placet, cùm illam etiam inimicus

Matth. 6. Cap. V. Philip. 1. Matth. 24. Gen. 19. Matth. 24. 1. Cor. 7. Ca. VI. C. VII. 1. Cor. 7. 1. Timot. 2. 1. Timot. 5.

adfectat: non vtique vt [49] alicuius boni adfinis, ſed vt Dei domini placita cum contumelia adfectans? [50] Nam de viduitatum honoribus apud Dominum vno dicto eius per Prophetam expeC.VIII. ditum: [51] Iuſtè facite viduæ & pupillo, & venite diſputemus, dicit Dominus. Duo iſta nomina inquantum deſpectui humano, intantum diuinæ miſericordiæ expoſita, ſuſcepit tueri. Pater omnium vide quàm ex æquo habetur, qui viduæ benefecerit. Quanti eſt vidua ipſa, [52] cuius adſertor Dominus diſputabit? Non tantùm virginibus datum opinor, licet in illis integritas ſolida & tota ſanctitas de proximo viſura ſit faciem Dei. Tamen vidua habet aliquid operoſius: quia facile eſt non appetere quod neſcias, & auerſari quod deſideraueris numquam. Glorioſior continentia quæ ius ſuum ſentit: quæ quid viderit, nouit. [53] Poterit virgo fœlicior haberi, at vidua laborioſior. Illa quod bonum ſemper habuit, iſta quod bonum ſibi inuenit. In illa gratia, in iſta virtus [54] coronatur. Quædam enim ſunt diuinæ liberalitatis, quædam noſtræ operationis. Quæ à Domino indulgentur, ſua gratia gubernantur: quæ ab homine captantur, ſtudio perpetrantur. Stude igitur ad virtutem continentiæ, modeſtiæ, quæ pudori procurat: ſedulitati, quæ nugas non facit: frugalitati, quæ ſeculum ſpernit. [55] Conuictum atque commercia Deo digna ſectare, memor illius verſiculi, ſanctificati per Apoſtolum:

1. Cor. 5. [56] *Bonos corrumpunt mores congreſſus mali.*

Loquaces, otioſæ, vinoſæ, curioſæ contubernales, vel maximè propoſito viduitatis officiunt. Per loquacitatem inrepunt verba pudoris inimica: per [57] otium ſe veritate deducunt: per vinolentiam quiduis mali inſinuant: per curioſitatis æmulationem libidines conuehunt. Nulla huiuſmodi fœminarum de bono Vniuiratus loqui nouit: Deus enim illis (vt ait Apoſtolus) venter eſt, ita & quæ ventri propinqua. Hæc tibi iam hinc commendo, conſerua chariſſima, poſt Apoſtolum quidem ex abundanti retractata, ſed tibi etiam ſolatio futura, quòd meam memoriam, ſi ita euenerit, in illis frequentabis.

ADNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRVM PRIMVM AD VXOREM.

1. AD VXOREM.] *Locus hic requirebat tractatum de coniugio Sacerdotum, eo quòd Tertullianus, quum Presbyter eſſet,* ad vxorem *hunc & ſequentem librum ſcripſerit: Verùm differre maluimus ad lib. de Exhort. ad caſtitatem, Tom. 5. eo quòd non hunc, ſed illum librum pro ſe (quamquam perperàm) allegèt Magdenburgenſes. Hoc hìc ſufficiat adferre, quòd etſi multi coniugati in ordinem Presbyterorum adlegerentur, numquam tamen, ne apud Græcos quidem, iam Presbytero permiſſum fuiſſe vxorem ducere; immò diſertis verbis interdictum Canone Apoſt. 27, Eodem pertinent quæ ſuprà lib. de Cultu fœminarum cap. 9. num. 51. de continentia Clericorum adnotauimus.*

CAP. 1.

2. Dignum duxi, dilectiſſ. mihi in Domino conſerua, &c.] *Caput hoc primum non aliud eſt quàm libri totius Argumentum, quippè quo* ſuadet, vt poſt exceſſum ſuum renuntiet nuptijs: *atque adeò rectè etiam inſcribi poſſet liber hic,* De Monogamia ad Vxorem. *Aliquanto autem agit hìc modeſtiùs quàm in poſterioribus libris de Caſtitate & Monogamia, Tom. 5. veruntamen omninò ab errore excuſari non poteſt. Et fortaßis ſi coiecturæ aliquis ſit locus, hic liber in cauſſa fuit, non ſecus atque B. Hieronymo ſimile ſcriptum quoddam, cur Roma Tertulliano diſcedendum fuerit, quòd errorem hunc mordicus vellet defendere. Verùm de eo latiùs tum dictis libris duobus, tum in Prolegomenis inter errores Tertulliani. Atqui & Trithemius & Paterniacenſis ac Hirſaugienſis codices hoc huius libri initium collocarunt:* Dilectiſſ. in Domino conſerua, &c. *Verùm ex Gorzienſi codice ſuppleui quod deerat:* Dignum duxi.

3. Nam ſecularibus ſatiſagentes ſumus.] *Hoc eſt (vti adnotat Rhen.) in ſecularibus negotijs anxij & curioſi ſumus.* Satiſagentes, *pro: ſatagentes; quo verbo etiam alibi vtitur, imitatione Iureconſultorum, qui dicunt ſatis accipere, & ſatis præſtare, & ſatis dare. Simili phraſi mox dixit:* Si talibus ordinamus, *id eſt (inquit idem) de tam leuibus & friuolis rebus* ordinamus.

4. & legatum quodammodò prælegare.] Prælegare *(inquit idem) pro priùs legare, dum videlicet adhuc ſumus in vita. Iureconſultorum verbis vtitur, agens de hæreditate quæ morte relinquitur. Qui rectè etiam adnotauit Appoſitiuè legi debere:* admonitionem; *nam ſequitur:* hoc meæ admonitionis fideicommiſſum.

5. vt ſolidum capere poſſis.] *Alludit (inquit Rhenan.) ad hæreditatis diuiſionem in partes duodecim. Siquidem cui ex aſſe contingebat hæreditas, is* ſolidam *capiebat hæreditatem, hoc eſt totam & integram, nec vlla ſui parte diminutam. At inter hæredipetas & captatores quidam etiam dextante, hoc eſt decima parte, nonnulli deunce, hoc eſt vndecima parte hæreditatis, cogebantur eſſe contenti. Similiter dixit Tom. 5. lib. de Monogamia ſub finem:* ex teſtamento Dei ſolidum non poſſe capere.

6. Fideicommiſſum.] Fideicommiſſum, *inquit idem, Iureconſulti vocant, vltimæ voluntatis executionem, quæ per verba deprecatoria amico iniungatur, qualia ſunt, Peto, cupio, rogo, & ſimilia. A fide hæredis cui committitur, nomen habet. Vnde* fideicommiſſarij *dicti. Hæreditas* fideicommiſſaria *etiam fiduciaria appellatur Vlpiano. De diſcrimine* fideicommiſſorum & legatorum, *prolixa apud Iureconſultos diſputatio. Libros certè tres videre eſt in Digeſtis ſeu Pandectis Iuſtiniani 30. 31. & 32. Titulo de* legatis & fideicommiſſis, *ad quos in Paratitlis adnotauit Cuiacius hanc vtriuſque differentiam: Quod* Legatum *donatio ſit teſtamento hæredi mandata,* fideicommiſſum *verò liberalitas, quæ verbis precarijs, vel alio quocunque iudicio voluntatis precariæ, in aliquem confertur etiam ex inteſtato.*

7. cui ſit honor, gloria, &c.] *Rurſum hìc more ſuo ex duobus locis Apocalypſis 5. & 7. iſtud deſumpſit. Nam priori loco legitur:* honor, gloria, poteſtas; *poſteriori:* claritas & virtus, *pro quorum poſtremo hìc legitur:* dignitas; *nam & magiſtratum vox Græca δύναμις ſignificat. Addit etiam aliunde:* nunc, *fortaßis ex Epiſtola Iudæ, qui ſubdit;* nunc, & in ſecula ſeculorum. Amen.

8. poſt exceſſum noſtrum.] Exceſſum *rectè Rhenanus mortem interpretatur. Sic enim & infrà cap. 6.* poſt viri exceſſum; *& lib. ad. Valentin. Tom. ſequ.* vbi poſt exceſſum omninò non nubitur. *Quo loco adnotauit, etiam Suetonium ſic loqui ſolitum. Adde & B. Cyprianum epiſt. 4. ac 31. & lib. ad Demetr.*

9. renunties nuptijs.] *Aſconius Pedianus (inquit Rhenanus)*

nus) docet renuntiationem *esse recusationem eius rei, quæ in placito & promissione venerat. Sic dixit Hospitium* renuntiare *Cicero. Hinc illud nostrum :* Renuntiamus *diabolo & pompis eius. Et illud ipsius Auctoris infrà cap. 5. lib. de Coron. milit.* contestamur nos renuntiare diabolo & pompæ & angelis eius. *de quo interim latiùs infrà Tom. sequ. lib. de Baptismo. sic & infrà cap.* 4. quia & luxuriæ & ambitioni renuntiamus.

10. translatis scilicet in angelicam qualitatem, &c.] *Ita (inquit Rhenan.) & lib. de Habitu muliebri:* Nam & vobis eadem tunc substantia angelica repromissa. *Respicit locum qui est Matth. 22. cap. Integer locus sic habet. In resurrectione autem neque nubunt neque nubentur ; pro quo dixit :* nulla restitutio nuptiarum in diem resurrectionis repromittitur, *sed erunt sicut Angeli Dei; quò pertinet quod præmissum est. Occasionem autem quæstionis Sadducæorum proponit, quum dicit :* illa quam septem fratribus per successionem nuptisse voluerunt, *tamquam de fide eorum dubitans.*

11. illam confusurus.] *De simili phrasi habes Adnot. nostras in B. Cyprian. Epist. 63. nu. 47. Vbi tractatur illud Marci 8. Qui me* confusus *fuerit,* confundetur eum, &c. *Porrò de errore Tertulliani, quo Digamiam vocat hic* confusionem, *& mox cap.* 4. contumeliam, *item* dedecus voluptuosum, *&* tam spurca, *in Prolegomenis nostris inter eius errores. Eodem pertinet quod infrà cap. 5. dicit :* Nubebant & emebant, insigniora ipsa carnis & seculi vitia; *item:* quæ olim detestabilia sunt apud Dominum.

Cap. II.

12. Non quidem abnuimus, &c.] *Secundo huic capiti inscriptionem damus :* Quòd secundas nuptias videatur scriptura non adprobare; *in quo interim vel maximè Montanizat, Monogamiæ (vel Rhenano etiam teste) patronum agens, dum scribit* coniunctionē viri & fœminæ à Deo permissam, vnam tamen; *adferens argumentum ex Genes., quòd* Adam vnus Euæ maritus, & Eua vna illius vxor, vna mulier, vna costa; *de cuius vero & sano intellectu latiùs libris supracitatis, aut in Prolegomenis.*

13. sed etiam plurifariam matrimonijs vti fas fuit.] *De hoc ita B. August. l. de Bon. coniugali cap. 15. Antiquis iustis non fuit peccatum, quòd* pluribus fœminis vtebantur; *nec contra naturam hoc faciebant, quum non lasciuiendi caussa, sed gignendi hoc facerent; nec contra morem, quia eo tempore ea fiebant; nec contra præceptum, quia nulla lege erat prohibitum. Intelligit autem Abraham & Iacob Patriarchas.*

14. Erant & concubinæ.] *Quòd propriè* concubinæ *non fuerint, sed secundariæ vxores, Abrahæ Agar, & Iacob Bala & Zelpha, BB. Chrysostomus & Augustinus disertis comprobāt, vel ex illo Genes. 16. Et dedit eam viro suo vxorem. & Gen. 30. Deditque illi Balam in coniugium. De* concubinis *Salomonis Regis alia ratio; nam in peccatum illi eas imputat B. August. l. 5. Locutionem, in illud Deuteron. 17. Non habebit Rex vxores plurimas, quæ alliciant animam eius; faciens vim in voce : plurimas. nam plures etiam Dauid vxores habuerat. Atqui* passiuam licentiam, *omnibus vsurpatam intelligit more suo, de quo latiùs infrà Tom. sequ. sub finem lib. de Carne Christi.*

Cap. III.

15. Sed non ideò præmiserim de libertate vetustatis, &c.] *Titulum huius capitis scripsimus :* Quòd etsi bonum sit matrimonium, continentia tamen maius sit bonum. *Tractat autem id argumenti multo latiùs ex eadem Apostoli scriptura infrà T. 5. l. de Exhort. castit. quò Lectorem remittimus.*

16. qui inter cetera peruersitatum suarum, &c.] *Haud dubiè Marcionem notat (vti etiam adnotauit Rhenanus.) Apud illum enim, vt scribit l. 1. ad eandem:* Non tinguitur caro, nisi virgo, nisi vidua, nisi cœlebs, nisi diuortio baptisma mercata. *Vbi de nuptijs nusquam prohibitis latius.*

17. Sed etiam in persecutionibus, &c.] *Facit hoc ad imitium erroris Tertulliani, de quo scripsit librum* De fuga in persecutione; *sed paulo mitius hic loquitur quàm li. de Coron. milit. vnde mihi fit verisimile, hunc & sequentem librum illo priùs conscriptos, maximè quum nulla in istis mentio* Paracleti. *Non malè autem Rhenan. interpretatur* compressum *in tormentis, &* distortum *in equuleo. Qui etiam rectè illud:* Quid enim necesse est mori mihi? *sic distinguit, vt quæsitiuè legatur. Nam obiectio est fugientis in persecutione ; quasi dicat: Christus neminem ad hoc cogit vt moriatur, qui dixit : Fugite de ciuitate in ciuitatem. Quemadmodum & illud:* Si ploro, bonum est, si timeo, *sic interpretatur:* Si *instante persecutione* deploro *propriam imbecillitatem, quòd corpus videlicet non sufficiat tormentis sustinendis,* bonum est. Si timeo, *subaudi tormenta, ne scilicet propellar ad negationem,* bonum est. *nam vt antè dixi, priores clausulas plærumque repetere oportet.*

18. dissuasio est infimorum.] *Ita lego ex 1. cod. MS. Vatic. pro eo quod Rhenan.* infirmorum; *ac si* infirma *vocet minus bona atque imperfecta. Item ex 2. Vatic.* Porrò planè bonum, *pro:* plenè, *quòd illud Auctoris in eodem etiam significatu magis sit vsitatum.*

19. & meliorum donationum sectatores simus.] *Contra quàm solet verti Latinè* donationes, *quod noster interpres 1. Corin. 12. retenta voce Græca* charismata.

20. Fœlicem illum, qui similis Pauli exstiterit.] *Locus contra illos, qui Paulum Apostolum coniugatum fuisse adserere non verentur: sed quia apertius istud 1. Cor. 7. exponit infrà lib. de Exhort. ad cast. eodem Lectorem remittimus, idque eo magis, vt constet de vera Auctoris sententia, quod ad coniugium Sacerdotum adtinet, & maximè ad lib. de Monogamia, vbi disertis verbis praeter Petrum:* ceteros, *inquit,* Apostolos aut spadones intelligi necesse esse aut continentes.

Cap. IIII.

21. Sed carnem legimus infirmam, &c.] *Inscriptionem huic capiti damus:* Quòd neque carnis, neque seculi necessitas ad nuptias cogat.

22. Legimus tamen & spiritum firmum.] Firmum *vertit Matth. 26. pro eo quod* promptum *noster interpres, Græcè* εὔθυμον, *ad cuius significationem iste magis accedit.*

23. ætatis officia defendit.] *Sic (inquit Rhenan.) etiam alibi sæpè loquitur, nonnumquam cum Dativo. Vt in lib. de Resurr. carn.* Corruptionem (*inquit*) perpetuam veteri defendat.

24: Sororum nostrarum.] *Hoc est (inquit idem) Christianarum. Similiter lib. de Anima, T. sequ.* Soror quædam reuelationum charismata sortita.

25. malunt enim Deo nubere.] *Potest hoc & de Viduis, & de Virginibus intelligi, quemadmodum latiùs infrà lib. de Velandis virg. num. 1.*

26. volatica desideria.] *Similiter alibi dixit Auctor :* propter vnius anni volaticum gaudium. Compensans *autem (inquit Rhenan.) veluti pensatione facta æternorum bonorum cum mundanis istis & transitorijs. Qui etiam adnotat illud :* videlicet, *ironicum esse, nempè pro: Scilicet. Item* tolerandæ vitæ *accipi, pro:* sustinendæ, *seu potiùs* sustentandæ.

27. qui prohibet de crastino victúque curare.] *Paucis expressit illud Matth. 6. Nolite solliciti esse, dicentes: Quid manducabimus, aut quid bibemus, aut quo operiemur? nam omnia illa* victus *nomine intelligit, tum hìc, tum suprà lib. de Idolol. c. 12. Vbi pro:* curare, *transtulit:* cogitare.

28. non Gallicos vultus.] *Propter candorem (inquit Rhen.) præsertim si cum Græcis, Syris, Hispanis, aut etiam Italis hodie comparentur. D. Hieron. ad Furiam : Nec candidulus & rubicundus assecla adhæreat lateri tuo. Et ad Demetriadem: Eunuchorum quoque tibi, inquit, & puellarum & seruulorum mores magis eliguntur quàm* vultuum *elegantia. Idem ex Lactantio docet :* Gallis *nomen obuenisse Galatis à candore corporis, ad quod adluserit Maro, cùm caneret :*

- Tum lactea colla
Auro innectuntur. -

Potuisset enim alioqui dicere, candida. Sed & Amm. Marcellinus: Celsioris, inquit, staturæ & candidi penè Galli *sunt omnes, &*

rutili, luminúmque toruitate terribiles, auidi iurgiorum, & subblatiùs insolentes. Intelligit itaque Gallos *assectas seu famulos. Prima editio in margine habebat:* mulos, *pro:* vultus, *quòd magis placet, eo quòd lib. sequ. c. 8. nu. 57. legatur:* & mulabus & cinerarijs peregrinæ proceritatis. *quem similem huic locum esse Rhen. adnotauit. Nihil tamen in contextu immutaui, eo quòd 3. MS. Vatic.* vultus *legant.*

29. nec Germanicos baiulos.] *Hoc est (inquit idem) lecticarios seruos, qui in lectica aut sella gestent. Ad hanc operam ob staturæ proceritatem,* Germanis *vtebantur, olim etiam Syris: vnde Iuuenalis,*

Nec quæ longorum vehitur ceruice Syrorum.

Aiunt antiquitatis periti lecticam istiusmodi gestatoriam non absimilem sandapilæ fuisse, qua mortui hodie efferuntur, sed obductilem velis, si ita res postulasset, adfixis etiam infernè sustentaculis, quæ nunc suspendi, nunc dimitti possent, siquando baiulos *interquiescere necessitas coëgisset, denos plerumque vel duodenos, quibus etiam recentes succedebant vicarij. Nam non per vrbem modò, verùm etiam per agros magna itinera huiusmodi gestatione conficiebantur. Seneca epist. 80. Idem quoque de istis licet omnibus dicas, quos supra capita hominum, supra quamque turbam delicatos lectica suspendit. Idem alibi: Non faciet, inquit, te beatum turba seruorum lecticam tuam per itinera vrbana aut peregrina portantium. Et rursum alio loco: Quoties occurrit domus splendida, cohors culta seruorum, lectica formosis imposita calonibus. Porrò Romanus Pontifex vsum lecticæ ex antiquitate retinuit, vt alia multa, fauentibus & concedentibus hoc Imperatoribus, Flauio Constantino Magno, & ceteris qui hunc insecuti sunt. Nam de vehiculo, siue sella curuli, clarum testimonium habemus ex Ammiano Marcellino. Denique Romæ* baiulos *agunt hodiéque* Germani, *Pontificij corporis gestatores ex cohorte illa stipatorum Palatina, quam à multis iam annis Romani Pontifices alunt.*

CAP. V.

30. Adijciunt quidem sibi homines caussas, &c.] *Inscripsimus hoc caput:* Quòd nec liberorum procreatio necessaria sit. *Quamquam autẽ paulopòst malit legere Rhen.* ociosum est, *nos:* odiosum *retinuimus cũ MS. & excusis codicibus. Pro eo autem quod est:* isto seculo eximi, *legunt MS. 3. Vat. cod.* excuti. *sed pro priori lectione facit illud supra lib. de Spectac. cap.* 28. exire de seculo. *Ibi denique,* Nimirùm necessaria, *rursum ironiam esse adnotauit Rhenanus.*

31. quæ legibus locantur.] *Vtitur hîc (inquit Rhenan.) Metaphora* locatis *aliquid vt fiat, velut is facit qui domum construendã alicui* locat, *qui conducere dicitur, & redimere. Quemadmodum verò* locator *conductori re perfecta pactam mercedem exoluit, sic & leges patribus ob filios procreatos præmium conferunt. q. d. Nisi inuitaret homines propositum præmium, nemo liberos tolleret. Quod magis placet, quam quod Adnot. suis in lib. de Exhor. cast. censet legendum:* cogantur, *eo quòd illic similiter dicat:* ad quos suscipiendos legibus compelluntur homines: *Inter quas (præter eas, de quibus supra Apolog. c. 4. num. 52.) erat illa xij. Tabularum: Censores, cœlibes esse prohibunto. Item illa Platonis l. 6. de Leg. qua eos qui annis xxxv. peractis coniuges nec haberent, nec habere vellent, pecunijs & honoribus mulctauit. Vide autem etiam de pœnis cœlibum infrà Tom. 5. sub finem lib. de Monogamia.*

32. in illa die expeditionis.] Dies expeditionis, *vti ad marginem adnotauit Rhenanus, dies vltimi iudicij. Siue autem paulopòst legas:* posteritatis gratia nubet, *cum excusis, siue:* nubebit, *cum MS. 3. Vatic. perinde est.*

33. sed quum dicit, Nubebant & emebant.] *Etiam hîc memoria lapsus videtur Auctor, dum Sodomæ & Gomorrhæ adscribit, quod Christus narrat de diebus Noe, Matth. 24. quamquam etiam ibi non dicatur quicquam de ijs qui* emebant. *Rectius lib. de Monog. T. 5. infrà sub finem, omissa emptione:* Nubant (*inquit*) huiusmodi in finem vsque, vt in ista confusione carnis, sicut Sodoma & Gomorrha & diluuij dies, ab illo vltimo exitu seculi deprehendantur.

34. Etenim illa tunc cæcitas, &c.] Illa (*inquit Rhenan.*) cæcitas, *videlicet non curantium Deum, sed nubẽtium & ementium, accidit ante tot secula, mundo adhuc propemodum recenti, in cuius finem nos incidimus. hoc vult dicere. Pertinet etiam hoc ad errores Tertulliani.*

CAP. VI.

35. Quòd si habentes, oblitterare debent, quod habent, &c.] *Huic capiti titulum facimus:* Quòd imitari debeant & Christianarum & Gentilium fœminarum continentiam.

36. memoriæ chariss. maritorum parcant.] Parcant (*inquit Rhenan.*) *hoc est seruent. Translatione sumpta ab hominibus frugi, qui rebus suis* parcè vtuntur, *malentes quod habent seruare, quàm inutiliter prodigere. Ipse cum Accusatiuo construit, vt sit* parcant, *pro:* comparcant, *nisi mauis* parentant.

37. Quot enim sunt qui statim à lauacro carnem suam obsignant,] *Siquis alius, certè hic locus, anquiss. Votum continentiæ significat, de quo latiùs suprà l. de Cultu fœminarum, c. 6. nu. 51. & infrà lib. de Velan. virg. nu. 1. Simile est illud lib. de Patientia suprà cap.* 13. Spadonem voluntarium ad regna cœli leuat.

38. Quot item qui consensu pari inter se matrimonij debitum tollunt.] *Simile est illud infrà lib. de Veland. virg. ca.* 10. Siue qui ex consensu contumeliam communem iam recusauerunt. *Istud autem pertinet ad continentiam coniugum, quam* pari inter se consensu *in primitiua Ecclesia vouentes, ita* debitum matrimonij *sibi mutuò remittunt, & quodammodò* tollunt. *Atque id imprimis vsitatum fuit in ijs, qui ad sacros adlegebantur ordines, iam antea coniugati, atque adeò & de Tertulliano vt idipsum credam, facit quod ad Vxorem haud dubiè à se absentem, hos duos libros scripserit: maximè quum constet in Ecclesia Latina id iam ab ætate Apostolorum etiam ex præcepto obseruatum fuisse. Quò pertinet imprimis illud Decretum Clement. Romani Papæ* 1. *Quòd si post ordinationem ministro altaris contingat proprium inuadere cubile vxoris, sacrarij non intret limina. & quæ in illud commentatus est Franciscus Turrianus l. 5. pro Epist. Pontific. c.* 12. *nominatim ex B. Sixto Papa* 3. *lib. de Castit. De quo vide plura suprà lib. de Cultu fœminar. c. 9. n. 51. vbi etiam de* Spadonibus voluntarijs.

39. saluo matrimonio.] *Facit hoc pro altera Ecclesiæ sententia, quæ etiam* matrimonium saluum *agnoscit in B. Virgine & Joseph, etiam si in abstinentia seu continentia perpetua vixerint, atque adeò etiam in reliquis consensu pari continentibus. Ibi autem:* Durum planè & arduum, *Ironiam iterum adnotauit Rhenanus, qui quamquam malit legere:* continentia sanctæ fœminæ, *mihi id non placet. facit enim magis ad institutum illud:* continentia sancta, fœminæ post viri excessum, Dei caussa.

40. Romæ quidem quæ ignis illius inextinguibilis, &c.] *Alijs verbis hoc expressit sub finem libri de Monogamia mox citati:* Sunt & quæ de tota continentia iudicent nos virgines Vestæ, & Iunonis Achaicæ, & Apollinis Pythij. *Item lib. de Exhort. castit.* Noueram virgines Vestæ apud Achaiæ ganeum, & atrocis apud Delphos. *Atqui de* Vestalibus *vide suprà Apolog. cap. 26. n. 420.*

41. Acheæ Iunoni apud Ægium oppidum virgo sortitur.] *Antea erat:* Aceæ (*inquit Rhenan.*) *nos scripsimus:* Acheæ. *Nam* Ægium *oppidum est* Achaiæ, *vbi colebatur* Iuno. *Auctor Plinius & alij. Huius* Iunonis *ex hoc loco facit mentionem Hieronymus in Epist. ad Gerontiam, apud quem legitur in perualgatis editionibus,* Iunonísque Achiuæ. *Gyraldus hist. Deorum syntag. 3. legit, & probat lectionem:* Acreæ Iunoni. *Verùm placet magis Rhenani lectio, quòd non solùm excusi, sed & MS. cod. legunt, lib. de Exhort. castit.* Iunonis Achaicæ, *sicuti etiam apud B. Hieronymum retinendum puto:* Achiuæ, *pro eo quod Erasmus legendum censet:* Argiuæ. *Idem quidem ab illo repetitur adu. Iouin. libr. 1. sed dumtaxat:* Iunonis virgines *vocat.*

42. & quæ Delphis insaniunt.] Antistites *has vocat li. de Monog.* Apollinis Pythij. *Vbi de ijs latiùs.*

43. Ceterùm viduas Africanæ Cereri, &c.] *Similiter lib. de Exhort. castit. paulò clariùs:* Fœminas verò Cereris Africanæ, cui etiam sponte abdicato matrimonio, adsenescunt,

cunt, exinde adempto contactu masculorum, vsque ad oscula filiorum. & *paucioribus lib. de Monog.* Cereris sacerdotes viuentibus etiam viris & consentientibus, amica separatione viduantur. *Ex quo loco constat etiam hîc legẽdum:* cis vtique viuentibus, *pro:* ridentibus. *Atqui quum & hic & locus duobus modo citatis nominatim legant codices omnes* Cereri, *etsi non placeat coniectura eruditiss. D. Pithœi (de qua suprà Apolog. cap.24.num.383.) qua legendum censet:* cœlesti; *tamen in hoc ei assentior, vt* Deam cœlestem *existimen eandem, quæ hîc* Africana Ceres *nuncupatur. Siue autem legas paulo-post:* pietatis sanctæ solatia *cum excus. siue.* sancta *cum* 3. *MS. Vatic.cod.perinde est.*

CAP. VII.

44. Nobis continentia ad strumentum æternitatis demonstrata est, &c.] *Inscriptionem huic capiti damus:* Quòd etiam Scriptura videatur dehortari secundas nuptias. Strumentum *autem (inquit Rhenan.) pro instrumento, etiam alibi vsurpatum, vt* structus *pro* instructus, & structiùs *aduerbialiter, pro:* instructiùs.

45. Nam etsi non delinquas renubendo, &c.] *Hinc patet nondum omninò Montanistam fuisse Tertullianum, quum hæc scriberet, sed amore continentiæ vehementiùs scripsisse: quemadmodum etiam B. Hieron. Epist. modò citata ad Gerontiam de Monogamia. Quamuis enim adludat ad verba Apostoli, tamen adsertiuè dicta verba pronuntiat, addendo de Apostolo:* carnis tamen pressuram subsequi dicit. *Omninò tamen illud ab errore excusari non potest quod subdit:* Quantum fidei detrahant, quantum obstrepant sanctitati nuptiæ secundæ, &c. *ad quæ, aliáque eiusce modi respondebimus infrà. aut libris supracitatis, aut inter Prolegomena.*

46. quum digamos non sinit præsidere.] Præsidebant *(inquit Rhenan.) Presbyteri & Episcopi: vnde* Præsidentes *dicti. Tertull. lib. de Coron. milit. loquens de Eucharistia:* Nec de aliorum, *inquit*, manu quàm Præsidentium sumimus. *Adludit autem ad locum qui est ad Titum c.1. Vnius vxoris vir. Vide similem locum Apolog. cap. 34.* Præsident quique probati seniores; *vbi de auctoritate Episcoporum latiùs num.* 503. *Atqui de hoc scripturæ loco latiùs infrà dictis libris de Cast. & Monogamia.*

47. quum viduam adlegi in Ordinationem, &c.] *quod hîc* Ordinationem *vocat (inquit Rhenan.) in lib. de Veland. virg. vocat* sedem. Ad quam, *inquit*, sedem præter annos sexaginta non tantùm vniuiræ, *id est nuptæ* aliquando eliguntur. *Respicit autem locum qui extat ad Timoth. priore epist. cap. 5. Quod autem hîc* Ordinationem, *illic:* Viduatum *vocat, &* sedem viduarum. *Verùm de hoc etiam vbi suprà, lib. de Castit. erit dicendi locus ad illud sub finem:* Quanto igitur & quæ in Ecclesijs ordinari solent.

48. Regem seculi Pontificem Maximum, &c.] *Idem repetit dicto libr. de Exhort. cast. vbi hac de re tractabitur, & aliquid etiam dicetur Tomo sequ. lib. de Præscrip. aduers. hæres. cap. 40. num.* 241.

49. vt alicuius boni adfinis.] *Ita suprà lib. de Patientia:* Numquid impatientes pacis adfines, *& T. seq. l. aduers. Hermog.* boni & mali adfinem.

CAP. VIII.

50. Nam de viduitatum honoribus, &c.] *Postremo huic capiti titulum imposuimus:* De viduitatis honoribus.

51. Iustè facite viduæ & pupillo.] *Utrique adscribit quod Isai. secundo loco ponitur* δικαιώσατε. *nam apud illum sic legitur:* Iudicate pupillo, & iustificate viduam. *Legimus autem mox ex 3. Vat. cod.* qui viduæ benefecerit, *pro:* benefecit.

52. cuius adsertor Dominus.] Adsertor *inquit Rhenan. vindex est, qui aliquem vindicat in libertatem. Hîc pro patrono, qui hominem tuendum suscipit. Ita lib. 1. in Marc.* talis adsertor etiam damnaretur in seculo, nedum plagiator.

53. Poterit virgo fœlicior haberi, at vidua laboriosior, &c.] *His & præcedentibus ac sequentibus verbis indicat, quo sensu infrà dicat lib. de Veland. virg. c.*10. Non enim & continentia virginitati antistat, &c. *vbi de hoc latiùs nu.* 83. *Similis etiam locus est suprà lib. de Patient. c.*13. *nu.*85. *& B. Hieronymi complures.*

54. virtus coronatur.] *Pertinet hoc ad coronam seu præmium* virtutum, *de qua suprà l. de Patient. c.*11. *nu.*73. *&* 75. *& lib. ad Martyras c.*3. *nu.*43.

55. Conuictum atque commercia, &c.] *Similiter (vti etiam adnotat Rhenan.) B. Hieronym. ad Eustochium: Eas autem (inquit) virgines & viduas, quæ ociosè & curiosè domos circũeunt matronarum, quæ rubore frontis abstrito, parasitos vincunt mimorum, quasi quasdam pestes abijce.* Corrumpunt bonos mores confubulationes pessimæ. *Nulla illis nisi ventris cura est, & quæ ventri sunt proxima. Ejusmodi hortari solent, & dicere: Mi catella, rebus tuis vtere, & viue dum viuis, & nunquid filijs tuis seruas? Vinosæ atque lasciuæ quiduis mali insinuant, ac ferreas quoque mentes ad delicias emolliunt.*

56. Bonos corrumpunt mores.] *Hunc Menandri versum* sanctificatum *(vti loquitur Auctor) per Apost. 1. Cor. 15. sic citat in Tractat. de Simpl. Prælat. seu de Vnitate Ecclesiæ B. Cyprian. martyr.* Corrumpunt ingenia bona confabulationes pessimæ. *Et in sequ. lib. rursum Tertull.* Bonos corrumpunt mores confabulationes malæ.

57. per otium se veritate deducunt.] *Sic iterum legimus ex* 3. *MS. Vatic. ac si dicat:* se à veritate deducunt, *pro eo quod substituit ex collatione Gorzienſi Rhen.* securitatem inducunt.

ARGVMENTVM LIBRI SECVNDI AD VXOREM,
PER IACOBVM PAMELIVM.

SCRIPTO *ad Vxorem Libro præcedenti, respectu humanæ infirmitatis ad secunda consilia conuersus, hunc quoque Librum ad eam scripsit, quo vti saltem à matrimonio cum Gentilibus abstineat, adhortatur.*

Atque imprimis id ex Apostoli præcepto vrget, qui nubendi disciplinam præscribendo, I. *non suadet, sed iubet, vt tantùm in Domino nubant.*

Neque verò sibi quemquam blandiri debere de illo eiusdem Apostoli; Siquis frater infidelem habet II. *vxorem, & illa matrimonio consentit, ne dimittat eam, &c. quia manifestum est eos fideles designari, qui in matrimonio Gentili à gratia Dei inuenti fuerint.*

Proinde fideles Gentilium matrimonia subeuntes, stupri reos esse, & arcendos ab omni communica- III. *tione fraternitatis.*

XXII. *Maximè, quum Gentili iuncta fœmina Domino pro disciplina satisfacere non possit, si statio facienda sit, si ieiunia obseruanda, si procedendum erit. Quis enim coniugem suam nocturnis conuocationibus aut solemnibus Paschæ abnoctantem substinebit? quis ad conuiuium Domini, cùm quod infamant, sine suspicione dimittet?*

V. *Et vt aliqui nostra sustineant, hoc esse delictum, quòd Gentiles nostra nouerunt? Quomodo enim latebis (inquit) cùm lectulum, cùm corpusculum tuum signas, cùm etiam per noctem oratum consurgis? Nec sciet maritus, quid secretò ante omnem cibum gustes? & si sciat, panem non illum credit esse qui dicitur.*

VI. *Deinde, quum moretur Dei ancilla cum Laribus alienis, de cuius manu desiderabit, de cuius poculo participabit? Quid maritus suus illi, aut illa quid marito suo cantabit? quæ Christi inuocatio? quæ fomenta fidei de scripturarum interlectione? vbi diuina benedictio?*

VII. *Aliam verò esse rationem, si hæc eis quoque euenire possint, quæ in matrimonio Gentilis fidem adeptæ sunt: quia facilius tales lucrifiunt, eo quòd ratum sit apud Deum matrimonium.*

VIII. *Quid? quòd etiam Iure serui foras nubere interdicantur; & censeantur seruituti vindicandæ, quæ cum alienis seruis post dominorum denuntiationem in consuetudine perseuerauerunt.*

IX. *Fœlix econtrariò esse matrimoniũ, quod Ecclesia conciliat, confirmat oblatio, duorũ fidelium; qui simul orant, simul ieiunia transigunt; vbi sacrificia sine scrupulo, non furtiua signatio, non muta benedictio.*

Ceterùm, præterquàm quòd præcedentis libri nominatim hîc fiat mentio, & non semel imitetur Auctorem, verbis penè ijsdem B. Hieronymus locis infrà citatis, etiam hunc viderunt MS. iam olim Trithemius & Politianus. Editus verò fuit primùm cum Scholijs, deinde & Adnotationibus à Rhenano; at nunc & denuò castigatus ad tria MS. Vaticana exemplaria, & Adnotationibus auctus.

Q. SEPTIMII FLORENTIS
TERTVLLIANI AD VXOREM: DE MATRIMONIO CVM GENTILIBVS, LIBER SECVNDVS.

CAP. I. PROXIME [2] tibi, dilectissima in Domino conserua, quid [3] fœminæ sanctæ, matrimonio quacunque sorte adempto, sectandum sit, vt potui, prosecutus sum. Nunc ad secunda consilia conuertamur, respectu humanæ infirmitatis, quarundam exemplis admonentibus, quæ [4] diuortio, vel mariti excessu, oblata continentiæ occasione, non modò abiecerunt opportunitatem tanti boni, sed ne in nubendo quidem rursum disciplinæ meminisse voluerunt, vt in Domino potissimùm nuberent. Itaque mihi confusus est animus, ne qui te nuper ad vniuiratus & viduitatis perseuerantiam hortatus sum, nunc mentione nuptiarum, [5] procliuum tibi labendi ab altioribus faciam. Quòd si integrè sapis, certè scis id seruandum tibi esse, quod sit vtilius. Quod verò difficile est, & non sine necessitatibus & hoc [6] maximum propositum vitæ supremi præsidij, nec mihi de isto quoque referendi ad te causæ fuissent, nisi grauiorem meam sollicitudinem comprehendissem. Nam quanto grandis est continentia carnis, quæ [7] viduitatem ministrat, tanto si non sustineatur, ignoscibilis videri potest. difficilium enim facilis est venia. Quanto autem nubere in Domino [8] perpetrabile est, vti nostræ potestatis, tanto culpabilius est non obseruare quod possis. Eò accedit, quod Apostolus de [9] viduis quidem & innuptis, vt ita permaneant suadet, cùm dicit: Cupio autem omnes meo exẽplo perseuerare. De nubendo verò in Domino, cùm dicit, Tantùm in Domino, iam nõ suadet, sed [10] exertè iubet. Igitur in ista maximè specie nisi hoc sequimur, periclitamur: Quia suasum impunè quid negligas, quàm iussum, quòd illud de consilio veniat, & voluntati proponatur: hoc autem de potestate descendat, & necessitate obligetur: illic libertas, hîc contumacia delinquere videatur. [11] Igitur cùm quædam istis diebus nuptias suas de Ecclesia tolleret, id est, Gentili coniungeretur: ídque ab alijs retrò factum recordarer, miratus aut ipsarum petulantiam, aut consiliariorum præuaricationem, quòd nulla scriptura eius facti licentiam proferrent, Nunquid, inquam, de illo capitulo sibi blandiuntur, primæ ad Corinthios, vbi scriptũ est: Si [12] quis frater infidelem habet vxorẽ, & illa matrimonio consentit, ne dimittat eam. Similiter mulier fidelis infideli nupta, si consentaneum maritum experitur, ne dimiserit eum. Sanctificatur enim infidelis vir à fideli vxore, & infidelis vxor à fideli marito: ceterùm immundi essent filij vestri. [13] Hanc monitionem fors fidelibus iniunctis simpliciter intelligendam putent, etiam infidelibus nubere licere, qui ita interpretantur. Absit vt sciens se circumscribat. Ceterùm manifestum est scripturam istam eos fideles designare, qui in matri-

CAP. II.

Vbi suprà.

1. Cor. 7.

1. Cor. 7.

A in matrimonio Gentili inuenti à Dei gratia fuerunt, secundum verba ipsa: Si quis, fidelis vxorẽ habet infidelem. non dicit, vxorẽ ducit infidelem: ostendit iam in matrimonio agentem mulieris infidelis, *Ibidem.*
mox gratia Dei conuersum perseuerare cum vxore debere: scilicet propterea, ne [14] qui fidem cõsecutus, putaret sibi deuertendum esse ab aliena iam & extranea quodammodò fœmina. Adeò & rationem subijcit in pace nos vocari à Domino, & posse infidelem à fideli per vsum marrimonij lucrifieri. Ipsa etiam clausula hoc ita intelligendum esse confirmat, Vt quisque, ait, vocatur à Domino, ita per- *vbi suprà.*
seueret: vocantur autem Gentiles, opinor, non fideles. Quòd si de fideli ante matrimonium pronunciasset absolutè, permiserat sanctis vulgò nubere. Si verè permiserat, nunquam tam diuersam atque contrariam permissui suo pronunciationem subdidisset, dicens: [15] Mulier defuncto viro libera est, cui vult nubat, tantùm in Domino. Hîc certè nihil retractandum est: nam de eo quod tractari potuisset, *Ibidem.*
Apostolus cecinit: ne, quod ait, cui velit nubat, malè vteremur, adiecit, tantùm in Domino, id est, in nomine Domini, quod est indubitatè Christiano. Ille igitur Apostolus sanctus, qui viduas innuptas integritati perseuerare mauult, qui nos ad exemplum sui hortatur. nullam aliam formam repetundarum nuptiarum nisi in Domino præscribit, huic soli conditioni continentiæ detrimenta concedit: Tantùm, inquit, in Domino. Adiecit pondus legi suæ, Tantùm. Quo sono & modo enunciaueris dictum istud, onerosum est: & iubet & suadet, & præcipit & hortatur, & rogat & comminatur: [16] detractata & exerta sententia est, & ipsa sui breuitate fœcũda. Sic solet. Diuina, vxor, statim obserues. Quis enim alius possit pericula multa, & vulnera fidei in huiusmodi nuptijs quas prohibet Apostolus prouidisse: & primò quidem carnis sanctæ in carne Gentili inquinamentum præcauisse? Hoc loco dicet aliquis, Quid ergo refert inter eum qui in matrimonio Gẽtilis à Domino allegitur, & olim, id est, ante nuptias fidelem, vt non proinde carni suæ caueant? alter arceatur à nuptijs infidelis, alter in his per-
B seuerare videatur: cur si à Gentili inquinamur, non & ille disiungitur, quemadmodum iste non obligatur? Respondebo si spiritus dederit, ante omnia allegãs Dominum magis ratum habere matrimonium non contrahi, quàm omninò disiungi: denique diuortiũ prohibet, nisi stupri causa, continentiam verò commendat. Habet igitur ille perseuerandi necessitatem, hic porrò etiam non nubẽdi potestatem. Tum si secundum scripturã qui in matrimonio Gentilis à fide deprehenduntur, ac propterea non inquinantur, cum ipsis alij quoque sanctificantur: sine dubio isti, qui ante nuptias sanctificati sunt, si extraneę carni commisceantur, sanctificare eam non sint deprehensi. Dei autẽ gratia illud sanctificat, quod inuenit. Ita quod sanctificari non potuit, immundum est: quod immundum est, cum sancto non habet partem, nisi vt de suo inquinet & occidat. [17 Hæc cùm ita sint, fideles Gẽtilium C. III.
matrimonia subeuntes, [18] stupri reos esse constat, & [19] arcendos ab omni cõmunicatione fraternitatis, ex litteris Apostoli dicentis, cum eiusmodi nec cibum sumendum. At nunquid [20] tabulas nu- *1. Cor. 5.*
ptiales de illo apud tribunal Domini proferemus? Et matrimonium ritè contractum allegabimus quod vetuit ipse? Non adulteriũ est quod prohibetur? non stuprum est extranei hominis admissio? *1. Cor. 3.*
Minus templum Dei violat? minus membra Christi cum membris adulteræ commiscet? Quod sciã *1. Cor. 6.*
non sumus nostri, sed pretio empti: & quali pretio? sanguine Dei. Lædentes igitur carnem istam, *Ibidem.*
eum lędimus. De proximo quid sibi voluit ille qui dixit, delictum quidem esse extraneo nubere, sed minimum, cùm aliâs deposita carnis iniuria ad Dominum pertinentis, omne delictum voluntarium in Domino grande sit? Quanto enim potestas vitandi fuit, tanto contumaciæ crimen oneratur. Recensеamus nunc cetera pericula & vulnera, vt dixi, fidei ab Apostolo prouisa, non carnis tãtùm etiã ipsius spiritus, molestissima. Quis enim dubitet oblitterari quotidie fidẽ commercio infide-
C li? Bonos corrũpunt mores, confabulationes malæ: quantò magis [21] coniunctus, & indiuiduus vsus. *1. Cor. 15.*
Quæuis mulier fidelis Dominũ obseruet necesse est. Et quomodo potest duobus dominis deseruire, *Matth. 6.*
Domino, & marito, adde Gentili? Gentilẽ enim obseruãdo Gẽtilia exhibebit, formã, [22] extructionẽ, munditias seculares, blanditias turpiores, ipsa etiã matrimonij secreta maculosa: non vt penes sanctos officia sexus, cum honore ipsius necessitatis, tanquam sub oculis Dei molestè & moderatè transigũtur [23 Sed viderit qualiter viro officia pendat. Domino certè nõ potest pro disciplina satisfacere ha- C. IIII.
bens in latere diaboli seruũ, procuratorem Domini sui ad impedienda fideliũ studia & officia. Vt [24] si statio facienda est, maritus de die condicat ad balneas: si ieiunia obseruanda sunt, maritus eadem die conuiuium exerceat: si [25] procedendum erit, nunquam magis familiæ occupatio adueniat. Quis enim sinat coniugem suam [26] visitandorum fratrum gratia, vicatim aliena & quidem pauperiora quæque tuguria circuire? Quis nocturnis conuocationibus, si ita oportuerit, à latere suo eximi libenter feret? Quis deniqúe [27] Solennibus Paschæ abnoctantem securus sustinebit? Quis ad [28] conuiuiũ Dominicum illud, quod infamant, sine sua suspicione dimittet? Quis in carcerem ad [29] oscularida vincula martyris reptare patietur? iam verò alicui fratrũ ad osculũ conuenire? aquã sanctorum pedibus of- *Lampe. in dok. T. 3 p. 34 n. e.*
ferre? de cibo, de poculo inuadere, desiderare, in mẽte habere? Si & peregrè frater adueniat, quod in aliena domo hospitium? Si cui largiendũ erit, horreum, [30] proma, præclusa sunt. [31 Sed aliqui sustinent nostra, nec obstrepunt. Hoc est igitur delictum, quòd Gentiles nostra nouerunt, quòd sub con- CAP. V.
scientia istorum sumus: quòd beneficium eorum est, si quid operamur. Non potest se dicere nescire, *Matth. 5.*
qui sustinet: aut si cælatur quia non sustinet, timetur. Cùm autem scriptura vtrunque mandet; & *2. Cor. 9.*

[31] sine alterius conscientia, & sine nostra pressura operari Domino: nihil interest in qua parte delin- D
quas, aut in conscientia mariti, si sit vt patiens: aut in conflictatione tui, dum vitatur impatiens. Noli-
Matth. 7. te, inquit, margarita vestra porcis iactare, ne conculcent ea, & [33] conuersi vos quoque euertant. Mar-
garita vestra, sunt quotidiana conuersationis insignia. Quanto curaueris ea occultate, tãto suspectio-
ra feceris, & magis cauenda Gentili curiositati. Latebis ne tu, cùm [34] lectulũ, cùm corpusculum tuũ
signas, cùm aliquid immundũ flatu expuis, cùm etiam per noctem exurgis oratum, & [35] non Magiæ a-
liquid videberis operari? Non sciet maritus [36] quid secretò ante omnem cibum gustes? Et [37] si sciuerit,
panem, non illũ credit esse qui dicitur. Et hæc ignorans quisque, rationem simpliciter sustinebit, si-
ne gemitu, sine suspicione panis an veneni? Sustinent quidem, sed vt inculcent, vt inludãt huiusmodi
fœminis: quarum arcana in periculum quod credunt seruent, si fortè lædantur, ipsi sustinent: qua-
rum dotes, obiectione nominis, mercedem silentij faciant, scilicet apud arbitrum spiculatorẽ litiga-
C. VI. turi. Quod pleræque nõ prouidentes, aut re excruciata, aut fide perdita recensuerũt. [[38] Moratur Dei
ancilla cum Laribus alienis, & inter illos omnibus honoribus dęmonum, omnibus sollennibus regũ
incipiente anno, incipiente mẽse, nidore thuris agitabitur. Et procedit de ianua laureata & lucernata,
vt de nouo consistorio libidinum publicarum. Discumbit cum marito in [39] sodalitijs, sæpè in popi-
nis. Et ministrabit nonnunquã iniquis, solita quondã sanctis ministrare. Et non hinc præiudiciũ dã-
nationis suæ [40] adcognoscet? Eos obseruabit quos erat iudicatura. De [41] cuius manu desiderabit? de
cuius poculo participabit? Quid maritus suus illi, vel marito quid illa cantabit? Audiat sanè, [42] audiat
aliquid Dei cœna, de taberna, de gehenna. Quæ Dei mentio? quæ Christi inuocatio? vbi [43] fomenta
fidei de scripturarũ interlectione? vbi spiritus refrigeriũ? vbi diuina benedictio? Omnia extranea, om- E
C. VII. nia inimica omnia dãnata [44] adterendæ saluti, à Malo immissa. [[45] Hæc si eis quoq; euenire possint
quæ in matrimonio Gentilis fidẽ adeptæ morãtur, tamen excusantur, vt in ipsis deprehensæ à Deo,
& iubẽtur perseuerare, & sanctificantur, & spem lucrationis accipiunt. Si ergo ratum est apud Deum
matrimonium huiusmodi, cur non prosperè cedat, vt & à pressuris, & angustijs, & impedimentis, &
inquinamentis non ita lacessatur, iam habens ex parte diuinæ gratiæ patrocinium? Nã & ad aliquam
virtutem cœlestẽ documentis dignationis alicuius vocata, terrori est Gentili, quo minus sibi obstre-
pat, minus sciat, minus speculetur. Sensit magnalia, vidit experimenta. Scit meliorẽ factam; sic & ipse
[46] candidatus est timoris. Ita faciliùs huiusmodi lucrifiũt, in quos Dei gratia consuetudinẽ fecit. Ce-
1. Cor. 7. terùm aliud est, vltrò & sponte in prohibita descendere. Quæ Domino non placent, vtique Dominũ
offendunt, vtique Malo se inferunt. Hoc [47] signi erit vt solis, quòd solis Petitoribus placet nomen
Christianũ. ideò inueniuntur qui tales non exhorreant, vt [48] exterminent, vt arripiãt, vt à fide exclu-
C. VIII. dant. Habes causam, qua non dubites, nullũ huiusmodi matrimoniũ prosperè decurri. à Malo conci-
liatur, à Domino verò damnatur. [Ad [49] hoc quæramus an iure, quasi reuera [50] despectatores diui-
narum sententiarum. Nónne [51] quique domini & disciplinæ tenacissimi seruis suis foras nubere in-
terdicunt: scilicet ne in lasciuiam excedant, officia deserant, dominica extraneis promant? Nónne in-
super censuerunt [52] seruituti vindicandas, quæ cum alieno seruo post dominorũ denunciationem in
consuetudine perseuerauerunt? Seueriores habebuntur terrenæ disciplinæ cælestibus præscriptis? vt
Gentiles quidẽ extraneis iunctæ, libertatẽ suam amittant: nostræ verò diaboli seruos sibi coniungãt,
2. Cor. 6. & in statu suo perseuerent. [53] Scilicet negabunt sibi à Domino per Apostolũ eiusdem denunciatum.
Quam huius amentiæ causam detineã, nisi fidei imbecillitatem pronã semper in concupiscentiam se- F
cularium gaudiorum? Quod quidẽ plurimum in lautioribus deprehensum est. Nã [54] quanto diues a-
liqua est commatrona nomine inflata, tanto capacem domũ oneribus suis requirit, campum in quo
ambitio decurrat. Sordent talibus Ecclesiæ. [55] Difficilè in domo Dei diues, ac, si quis est, difficilè cœ-
lebs. Quid ergo faciant? Vnde nisi à diabolo maritũ petant [56] bonũ exhibẽdæ sellæ, & [57] mulabus, &
[58] cinerarijs peregrinæ proceritatis? Christianus ista etiã diues fortasse nõ præstet. Quęso te, Gentiliũ
exempla proponas tibi. Pleræque & genere nobiles, & re beatæ, pessimis de ignobilibus & me-
diocribus simul, coniunguntur, aut ad luxuriam inuentis, aut ad licentiam expertis. Nonnullæ
se libertis & seruis suis conferunt, omniũm hominum existimatione despecta, dum modò habeant
à quibus nullum impedimentum libertatis suæ timeant. Christianam fidelem fideli re minori nube-
re piget, locupletiorem futuram in viro paupere? Nam si pauperum sunt regna cœlorum, quia
Matth. 5. diuitum non sunt, plus diues, in paupere inueniet maiore dote. Sit illa ex æquo in terris, quæ
Ca. IX. in cœlis forsitan non erit. [[59] Dubitandum, & inquirendum, & identidem deliberandum est, an
ideò sit inuestis dotalibus cui Deus censum suum credidit. Vnde sufficiam ad enarrandam fœlicita-
tem eius matrimonij [60] quod Ecclesia conciliat, & [61] confirmat oblatio, & obsignatum angeli re-
nunciant, pater rato habet? [62] Nam nec in terris filij sine consensu patrum ritè & iure nubent. Qua-
le iugum Filium duorum vnius spei, vnius voti, vnius disciplinæ, eiusdem seruitutis? Ambo fra-
tres, ambo conserui, nulla spiritus carnisve discretio. Atquin verè duo in carne vna. Vbi ca-
ro vna, vnus & spiritus. Simul orant, simul volutantur, & simul ieiunia transigunt, alterutrò
ducentes, alterutro hortantes. In [63] Ecclesia Dei pariter, in connubio Dei pariter. In an-
gustijs, in refrigerijs, neuter alterum cælat, neuter alterum vitat, neuter alteri grauis est. Li-
berè

berè æger visitatur, indigens sustentatur. Eleemosynæ sine tormento, [64] Sacrificia sine scrupulo, quotidiana diligentia sine impedimento. Non furtiua signatio, non trepida gratulatio, non muta benedictio: sonant inter duos Psalmi & Hymni, & mutuò prouocant quis melius Deo suo canet. Talia Christus videns & audiens gaudet. His pacem suam mittit. Vbi duo, ibi & ipse; vbi & ipse, ibi & Malus non est. Hæc sunt quæ [65] Apostoli vox illa sub benignitate intelligenda nobis, reliquit. Hæc tibi suggere, si opus fuerit. His te ab exemplis quarundam reflecte. Non licet aliter fidelibus nubere: & si liceret, non expediret. *Matth.* 18. *1. Cor.* 7.

ADNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRVM AD VXOREM SECVNDVM.

1. DE MATRIMONIO CVM GENTILIBVS.] *Istud titulo adiunximus, vt norit Lector libri argumentum. Cui similem locum etiam habet B. Cyprianus lib. Testimon. 3. ad Quirin. cap. 62. hoc titulo:* Matrimonium cum Gentilibus non iungendum; *vbi & adlegat tum locum 1. Corint. 7. quem hîc vrget Auctor,* Tantùm in Domino, *tum & alias scripturas Tob. 6. Genes. 24. 1. Esdræ 10. Reg. 3. cap. 11. Epistol. 1. & 2. Corin. 6. Qui etiam lib. de Lapsis, inter crimina collocat:* Iungere cum infidelibus vinculum matrimonij; *ad quam locum Patrum similes sententias adnotauimus num. 21. infrà adhuc aliquot citaturi. cap. 1. & 3. aduersus Magdenburgenses, qui perperàm inter errores Tertulliani collocare non verentur, quod dicat:* stupri reos fideles Gentilium matrimonia subeuntes.

CAP. I.

2. Proximè tibi, dilectissima in Domino conserua, &c.] *Caput hoc primum inscripsimus:* Quòd tantùm in Domino, id est Christiano, nubendum præcipiat Apostolus. *Quem locum 1. Corin. 7. non modò ita interpretantur Tertullianus hic & infrà lib. de Monogam. & B. Cyprianus vbi suprà, verumetiam B. Ambrosius & reliqui Latinorum in eius loci commentarijs, B. Hieronymus lib. 1. aduers. Iouinianum hunc locum imitatus. Vbi etiam adlegat 2. Corin. 6. Nolite iugum ducere cum infidelibus; & præter scripturæ loca mox citata etiam locum Malachiæ: Polluit enim sanctum Domini, & dilexit, & habuit filiam Dei alieni. Ex eo autem quòd hoc capite Tertullianus permittit viduæ secundas nuptias,* dummodò in Domino, id est Christiano, *nubat, colligunt rectè Magdenburgenses, quum hunc librum scriberet, nondum incidisse in hæresim de damnata Digamia.*

3. fœminæ sanctæ,] *Hoc est (inquit Rhenanus) Christianæ, vt infrà cap. 2.* Permiserat sanctis vulgò nubere. *Item:* carnis sanctæ in carne Gentili inquinamentum; *& in lib. præcedente: cap. 6.* durum planè & arduum continentia sanctæ fœminæ. *Nam olim Christiani vocabantur* sancti. *Vnde* sanctissimi *dicti Episcopi. Quem titulum ex antiquitate retinuit Pontifex Romanus. Similiter iterum infrà cap. 3.* & penes sanctos *dixit, ac cap. 6.* sancti sanctis ministrare. *Appellatione hauddubiè desumpta ex illo 1. Corin. 7. Alioqui filij vestri immundi essent, nunc verò* sancti *sunt, iuxta interpretationem BB. Chrysost. & Ambrosij in Commentarijs, quos Auctor lib. de Anima infrà Tom. sequ.* sanctitatis candidatos *quàm aptiss. appellat, vtpotè quum Apostolus etiam de nondum baptizatis loquatur.*

4. diuortio, vel mariti excessu.] *Sanè hic locus intelligendus, quippè quum suam sententiam explicet infrà his verbis lib. de Monogam. Tom. 5.* Repudiatis non permitteret nubere aduersus pristinum præceptum. *vbi, & lib. 4. aduers. Marc. Tomo sequent. hac de re latiùs, contra eos qui errorem hunc Tertulliano impingunt, quasi ille censuerit licitum repudiatis nubere potissimùm in Domino.*

5. procliuum tibi labendi ab altioribus faciam.] Procliuum *(inquit Rhenanus) hoc est procliuitatem, id est, ansam ruinæ præstem.*

6. & hoc maximum propositũ.] *Videtur esse (inquit idẽ) figura Græca, hoc est, secundum* maximum propositum, *id est, spem quæ posita est in matrimonio, tamquam in supremo præsidio vitæ commodius transigendæ, quum maritus sit auctoritatis & solatij causa mulieri necessarius.*

7. quæ viduitatem ministrat.] *Similiter dixit Apologet. c. 2.* quæ vos aduersus formam, &c. ministret. *Vbi aliquid de hac phrasi diximus, Adnot. nostris num. 29.*

8. perpetrabile.] *In bonam partem & propriè hîc accipitur* perpetrabile. *Nam (teste Festo)* Perpetrat, *qui peragit, perficit, Hinc Pacuuius in Teucro:* Perpetrare *precibus imperia.*

9. de viduis quidem & innuptis.] *Omninò sic hoc restitui, tum quòd infrà c. 2. hunc ipsum locum citans dicat:* Ille igitur Apostolus sanctus, qui viduas innuptas integritati perseuerare mauult; *tum quòd non modò Latinè legatur. Dico autem* non nuptis & viduis, *bonum est illis, si sic permanserint: sed & Græcè* τοῖς ἀγάμοις καὶ ταῖς χήραις, *maximè quum infrà l. de Cast. Tom. 5. etiam sic legat. Alioqui enim nihil ad institutum faceret.*

10. exertè iubet.] Exertè *(inquit Rhenan.) id est, clarè & expressè, Sic paulopòst etiam c. 2.* exerta sententia. *Qui addit eo loci:* Quia suasum impunè quid negligas quàm iussum, *subaudiri: magis. Cuiusmodi locutiones multas congestas ab eodem habes suprà lib. ad Martyras c. 2. n. 15.*

CAP. II.

11. Igitur quum quædam, &c.] *Capiti huic titulum damus:* Quid sibi velit Apostolus vbi de viro agit infideli, & vxore fideli. *Quem adeò Apostoli locum pulcherrimè explicat, in quo eum imitantur plerique Græcorum & Latinorum Commentarij, & B. Hieronym. lib. 1. aduers. Iouinian. Ignoscit, inquit, Apostolus infidelium coniunctioni, quæ habentes maritos, in Christum postea crediderunt; non his quæ quum Christianæ essent, nupserunt Gentilibus. Atqui* nuptias de Ecclesia tollere, *pro eodem habet ac:* Gentili coniungi, *eo quòd fidem alteri, nempè Gentili, dando, Christianis eripere videamur.*

12. Siquis frater infidelem habet vxorem, &c.] *Quod hîc:* frater, *mox ab Auctore vertitur* fidelis, *de quo plura Apolog. cap. 39. Atqui ibi:* & illa matrimonio consentit; *Paraphrasticos reddit quod ad verbum ex Græco vertit noster Interpres:* & hæc consentit habitare cum illo. *cum quo magis conuenit quod mox reciprocè de viro subditur:* si consentaneum maritum experitur. *Qui interim illi conformiter legit:* Similiter mulier fidelis; *vnde apparet olim etiam Græcè lectum fuisse,* καὶ γυνὴ πιστὴ *pro eo quod nunc dumtaxat:* καὶ γυνὴ. *Accipit denique* ceterùm, *pro alioquin, more Iureconsultorum, & nominatim Vlpiani, l. Si finita. §. postea. D. De damno infecto. Paulopòst accipitur* ceterùm *propriè ab Auctore, pro:* verò, *de quo diximus ex Zephyro suprà ad Apologet. cap. 1.*

13. Hanc monitionem, fors fidelibus iniunctis.] Fors, *pro fortè, hîc accipitur ab Auctore. Atqui etsi 1. edit. legat:* iniunctis, *magis placet vulgata confirmata MS. cod. Vat. 3.* iniunctis, *vt accipiatur pro:* non iunctis.

14. ne qui.] *Pro:* ne quis *(inquit Rhenan.) quemadmodum alibi frequentiss.*

15. Mulier defuncto viro.] *Etiam hoc Paraphrasticos transferens* defungi, *pro dormire, quod & Græcè & Latinè est apud Apostolum his verbis*: Quòd *si dormierit vir eius; familiarissima scripturæ phrasi, vti ex Concordantijs Bibliorum manifestissimum est.*

16. detractata & exerta sententia est. *Nouus, inquit Rhenanus, huius verbi vsus* detractata. *Sic l. de Virgin. veland.* Nec detractamus, quare non & puerum nominarit. *Compositum pro simplici.*

CAP. III.

17. Hæc quum ita sint, fideles Gentilium matrimonia subeuntes, &c.] *Inscriptionem huic capiti fecimus:* Quòd arcendi sint à communicatione fraternitatis, matrimonia cum infidelibus contrahentes.

18. stupri reos.] *Perperàm hoc inter errores Tertulliani recensent Magdenburgenses, vti etiam suprà adnotauimus num. 1. Nam haud absimiliter. B. Hieron. lib. 1. aduers. Iouinian. At nunc (inquit) pleræque contemnentes Apostoli iussionem, iunguntur Gentilibus:* & templa Christi idolis prostituunt, *nec intelligunt se corporis eius esse partem, cuius & costæ sunt. Sic etiam B. Ambrosius alicubi.*

19. & arcendos ab omni communicatione fraternitatis.] *Ita excommunicationem Ecclesiasticam circumscribit, de qua videat Lector Adnotat. nostras in B. Cyprian. Epistol.* 38. *num* 10. *& suprà Apolog. cap.* 39. *Quæ quid præterea inuingat, addit ex* litteris Apostoli, 1. *Cor.* 5. *nempe:* cum eiusmodi nec cibum sumere.

20. tabulas nuptiales.] *Syngraphas, inquit Rhenanus, intelligit. Sic Cicero de Oratore: Nam pro* tabulis, *& contra* tabulas, *& pro testibus, vel contra testes, vel separatim dicere solemus, vel de genere vniuerso. Porrò Tertullianus hic vtitur translatione actionum siue causarum forensium. Siue autem paulopòst legamus:* ab Apostolo prouisa, *cum excusis, siue:* præuisa, *cum 3. Vatic. MS. cod. perinde est.*

21. coniunctus & indiuiduus vsus.] *Quum sic legant MS. dicti cod. 2. & ipse Rhenan. in Adnot. probet, magis placet, quàm quod ille in* 1. *edit. substituerat.* conuictus, &c.

22. exstructionem.] *Sic vocat, inquit Rhenanus, exornationem, siue expolitionem, quam & expictionem appellare solet.*

CAP. IIII.

23. Sed viderit qualiter viro officia pendat, &c.] *Caput hoc inscripsimus:* Quòd Deo satisfacere Gentili viro nupta non possit.

24. Vt si statio facienda est.] Stationem *plerumque pro statu ieiunij die accipi ab Auctore, suprà satis ostendimus lib. de Orat. cap.* 14. *num.* 58. *& de Cor. milit. num.* 11. *Hîc tamen eo quòd illi opponatur* condicere ad balneas, *videtur accipi sicuti à Rhenano accipitur, & à B. Cyprian. epist.* 41. *num.* 10. *&* 42. *num.* 11. *A militia, inquit hîc Rhenanus, Romana tractum & vsurpatum hoc vocabulum, vt alia multa, hæsit in vsu Christianorum. Faciebant* stationem *milites, præsidium certo loco agitantes. Vnde &* stationarij *dicti. Christiani, nunc in hac Basilica, nunc in alia conuenientes, nonnumquam apud Martyria, hoc est, Martyrum sepulchra, Deum stantes & adtenti precabantur.* Stationis *vocabulum in hoc sensu non ignotum vrbi Romanæ, ex antiquitate relictum, ipsa etiam obseruatione veteri per manus tradita ac retenta.*

25. si procedendum erit.] *Similiter (quemadmodum adnotat & Rhenanus) B. Hieronym. ad Eustochium: Martyres tibi quærantur in cubiculo tuo, nunquam caussa deerit* procedendi, *si semper, quando necesse est,* processura *sis. Porrò* Processionum *ceremonias antiquas esse vel ex hoc loco colligere potes, certè non contemnendas, si cum adtentione animi & puritate precum peragantur. Quibus adde quod habet idem Rhenan. in argumento, quòd* processiones *Ecclesiasticæ referunt Iudaicum populum obuiam Christo factum, & Apostolos exeuntes in mundum vniuersum, cùm Christus in cœlos ascenderet. Hæc paulò prolixiùs contra Magdenburgenses, qui* Processionum *ritum ad Montanì ceremonias referunt; quod quàm non rectè, vel inde colligere est, quòd fateantur alibi librum hunc ante hæresim à Tertulliano conscriptum, vti suprà adnotaui num.* 2.

26. vsitandorum fratrum gratia, &c.] *Similiter dixit suprà lib. de Cultu fœmin. cap.* 11. Aut imbecillus aliquis ex fratribus visitandus. *Atqui ex vtroque loco hæc colligit Christianorum veterum officia Rhenanus in lib. de Coron. milit. & hîc in argumento,* Stationes; ieiunium; processionem; visitationem fratrum, *hoc est Christianorum ægrotantium;* conuocationem nonnumquam nocturnam, sollemnia Paschæ, Dominicum conuiuium, consolationem Martyrum *in vinculis detentorum,* exosculationem fratrum, ablutionem pedum, peregrinorum susceptionem, communionem Eucharistiæ; Signum crucis, precationem nocturnam; Eucharistiæ priuatim ante omnem cibum degustationem; sacram Christianorum cantillationem.

27. sollemnibus Paschæ.] *De his vide infrà lib. de Coron. milit. cap.* 3. *De* peruigilio *verò* Paschæ *adnotat hunc locum B. Hieron. in argumento Rhenan. Vndereor, inquit, & Traditionem Apostolicam permansisse, vt in die Vigiliarum Paschæ ante noctem dimidiam populos dimittere non liceat, exspectantes aduentum Christi (quem Iudæi tradunt media nocte venturum in similitudinem Ægyptij temporis) & postquàm illud tempus transierit, securitate præsumpta festum cunctis agentibus diem. Habet id ille Comment. in Matthæum, ni fallor, ad illud cap.* 24. *Nescitis qua hora dominus vester venturus sit. Quod hausisse videtur ex Lactant. lib.* 7. *cap.* 13 *vbi inter cetera: Et hæc est nox, inquit, quæ à nobis propter aduentum Regis ac Dei nostri peruigilio celebratur. Quæ ipsa verba paucis immutatis iterum transscripsit B. Isidorus Etymolog. lib.* 6. *cap.* 16. *Eiusdem diei* sollemnis vigiliarum Paschæ *meminit Euseb. histor. Eccles. lib.* 6. *cap.* 25. *ac* 34. *à quo vocatur,* ἡ μεγάλη τῦ πάσχα ἀγρυκτέρευσις *&* ἡμέρα τῆς ὑγιάτης τῦ πάσχα πανυχίδος. *Eodem pertinet quod Gregor. Nazianz. sermone de Paschâ, & Orat. funebri in patrem, scribit de nocte diem festum Paschæ præcedente, luminibus & flammis coruscantem. Item B. Gregor. Nyss. Orat. de Pascha, & Ausonius:*

Ad temet properant vigilatum conuenientes,
Nox lucem referet funalibus anteferendam, &c.

28. conuiuium Dominicum illud quod infamant.] *De* conuiuio Dominico, *seu Missa Christianorum, vide suprà Adnotat. nostras, lib. de Orat. num.* 1. *De calumnijs verò, quibus illud Gentes infamabant, totis capitibus sexto & septimo Apologetici.*

29. ad osculanda vincula martyris reptare.] *Quòd* martyr *dicebatur Auctori etiam qui carcere adhuc includebatur, paratus ad martyrium, suprà ostendimus lib. ad Martyras, num.* 1. *Atqui adnotãda hæc non nona Ecclesiæ ceremonia, tum de* osculandis vinculis martyrum, *tum de* reptatione *ad eadem, vt nemo similes hodie ceremonias contemnat, quæ fiunt ad reliquias* martyrum. *Quas etiam antiquissimas esse ostendunt, qui earundem mentionem faciunt Patres à nobis citati Adnotat. nostris in epistol.* 37. *B. Cypriani, num* 4. *Quibus adde Theodor. de curat. Græc. affect. lib.* 8. *B. Cyrill. lib.* 6. *&* 10. *contra Iulianum, B. Augustin. epist.* 43. *contra Max. Madaurensem, ac lib.* 20. *contra Faustum, c.* 4. *&* 21. *Eodem pertinent Epitheta Reliquiis Sanctorum adtributa, quibus appellantur Sanctæ BB. Hieronymo & Ambrosio, Suscipiendæ cũ omni honore & amplectendæ, à Basilio Ancyrano Syn.* 7. *Act.* 1. *Honorandæ à B. Hieronymo aduers. Vigil. Venerandæ à Rufino, Eccles. hist. lib.* 2. *cap.* 28. *Quas qui ornant, tuentur, venerantur, propinqui sanctorum dicuntur à Gregor. Nyss. Orat. in S. Theodor. quas adtingere eiusmodi donum, vt supremo voto nihil magis optari possit, eodem teste ibidem; quásque omnes cum summo gaudio circumstant, benedici cupientes, ac secũ referre animæ corporísque remedia, & perinde ac viuæ essent, amplectuntur, &* ore deosculantur, *sicuti idẽ ibidem. Cur enim non honorent (inquit Ambros. serm.* 93.) *fideles quas reuerentur dæmones? Quis ergo nobis det (inquit Chrysost. homil.* 32. *in epistol. ad Roman.) circumfundi corpori Pauli, &c.*

Eadem

Eadem enim possunt (inquit Gregorius Nazianzenus orat. contra Iulianum) tacta siue veneratæ, quæ animæ eorum sanctæ. Quas qui contingit (Basilio teste in Psal.115.) quandam sanctificationis societatem assumit.

30. proma, præcluſa ſunt.] *Intelligit (inquit Rhenan.) cellas* promas *ſiue promptuaria, in quibus eſculenta reponuntur, & vnde cùm opus eſt, per* promum *condum depromuntur. Lib. de Reſurr. carnis, apud Eſaiam cap. 26. legit:* Populus meus introite in cellas promas; *pro quo nos in veteri Bibliorum verſione habemus: Vade populus meus, intra in cubicula tua. Eúmque locum exponens:* Sepulchra (*inquit*) erunt cellæ promæ. *& addit:* Cur cellarum promarum potius vocabulo vſus eſt, & non alicuius loci receptorij, niſi quia in cellis promis caro ſalita & vſui repoſita ſeruatur, depromenda illinc ſuo tempore? *Hæc illic. Vides igitur quid hîc intelligat per* proma.

CAP. V.

31. Sed aliqui ſuſtinent noſtra, nec obſtrepunt, &c.] *Inſcriptionem huic capiti dedimus:* Quòd Gentiles non expediat noſtra noſſe.

32. & ſine alterius conſcientia, & ſine noſtra preſſura operari Domino.] *Prioribus verbis videtur adludere ad illud Matth. 6. Adtendite ne iuſtitiam veſtram faciatis coram hominibus. Poſterioribus verò ad illud, 2. Cor. 9. Non ex triſtitia aut neceſſitate.*

33. & conuerſi vos quoque euertant.] *Ad verbum tranſtulit quod Græcè eſt:* καὶ στραφέντες ῥήξωσιν ὑμᾶς, *pro eo quod noſter interpres paraphraſticos addita voce:* canes; & canes conuerſi dirumpant vos, *ſaltem iuxta poſteriores editiones: nam in antiquioribus non habetur. Certè nec B. Cyprianus legit, bis eandem ſcripturam citans, lib. aduerſ. Demetr. & lib. 3. Teſtimon. ad Quirin. cap. 50. hoc titulo: Sacramentum fidei non eſſe prophanandum. Qui etiam modò legit: ne fortè* conculcent *pedibus ſuis, modò:* inculcent, *Auctorem hoc loco imitatus. Nam* inculcare *eodem ſignificatu accipi adnotauimus eiuſdem Cyprian. lib. ad Demetr. nu. 3. & ſimiliter ſuprà li. de Patientia dixit Auctor:* tentationes inculcat. *c.* 15.

34. quum lectulum, quum corpuſculum tuum ſignas.] *De more hoc* cruce ſignandi *antiquis etiam Chriſtianis vſitato, vide infrà Adnotat. noſtras in cap. 3. lib. de Coron. milit. Ergo (inquit Rhenanus) quod loco citato dixit:* cubilia, *hîc* lectulum *vocat. Simile eſt etiam illud Auctoris infrà ſub finem:* non furtiua ſignatio.

35. & non Magiæ aliquid videberis operari.] *Hoc addit ob id quod præmittitur:* etiam per noctem exſurgis. *quippè quod vſitatum ſit & Magis, & maximè Maleficis mulieribus, de quibus latiùs infrà Tom. ſequ. l. de Anima.*

36. quid ſecretò ante omnem cibum guſtes.] *Quamquam rectè adlegat tamquam ſimilem locum Rhenanus ex lib. de Coron. milit. in hoc tamen fallitur, quòd pro eodem habeat:* ante omnem cibum, *& quod ibi dicitur:* tempore victus; *quippè quum hoc potius ſignificet prandij ſeu cœnæ tempus; verùm correſpondet potius illud quod ibidem ſubijcitur:* antelucanis cœtibus. *Atqui de more hoc Euchariſtiam domum portandi, & ſecretò guſtandi, vide Adnot. noſtras ſuprà l. de Orat. nu. 1.*

37. Et ſciuerit, panem, non illum credit eſſe qui dicitur.] *Facit etiam hic locus ad confirmationem veritatis corporis Domini in Euchariſtia, (de qua ſuprà dicto l. de Orat. c. 6. nu. 23. & infrà li. 4. adu. Marc.) quia hinc patet non eſſe* panem *communem, ſed iuxta quod eſt Matth. 6. ſuperſubſtantialem.*

CAP. VI.

38. Moratur Dei ancilla cum Laribus alienis, &c.] *Titulum huic capiti damus:* Quòd non poſſit non Gentilium ſollemnia obſeruare Gentili viro iuncta. *Atqui de* Laribus *vide Adnotat. noſtras Apolog. num. 188. cap. 13. De* ſollemnibus Regum *ſiue Cæſarum (nam etiam* Regum *nomen Cæſaribus tribuit alicubi, ſi Rhenano credendum, B. Hieronymus) ibidem num. 461. ac de* ianuis laureatis *&* lucernatis, *num. 464. De quibus etiam tractat Auctor lib. de Idolol. cap.* 15.

39. in ſodalitijs.] *Collegia (inquit Rhenan.) Gentilium inuuit. Eadem menſa* ſodales *vtuntur, vnde & Græcis* θιάσια *dictæ* ſodalitates. *Cato apud Ciceron. lib. de ſenect.* Sodalitates *autem, inquit, me Quæſtore conſtitutæ ſunt ſacris Idæis Magnæ matris acceptis. Epulabar igitur cum* ſodalibus. *Porro Licinia lex olim aduerſum* ſodalitia *lata eſt ad vitandam popularium ſuffragiorum corruptelam.*

40. adcognoſcet.] *Hoc verbo, inquit idem, etiam in alijs libris vſus eſt Auctor.*

41. De cuius manu deſiderabit?] *Facit ad huius intellectum quod habet infrà cap. 3. de Coron. milit.* Sacramentum Euchariſtiæ non niſi de manu Præſidentium ſumimus; *vbi ea de re plura.*

42. audiat aliquid Dei cœna, &c.] *De more hoc cantandi præſertim in Eccleſia, & tempore* cœnæ Dei *ſeu ſacrificij (non vt perperàm Rhenan.* cœnæ *Chriſtiani hominis: nam indicatur illud infrà ſub finem, dum dicit:* ſacrificia ſine ſcrupulo.) *vide ſuprà Tom. 1. Adnotat. noſtras ad illud Apologet. cap. 39. num.* 520. Prouocatur in medium Deo canere. *Quid autem caneretur, indicat infrà ſub finem:* Sonant, *inquit*, inter duos Pſalmi & hymni, & mutuò prouocant quis melius Deo ſuo canet.

43. vbi fomenta fidei de ſcripturarum interlectione? vbi ſpiritus refrigerium? vbi diuina benedictio?] *Non pertinere iſtud dumtaxat (vt adnotat Rhenan.) ad Pſalmos & Hymnos, patet ex eiuſdem Apologet. verbis iſtis: eodem enim multo antè:* Coimus ad ſcripturarum diuinarum commemorationem, &c. *tum & ex illis. infrà Tom. ſequent. lib. de Anima:* Iam verò prout ſcripturæ leguntur, aut Pſalmi canuntur, aut adlocutiones proferuntur, aut petitiones delegantur. *Pertinent enim illa omnia ad diuerſas Miſſæ partes, prout etiam adnotauimus lib. de Oration. num. 1. Atque adeò:* diuina benedictio *referri debet potius ad conſecrationem Euchariſtiæ, quàm ad benedictionem Dei, quæ fit per Pſalmos & Hymnos.*

44. adterendæ ſaluti.] *Sic ex MS. 3. & partim 1. edit. quæ habebat:* adterrendæ, *pro eo quod ſubſtituit Rhenanus:* abterrandæ.

CAP. VII.

45. Hæc ſi eis quoque euenire poſſint, quæ in matrimonio Gentilis fidem adeptæ morantur, &c.] *Huic capiti inſcriptionem dedimus:* Quòd alia ſit ratio earum quæ cum Gentili matrimonio ante baptiſmum iunctæ ſunt. *Nam plurali numero hæc lego cum Latinio, eo quòd ſequitur:* excuſantur, iubentur, ſanctificantur, accipiunt. *Siue autem legas cum 1. edit.* vidit expedimenta, *ſiue cum excuſis alijs, & MS.* experimenta, *perinde eſt.*

46. candidatus eſt timoris, &c.] *Hoc eſt, inquit Rhenanus, paulatim imbibit & appetere diſcit* timorem *Domini, qui initium eſt ſapientiæ iuxta Pſalmographum. Eſt autem elegantiſſ. dictum:* candidatus timoris, *tranſlatione ſumpta ab ambientibus olim Romæ magiſtratum, indutis* candida *veſte. Atque hæc eſt cauſſa, cur Apoſtolus nolit deſeri maritum Gentilem. Ex cohabitatione enim & ipſe paulatim fiet Chriſtianus.*

47. Hoc ſigni erit vt ſolis, &c.] *Hoc eſt, inquit Rhenanus, hac re peculiariter ſunt inſignes & notabiles. Agit autem de procis matronarum Chriſtianarum, quos ipſe* Petitores *vocat. Quia ipſe interim mihi non ſatisfacit, mecum cogitet Lector Antiquarius, quomodo locus, quem corruptum patet, poſſit reſtitui; nam ex MS. 3. mederi non licuit. Fortaſſis accipit illud:* vt ſolis, *ac ſi dicat: ſole clariùs. Verùm ſi omittatur illud:* vt ſolis, *conſtabit ſenſus.*

48. vt exterminent.] Exterminare, *inquit Rhenanus, proprie eſt extra terminos & fines territorij ſiue poſſeſſionis aliquem eijcere & propellere. Sic lib. de Velandis virgin. dixit.* mulierem ream eſſe angelorum exterminatorum, *electos illos ſentiens de ſedibus cœleſtibus ob amorem & libidinem mulierum. Hieronym. ad Euſtochium: Exploſis igitur &* exterminatis *his quæ nolunt eſſe virgines, ſed videri. Vbi* exterminatis *plus eſt quàm exploſis.* Exterminare *eſt, quod Germani ſua lingua*

vocant: verbannen, *id est, extra bannum eijcere, quam vocem Auſegiſus Abbas Francicarum legum interpres, quas de Germanico ſermone in Latinum vertit: Forbannire reddidit. Vnde Forobanniti in legibus Longobardarum & Alemannorum & reliquarum gentium nominis Germanici. Tum ſenſus erit*, vt exterminent, *hoc eſt, vt de poſſeſſione fidei Chriſtianæ deijciant. Qui etiam rectè adnotat:* decurri *verbum eſſe Tertulliani. Nam iterũ cap. ſequ. dixit:* in quo ambitio decurrat.

CAP. VIII.

49. Ad hoc quæramus an iure, quaſi reuera, &c.] *Caput hoc inſcribimus:* Quòd etiam de iure eiuſcemodi matrimonia rata non ſint. *ac ſi dicat: Si ſententias diuinas deſpiciamus, quæramus an vel de iure liceant eiuſcemodi matrimonia.*

50. Deſpectatores.] *Hoc eſt (inquit Rhen.) contemptores. Sic enim vſurpat:* deſpectare, *vt paulò pòſt:* omnium hominum exiſtimatione deſpectandum.

51. Nónne quique domini, &c.] *Quum hoc peculiariter iure interdictum non reperiatur, videtur pertinere ad SC. Claudianum de quo mox.*

52. ſeruituti vindicandas, quæ cum alieno ſeruo, &c.] *Planè ſic caſtigandus hic locus, pro;* vindicandos, qui, *ex coniectura & Franciſci Balduini, ſuis ad me miſſis litteris; & Latinij, eo quòd Senatuſconſultum Claudianum, ad quod alludit, ſciamus id non niſi de mulieribus cenſuiſſe. Conuincitur eadem caſtigatio neceſſariò etiam ex verbis ſequentibus:* vt Gentiles quidem extraneis iunctæ, libertatem ſuam amittant. *Antiquatum fuit SC. illud à Iuſtiniano Imperatore Cod. l. 7. titul. De Senatuſconſulto Claudiano tollendo, cap. 24. & Inſtitut. De ſucceſſ. libert. ſublat. quæ fieb. per SC. Claudian. §. fin. Vbi interim indicat, non modò* dominorum denunciationem, *ſed & Iudicum ſententias prærequiſitas fuiſſe, antequàm* ſeruituti vindicarentur. *Vlpianus tamen conſentiens Tertulliano, ſolùm* denunciationis dominorum *meminit, Fragm. titul. II. Sic enim habet: Maxima (inquit) capitis diminutio eſt, per quam & ciuitas & libertas amittitur, veluti* quum mulier alieno ſeruo ſe iunxerit denuntiante domino, *& ancilla facta fuerit ex Senatuſconſulto Claudiano. Diſputatur autem inter doctiores, à quo SC. Claudianum dictum, an à Claudio Imperatore, an verò à Pallante Claudij liberto, nomine patroni, Claudio appellato, quem eius relationis Auctorem fuiſſe Tacitus ſcribit lib. 12. Vt vt ſit, videtur primùm in vſu fuiſſe tempore Veſpaſiani, de quo ſic ſcribit Suetonius cap. 11. Libido atque luxuria nullo coërcente inualuerat. Auctor itaque Senatui fuit, vt* quæ ſe alieno ſeruo iunxiſſet, *ancilla haberetur. Sed de his ſatis, quæ accepta me debere fateor eruditiſſ. I. C. D. Hadriano Pueſio, primo apud Durcenſes Iuris Ciuilis Anteceſſori.*

53. Scilicet negabunt ſibi à Domino per Apoſtolum eiuſdem denuntiatum.] *Ironiam eſſe rectè adnotauit Rhenanus. Nam haud dubiè adludit ad illud ſupracitatum ex B. Hieronym. 2. Corint. 6. Nolite iugum ducere cum infidelibus. Quæ enim participatio iuſtitiæ cum iniquitate, aut quæ ſocietas luci ad tenebras? Quæ autem conuentio Chriſti ad Belial (quò pertinet illud quod paulò antè dixit:* noſtræ verò diaboli ſeruos ſibi coniungant) *aut quæ pars fideli cum infideli?*

54. Nam quanto diues eſt aliqua commatrona.] *Sic ite-rum lego ex 1. edit. cum 3. MS. Vatic. cod. pro eo quod ſubſtituerat Rhenan.* & matrona, *vt ſit vox Tertullian. peculiaris, fortaſſis eodem ſignificatu, quo à Plauto in Caſina vocatur; Commaritus, qui vicem mariti ſupplet. loquitur enim de ea quæ nondum* matrona *erat, id eſt, nondum matrimonio data, ſed quæ ſe pro matrona gerebat.*

55. Difficilè in domo Dei diues; ac, ſi quis eſt, difficilè cœlebs.] *Adludit ad c. 19. Matthæi, vbi non modò dicitur:* Diues difficilè *intrabit in regnum cœlorum; ſed præterea etiam de* cœlibatu: *Non omnes capiunt verbum hoc.*

56. bonum exhibendæ ſellæ.] *Id eſt (inquit Rhenan.) idoneum ad* exhibendam ſellam, *in qua vel à baiulis geſtetur, vel iumentis ducentibus vehatur. Vlpianus De legatis tertio: Lecticarij qui ſolùm matremfamiliàs portabant, continentur legato rerum vxoris cauſſa paratarum; item iumenta, vel lectica, vel* ſella, *vel burdones. Plura autem vide ſuprà de* ſellis, *vel lecticis, lib. præced. cap. 4. ad illud:* nec Germanicos baiulos. *num. 29.*

57. & mulabus.] *Repete (inquit idem)* bonum, *id eſt, aptũ & ſufficientem exhibendis* mulabus. *Vtebantur autem ad vehicula* mulabus *priſci. Seneca epiſtol. 88. Vehiculum in quo poſitus ſum, ruſticum eſt.* mulæ *ſe viuere ambulando teſtantur. Eadẽ epiſt. paulopòſt, de ſumptuoſo homine loquens: Quid (inquit) ad rem pertinent* mulæ *ſaginatæ, vnius omnes coloris? quid iſta vehicula cælata? Lampridius in Commodo Antonino: Dedit & vehicula, cum* mulabus, *& mulionibus, & iuncturis argenteis, vt ita à conuiuio redirent. Atqui hinc confirmatur mea lectio, quam amplexus ſum loco libri præcedentis citato, vt legam:* Gallicos mulos, *pro eo quod alij:* Gallicos vultus.

58. & cinerarijs.] *Acron (inquit Rhenan.) Grammaticus exponens illud Horatianum primo Sermonum, ſatyra ſecunda.*

-Multæ tibi tum officient res,
Cuſtodes, lectica, ciniflones, paraſitæ;

Ciniflones, inquit, & cinerarij eadem ſignificatione apud Veteres habebantur, ab officio Calamiſtrorum, id eſt veruum in cinere calefaciendorum, quibus matronæ capillos criſpabant. Cuius rei & Virgilius meminit dicens: Vibratos calido ferro. Dicti autem Ciniflones, ab eo quod in cinerem flant ad ferrum calefaciendum, quos Cinerarios *appellant. Hæc ille. Ceterùm quia hîc additur* peregrinæ proceritatis, *intelligo quos ſuprà dixit:* baiulos Germanos. *Eorum enim Gentile fuit capillum in cirros torquere. Hinc lib. de Velan. virg. infrà cap. 10. num. 81* aut cirros Germanorum.

CAP. IX.

59. Dubitandum & inquirendum, &c.] *Poſtremum hoc caput hoc titulo inſigniuimus:* De matrimonio Chriſtiano. *Atqui:* inueſtis, *vox Tertulliano vſitata, & lib. de Pallio, & alibi frequenter. Tranſlatione (inquit Rhenan.) ſumpta ab impubere, qui proprie* inueſtis *dicitur.*

60. quod Eccleſia conciliat, &c.] *Locus inſignis contra matrimonia clandeſtina; vnde iuxta quod optabat Rhenanus, dicens verba hæc aureis litteris ſcribenda, & interpretans illud:* quod pater ratò habet, *de patre cœleſti: rectè Concilio Tridentino damnata ſunt Seſſ. 24. Reform. matrim. cap. primo, his verbis: Qui aliter, quàm præſente Parocho, vel alio ſacerdote; de ipſius Parochi, ſeu Ordinarij licentia, & duobus, vel tribus teſtibus, matrimonium contrahere adtentabunt: eos ſancta Synodus ad ſic contrahendum omninò inhabiles reddit; & huiuſmodi contractus irritos, & nullos eſſe decernit, prout eos præſenti Decreto irritos facit & annullat. Atqui etiam hoc Tertullianicum eſſe:* ratò habere, *adnotauit Rhenanus.*

61. & confirmat oblatio.] *Præterquàm quòd hoc ad ſacrificij Chriſtiani probationem pertinet, etiam hinc manifeſta eſt antiqua Chriſtianorum conſuetudo, qua ſacrificio confirmabantur nuptiæ. Hinc etiam Euariſtus Papa epiſt. ad Epiſc. Africæ, ad quam mihi videtur adludere (quod adeò facit ad eius epiſtolæ auctoritatem:) Aliter, inquit, legitimum non ſit coniugium, niſi ab his qui ſuper ipſam fœminam dominationem habere videntur; & à quibus cuſtoditur vxor petatur, & à parentibus & à propinquioribus ſponſetur, & legibus dotetur, & ſuo tempore* ſacerdotaliter, vt mos eſt, cum precibus & oblationibus à ſacerdote benedicatur, &c. *Quod ipſum tranſcripſit in ſuum Decretum Gratianus 30. qu. 5. cap. Aliter. Vbi etiam de* benedictione ſacerdotali *Concil. Carthag. 4. cap. Sponſus. Quin quòd Traditionis eam eſſe Apoſtolicæ ſignificet his verbis conſequentibus Euariſtus: Aliter enim, vt à Patribus accepimus, & à ſanctis Apoſtolis, eorúmque ſucceſſoribus traditum inuenimus, non fit matrimonium.*

62. Nam nec in terris, filij ſine conſenſu patrum ritè & iure nubent.] *Leges huc pertinentes reperire eſt Digeſt. lib. 23. tit. 2. De ritu nuptiarum, cap. Nuptiæ, Si nepos, Si ita pater, Oratione, Nuptiæ & filius familiàs. Quorum ſaltem 11. & 18. Iuliani, & Papiniani 35. ſunt Tertulliano antiquiores, & l. Oratione, Diuæ Marci meminit, qui etiam Auctorem præceſſit. Quin quod antiquiorem fuiſſe hanc legem Seuero & Antonino Imperatoribus, ſub quibus vixit Tertullianus, patet ex l. ibidem, Qui liberos. Cod. li. 5. tit. 4.*

tit. 4. De nuptijs. li. 1. Quippè qui leges priores interpretando decreuerunt requirendum arbitrium Præsidis prouinciæ, si liberos in potestate habentes, iniuria prohibuerint vxorem ducere, aut nubere, vel dotem dare noluerint, aut denique inter tutorem, matrem, & propinquos, de eligendo matrimonio non cõuenit. Quasinterim omnes intelligi de filijs familiâs nondum emancipatis conuincitur l. Filius emancipatus. d. Digestorum titulo.

63. In Ecclesia Dei pariter.] *Hoc pertinet ad confirmationem eius, quòd etiam tum Christiani* Ecclesias *habuerint, de quo suprà lib. de Idolol. cap. 7. num. 29.*

64. Sacrificia sine scrupulo.] *Hoc similiter ad confirmandum Christianum sacrificium, de quo suprà lib. de Orat. nu. 1. & de Cultu fœmin. cap. 11. num. 65.*

65. Apostoli vox illa sub benignitate intelligenda.] *Quum videlicet, inquit Rhenanus, indulgenter loquens* mulier (*inquit*) defuncto viro libera est, cui vult nubat, tantùm in Domino. *Ceterùm vel ex hoc etiam loco patet Librum hunc scriptum ante errorem Montanistarum de Monogamia.*

ARGVMENTVM LIBRI DE CORONA MILITIS,

Per Iacobvm Pamelivm.

OVVM (*Romæ, quantum ex libri calce apparet*) *facta esset liberalitas, Donatiui dispensatione Militibus facta, præstantiss. Impp. Cæsarum L. Septimij Seueri patris, & M. Aurelij Antonini Caracallæ filij, fortasis ob sollemnia Cæsarum votis decemnalibus; Miles Christianus Tribunum accedens, qui Donatiuum singulis ex ordine erogabat, Lauream castrensem manu gestabat, quam ceteri in capite. Caussam expostulatus, quum Christianum se respondisset, non licere sibi coronatum incedere; russatus suo sanguine in carcerem rapitur. De quo quum variæ essent sententiæ, quasi qui solus videretur inter tot fratres commilitones Christianus, Tertullianus coronari capite Christianos prohibitum, hoc libro latissimè deducit.* I.

Atquè imprimis obseruationem eam esse satis auctoratam consensus patrocinio, in quam committere II. *delictum sit, quum laudetur fides, quæ antè credit obseruandum esse quàm didicit.*

Traditiones enim etiam non scriptas debere recipi, exemplo esse obseruationes sine vllius scripturæ III. *instrumento, in Baptismate, Eucharistiæ Sacramento; Oblationibus pro defunctis, pro natalitijs; de non ieiunando die Dominico, de Crucis signaculo in fronte.*

Harum & aliarum eiusmodi disciplinarum traditio (inquit) auctrix, consuetudo confirmatrix, IIII. *fides obseruatrix, quibus & ratio patrocinatur. Atque adeò his exemplis renunciari, posse etiam non scriptam traditionem defendi, confirmatam consuetudine, idonea teste ex perseueranti obseruationis; quæ etiam in ciuilibus rebus pro lege suscipitur.*

Deinde hanc Christianam obseruationem etiam naturâ defendi. V.

Naturalem autem legem, Dei esse in naturalibus tabulis scriptam. VI.

Et verò ex origine ipsa, Coronarum vsum interdictum, quum Claudius Saturninus libro de Coronis, VII. *ab ijs significet ortas, quos seculum Deos credidit.*

Neque obstare quòd multa alia ab ijs prolata, in nostris tamen vsibus, & in Dei rebus deprehendã- VIII. *tur; quia meras illa vtilitates necessarijs necessitatibus vitæ humanæ procurent; at quæ hunc ordinem excesserint, non conuenire vsibus nostris.*

Quis denique (inquit) Patriarches, Prophetes, Leuites, Sacerdos, ἄρχων seu Iudex, vel postea IX. *Apostolus, Euangelizator, aut Episcopus inuenitur coronatus? neque ipsum Dei templum, nec arca, nec tabernaculum, nec altare nec candelabrum. Quæ omnia portendebant homines Dei coronari non debere; nisi fortè sicuti Christus coronatus est.*

Proinde quum mortuorum sit coronari & Idolorum, apud quæ ipsæ fores, hostiæ, aræ, & sacer- X. *dotes coronantur; Christianis non licere.*

Iam vt ad caussas coronarum veniatur, militiam imprimis in castris æmulis Christi non conuenire XI. *Christianis.*

Deinde vt liceat certè caussam coronarum contra eos facere, seu Laurea ista coronentur, seu Myrto, XII. *siue Olea; idque siue in Donatiui dispensatione, siue in triumpho, siue in sollemnibus Cæsarum, Castrensibus vel Munificis coronis coronentur milites.*

Eiusdem esse generis coronas Laureas publicorum ordinum, Aureas Magistratuum, siue Hetruscas, XIII. *aut Prouinciales; item eas quibus publici equi coronantur, aut vulgus in Principalibus & Municipali-*

bus ſollemnitatibus, aut ſponſæ in nuptijs, aut ſerui manumiſſi; denique & Agoniſticas, & quibus coro- D
nantur Lupanaria, piſtrina, carcer, Ludus, Amphitheatra, ſpoliaria, ipſæque Libitinæ.

XIIII. *Nullo itaque modo capiti inferendas Idololatriæ manus, maximè quum Chriſtus ſertum ex ſpinis pro vtroque ſexu ſubierit.*

XV. *Quinpotius coronam vitæ exſpectet, ad quam ille inuitat, quam Apoſtolus repoſitam ſibi meritò confidit, ac victoriæ quam accepit in viſione angelus vt vinceret; qua ſedent Protopresbyteri coronati, & ipſe Filius hominis ſupra nubem micat.*

Ceterùm Tertulliani eſſe hunc Librum, vel ex eo manifeſtum eſt, quòd Librum citet de Spectaculis Græco quoque ſtylo à ſe conſcriptum, cuius alibi frequenter meminit. Deinde multa ijſdem penè verbis repetat, quibus ſuprà in Apologetico, & Libris de Idololatria, ac de Velandis virginibus. Imitantur etiam eundem BB. Hieron. & Baſilius locis infrà citatis, & ex c 4. locum integrum tranſſcripſit B. Iſidorus Etym. l. 5. c. 3. Viderunt proinde etiam Manuſcriptos Trithemius & Politianus. Primus autẽ edidit Rhenan. non ſemel caſtigatũ ex Paterniac. Hirſauſ. & Gorzien. codicibus; & initio Scholijs, deinde & Adnotationibus, quibus Traditiones Eccleſiaſticas non ſcriptas mirè confirmat, illuſtrauit. Nos eaſdem (paucis immutatis, in quibus hallucinabatur) partim hîc retinuimus, partim ſuprà, quæ nempè ad Miſſæ ſacrificium pertinent, Libro de Oratione; partim infrà, quæ Baptiſmi Sacramentum concernunt, libro de Baptiſmo, noſtris Adnotationibus inſeruimus; & iam poſtremùm ex tribus MS. Vatic. codicibus denuò caſtigauimus, & ex Plinio integram Coronarum materiam ita deduximus, vt poſthac alio Commentario eius argumenti non ſit opus. E

Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI DE CORONA MILITIS LIBER.

CAP. I. PROXIME [2] facta eſt liberalitas [3] præſtantiſſimorum Imperatorum. [4] Expungebantur in caſtris milites laureati. Adhibetur quidem illic magis Dei miles, ceteris conſtantior fratribus, qui ſe duobus dominis ſeruire non poſſe præſumpſerat, ſolus libero capite, coronamento in manu ocioſo. [5] Vulgata iam & iſta diſciplina Chriſtianorum relucebat. Denique, ſinguli deſignare, eludere eminus, infrendere cominus in noſtrum. [6] Tribuno defertur, & perſona iam ex ordine acceſſerat. Statim Tribunus, Cur, inquit, tam diuerſus habitu? Negauit ille cum ceteris ſibi licere. Cauſas expoſtulatus, Chriſtianus ſum, reſpondit. [7] O militem in Deo glorioſum! [8] Suffragia exinde, & res [9] apud Acta, & reus apud Præfectos. Ibidem [10] grauiſſimas penulas poſuit" reuelari auſpicatus. [12] ſpeculatoriam moroſiſſimam pedibus abſoluit, terræ ſanctæ inſiſtere inci- F
Exod. 3. piens: gladium nec dominicæ defenſioni neceſſarium reddidit: laurea & de manu claruit. Et nunc
Matth. 26. ruſſatus ſanguine ſuo, [13] ſpe calceatus, de Euangelij paratura ſuccinctus acutiore verbo Dei, totus
Epheſ. 6. de Apoſtolo armatus, & de [14] martyrij candida, laurea meliùs coronatus, donatiuum Chriſti in carcere expectat. Exinde ſententiæ ſuper illo, neſcio an Chriſtianorum, non enim aliæ Ethnicorum,
" vt de abrupto, & præcipiti, & mori cupido, qui de habitu interrogatus nomini negotium fecerit, ſo-
" lus ſcilicet fortis, [15] inter tot fratres commilitones ſolus Chriſtianus. Planè ſupereſt [16] vt etiam
" martyria recuſare meditentur, qui prophetias eiuſdem ſpiritus ſancti reſpûerunt. [17] Muſſitant deni-
" que tam bonam & longam ſibi pacem periclitari. Nec dubito quaſdam ſcripturas emigrare, ſarcinas
expedire, fugæ accingi de ciuitate in ciuitatem. Nullam enim aliam Euangelij memoriam curant.
Noui & Paſtores eorum in [18] pace leones, in prælio ceruos. Sed de [19] quæſtionibus confeſſionum
" alibi docebimus. At nunc quatenus illud opponunt: Vbi autem prohibemur coronari? Hanc ma-
" gis localem ſubſtantiam cauſæ præſentis aggrediar, vt & qui ex ſollicitudine ignorantiæ quærunt,
inſtruantur: & qui in defenſione delicti contendunt, reuincantur ([20] ipſius vel maximè exemplo)
Chriſtiani laureati, quibus in ſolatium quæſtio eſt, quaſi aut nullum aut incertum ſaltem haberi poſſet delictum quod patiatur quæſtionem. Nec nullum autem nec incertum, hinc interim oſtendam.

CAP. II. [[21] Neminem dico fidelium coronam capite noſſe aliâs extra tempus tentationis eiuſmodi. Omnes
ita obſeruant à catechumenis vſque ad confeſſores, & martyres, vel negatores. Viderint vnde auctoritas moris, de qua cummaximè quæritur. Porrò cùm quæritur cur quid obſeruetur, obſeruari interim conſtat. Ergo nec nullum nec incertum videri poteſt delictum, [22] quod committitur in obſeruatio-

A uationem ſuo iam nomine vindicandam, & [23] ſatis auctoratam conſenſus patrocinio. Planè; ſic tamen vt ratio quærenda ſit. ſed ſalua obſeruatione, [24] nec in deſtructionem eius, ſed in ædificationem potius, quò magis obſerues cùm fueris etiam de ratione ſecurus. Quale eſt autem vt tunc quis in quæſtionem prouocet obſeruationem, cùm ab ea excidit? & tunc requirat vnde habuerit obſeruationem, cùm ab ea deſijt? quando etſi ideò velit videri ad quæſtionem vocare, vt oſtendat ſe non deliquiſſe in obſeruationis deſtitutione, nihilominus deliquiſſe eum conſtet retrò in obſeruationis præſumptione. Si enim non deliquit hodie ſuſcepta corona, deliquit aliquando recuſata. Et ideò non ad eos erit iſte tractatus, quibus non competit quæſtio, ſed ad illos qui ſtudio diſcendi, non quæſtionem deferunt, ſed conſultationem. Nam & ſemper quæritur de iſto, & [25] laudo fidem quæ antè credit obſeruandum eſſe quam didicit. Et [26] facile eſt ſtatim exigere, vbi ſcriptum ſit, ne coronemur. At enim vbi ſcriptum eſt, vt coronemur? Expoſtulantes enim ſcripturæ patrocinium in parte diuerſa, præiudicant ſuæ quoque parti ſcripturæ patrocinium adeſſe debere. Nam ſi ideò dicetur coronari licere, quia non prohibeat ſcriptura, æquè retorquebitur ideò coronari non licere, quia ſcriptura nõ iubeat. Quid faciet diſciplina? vtrunque recipiet, quaſi neutrum prohibitum ſit? An vtrunque reijciet, quaſi neutrum præceptum ſit? Sed quod non prohibetur, vltrò permiſſum eſt. Imò prohibetur, quod non vltrò eſt permiſſum. [[27] Et quandiu [28] per hanc lineam ſerram reciprocabimus, habentes obſeruationem inueteratam, [29] quæ præueniendo ſtatum fecit? Hanc ſi nulla ſcriptura determinauit, certè conſuetudo corroborauit, quæ ſine dubio de traditione manauit. Quomodo enim vſurpari quid poteſt, ſi traditum priùs non eſt? Etiam in traditionis obtentu exigenda eſt, inquis, auctoritas ſcripta. Ergo quæramus an & traditio non ſcripta non debeat recipi? Planè negabimus recipiendam, ſi nulla exempla præiudicent aliarum obſeruationum, quas ſine vllius ſcripturę inſtrumento, ſo- C. III.

B lius traditionis titulo, exinde conſuetudinis patrocinio vindicamus. [30] Denique vt à baptiſmate ingrediar, Aquam adituri, ibidem, ſed & aliquanto priùs in Eccleſia ſub antiſtitis manu conteſtamur nos renunciare diabolo, & pompæ, & Angelis eius. Dehinc ter mergitamur, amplius aliquid reſpondentes, quàm Dominus in Euangelio determinauit. Inde ſuſcepti, lactis & mellis concordiam præguſtamus. Exque ea die, lauacro quotidiano per totam hebdomadam abſtinemus. [31] Euchariſtiæ Sacramentum & [32] in tempore victus, & [33] omnibus mandatum à Domino, [34] etiam antelucanis cœtibus, [35] nec de aliorum manu quàm præſidentium ſumimus. [36] Oblationes pro defunctis, [37] pro natalitijs, annua die facimus. [38] Die Dominico ieiunium nefas dicimus, vel de geniculis adorare. Eadem immunitate à die Paſchæ in Pentecoſten vſque gaudemus. [39] Calicis aut panis etiam noſtri, aliquid decuti in terram anxiè patimur. Ad [40] omnem progreſſum, atque promotum, ad omnem aditum, & exitum, ad veſtitum, & calceatum, ad lauacra, ad menſas, ad lumina, ad cubilia, ad ſedilia, quacunque nos conuerſatio exercet, frontem crucis ſignaculo terimus. [[41] Harum & aliarum eiuſ- C. IIII.

modi diſciplinarum ſi legem expoſtules ſcripturarum, nullam inuenies: traditio tibi prætendetur auctrix, conſuetudo confirmatrix, & fides obſeruatrix. Rationem traditioni, conſuetudini, fidei, patrocinaturam aut ipſe perſpicies, aut ab aliquo qui perſpexerit diſces. Interim nonnullam eſſe credes cui debeatur obſequium. Adijcio vnum adhuc exemplum, quatenus & de veteribus docere conueniat. [42] Apud Iudæos tam ſolenne eſt fœminis eorum velamen capitis, vt inde noſcantur. Quæro legem. Apoſtolum differo. Si Rebecca conſpecto procul ſponſo velamen inuaſit, priuatus pudor legem facere non potuit, aut cauſæ ſuæ fecerit. Tegantur virgines ſolæ, & hoc nuptum venientes, nec antequàm cognouerint ſponſos. Si & [43] Suſanna in iudicio reuelata, argumentum velatæ præſtat, poſſum

C dicere, & hîc velamen arbitrij fuit. Rea venerat, erubeſcens de infamia ſua, meritò abſcondens decorem, vel quia timens iam placere. Ceterùm in [44] ſtadio mariti non putem velatam deambulaſſe, quæ placuit. Fuerit nunc velata ſemper. In ipſa quoque legem habitus requiro, vel in quacunque alia. Si legem nuſquàm reperio, ſequitur vt traditio conſuetudini morem hunc dederit, habiturum quandoque Apoſtoli auctoritatem ex interpretatione rationis. His igitur exemplis renuntiatum erit, [45] poſſe etiam non ſcriptam traditionem in obſeruatione defendi, confirmatam conſuetudine, idonea teſte probatæ tunc traditionis ex perſeuerantia obſeruationis. [46] Conſuetudo autem etiam in ciuilibus rebus pro lege ſuſcipitur, cùm deficit lex: nec differt ſcriptura an ratione conſiſtat, quando & legem ratio commendet. Porrò ſi lex ratione conſtat, lex erit omne iam quod ratione conſtiterit à quocunque productum. [47] An non putas omni fideli licere concipere & conſtituere, dũtaxat quod Deo congruat, quod diſciplinæ conducat, quod ſaluti proficiat, dicente Domino: Cur autem non & à vobis ipſis quod iuſtum eſt iudicatis? vt non de iudicio tantùm, ſed de omni ſententia rerum examinandarum. Dicit & Apoſtolus. Si [48] quid ignoratis, Deus vobis reuelabit: Solitus & ipſe conſilium ſubminiſtrare, cùm præceptum Domini non habebat: & quædam edicere à ſemetipſo, [49] ſed & ipſe ſpiritum Dei habens deductorem omnis veritatis. Itaque conſilium & edictum eius diuini iam præcepti inſtar obtinuit, de rationis diuinæ patrocinio. Hanc nunc expoſtula, ſaluo traditionis reſpectu, quocunque traditore cenſetur: nec auctorem reſpicias, ſed auctoritatem: & in primis conſuetudinis ipſius, quæ propterea colenda eſt, ne non ſit rationis interpres: vt ſi hanc Deus dederit, tunc diſcas curnam obſeruanda ſit tibi conſuetudo. [[50] Sed cur maior exigitur ratio Chriſtianarum obſer- CAP. V.

3. Cor. 13.

Iſai. 7.

1. Cor. 15.

Gen. 24.

Dan. 13.

Luc. 12.

Philip. 3.

Ioan. 16.

uationum, cùm illas etiam natura defendit, quæ prima omnium disciplina est? Ideóque hæc prima D
Gen.1. præscribet coronam capiti non conuenire. Puto autem naturæ Deus, noster est, [51] qui figurauit hominem: & fructibus rerum appetendis, iudicandis, consequendis, certos in eo sensus ordinauit, per propria membrorum quodammodò organa; [52] Auditum in auribus fodit, visum in oculis accendit, gustum in ore concluſit, odoratum in naribus ventilauit, contactum in manibus æstimauit. Per hæc exterioris hominis ministeria, interiori homini ministrantia, fructus munerum diuinorum ad animam deducuntur à sensibus. Quis igitur fructus ex floribus? [53] substantia enim propria, certè præcipua coronarum, flores agri. Aut odor, inquis, aut color, aut pariter vtrunque. Qui erunt sensus coloris, odoris? visus opinor & odoratus. Istos sensus quæ membra sortita sunt? oculi, nisi fallor, & nares. Vtere itaque floribus visu & odoratu, quorum sensuum fructus est. Vtere per oculos & nares, quorum sensuum membra sunt. Substantia tibi à Deo tradita est, habitus à seculo: quamquam nec habitus extraordinarius ordinario vsui obstrepit. Hoc sint tibi flores & [54] inserti & innexi, & in filo, & in scripto, quòd liberi, quòd soluti: spectaculi scilicet, & spiraculi res. [55] Coronam si fortè fascem existimas florum per seriem comprehensorum, vt plures semel portes, vt omnibus pariter vtaris: iam verò & in sinum conde, si tanta munditia est: in lectulum sparge, si tanta mollitia est: in poculum crede, si tanta innocentia est. Tot modis fruere, quot & sentis. Ceterùm in capite quis sapor floris? quis coronæ sensus nisi vinculi tantùm? Quia neque color cernitur, neque odor ducitur, nec teneritas commendatur. Tam cõtra naturam est florem capite sectari, quàm cibum aure, quàm sonum nare. Omne autem quod contra naturam est, monstri meretur notam penes omnes, penes nos verò etiam elo-
Ca. VI. gium sacrilegij, in Deum naturæ dominum & auctorem. [[56] Quæres igitur Dei legem, habens com- E
" munem istam in publico mundi, in naturalibus tabulis, ad quas & Apostolus solet prouocare: vt cùm
1.Cor.11. in velamine fœminæ: Nec natura vos, inquit, docet? Vt cùm ad Romanos: Natura facere, dicens,
Rom.2. Nationes ea quæ sunt legis: & legem naturalem suggerit, & naturam legalem. [57] Sed & in priore Epistolæ, naturalem vsum conditionis in non naturalem masculos & fœminas inter se demutasse affirmans, ex retributione erroris in vicem pœnæ, vtique naturali vsui patrocinatur. Ipsum Deum secundum naturam priùs nouimus, [58] Deum appellantes Deorum, bonum præsumentes, & iudicem inuocantes. Quæris, an [59] conditioni eius fruendæ natura nobis debeat præire, ne illâ rapiamur, quâ Dei æmulus vniuersam conditionem certis vsibus homini mancipatam, cum ipso homine corrupit.
Rom. 8. Vnde eam & Apostolus inuitam ait vanitati [60] succidisse, vanis plurimum vsibus, tum turpibus, & iniustis, & impijs, subuersam. Sic itaque & circa voluptates spectaculorum infamata conditio est, ab eis, qui naturâ quidem, Dei omnia sentiunt, ex quibus spectacula instruuntur, scientia autem deficiunt. Illud quoque intellige, omnia à diabolo esse mutata. [61] Sed & huic materiæ propter suauilu-
C. VII. dios nostros Græco quoque stylo satisfecimus. [[62] Proinde coronarij isti agnoscant interim naturæ auctoritatem, communis parentis nomine, quâ homines, & propriæ religionis pignora, quâ Deũ naturæ proximo colentes: atque ita, velut ex abundanti, ceteras quoque rationes dispiciant, quæ nostro priuatim capiti coronamentis & quidem omnibus interdicunt. Nam & vrgemur à communione naturalis disciplinæ, conuerti ad proprietatem Christianæ totam iam defendendam, per ceteras quoque species coronarum, quæ alijs vsibus prospectæ vidẽtur, vt ex alijs substantijs astructe; ne quia non ex floribus constant, quorum vsum natura signauit (vt ipsa hæc [63] Laurea militatis) non credantur admittere sectæ interdictionem, quia euaserint naturæ præscriptionem. Videó igitur & curiosiùs F
& pleniùs agendum ab originibus vsque ad profectus & excessus rei: Litteræ ad hoc seculares necessariæ. De suis enim instrumentis secularia probari necesse est: quantulas attigi, credo sufficient. Si [64] fuerit aliqua Pandora, quam primam fœminarum memorat Hesiodus, hoc primum caput coronatum est à Charitibus, cùm ab omnibus muneraretur: vnde Pandora. Nobis [65] verò Moyses Propheticus, non Poëticus pastor, principem fœminam Euam faciliùs pudenda folijs quàm tempora floribus incinctam, describit. Nulla ergo Pandora. Sed & de mendacio erubescenda est coronæ origo. Iam nunc & de veritatibus suis. Certè enim ceteros fuisse constat auctores rei vel illuminatores. [66] Saturnum Pherecydes ante omnes refert coronatum, [67] Iouem Diodorus post deuictos Titanas hoc munere à ceteris honoratum. Dat & [68] Priapo tænias idem, & [69] Ariadnæ sertum ex auro & Indicis gemmis: Vulcani opus, Liberi munus: post & sidus. [70] Iunoni vitem Callimachus induxit. Ita & Argis signum eius palmite redimitum, subiecto pedibus eius corio Leonino, insultantem ostentans nouercam de exuuijs vtriusque priuigni. [71] Hercules nunc populum capite præfert, [72] nũnc oleastrum, [73] nunc apium. Habes [74] tragœdiam Cerberi, habes Pindarum, atque Callimachum, [75] qui & Apollinem memorat interfecto Delphico dracone, lauream induisse quâ supplicem. [76] Erant enim supplices coronarij apud veteres. [77] Liberum, eundem apud Ægyptios Osirin, [78] Harpocration industria [79] hederatum argumentatur, quòd hederæ natura sit cerebrum ab [80] heluco defensare. Sed & aliâs [81] Liberum principem coronæ planè laureæ, in qua ex Indis triumphauit etiam vulgus agnoscit, cùm [82] dies in illum solennes Magnam appellat coronam. Si & [83] Leonis Ægyptij scripta euoluas, prima [84] Isis repertas spicas capite circuntulit, rem magis ventris. Plura quærentibus omnia exhibebit præstantissimus in hac quoque materia commentator [85] Claudius Saturninus

A ninus. Nam est illius de Coronis liber, & origines, & causas, & species, & solennitates earum ita ediſſerens, vt nullam gratiam floris, nullam lætitiam frondis, nullum cespitem, aut palmitem, [86] non alicui capiti inuenias consecratum. Quo satis instruamur, quàm alienum iudicare debeamus coronati capitis institutionem, ab eis prolatam, & in eorum deinceps honorem dispẽsatam, quos seculum Deos credidit. Si enim mendacium diuinitatis diabolus operatur, in hac etiam specie, à primordio mendax, sine dubio & eos ipse prospexerat, in quibus id mendacium diuinitatis ageretur. Quale igitur habendum est apud homines veri Dei, quod à candidatis diaboli introductũ, & ipsis à primordio dicatum est, quódque iã tunc Idololatriæ initiabatur ab idolis, & idolis adhuc viuis? nõ quasi aliquid sit idolum, sed quoniam quæ [87] idolis alij faciunt, ad dæmones pertinent. Porrò si quæ alij idolis faciũt, ad dæmones pertinent, quanto magis quòd ipsa sibi idola fecerũt cùm aduiuerẽt? Ipsi scilicet sibi procurauerunt dæmones, per eos in quibus esurierãt, antequàm procurauerant. [[88] Tene interim hanc fidem, dũ in cursum quæstionis executio. Iam enim audio dici: Et alia multa ab eis prolata, quos seculum Deos credidit: tamen in nostris hodie vsibus, & in pristinorum sanctorum, & in Dei rebus, & in ipso Christo deprehendi, non aliâs scilicet hominem functo quàm per communia ista instrumẽta exhibitionis humanæ. Planè ita sit, nec antiquius adhuc in originẽ disceptabo. [89] Primus Mercurius litteras enarrauerit; necessarias confitebor & commercij rebus, & [90] nostris erga Deũ studijs. [91] Sed etsi neruos idem in sonum strinxit, non negabo & hoc ingenium [92] cum sanctis feciſſe, & Deo ministrasse, audiẽs Dauid. [93] Primus medelas Æsculapius exploraverit; [94] memini & Esaiã Ezechiæ languenti aliquid medicinale mãdasse. Scit & Paulus stomacho vinũ modicum prodesse. Sed & Minerua prima molita sit nauẽ; videbo nauigantem Ionam & Apostolos. Plus est quòd & Christus vestietur: habebit etiã penulam Paulus. Si & vniuscuiusque supellectilis & singulorum vasculorum aliB quem ex dijs seculi auctorẽ nominaris, agnoscã necesse est & recumbentẽ in lectulo Christũ, & cùm peluem discipulorum pedibus offert, & cùm aquã ex vreceo ingerit, & cùm linteo circunstringitur, [95] propria Osiridis veste. Huiusmodi quæstioni sic vbique respondeo, admittens quidẽ vtẽsilium communionem, sed prouocans eam ad rationaliũ & irrationalium distinctionẽ, [96] quia passiuitas fallit obrumbrans corruptelam conditionis, quâ subiecta est vanitati. Dicimus enim ea demũ & nostris, & superiorum vsibus, & Dei rebus, & ipsi Christo competisse, quæ meras vtilitates, & certa subsidia, & honesta solatia necessarijs necessitatibus vitæ humanæ procurent: vt ab ipso Deo inspirata credantur propiore prospectore, & instructore, & oblectatore si fortè hominis sui. Quæ verò hunc ordinem excesserint, ea non conuenire vsibus nostris, præsertim quæ propterea scilicet nec apud seculum, nec in Dei rebus, nec in conuersationibus Christi recognosci est. [[97] Quis denique Patriarches, quis Prophetes, quis Leuites, aut Sacerdos, [98] aut ἀρχιερεὺς, quis vel postea Apostolus aut Euangelizator, aut Episcopus inuenitur coronatus? Puto nec ipsum Dei templum, nec arca testamenti, [99] nec tabernaculum martyrij, nec altare, nec candelabrum: quibus vtique & in prima dedicationis solennitate, & in secunda restitutionis gratulatione competisset coronari, si dignum Deo esset. Atquin si figuræ nostræ fuerunt ([100] nos enim sumus & templa Dei, & altaria, & luminaria, & vasa) hoc quoque figuratè portendebant, homines Dei coronari non oportere. Imagini veritas respondere debebit. Sed forsitan oppones ipsum Christum coronatum. Ad hoc breuiter interim audies. Sic & tu coronare, & licitum est. Tamen nec illam impietatis contumelioſæ coronam [101] populus consciuit. Romanorum militũ commentum fuit, ex vsu rei secularis, quem populus Dei nec publicæ vnquam lætitiæ, nec ingenitæ luxuriæ nomine admisit; faciliùs cum tympanis & tibijs & psalterijs reuertens de captiuitate BabyC loniæ, quàm cum coronis: & post cibum & potum exurgens ad ludendum sine coronis. Nam neque lætitiæ descriptio, neque luxuriæ denotatio, de coronæ decore, aut dedecore tacuisset: adeò & Esaias, Quando, inquit, cum tympanis & tibijs & psalterijs bibunt vinum: dicturus esset etiam cum coronis, si vnquam hic vsus fuisset & in Dei rebus. [[102] Ita cùm idcircò proponis: Deorum seculatium commenta etiam apud Deum deprehendi, vt inter hæc coronam quoque capitis communi vsui vindices; ipse tibi iam præscribis non habendum in communione vsus apud nos, quod non inueniatur in rebus Dei. Quid enim tam dignum Deo, quàm quod indignum idolo? Quid autem tam dignum idolo, quàm quod & mortuo? [103] Nam & mortuorum est ita coronari: [104] vel quoniam & ipsi idola statim fiunt & habitu & cultu consecrationis, quæ apud nos secunda idololatria est. Igitur qui sensu careant, illorum erit proinde vti care, cuius sensu carerent æquè, si abuti vellent, si sensu non carerent. Nulla vero distantia est abutendi, cùm veritas cessat vtendi, cessante natura sentiendi; quáve quis abutatur, cùm non habeat quâ vtatur. [105] Nobis autem abuti apud Apostolum non licet, faciliùs non vti docentem, nisi quòd nec abutuntur qui nihil sentiunt: sed vacat totum, & est ipsum quoque opus mortuum, quantum in idolis: viuum planè quantum in dæmonijs, ad quæ pertinet superstitio. Idola Nationum, inquit Dauid, argentum & aurum: Oculos habent, nec vident: nares habent, nec odorantur: manus, nec contrectabunt. Per hæc enim floribus frui est. Quod si tales edicit futuros, qui idola fabricantur, tales iam sunt qui secundum idolorum ornatum quid vtuntur. Omnia munda mundis; ita & immunda omnia immundis: nihil autem immundius idolis. Ceterùm substantiæ mundæ vt Dei res, & hac sua conditione commu-

1. Cor. 10.

C. VIII.

Isai. 38. 1. Timot. 5. Ionæ. 1. Luc. 8. Act. 13. et deinceps. 2. Tim. 4. Ioan. 13.

Rom. 8.

C. IX.

3. Reg. 6. & 8. 1. Esdr. 7. 1. Cor. 10. 1. Cor. 3. Zachar. 9. Philip. 2. Rom. 9. Matth. 27. 1. Esdr. 2. & 3. Exod. 32. Isai. 15.

Cap. X.

Tit. 1.

nes vsui: sed [106] ipsius vsus administratio interest. Nam & ego mihi gallinaceum macto, non [107] mi- D
nus quàm Æsculapio Socrates: & si me odor alicuius loci offenderit, [108] Arabiæ aliquid incendo, sed
non eodem ritu, nec eodem habitu, nec eodem apparatu, quo agitur apud idola. Si enim verbo nu-
1. Cor. 10. do conditio polluitur, vt Apostolus docet: Si [109] quis autem dixerit, hoc idolothytum est, non con-
tigeris: multo magis cum habitu, & ritu, & apparatu idolothytorum cõtaminatur. Ita & corona ido-
lothytorum efficitur. Hoc enim ritu, & habitu, & apparatu, idolis immolatur auctoribus suis: quorũ
eo vel maximè proprius est vsus, ne in communionem possit admitti quod in Dei rebus non inueni-
tur. Propterea Apostolus inclamat: [110] Fugite idololatriam: omnem vtique & totam. Recogita syluã,
1. Cor. 10. & quantæ latitant spinæ. Nihil dandum idolo, sic nec sumendum ab idolo. [111] Si in idolio recumbe-
2. Cor. 6. re alienum est à fide, quid in idoli habitu videri? Quæ communio Christi & Beliæ? & ideò fugite. Lõ-
gum enim diuortium mandat ab idololatria, in nullo proximè agendũ. [112] Draco etiam terrenus de
1. Joan. 5. longinquo non minus spiritu absorbet alites. Ioãnes: [113] Filioli, inquit, custodite vos ab idolis: nõ iã
ab idololatria quasi ab officio, sed ab idolis, id est ab ipsa effigie eorũ. Indignũ enim vt imago Dei viui,
idoli & mortui fiat. Vsque adhuc proprietatem istius habitus & ex originis censu, & ex superstitionis
vsu idolis vendicamus, ex eo præterea, quòd dum in rebus Dei nostri non refertur, magis magísque
Baruch. 6. imago illorum deputatur, in quorum & antiquitatibus, & [114] solennitatibus, & [115] officijs [116] conueni-
tur. [117] Ipsæ denique fores, [118] ipsæ hostiæ & [119] aræ, [120] ipsi ministri & sacerdotes eorum coronantur.
Habes omnium collegiorum sacerdotalium coronas [121] apud Claudinm. Sed & illam interstruxi-
mus distinctionem differentiæ rationalium & irrationalium, eis occurrentem, qui communionem
in omnibus de quorundam exemplorum occasione defendunt. Ad hanc itaque partem causas iam E
ipsas coronarias inspici supereſt, vt dum ostendimus extraneas, immò & contrarias disciplinæ, nul-
lam earum rationis patrocinio fultam probemus, quòd posset habitus ciusmodi quoque cõmunio-
Ca. XI. ni vindicari: sicut & quidam, quorum exempla nobis obiectantur. [[122] Etenim vt ipsam causam co-
ronæ militaris aggrediar, puto priùs conquirendum, an in totum Christianis militia conueniat. Qua-
le est alioquin de accidentibus retractare, cùm â præcedentibus culpa sit? [123] Credimúsne humanum
Exod. 20. sacramentum diuino superduci licere, & in alium dominum respõdere post Christũ, & [124] cierare pa-
Leuit. 19. trem ac matrem, & omnem proximum, quos & lex honorari & post Deũ diligi præcepit? Hos & E-
Matth. 26. uangeliũ solo Christo pluris non faciens, sic quoque honorabit? Licebit in gladio conuersari, [125] Do-
1. Cor. 6. mino pronunciãte: gladio periturũ, qui gladio fuerit vsus? Et prælio operabitur filius pacis, [126] cui nec
Matth. 5. litigare conueniet? [127] Et vincula & carcerẽ, & tormenta, supplicia administrabit, [128] nec suarũ vltor
iniuriarum? [129] Iam & stationes aut alij magis faciet quàm Christo? aut & dominico die, quãdo nec
1. Cor. 8. Christo? Et excubabit pro tẽplis [130] quibus renunciauit? [131] & cœnabit illic vbi Apostolo non placet?
Et [132] quos interdiu exorcismis fugauit, noctibus defensabit, [133] incumbens & requiescens super lun-
Ioan. 19. cho, quo perfossum est latus Christi? Vexillũ quoque portabit æmulum Christi? & signũ postulabit à
principe, qui iam à Deo accepit? [134] Mortuus etiã tuba inquietabitur æneatoris, qui excitari à tuba an-
geli expectat? [135] Et cremabitur ex disciplina castrensi Christianus, cui cremare nõ licuit, cui Christus
merita ignis indulsit? Quãta alia in delictis circũspici possunt castrensiũ muniũ, transgressioni inter-
pretanda? Ipsum de castris lucis in castra tenebrarum nomen deferre, trãsgressio est. Planè si quos mi-
Luc. 3. litia præuentos fides pesterior inuenit, alia conditio est, [136] vt illorum quos Ioannes admittebat ad la-
Matth. 8. uacrum; vt [137] Cẽturionum fidelissimorum, quem Christus probat, & quẽ Petrus catechizat: dum ta-
Act. 10. men susceptа fide atque signata aut deserendum statim sit, vt multis actum: [138] aut omnibus modis ca-
uillandum, ne quid aduersus Deum cõmittatur, quæ nec ex militia permittuntur; aut nouissimè per-
petiendum pro Deo, [139] quod æquè fides pagana condixit. Nec enim delictorum impunitatem, aut
Matth. 10. [140] Martyriorum immunitatem militia promittet. Nusquã Christianus aliud est. Vnum Euãgelium,
& idẽ Iesus: negaturus omnẽ negatorem, & confessurus omnẽ confessorẽ Dei: & [141] saluam facturus
animã pro nomine eius amissam, perditurus autẽ de contrario aduersus nomen eius lucri habitã. [142]
Apud hunc tam miles est, paganus fidelis: quàm paganus est, miles infidelis. Nõ admittit status fidei,
allegationẽ necessitatis. Nulla est necessitas delinquendi, quibus vna est necessitas non delinquendi.
Nam & ad sacrificandum & directò negandum, necessitate quis premitur tormentorum siue pœna-
rum: [143] tamen nec illi necessitati disciplina conniuet: quia potior est necessitas timendæ negationis
& obeundi martyrij, quàm euadendæ passionis & implendi officij. Ceterùm subuertit totam substã-
tiam sacramenti causatio eiusmodi, vt etiam voluntarijs delictis [144] fibulã laxet. Nam & voluntas po-
terit necessitas contendi, habẽs scilicet vnde cogatur. Vel ipsæ hęc præstruxerim, & ceteras officialiũ
coronarum causas, quibus familiarissima ista [145] ducatio necessitatis: cùm idcircò aut officia fugien-
da sint, ne [146] in delictis incidamus, aut & martyria toleranda sint, vt officia rũpamus. De prima spe-
cie quæstionis etiam militiæ ipsius illicitæ, plura non faciunt, vt secunda reddatur. Nisi omni ope ex-
pulero militiam, frustrà iam de corona militari prouocarim. Puta denique licere militiam, vsque ad
C. XII. causam coronæ. [[147] Sed & de corona priùs dicam. Laurea ista [148] Apollini vel Libero sacrata est: illi
vt [149] Deo telorum, [150] huic vt Deo triumphorum, sic docet Claudius. [151] Quanquam ex myrto ait
milites redimiri solere. Veneris enim myrtum matris Æneæ, non laurum, etiam amiculæ [152] Martis,

per

A per Iliam & Romulos Romani. Sed ego Venerem non credo ex hac parte cum Marte Romanam, quâ pellicis dolor est. [153] Quin & olea militiam coronari à Minerua, [154] non solùm artium, sed armorum quoque dea: & pacem cum Neptuno iisse, ex hac arbore coronatam. In his erît serti militaris superstitio vbique polluta, & polluens omnia, quæ iam polluantur & causis. [155] Ecce annua votorum nuncupatio quid videtur? Prima in principijs, secunda in Capitolijs. Accipe post loca, & verba, Hunc tibi Iupiter bouem cornibus auro decoratis vouemus esse futurum. Cuius sententiæ vox est? vtique negationis. Etiamsi tacet illic Christianus ore, coronatus capite respondit. [156] Eadem laurea in Donatiui dispensatione denunciatur. Planè non gratuita idololatria, aliquibus aureis venditans Christum, vt argenteis Iudas. Hoc erit: Non potestis Deo seruire & mammonæ: mãmonæ manum tradere, & à Deo absistere. Hoc est reddere quæ sunt Cæsaris Cæsari, & quæ Dei Deo: nec hominem Deo reddere, & denarium Cæsari auferre. [157] Triumphi laurea folijs struitur. [158] hinc aduerbis [159] lemniscis, [160] inauratur lamnulis, vnguentis delibuitur à lachrymis coniugum & matrum, fortasse quorundam & Christianorum: & [161] apud Barbaros enim Christus. Qui hanc portauerit in capite causam, nónne & ipse pugnauit? Est & [162] alia militia regiarum familiarum. [163] Nam & castrenses appellantur, [164] munificæ & ipsæ solennium Cæsareanorum. Sed & tu proinde miles ac seruus alterius es: & si duorum, Dei & Cæsaris, certè tunc non Cæsaris cùm te Deo debes, etiam in communibus credo potiori. [[165] Coronant & publicos ordines laureis publicæ causæ: [166] Magistratus verò C.XIII.
insuper aureis, vt Athenis, vt Romæ. [167] Præferuntur etiam illis Hetruscæ. Hoc vocabulum est co-
B ronarum, quas gemmis & folijs ex auro quercinis ob Iouem insigneis, ad deducendas thensas cum palmatis togis sumunt. [168] Sunt & prouinciales aureæ, imaginum iam non virorum, capita maiora quærentes. Sed tui ordinis, & tui magistratus, & [169] ipsum Curiæ nomen, Ecclesia est Christi. [170] Illius es, conscriptus [171] in libris vitæ. Illic purpuræ tuæ, sanguis Domini: & clauus latus in cruce ipsius; illic [172] securis ad caudices arboris posita; illic virga ex radice Iesse. [173] Viderint & publici equi cum coronis suis Dominus tuus, vbi secundum scripturam Ierusalem ingredi voluit, nec asinum habuit priuatum. Isti in curribus, & isti in equis, [174] nos autem in nomine Domini Dei nostri inuocabimus. [175] Ab ipso incolatu Babylonis illius in Apocalypsi Ioannis submouemur, nedum à suggestu. Coronatur & vulgus nunc ex [176] Principalium proprietatum exultatione, nunc ex Municipalium solennitatum proprietate: & est omnis publicæ lætitiæ luxuria captatrix. Sed tu peregrinus es mundi huius, ciuis supernæ Ierusalem. [177] Noster, inquit, municipatus in cœlis. Habes tuos census, tuos Fastos: nihil tibi cum gaudijs seculi; immò contrarium debes. Seculum enim gaudebit, vos verò lugebitis. Et puto, fœlices, ait, lugentes, non coronatos. [178] Coronant & nuptiæ sponsos: & [179] ideò non nubimus ethnicis, ne nos ad idololatriam vsque deducant, à qua apud illos nuptiæ incipiunt. [180] Habes legem à Patriarchis quidem, habes Apostolum in Domino nubere iubentem. [181] Coronat & libertas secularis. Sed tu iam redemptus es à Christo, & quidem magno. Seruum alienum, quomodo seculum manumittet? Et si libertas videtur, sed & seruitus videbatur. Omnia imaginaria in seculo, & nihil veri. Nam & tunc liber homini eras redemptus à Christo: & nunc seruus es Christi, licet manumissus ab homine. Si veram putes seculi libertatem, vt & coronam consignes, redisti in seruitutẽ hominis, quam putas libertatem: amisisti libertatem Christi, quam putas seruitutem. [182] Nunquid & A-
C goniſticæ causæ disputabuntur, [183] quas statim tituli sui damnant, & sacras & funebres scilicet hoc enim supersest vt Olympius Iupiter, & Nemæus Hercules, & [184] misellus Archemorus, & [185] Antinous infœlix in Christiano coronentur, vt ipse spectaculum fiat, quod spectare non debeat. Vniuersas (vt arbitror) causas enumeramus, nec vlla nobiscum est: omnes alienæ, prophanæ, illicitæ, [186] semel iam in sacramenti testatione eieratæ. Hæ enim erant pompæ diaboli & angelorum eius, officia seculi, honores, solẽnitates postulatrices, falsa vota, humana seruitia, laudes vanæ, gloriæ turpes: & in omnibus istis idololatria in solo quoque censu coronarum, quibus omnia ista redimita sunt. Præfabitur quidẽ Claudius etiam [187] cœlum syderibus apud Homeri carmina coronatum, certè à Deo, certè homini: igitur & homo ipse à Deo coronandus est. [188] Ceterùm à seculo coronãtur & lupanaria, & latrinæ & pistrina, & carcer, & [189] ludus, & ipsa [190] amphitheatra, & ipsa spoliaria, [191] ipsæque libitinæ. Quàm sacer sanctus, quámque honestus ac mundus sit habitus iste, noli de vno poëtico cœlo, sed de totius mundi commercijs æstimare. [192] At enim Christianus nec ianuam suam laureis infamabit, si norit quantos Deos etiam hostijs diabolus affinxerit, Ianum à ianua, Limentinum à limine, Forculum & Cardam à foribus & cardinibus, & apud Græcos Thyræũ Apollinẽ, & Antelios dæmones. [[193] Tanto abest vt capiti suo manus inferat idololatriæ, immò iam dixerim Christo, siquidẽ viri caput Christus est, tam liberum quàm & Christus, ne velamento quidem obnoxium, nedum obligamẽto. Porrò & quod obnoxium est velamento caput fœminę, iam hoc ipso occupatum non vocat etiam obligamento. Habet humilitatis suæ sarcinam. Si nudo capite videri non debet propter angelos, multo magis coronato: fortasse tunc illo coronato scandalizauerit. Quid enim est capiti fœminę corona, quàm formę lena, quàm summa lasciuię nota, extrema negatio verecundiæ, conflatio illecebrę? Propterea nõ ornabitur operosiùs mulier ex [194] Apostoli prospectu, vt nec crinium artificio coronetur. Qui tamen & viri caput est, & fœminæ facies, vt Ecclesiæ Christus Iesus, quale, oro te, sertũ pro vtro-

Matth. 26. *Matth. 6.* *Matth. 22.*

C.XIIII.

Philip. 4. *Apoc. 13.* *Matth. 27.* *Matth. 3.* *Isai. 11.* *Matth. 21.* *Psal. 19.* *Apoc. 18.* *Philip. 3.* *Joan. 16.* *Matth. 5.* *Gen. 24.* *1. Cor. 7.* *Gal. 3.* *1. Cor. 7.*

C.XIIII. *1. Cor. 11.* *1. Cor. 11.* *1. Tim. 2.* *Matth. 27.*

que sexu subijt? ex spinis opinor & tribulis, in figuram delictorum, quæ nobis protulit terra carnis: abstulit autem virtus crucis, omnes aculeos mortis in Dominici capitis tolerantia obtundens. Certè præter figuram contumelia in promptu est, & turpitudo & dedecoratio, & his implexa sæuitia, quę tunc Domini tempora & fœdauerunt & lancinauerunt: vti tu nunc laurea & myrto, & olea, & illustriore quaque fronde, & quod magis vsui est, [195] centenarijs quoque rosis ex horto Midæ lectis, & vtrisque lilijs, & omnibus violis coroneris, etiam gemmis forsitan & auro: vt & illam Christi coronã æmuleris, quæ postea ei obuenit: quia & [196] fauos post fella gustauit; nec antè rex gloriæ à cœlestibus salutatus est, quàm rex Iudæorum proscriptus in crucem; minoratus primò à patre modicum quid citra angelos, & ita gloria & honore coronatus. Si ob hæc caput ei tuum debes, tale si potes ei repende, quale suum pro tuo obtulit: aut nec floribus coroneris, si spinis non potes: quia non floribus potes. [197] Serua Deo rem suam inattaminatam. Ille eam si volet, coronabit. Immò & vult. Denique inuitat: [198] Qui vicerit, inquit, dabo ei coronam vitæ. Esto & tu fidelis, ad mortem. Decerta & tu [199] bonum agonem, cuius coronam & Apostolus repositam sibi meritò confidit. Accipit & angelus victoriæ coronam procedens in candido equo, vt vinceret. Et alius Iridis ambitu ornatur cœlesti. [200] Protosedent & Presbyteri coronati: [201] eodémque auro & ipse Filius hominis supra nubem micat. Si tales imagines in visione, quales veritates in repræsentatione? Illas aspice, illas odorare. Quid caput [202] strophiolo aut dracontario damnas, diademati destinatum? [203] Nam & reges nos Deo & patri suo fecit Christus Iesus. Quid tibi cum flore morituro? Habes florem ex virga Iesse, super quem tota diuini spiritus gratia requieuit, florem incorrptum, immarcessibilem, sempiternum: quem & [204] bonus miles eligendo, in cœlesti dignatione, ordinatione profecit. [205] Erubescite Romani commilitones eius, iam non ab ipso iudicandi, sed [206] ab aliquo Mithræ milite. Qui quum initiatur [207] in spelæo in castris verè tenebrarum, coronam interposito gladio sibi oblatam [208] quasi mimum martyrij, dehinc capiti suo accommodatam, monetur obuia manu capite depellere, & in humerum si forte transferre, dicens, Mithram esse coronam suam. Atque exinde nunquam coronatur: id quod in signum habet ad probationem sui, sicubi tentatus fuerit de Sacramento: statímque creditur Mithræ miles, si deiecerit coronam, si eam in Deo suo esse dixerit. Agnoscamus ingenia diaboli, idcircò quędam de diuinis affectantis, vt nos de suorum fide confundat & iudicet.

Isai. 52.

Psal. 23.
Matth. 27.
Psal. 8.

C. XV.

Apocal. 2. & 3.
2. Timot. 4.
Apocal. 6.
Apoc. 10.
Apoc. 4.
Apoc. 14.
Apocal. 1.
Isai. 11.

ADNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRVM DE CORONA MILITIS.

1. DE CORONA MILITIS.] *Facit magnopere ad Libri huius totius intellectum, quod habet de* CORONIS *Plinius l. 21. c. 2. & 3. Tenuioribus (inquit) vtebantur antiqui,* strophia *appellantes: vnde nata* Strophiola. *Quin & vocabulum ipsum tardè communicatum est, inter sacra tantùm & bellicos honores* coronis *suum nomen vindicantibus. Cum verò è floribus fierent* serta, *à serendo, seriéve appellabantur. Quod apud Græcos quoque non ita antiquitùs placuit. Arborum enim ramis* coronari *in sacris certaminibus mos erat primùm, postea variari cœptum mistura versicolori: florúmque inuicem odores coloréque accendere Sicyonij: Idque factum est post Olympiadem centesimam. Sic* coronis è floribus *receptis, paulomox subiere quæ vocantur* Ægyptiæ, *ac deinde* Hybernæ, *cùm terra flores negat, ramento è cornibus tincto. Paulatimque & Romæ subrepsit appellatio,* corollis *inter initia propter gracilitatem nominatis; mox &* corollarijs, *postquàm è lamina ærea tenui inaurata aut inargentata dabantur. Crassus dines, primus* argento auróque *folia imitatus, Ludis suis* coronas *dedit. Accesserúntque &* lemniſci, *quos adijci ipsarum* coronarum *honos erat, propter* Hetruscas, *quibus iungi nisi* aurei *non debebãt. Puri diu fuere ij. Cælare eos primus instituit P. Claudius Pulcher, bracteásque etiam* Philyræ *dedit. Deinde etiam huc pertinent quæ habet idem de* coronis militum, *lib. 16. ca. 4. Hinc (inquit)* ciuicæ coronæ, militum *virtutis insigne clariss. Cedunt his* murales vallaréque, & aureę, *quamquam pretio antecedentes. Cedunt &* rostratæ. *Item lib. 22. cap. 3.* Corona *quidem nulla fuit* graminea *nobilior in maiestate populi terrarum Principis, præmijs* gloriæ. Gemmatæ & aureæ, vallares, murales, rostratæ, ciuicæ, *triumphales post hanc fuere, sintque cunctæ magno interuallo magnáque differentia. Ceteras omnes, singuli & Duces ipsi Imperatoréque* militibus *aut aliquando Collegis dedere. Ceteras Imperatores,* gramineam *solam* Miles *Imperatori. Eadem vocatur* Obsidionalis.

CAP. 1.

2. Proximè facta est LIBERALITAS, &c.] *Caput hoc primum meritò inscribitur:* Libri de Corona Militis argumentum. *Atqui legunt quidem MS. 3. Vatic. codices:* Liberalitate; *verùm magis placet lectio Gorlæensis codicis secundum Rhenanum* LIBERALITAS, *vt adludat Auctor ad Numismata, quæ etiamnum exstant apud Goltzium & alios, in quibus ex vno latere inscribitur:* IMP. CÆS. L. SEPT. SEV. PERT. AVG. *ex altero verò:* LIBERALITAS AVGG. SC. *hoc est Imperatori Cæsari Lucio Septimio Seuero Pertinaci Augusto, &: Liberalitas Augustorum, Senatusconsulto. Quam adeò rectè interpretatur Rhenanus de* Donatiuo *Militibus dato; nam eò adludens Auctor paulopòst dicit:* Donatiuum Christi in carcere exspectat. *de quo interim latiùs infrà cap. 12. vbi loquitur de* Laurea in Donatiui dispensatione. *Eodem etiam adludit lib. de Præscript. adu. hæret. c. 2. his verbis:* Quis, *inquit,* miles ab infœderatis, ne dicam ab hostibus regibus, Donatiuum & stipendium captat, nisi planè desertor & transfuga, & rebellis?

3. præstantiss. IMPERATORVM.] *Videlicet (vti adnotauit Rhen.)* L. Sept. Seueri patris, & M. Aurel. Antonini Caracallæ filij, sub quibus Tertullianum floruisse D. Hieron. auctor est in Illustribus Ecclesiæ viris. *Porrò ornat eos honorifico epitheto, cùm dicit* præstantissimorum. *Sane etiam tum angustioribus rebus Christianis honorificentissimè locuti sunt de* Imperatoribus *veteres scriptores; vt cùm ad Scapulam Præsidem scribens Tertullianus:* Colimus ergo, *inquit,* & Imperatorem sic, quomodo & nobis licet, & ipsi expedit, vt hominem à Deo secundum, & quicquid est, à Deo consecutum, solo Deo minorem. *At iam prouectioribus parciùs loquuntur, Hieronymus, Ambrosius, Augustinus & alij.*

4. Expun-

4. Expungebantur in castris milites Laureati.] *Ex supradictis num. 2. manifestum est rectè subaudiri à Rhenano:* Donatiuo. *Hoc est*: Donatiuum *promissum militibus sollemniter exsoluebatur, siue præstabatur. Indicauimus in scholijs librorum præcedentium, huius vsum verbi declarantes, Metaphoram hinc deductam videri, quod in perscriptionibus siue libellis debita continentibus, eorum nomina quibus satisfactum est, puncto notentur. De quo vide suprà libr. adu. Iud. cap. 4. num. 15. Legimus autem ex 3. MS. Vatic. cod.* qui se duobus dominis seruire non posse præsumpserat. *nam si, vti antea, affirmatiuè legeretur, magis conueniret coniectura nostra, & Latinij:* præsumpserant.

5. Vulgata iam & ista disciplina Christianorum, &c.] *Huc pertinet illud Apologetici cap. 42. Tom. 1.* Non emo capiti coronam, &c. *& quod suprà lib. de Spect. cap. 11. dixit:* idololatria conspurcat de coronis profanis. *Item quod habet B. Iustinus Martyr Apolog. ad Antoninum. Sed neque victimis multis & florum* coronis *colimus, &c. Illud quoque B. Cypriani lib. de Lapsis: Frons cum Dei signo pura diaboli* coronam *ferre non potuit. Denique Auctorem imitatus Minutius in Octauio (qui liber perperàm Arnobij Octauus liber à quibusdam appellatur) Sanè quod* caput non coronamus, *ignoscite. Auram boni floris naribus ducere, non occipitio capillisve solemus haurire, &c. quæ infrà suo loco citabimus. Porrò iterum legimus ex MS. 3. Vatic. quod habebant priores excusi, & Paterniacensis ac Hirsaugiensis codices,* eludere eminus, infrendere cominus, *& deinde nunc primùm:* in nostrum, *nempè militem.* Tribuno defertur, *id est: accusatur, pro eo quod ex Gorzienſi substituerat Rhenanus:* eludere eminus, infrendere. Continuò murmur. Tribuno defertur. *Infinitiua autem verba:* designare, illudere, infrendere, *exponi debent pro Præteritis imperfectis Indicatiui, id est: designabant, eludebant eminus, infrendebant cominus. Aut certè verbum Cœperunt subaudiendum.*

6. Tribuno.] Tribunum Militum *intelligit, qui pro more habebat (iuxta quod Seuerus narrat in Vita S. Martini, adnotante etiam Rhenano) vt singulis ex ordine vocatis* Donatiuum *erogaret; quò pertinet illud:* & persona iam ex ordine accesserat.

7. O militem in Deo glorioſum.] *Alludit (inquit Rhenanus) ad illud Apostoli: Qui gloriatur, in Domino glorietur.*

8. Suffragia exinde.] *Nam (inquit idem) res in consultationem venerat, quid esset de eo faciendum.*

9. apud Acta.] Acta (*inquit Rhenan.*) *commentarij sunt, quos conficit Respublica. Hoc declarat Tertullianus lib. in Mart. 5. sic scribens:* Planè profiteri potest semetipsum quis. Verùm professio eius alterius auctoritate conficitur; alius scribit, alius subscribit, alius obsignat, alius Actis refert. *Ergo significat hîc etiam rem istam in* Acta *relatam.*

10. grauissimas penulas.] Penula (*inquit idem*) *quæ & laerna, vestimenti genus itinerarium & arcendæ pluuiæ accommodatum, apud veteres, teste Ælio Lampridio.*

11. reuelari auspicatus.] *Auspicari (eodem adnotante) vsurpat pro simpliciter incipere. Similiter dixit suprà lib. de Patientia:* malitiam ab impatientia auspicatam. *Accipitur autem proprie* reuelari, *pro detegi, tum hîc, tum cap. 4. vbi legitur:* Susanna in iudicio reuelata.

12. speculatoriam morosissimam.] Caligam *militarem rectè interpretatur Rhenanus. Hinc &* militia caligata *apud Auctorem, lib. de Idolol. c. 19. num. 147. Alludit autem ad diuinam visionem, quæ Moysi apparuit.*

13. spe calceatus, de Euangelij paratura, &c.] *Paraphrasticos expressit quod est ad Ephes. 6.* calceati *pedes in præparationem* Euangelij; *item:* succinctus acutiore verbo Dei, *pro illo:* succincti *in veritate gladio spiritus, quod est* verbum Dei. *&:* totus de Apostolo armatus, *alludens ad illud: Accipite totam armaturam Dei; saltem quemadmodum legit B. Cyprian. ad verbum ex Græco* παναπλίαν, *sicuti etiam adnotauimus ad illam epist. 56. num. 30. Similiter etiam dixit lib. de Fuga in persecut. T. 5.* tam plenè ab Apostolo armatus.

14. Martyrij candida.] *Hinc alludere videntur BB. Ambros. & August. in illo Cantico: Te Deum laudamus: te* Martyrum candidatus *laudat exercitus. B. Cyprian. alicubi Martyribus purpuream, Virginibus* candidam *coronam adscribere mauult.*

15. inter tot fratres commilitones.] *Ergo (vti rectè adnotauit Rhen.) & Christiani militabant. Hoc non mirum; nam ex militibus multi conuertebantur ad Christum, ceu de Diuo Martino legimus. Qui locus diligenter notandus contra eos, qui ex cap. 11. infrà perperàm colligunt nullam militiam Christianis licitam, atque adeò contra Erasmi librum de Bello.*

16. vt etiam Martyria recusare, &c.] *Pertinet hoc ad errorem Tertull. de quo latiùs l. de Fuga in persecut.*

17. Mussitant denique, &c.] Mussitant (*inquit idem*) *id est, occultè conqueruntur. Sic Hieronym. ad Ruffinum: Tu quidem Latinus* mussitas, *& testudineo gradu moueris potius quàm incedis. Et ad Hedibiam: Et tacitè me iure reprehendunt, quod audeam ad stirpem generis sui quippiam* mussitare. Periclitari *autem, id est in periculum vocari, tanquam ea bona ac longa pace non sint vsuri diutiùs.*

18. in pace leones, in prælio ceruos.] *Sapiunt hæc prouerbialem formulam, de quibus latiùs inter nostra Prolegomena.*

19. de quæstionibus confessionum.] *Loquitur (inquit idem) de* confessionibus *nominis Christiani. Sic adn. Præxeam:* Nisi spiritus Dei sit in nobis, qui & loquitur de nobis, quæ sunt confessionis. *Legimus autem cum Paterniacensi, Hirsaugiensi, & 3. Vatic. MS. cod. iterum:* At nunc quatenus illud opponunt, *pro eo quod ex Gorzienſi restituerat Rhenanus:* At nunc quia maximè, *eo magis quod sequatur.*

20. ipsius vel maximè exemplo.] *Subaudi (inquit idem)* Militis, *qui maluit exautorari & supplicio addici, quàm coronam in capite gestare. Sensus istorum verborum est & ordo, Vt &* Christiani laureati, *id est quos lauream in capite ferre non pudet, &* quibus in solatium quæstio *ista* est, qui in defensione delicti contendunt, reuincantur, *ipsius vel maximè exemplo, hoc est ipsius militis de quo nunc loquimur.*

CAP. II.

21. Neminem dico fidelium coronam capite nosse, &c.] *Titulum huic capiti dedimus:* Quòd coronam capite nosse contra obseruationem Christianam, atque adeò delictum sit. *At qui de* Catechumenis *infrà Tom. 3. lib. de Præscript. adu. hæres. de* Confessoribus *& Martyribus suprà, lib. ad Martyras num. 1.*

22. quod committitur in obseruationem.] *Accipitur hîc* committi *pro delinquere, eadem significatione, qua Iureconsulti* in commissum cadere *dicunt: quò pertinet etiam titulus, De publicis vectigalibus & commissis. De alia significatione etiam Auctori vsitata, vide suprà lib. ad Martyras num. 11.*

23. satis auctoratam.] *Etiam hîc alia significatione (quàm eodem lib. ad Mart. nu. 60.)* auctoratam *vocat auctoritate præditam & confirmatam, siue authenticam.*

24. nec in destructionem eius, sed in ædificationem.] *Alludit ad illud Apostoli 2. Cor. 13.* in ædificationem, non in destructionem.

25. & laudo fidem quæ antè credit obseruandum esse quàm didicit.] *Respicere videtur ad illud Isai. 7. iuxta 70. Nisi credideritis, non intelligetis, quemadmodum non semel citatur à B. Cyprian. Locus insignis contra eos qui fidem sensu aut scientia metiri volunt.*

26. Et facile est statim exigere: vbi scriptum est, &c.] *Locus alter adnotandus contra eos, qui nihil hodie volunt recipere, nisi quod scriptum est: contra quos pulcherrimè scribit Vincentius Lirinensis, lib. de Prophan. hæres. nouitate. Verùm eodem etiam pertinet integrum sequens caput.*

CAP. III.

27. Et quamdiu, &c.] *Inscriptionem capiti huic fecimus:* Quòd debeat recipi Traditio etiam non scripta. *In quo imitantur Auctorem non solùm BB. Basilius & Hieronymus locis infrà citatis, & Origenes homil. in Numeros, sed vel ipse etiam B. Cyprianus, quamtumuis alij pro se illum citent in con-*

erarium, vti deduximus in Epist. eius 74. ad Pompeium, num. 7. Quo loco etiam videre est conformem Veterum tam ante quàm post Tertullianum, de Traditionibus non scriptis *consonantiam, quorum quosdam locos ad institutum nostrum propius accedentes infrà quoque citabimus. Vnde patet non aliud esse quàm calumniam, qua Magdenburgenses volunt hanc suam de* Traditionibus non scriptis *sententiam hausisse Tertullianum ex Montano, quum econtrario (teste Euseb. hist. Eccles. lib. 5. cap. 16.) primus Montanus legatur noua quædam ingessisse* Traditioni *contraria; maximè quum etiam lib. de Præscript. adu. hæres. Auctor* Traditionum *præscriptione vtatur: idque ante omnem hæresim, ad quam post quàm cœpit declinare, ipse etiam sicuti Montanus, consuetudines antiquas minoris cœpit æstimare, vti patet lib. seq. cap. 1. num. 2. & 3. Qui adeò manifesti erroris conuincuntur infrà, quum de singulis exemplis demonstrabimus, etiam ante Tertullianum & Montanum visitatas fuisse, quas hoc capite recenset, ceremonias Ecclesiasticas. Certè de* Traditionibus *in genere apertiores sunt loci apud B. Irenæum lib. 3. cap. 1. 2. 3. & 4. qui Montanum præcessit; in quem pulcherrimè etiam & exactissimè commentatus est noster Feu-ardentius, quò, vt pluribus non sit opus, Lectorem remittimus.*

28. per hanc lineam ferram reciprocabimus.] *Quia hoc habet Prouerbij specimen, latiùs de eo inter nostra Prolegomena.*

29. quæ præueniendo statum fecit?] *Simili phrasi dixit l. 4. adu. Marc.* statum scripti & voluntatis. *Sed & Quintil. vsurpatur* statum facere, *l. 3. c. 6.*

30. Denique vt à Baptismate ingrediar, &c.] *Multa hîc pulcrè Rhenanus de* Baptismatis *ceremonijs. Verùm ad Librum de Baptismo differimus; Magdenburgensibus verò, qui omnes has ceremonias hîc enarratas Montanicas calumniantur, hoc vnum respondemus, dictum Librum conscriptum fuisse à Tertulliano ante omnem hæresim, quemadmodum ibi in Argumento latiùs; atque adeò quum eædem illic aut alijs certè libris eodem tempore conscriptis recènseantur ab Auctore planè conuinci, non à Montano, sed à primitiua Ecclesia profectas. Perinde est autem siue legas:* per totam hebdomadam *cum exc. siue* hebdomadem *cum 3. Vat. MS. cod.*

31. Eucharistiæ Sacramentum.] *De* Eucharistia, *quòd* Sacramentum *sit, etsi nemo est qui dubitet, ostendemus infrà To. sequ. ad lib. 4. adu. Marc. ex definitione* Sacramenti; *quemadmodum ab Ecclesia peculiariter accipitur. Deinde huius* Sacramenti, *quatenus & sacrificium est, ceremonias (quas plerasque hîc recenset Rhenanus) eo quòd propriè magis eò pertinent, suprà recensuimus, & ex Tertulliani alijs locis comprobauimus libr. de Oratione num. 1. ordine quidem alio, sed magis congruenti.*

32. & in tempore victus, &c.] *Videtur ad locum hunc alludere B. Cyprianus Epist. 63. ad Cæcilium, sub finẽ, his verbis: At enim, inquit, non manè (quod hîc dixit* antelucanis cœtibus) *sed post cœnam (id enim esse videtur:* in victus tempore) *mixtum calicem obtulit Dominus. Numquid ergo Dominicum post cœnam celebrare debemus, vt sic mixtum calicem frequetandis Dominicis offeramus? Cui respondet: Christum offerre oportebat circa vesperam diei, &c. Nos autem resurrectionem Domini manè celebramus. Idem itaque est, ac si dicat: Christus præcepit* in victus, *id est cœnæ,* tempore, *Eucharistiæ Sacramentum sumi, & tamen nos etiam* antelucanis cœtibus *ieiuni, &* ante omnem cibum *(vti loquitur lib. 2. ad Vxorem suprà) illud gustamus. De quo vide plura initio Adnot. nostrarum in dictum lib. de Orat. & maximè in dictam epist. B. Cypr. num. 46.*

33. & omnibus mandatum à Domino, &c.] *Similiter hîc, ei quod dicit:* omnibus, *correspondet quod subiungitur:* nec de aliorum manu quàm præsidentium; *ac si dicat: Etsi Christus instituens hoc Sacramentum, dixerit* omnibus, *Accipite & manducate: tamen non nisi de* manu præsidentium *sumimus. Locus alter, quo comprobatur, de modo sumendæ Eucharistiæ nihil certi præscriptum fuisse à Christo, iuxta illud B. August. epist. 129. ad Ianuar. Neque enim, inquit, præcepit Christus, quo deinceps ordine sumeretur hoc Sacramentum, vt Apostolis, per quos Ecclesias dispositurus erat, seruaret hunc locum. Nam si ille hoc monuisset (quod propriè ad id quod præcedit pertinet) vt post alios cibos semper sumeretur, credo quòd eum morem nemo variasset. Proinde etiam ibi* mandatum à Domino, *non debet* Mandare, *accipi pro præcipere, sed propriè pro, agendum committere: qua significatione dixit etiam Auctor initio lib. 3. adu. Marc.* quem numquam mandator designauit, *id est (vti interpretatur etiam Rhenanus) qui aliquid agendum committit.*

34. etiam antelucanis cœtibus.] *Plinij Secundi hac de re epistolam ad Traianum, quam hîc Rhenanus citat, reperire est apud ipsum quoque Tertullianum, ne hîc prolixiores simus, Apolog. cap. 2. Atque adeò non potest istud ad nouam Montani institutionem pertinere, quemadmodum calumniantur Magdenburgenses, quum ab initio Ecclesiæ, immò ab Apostolis ipsis vsitati fuerint* antelucani cœtus, *quibus ieiuni communicabant fideles, vti modò dictum est.*

35. nec de aliorum manu quàm præsidentium.] *Ad eosdem pertinet quod priùs dixit, de Baptismo loquens:* sub Antistitis manu; *& illud (vti rectè adnotauit Rhenanus) Apolog. cap. 39.* Præsident probati quique seniores. *Loquitur autem non solùm de Episcopo, sed & Presbyteris & Diaconis vtrobique, de quibus latiùs lib. de Præscript. adu. hæres. Tom. sequ. cap. 41. Atqui etiam hanc traditionem Apostolicam fuisse, non Montanisticam, præterquàm quòd etiam agnoscant Magdenburgenses, confitentes (tum ex hoc loco, tum ex eo lib. de Cast. Tertull.) quòd* Ecclesiæ auctoritas differentiam constituerit inter Ordinem & plebem *in administratione Sacramentorum. Certè (vt obuiemus Caluinistis id negantibus) ante omnem suspicionem hæreseos, libr. de Præscript. adu. hæres. iam dicto, hæreticis improperat Auctor:* Nam & laicis sacerdotalia munera iniungunt. *Deinde ijsdem penè verbis (quem adeò hîc imitatus Auctor videtur) B. Iustinus Martyr 2. Apolog. ad Antoninum Pium:* Præsidens *verò, inquit, postquàm gratiarum actionem perfecit, & populus vniuersus apprecatione læta eam adprobauit, qui apud nos vocantur Diaconi atque Ministri, distribuunt vnicuique præsentium, vt participet eum in quo gratiæ actæ sunt, panem, vinum & aquam, & ad absentes perferunt. Porrò alimentum hoc apud nos vocatur Eucharistia, quod nulli alij participare licitum est, quàm veram esse doctrinam credenti, & lauacro propter remissionem peccatorum & regenerationem abluto, & ita vt Christus tradidit viuenti. Eodem pertinet quòd punitum scribat. B. Cyprian. lib. de Lapsis, quendam: Qui maculatus (idololatria nempè)* sacrificio à sacerdote *celebrato, partem cum ceteris ausus est latenter accipere; sanctum enim Domini edere et contrectare non potuit; cinerem ferre se apertis manibus inuenit. Qui ijs verbis significant propterea institutum ab Ecclesia,* non de aliorum quàm Præsidentium manu sumere, *vt ne indignis administretur Eucharistia, iuxta illud Apostoli (vbi iuxta B. Aug. morem communicandi huius Sacramenti præscripsit) 1. Cor. 11. Probet autem seipsum homo, & sic de pane illo edat, & de calice bibat.*

36. Oblationes pro defunctis, &c.] *Simile est illud lib. de Monog. infrà Tom. 5.* Pro anima eius (*nempè mariti*) oret, & refrigerium interim adpostulet ei, & in prima resurrectione consortium; & offerat annuis diebus dormitionis eius. *Item lib. de Exhort. ad castit.* Etiam repete apud Deum, pro cuius spiritu postules, pro qua oblationes annuas reddas. Stabis ergo ad Deum cum tot vxoribus, quot illa oratione commemoras, & offeres pro duabus, & commemorabis illas duas per sacerdotem (*quod adnotandum, vti constet Auctorẽ de* oblationibus, *quæ per* sacerdotem Deo sacrificantur, *etiam hîc loqui*) de monogamia, ob pristinum de virginitate sancitum, circundatum virginibus & vniuiris, & ascendet sacrificium tuum libera fronte. *Vnde (vel teste etiam Rhen. Anniuersariorum cum eleemosynis origo, quæ apud nos perpetuò instituuntur. Sed respondent Magdenburgenses, has oblationes pro defunctis originem habere à Montano. Quibus imprimis oppono consuetudines seu obseruationes Ecclesiasticas hîc præmissas, quas penè omnes pro legitimis agnos-*

agnoſcunt (vti ſuo loco latiùs) de Baptiſmate & de Sacramento Euchariſtiæ, & eas quæ ſubſequuntur de ieiunio vetito in die Dominico, ac à die Paſchæ in Pentecoſten; denique & de ſignaculo crucis qua frontem terimus. *Quidni ergo etiam agnoſcant* oblationes annuas pro defunctis, & pro Natalitijs? *Verùm familiare eſt illis, quod de reliquis hæreticis profitetur Auctor lib. de Præſcript. adu. hæreſ. Tom. ſequent.* Iſta hæreſis non recipit quaſdam ſcripturas (*addere licet ad inſtitutum* & traditiones) & ſi quas recipit, adiectionibus & detractionibus ad diſpoſitionem inſtituti ſui interuertit; & ſi recipit, non recipit integras. At (*vti ibidem mox ſubiungit*) vbi apparuerit veritas diſciplinæ & fidei Chriſtianæ, illic erit veritas & ſcripturarum, & expoſitionum, & traditionum Chriſtianarum, &c. *Ex quo recta conſequentia conſtabit, hanc eſſe Traditionem legitimam, ſi ab Apoſtolis ipſis profectam oſtenderimus. Huc pertinet imprimis quod diſertis verbis Patres veteres adteſtantur*, commemorationem defunctorum in ſacrificio, *Apoſtolicam eſſe, quemadmodum videre eſt Leiturgicon noſtrorum Latinorum Tom. 1. pag. 77. 78. & 79. Eſt enim eiuſdem rationis, commemorationem defunctorum in Miſſa facere, &* Oblationes pro defunctis facere. *Quid? quòd etiam id Apoſtolum Petrum præcepiſſe locuples teſtis B. Clemens Papa 1. Epiſt. 1. Vt celebrentur exequiæ mortuorum hymnis, precibus, & Lectionibus ſacris. Deinde etiam Leiturgiam* pro defunctis *reperire eſt, tum apud eundem Clementem, Conſtitutionum Apoſtolicarum lib. 8. tum apud Dionyſium Areopagitam ſub finem lib. de Hierarch. Eccleſ. Quam adeò latè contra Magdenburgenſes vindicat Franciſcus Turrianus lib. 5. Defenſionum pro Canonibus Apoſtolorum & Epiſtolis primorum Pontificum, & Commentarijs ſuis in dictas Conſtitutiones Apoſtolicas, vt pluribus non ſit opus. Duos dumtaxat locos rariores ex illo, (à Garetio non viſos in libro ſuo quem ſcripſit: Mortuos iuuari viuorum precibus) Lectori hîc indicabimus. Alter eſt Euſebij Alexandrini hom.* εἰς τὴν νυκτικήν. *Memento (inquit) in* oblatione (*Græcè* προσκομιδῇ) *etiam eorum qui iam de vita deceſſerunt,* προκεκοιμημένων, *parentum ac fratrum; hoc ſi feceris, magnam eis requiem præbes. Alter Ephrem Syri, in Sermone de ſua morte, vbi ex illa Iudæorum conſuetudine, de qua Apoſtolus 1. Cor. 15. Vt quid baptizantur pro mortuis; infert, multo magis poſſe ſacerdotes noui Teſtamenti* ἐν προσφορᾷς λατρείων, *id eſt* oblationibus & *precibus, debitum mortuorũ diſſoluere. His adde B. Cypriani locum epiſt. 66. qui tam ſuo quàm Concilij Carthaginienſis nomine, ſcribens ad Epiſcopos Anteceſſores, refert ſtatutum, vt ſiquis frater clericum tutorem nominaſſet, non* offerretur pro eo, nec ſacrificium *pro dormitione eius celebraretur. Vbi vide Adnotat. noſtras num. 13. Iam verò defunctorum Anniuerſarijs, pro quo dicit Auctor* oblationes defunctorum annua die fieri, *videre eſt B. Ambroſium de Obitu fratris, Orat. 2. vbi etiam de die depoſitionis defuncti, tertio, trigeſimo, & quadrageſimo, Orat. de obitu Theodoſij.*

37. pro Natalitijs annua die.] *Hallucinari hîc grauiter Rhenanum, quòd locum hunc intelligit de* Natalitijs *cuiuſque, more ethnicorum, qui natalem diem, quo quis natus erat, geniali lætitia celebrabant. quin potiùs intelligendum de* Natalitijs Martyrum (*quæ ipſa partim hîc, partim ſuprà lib. ad Marc. nu. 22. agnoſcit*) *latiſſimè deduximus in epiſt. B. Cypriani 34. num. 13. ad illud:* quoties martyrum paſſiones & dies anniuerſaria commemoratione celebramus. *Quum citentur autem à nobis loco citato de Feſtis Natalitijs martyrum multo antiquiores Tertulliano, Smyrnenſis in paſſ. B. Polycarpi, & dictus Clemens Papa 1. certè conſtat (vt omittam Martyrologiorum ad eam rem per eundem Clementem inſtitutionem, quæ* Faſtos Eccleſiæ *infrà vocat Auctor cap. 13.) non à Montano primùm ortas oblationes in Natalitijs, quemadmodum calumniantur Magdenburgenſes. Quibus hîc licet addere teſtimonium citatum in noſtris Leiturgicis pag. 476. B. Hieron. lib. 2. in epiſt. ad Galat. cap. 4. ſuper,* Dies obſeruatis; *vbi pulchrè eum locum explicat aduerſus noſtri ſeculi Ariſtarchos, quo approbat etiam conuentum ad ſacrificia Feſtis diebus Martyrum. Omitto Origenem de celebrando Natali SS. Innocentium, & Præfationes & Collectas in Feſtis complurium Sanctorum Martyrum eorumdem, quas reperire eſt vbi ſuprà, in Miſſa Ambroſiana: item BB. Auguſtin. & eiuſdem ac Chryſoſtomi, Ephrem, Athanaſij, aliorumque Veterum Homelias, Tractatus & Sermones, qui paſſim exſtant in Sanctorum Natalitijs. Addam dumtaxat dicti Euſebij Alexandrini alterum teſtimonium ex homil. eius de Sanctis colendis, citatum ab eodem Turriano, vbi idem argumentum tractat ſupradicti operis lib. 5. cap. 17. Ob hanc igitur cauſſam præcepit nobis* memorias Sanctorum, *Græcè* τῶν ἁγίων μνείας, *vt acceptis hymnis, & auditis laudibus, benignum Deum exorent, vt preces noſtras caducas admittant.*

38. Die Dominico ieiunium nefas ducimus, &c.] *Integrum hunc locum Tertulliani B. Hieronym. adu. Luciferianos (vti etiam ante me adnotauit Rhenanus) videtur æmulatus, his quidem verbis: Nam & multa alia, quæ per traditionem, inquit, in Eccleſijs obſeruantur, auctoritatem ſibi ſcriptæ legis vſurpauerunt, velut in* lauacro ter *caput* mergitare; *deinde egreſſos,* lactis & mellis præguſtare concordiam, *ad infantiæ ſignificationem;* die Dominico, *& per* omnem Pentecoſten, *nec de* geniculis adorare, *& ieiunium ſoluere, multáque alia quæ ſcripta non ſunt, rationabilis ſibi obſeruatio vindicauit. Item quod ad* ieiunium *adtinet, idem lib. adu. Montanum: Non quo, inquit, & per totum annum,* excepta Pentecoſte (*id eſt, vti Auctor*: à die Paſchæ in Pentecoſten) ieiunare non liceat. *Qui & dictæ* Traditionis *rationem reddit Prolog. Comment. in Epiſt. ad Epheſios:* Pentecoſten, *inquit, tempus lætitiæ atque victoriæ, quo non* genua flectitur, *nec curuamur, ſed cum Domino ad cœlorum alta ſuſtollimur. Cui non abſimiliter B. Auguſt. epiſt. 119. ad Ianuar. c. 15. Propter hoc, inquit,* ieiunia relaxamus, & ſtantes oramus, *quòd eſt ſignum reſurrectionis. Vnde etiam* omnibus diebus Dominicis *ad altare id obſeruatur. & cap. 17. Vt autem* ſtantes in illis diebus & omnibus Dominicis oremus, *vtrum vbique ſeruetur, ignoro; tamen quid in eo ſequatur Eccleſia, dixi, vt potui; & arbitror eſſe manifeſtum. Et latiùs paulò B. Maximus Taurinenſis Epiſcopus, hom. 1. de Pentecoſte; ac Iſidorus lib. 1. Offic. Eccleſ. c. 33. denique Hrabanus noſter lib. 2. de Inſtit. Cleric. c. 42. Quid? quòd & Niceni Concilij can. 20. idipſum iam ante hos tres Patres conſtitutum eſt, quòd hanc Traditionem non mandaſſet obſeruari, ſi à Montano profecta eſſet. Cuius certè contrarium probatur de genuflexione ex B. Iuſtino Martyre, Reſponſ. ad Orthod. c. 115. & de ieiunio, ex c. 94. Can. Apoſtol. Porrò de* die Dominico *vide Adnot. noſtras in Tertull. Apolog. c. 16. n. 246. & in epiſt. B. Cyprian. 33. n. 7. De eodem, &* Pentecoſte, *id eſt tempore* à die Paſchæ in Pentecoſten, *lib. de Idolol. ſuprà cap. 14. num. 109. & 110. E quibus quum conſtet &* Dominicum diem, & Paſcha, & Pentecoſten, *ab Apoſtolis inſtituta, non poſſunt non & hos dies Feſtos adprobare, non Magdenburgenſes modò, ſed & Caluini aſſeclæ, & Ariſtarchi huius temporis omnes. De* Paſchæ *denique ſollemnibus ſuprà latiùs l. 2. ad Vxorem.*

39. Calicis aut panis etiam noſtri.] *Quod addit:* etiam noſtri, *facit ad diſtinctionem Euchariſtiæ Sacramenti, in quo non panis & calix communes proponuntur, ſed ipſum corpus & ſanguis Chriſti, quæ* in terram decuti *nefas eſſet. Locus adeò faciens ad veritatem corporis & ſanguinis Chriſti in Euchariſtia, de qua latiùs ſuprà li. de Orat. cap. 6. nu. 23. & infrà lib. 4. adu. Marc.*

40. Ad omnem progreſſum, &c. frontem crucis ſignaculo terimus.] *Locus maximè inſignis de vſu* ſignaculi crucis *apud Chriſtianos antiquiſſimo, quem adeò omittere maluerunt Magdenburgenſes quàm recenſere, dumtaxat negantes ea ætate in Baptiſmo adhibitum fuiſſe* ſignum crucis. *Verùm non ſolùm Patres poſteriores, ſed etiam ante Tertullianum B. Iuſtinum Martyrem id agnouiſſe oſtendimus Adnotat. noſtris in B. Cyprian. epiſt. 56. num. 31. Etſi enim vbi de Baptiſmo agit, expreſſè non meminerit, certè eadem Apologia dicit nihil ſine hac figura* crucis *adminiſtrari. Cui adde B. Dionyſium Areopagitam lib. de Eccleſ. Hierarch. qui* crucis ſignaculi *vſum in Baptiſmo, & conſecratione Chriſmatis, toties nominatim recenſet. BB. Ignatij quoque & Martialis teſtimonia, etiam Origenis apud Euſeb. li. 6. c. 43. quæ breuitatis gratia omitto; quare calumniantur,*

dum ad Montani ceremonias id referunt. Certè morem, quo crucis signaculo frontem terimus ad omnem progressum, ad omnem promotum (*vbi* promotus, *sicuti et* calceatus, *iuxta quartam inflexionem, pro calceatione capi adnotauit Rhenanus*) ad omnem aditum & exitum, ad vestitum & calceatum, ad lauacra, ad mensas, ad lumina, ad sedilia, ad cubilia, quacumque nos conuersatio exercet: *Magdenburgenses quum ipsi vtantur cum ceteris Lutheranis, non diffitentur antiquissimum. Eundem interim (contra Caluinistas) etiam omnibus Veteribus Vsitatum fuisse comprobauimus ex alijs in B. Cyprian. Adnotat. nostris in epist. 63. num. 39. & lib. 3. Test. ad Quirin. c. 22. n. 105. Quibus si addidero alios locos Tertulliani, finem fecerim. Est alter suprà lib. aduers. Iud. Tom. 1. cap. 11. Vbi postquàm de* signo Tau *adtulit scripturam Ezech. 9. addit:* Huius autem signi sacramentum varijs modis prædicatũ est. *Quod ipsum explicat lib. 3. adu. Marc.* Ipsa est enim littera Tau, nostra autem T. species crucis, quam portendebat futuram in frontibus nostris apud veram & catholicã Ierusalem. *Denique adhuc apertior l. 2. ad Vxorem:* Latebis ne (*inquit*) tu, cùm lectulum, cùm corpusculum tuum signas?

Cap. iiii.

41. Harum & aliarum eiusmodi disciplinarum si legem expostules, &c.] *Quum caput hoc eiusdem sit argumenti cum præcedenti, titulo nouo non est opus. Atqui contra calumnias Magdenburgensium has Traditiones à Montano, originem sumpsisse calumniantium, vel iste locus imprimis facit, quòd addat Auctor:* Traditio tibi prætendetur auctrix, consuetudo confirmatrix, & fides obseruatrix. *Si enim nouæ essent Montani institutiones, iam in consuetudinem non abijssent, & proinde nec Traditiones dicerentur. Nam, vti loquitur c. præced.* consuetudo sine dubio de traditione manauit. Quomodo enim vsurpari quid potest, si traditum priùs non est? *Legunt autem MS. 3. Vatic.* & fidei confirmatrix, *pro:* fides, *sed non placet; nam tria membra fecisse Auctorem patet ex eo, quòd mox tria illa à se mutuò distinguit, cùm subdit:* traditioni, consuetudini, fidei. *Porrò (inquit Rhenanus) in Volumine Decretorum, quòd Burchardus Vormationsis Episcopus ante Gratianum congessit, repperi caput quoddam sub Basilij nomine (nempe libro de Spiritusancto) cum hoc Tertulliani loco consentiens. Id est quinti libri, qui de Vniuersali Ecclesia inscribitur C C X X I I I. Sic autem habet:* Ecclesiasticarum (*inquit*) *institutionum quasdam scripturis, quasdam verò Apostolica auctoritate Traditiones, per successiones, in ministerio confirmatas accepimus. Quibus par virtus, & idem vtrisque pietatis affectus quin sit, quotus quisque vel aliquantum sacrarum expertus scripturarum hæsitauerit? Si enim adtentauerit consuetudines Ecclesiæ, non scripturas (opinior legendum, non scriptas) à Patribus traditas nihil æstimare, quantum religio detrimenti latura sit, dispicientibus liquidò constabit. Quæ enim, vt iam inde ordiamur, scriptura salutiferæ* crucis signaculo *fideles docuit insigniri? Quæ multifariam digesta super* panem & calicem *prolixæ orationis & consecrationis verba commendauit? Nam non modò quod in Euangelio continetur, vel Apostolo, in Secretis dicimus sed & alia complura adijcimus, magnam quasi vim consummandis accommodantia mysterijs. Quæ* Orientem versus *nos* orare *litterarum forma præstituit?* Benedicimus fontem Baptismatis, oleum vnctionis. *Huc accedit quòd* ter immergimus quos baptizamus, oleo vngimus, verbis abrenunciare satanæ & angelis eius informamur. *Vnde & hæc & alia in hunc modum non pauca, nisi quia tacita ac mystica traditione à Patribus Ecclesiastico more, reuerentiori diligentia, sunt in mysterijs obseruata silentio, quàm publicata scripto? Hactenus ille. Porrò non me fugit idem caput à Gratiano repetitum esse distinct. xi. Verum quia mendosissimè legitur in vulgatis Decretorum codicibus, indubiè studio deprauatum ac mutatum, volui sinceram lectionem hìc proponere. Itaque per Christium te rogo, Lector, vt cum excusis libris conferas. Videbis quàm corruptè multa apud Gratianum legantur. Quasi enim parum fuisset præter innumeras clausulas vitiatas, pro adtentaueris scribere, adtenderimus; pro multifariam, trifariam; pro accommodantia, commendantia; ausus est tandem deprauator, quicunque ille fuit, quod erat: Huc accedit quod* ter immergimus quos baptizamus, oleo vngimus, *sic immutare: Hæc accedit quòd ter oleo inungimus quos baptizamus: propterea quòd pro trina illa Veterum mersione, cuius Tertullianus quoque meminit, Ecclesia simplam induxerit: & rectè quidem, ne videamur apud nos, qui tertiò mergunt, hæreticorum probare assertionem, dum sequimur morem, quemadmodum ad Leandrum Episcopum scribit Gregorius Pontifex. Adtende quantum sibi quidam permittant in inuertendis Veterum scriptis, cùm tamen vnusquisque liber non aliter sit legendus, quàm ab ipso Auctore est suo seculo proditus. Quis verò non rideat Gratiani glossematarium, deprauatas hoc loco dictiones & sententias insulsè exponentem? Hæc Rhenanus, haud immeritò de corruptissimo Gratiani Decreto: quare summoperè desideratur ab omnibus noua, quam adornari iussit Sanctiss. Dn. noster Gregorius Papa xiij. eiusdem recognitio. Porrò addit ibidem Rhenanus: De ceremonijs & Ecclesiasticis quibusdam ordinationibus post primordia nascentis Christianismi institutis absque scriptura haud dubiè, meminit & Hrabanus Maurus in Epistola quadam ad Regenbaldum, quemadmodum citat idem Burchardus sexto libro, qui est de Sacramentis, in hæc verba: Igitur, vt B. Ambrosius testatur, postquàm omnibus locis Ecclesiæ sunt constitutæ, & officia ordinata, est aliter composita res quàm cœperat. Primùm enim omnes docebant, & omnes baptizabant, quibuscunque diebus & temporibus fuisset occasio. Nec enim Philippus tempus quæsiuit aut diem quo Eunuchum baptizaret, neque ieiunium interposuit. Neque Paulus & Silas tempus distulerunt, quo custodem carceris baptizarent cum omnibus eius. Neque Petrus clericos habuit, aut diem quæsiuit, quando Cornelium cum omni domo sua baptizauit. Nec ipse, sed iussit fratribus, qui cum illo erant apud Cornelium in Ioppe. Adhuc enim præter septem diaconos nullus fuerat ordinatus. Vt ergo creseeret plebs & multiplicaretur, omnibus inter initia concessum est & Euangelizare, & baptizare, & scripturas in Ecclesia explanare. At vbi omnia loca circumplexa est Ecclesia, conuenticula constituta sunt, & rectores, & cetera officia in Ecclesia sunt ordinata, vt nullus de clero auderet, qui ordinatus non esset, quod sciret non sibi creditum vel concessum. Et cœpit alio ordine & prouidentia gubernari Ecclesia, in qua si omnes eadem possent, irrationale esset, & vulgaris res & vilissima videretur. Hinc est ergo vnde nunc neque Diaconi in populo prædicant, neque ceteri vel laici baptizant, neque quocunque die credentes tinguntur nisi ægri. Ideo non per omnia conueniunt scripta Apostoli, ordinationi quæ nunc in Ecclesia est: quia hæc inter initia sunt scripta. Nam & Timotheum Apostolum à se creatum, Episcopum vocat, quia primi Presbyteri Episcopi apellabantur, vt recedente eo sequens ei succederet. Denique apud Ægyptum Presbyteri consignant, si præsens non sit Episcopus. Sed quia cœperunt sequentes Presbyteri indigni inueniri ad primatus tenendos, immutata est ratio, prospicientis consilio, vt non ordo, sed meritum crearet Episcopum, multorum sacerdotum iudicio constitutum, ne indignus temerè vsurparet & esset multis scandalum. Hæc Hrabanus noster.*

42. Apud Iudæos tam sollemne est, &c.] *De velandis fœminis omnibus cuiuscunque generis, ordinis, conditionis, dignitatis, etatis, ex Apostolo, exstat integer liber Auctoris, quem suspicor hoc posteriorem, eo quòd hìc subdat:* Quæro legem, Apostolum differro. *nam illic id potissimùm probat auctoritate Apostoli Pauli 1. Corin. 11. Vbi etiam adfert* Rebeccæ *exemplum c. 11. Legimus autem ex 3. MS.* Nec antequam cognouerint sponsos, *pro:* cognouerunt.

43. Si & Susanna in iudicio reuelata, argumentum velatæ præstat.] *Paraphrasticos explicat quod legitur Danielis 13. At iniqui iusserunt discooperiri eam; erat enim cooperta. Atqui vel hinc comprobatur auctoritas huius historiæ de* Susanna, *quamquam Græcè dumtaxat legatur. Sed & à B. Cypriano citata est epist. 40. ac lib. de Bono pudicit. item ab Origene lib. de singularitate Clericorum, qui & librum integrum de eius auctoritate contra Africanum scripsit. Ab alijs quoque Veteribus, quemadmodum adnotauimus ad librum eiusdem de Orat. Domin. n. 59. Quibus adde, quòd à Theodotione Ephesio Græcè ea descripta sit ex exemplari Graco, quòd fortassis ad manum non esset Hebræum,*

atque

atque adeò etiamnum in exemplaribus Græcis primo loco collocetur, eo quòd Daniele adhuc puero contigerit: quem ordinem etiam non nouum esse patet ex Synopsi scripturarum B. Athanasij, vbi initium Prophetiæ Danielis ab hac historia recenset: ἦν τὴν ἀπὸ οἰκῶν ἐν Βαβυλῶνι, *quemadmodum ante me quoque adnotauit eruditiss. vir Sixtus Senensis, Biblioth. sanct. l. 1. Qui etiam lib. 8. hæres. 6. latiss. omnia in contrarium argumenta dissoluit, quam adscribit Anabaptistis, de Manichæorum fontibus haustam; & inter ceteros etiam B. Ignatium citat epist. ad Magnesianos, Meminerunt præterea huius eiusdem historiæ BB. Irenæus lib. 4. cap. 44. Dionys. Areopag. cap. 7. de Diuin. nom. & alij post B. Hieronym. Patres omnes.*

44. in stadio mariti.] *Similiter lib. ad Martyr. c. 2.* stadia opaca aut porticus, *dixit. Accipit autem (adnotante Rhenano)* stadij *nomine, hypæthram, hoc est subdiualem ambulationem, quã & xystum nuncupat Vitruuius, quemadmodum ibi latiùs diximus Adnotat. nostris nu. 28. Græcè est apud Danielem* παράδεισος, *quod Latinus vulgatus interpres Pomarium vertit, & alij Hortum. Xenephonti quoque Viridarium significat.*

45. posse etiam non scriptam traditionem.] *Cum Tertulliano (inquit Rhenanus) mirè faciunt ea quæ D. Hieron, ad Lucinium scribit, qui quæsierat de Sabbato, vtrum ieiunandum esset: & de Eucharistia, an accipienda quotidie. Nec verò solùm Tertulliano consentiunt, verùm etiam ad sedandos horum temporum tumultus nonnihil conducunt. Sic autem eius verba habent: Sed ego illud tę breuiter admonendum puto, traditiones Ecclesiasticas, præsertim quæ fidei non officiant, ita obseruandas, vt à maioribus tradita sunt: Nec aliorum consuetudinem aliorum contrario more subuerti. Atque vtinam omni tempore ieiunare possimus, quod in Actibus Apostolorum diebus Pentecostes, & die Dominico Apostolum Paulum, & cum eo credentes fecisse legimus; nec tamen Manichæ hæreseos accusandi sunt, cum carnalis cibus præferri non debuerit spirituali, Eucharistiam quoque absque condemnatione nostri, & pungente conscientia, semper accipere, & Psalmistam audire docentem: Gustate & videte, quoniam suauis est Dominus; & cum eo canere: Eructauit cor meum verbum bonum. Nec hoc dico, quòd Dominicis diebus ieiunandum putem, & contextas sexaginta diebus ferias auferam, sed vnaquæque prouincia abundet in sensu suo, & præcepta maiorum leges Apostolicas arbitretur.*

46. Consuetudo autem etiam in ciuilibus rebus pro lege suscipitur, cùm deficit Lex, &c.] *Locum hunc transcripsit integrum B. Isidorus (quemadmodum primus mihi indicauit Latinius) Etym. lib. 5. c. 3. & ex illo Gratianus Decret. dist. 1. c.* Consuetudo, *præterquàm quòd legant:* dumtaxat quod religioni congruat, quod disciplinæ conueniat, *pro eo quod nos:* quod Deo congruat, quod disciplinæ conducat. *Extant verò etiam in Iure ciuili leges de* Consuetudinibus.

47. An non putas omni fideli licere, &c.] *Verba hæc omissa sunt à B. Isidoro, aut quòd ad institutum consuetudinis non facerent, aut quòd etiam ipse indicaret sanè locum hunc intelligendum, quum alioqui sibi contrariari videretur Auctor: neque enim etiam de Iure ciuili particulari personæ licet aliquid nouum concipere & statuere, quod posteà pro consuetudine habeatur. Aut certè inter errores eius reponendum, de quibus inter nostra Prolegomena.*

48. Siquid ignoratis, Deus vobis reuelabit.] *Noua est lectio:* Siquid ignoratis, *& differens etiam ab eo quod Græcè est:* εἴτι ἑτέρως φρονεῖτε, *quod rectè vertitur à nostro interprete:* siquid aliter sapitis. *At rectè legit:* reuelabit, *cum codicibus Apostoli emendatioribus, pro eo quod vulgati:* reuelauit. *nam Græcè est:* ἀποκαλύψει.

49. sed & ipse spiritum Dei habens deductorem omnis veritatis.] *Etiam hinc colligere est, scriptum hunc librum ante illum de Veland. virginib. nam ibi in solo Montano agnoscit completum illud Ioan. 16. Quum venerit ille* spiritus veritatis, deducet vos in omnem veritatem: *hîc verò in Apostolo Paulo eundem spiritum Dei agnoscit. Ita miser paulatim ex vno errore in alium, ac demum in hæresin lapsus est, de quo latiùs in vita Auctoris. Placet autem quòd Rhenanus censuit legendum:* consilium & edictum eius, *eò quòd præcesserit:* & quædam edicere.

Cap. v.

50. Sed cur maior exigitur, &c.] *Caput hoc inscripsimus:* Quòd natura ipsa præscribat coronam ex floribus, capiti non conuenire.

51. qui figurauit hominem.] *Quòd hîc:* figurauit, *vertit lib. de Resurr. carnis:* finxit, *& lib. 1. adu. Marc.* fecit. *B. autem Cypr. Epist. 74. ad Pompeium:* plasmauit, *noster interpres Gen. 1.* creauit, *Gen. 2.* formauit. *Latinus denique 70. interpres, modò:* fecit, *modò:* formauit. *Græcè priori loco est:* ἐποίησεν, *posteriori:* ἔπλασεν.

52. Auditum in auribus fodit, &c.] *Pulcra est circumscriptio ex ipsis organis membrorum quinque sensuum hominis.*

53. substantia enim propria, certè præcipua coronarum, flores.] *Facit ad loci huius intellectum quod suprà n. 1. de* coronis, *seu* sertis *è* floribus, *ex Plinio allegauimus.*

54. & inserti & innexi, & in filo, & in scirpo.] *Duo genera* sertorum *significat, quorum altero flores* scirpo inserti, *altero* filo *erant* innexi.

55. Coronam si fortè fascem existimas florum per seriem comprehensorum.] *Hinc confirmatur mea in Plinium ibidem castigatio; qua census suprà legendum:* Cùm verò fierent è floribus serta, à serendo, seriéve appellabantur, *pro eo quod corrupt. legebatur:* seruiæ. *maximè quòd Varro de ling. Latin. l. 5.* serta *à* serie *deriuet: præsertim quum fateatur Turnebus legi in Vetus & fugientibus libris:* seriue, *pro quo ipse putat legendum:* satiuæ. *sed illud puto magis germanum. Acquiillud:* si tanta innocentia *est, rectè interpretatur Rhenan. si flores tam sint innoxij & salubres.*

Cap. vi.

56. Quæres igitur Dei legem, habens, &c.] *Inscribimus hoc caput:* Quòd natura legis Dei auctoritatem obtineat. *Cui simile est illud l. 5. adu. Marc. Tom. sequ.* ipsa natura quæ legis est instar ignorantibus legem. *vbi explicat eandem scripturam Apostoli Rom. 2.* Natura faciunt quæ sunt legis, *pro quo noster interpres:* naturaliter.

57. Sed & in priore Epistolæ.] *Sic lego ex MS. cod. 1. Vat. Et verò necessariò ita legendum, vt subintelligatur:* parte, *seu* capite: *quum præmiserit:* ad Romanos, *vna verò dumtaxat sit* Apostoli ad Romanos Epistola. *Addit interim ibi Auctor:* conditionis, *quod non est apud Apostolum.*

58. Deum appellantes Deorum.] *De naturali hac Dei cognitione latiùs suprà T. 1. lib. de Test. Animæ, c. 2. præsertim de talibus vocibus etiam Ethnicorum,* Deus bone, Deus iudicabit, *quibus & bonum & iudicem Deum confitentur. De appellatione item,* Deum Deorum *infrà T. sequ. l. adu. Marc.*

59. conditioni.] Conditio *& paulo antè, & mox ibi,* vniuersam conditionem, *item paulo pòst:* infamata conditio est, *rectè adnotauit Rhenan. accipi pro rebus creatis seu creatione; nam etiam alibi id Auctori frequens est. Sic lib. de Resur. carn.* homini addicta conditione; *& iterum:* ipsam conditionem colentes aduersus conditorem. *Atqui legunt quidem 2. MS. Vatic. cod.* certis vsibus hominum mancipatam. *sed placet magis Tertullianica phrasis:* homini mancipatam.

60. succidisse.] *Id vsurpat (inquit Rhenan.) vt in aliis libris sæpenumerò, pro:* succubuisse, *vel:* subiectum esse, *vti transtulit noster interpres* Rom. 8. *Legimus autem paulo pòst iterum ex 3. MS. Vatic. cod. Paterniacensi, ac Hirsaugiensi:* qui natura quidem, Dei omnia sentiunt. *nam:* Dei, *sustulerat Rhenanus.*

61. Sed & huic materiæ, &c.] *Alludit hauddubiè ad librum* Spectaculorum, *non modò Latino, sed & Græco stylo à se scriptum.*

Cap. vii.

62. Proinde coronarij isti agnoscant, &c.] *Titulum huic capiti damus:* Quòd vel ex origine Idololatrica, reliquarum coronarum eas interdictas constet.

63. Laurea militaris.] *Ita circumscribit ad distinctionem aliarum* laurearum *coronarum, de quibus infrà cap.12.*

64. Si fuerit aliqua Pandora, &c.] Παιδώρας *ab omnibus (inquit Rhenan.) omnium Deorum donis nomen habet; ad quod alludit hîc Tertullianus, cui hoc peculiare est, quod à* Charitibus caput eius coronatum *dicit. Atqui:* primam fœminarum *non modò* Hesiodus memorat, *qui libro qui inscribitur: Opera & dies, latè eius ortum describit, sed etiam Pausanias in Atticis. Vide Palæphatum lib. Incredibilium. Similiter autem inter ea quæ multis constructa sunt,* Pandoram Hesiodi, *recenset Auctor infrà Tom. sequent. l. adu. Valent. imitatus Iren. l. 2. cap. 19.*

65. Nobis verò Moyses Propheticus, non Poëticus pastor.] Mosen pastorem *fuisse (inquit Rhenan.) indicant Exodi verba c.4.* Moyses *autem pascebat oues Ietro soceri sui sacerdotis Madian. Cúmque minasset gregem ad interiora deserti, venit ad montem Dei Oreb. Porrò per* Poëticum pastorem *intelligit* Hesiodum, *qui ad Heliconem paternarum ouium custodem agens, cùm Musas conspexisset, & ab eis ad Hippocrenen, id est Cabalinum fontem deductus fuisset, statim excellentissimus* Poëta *factus est. Vnde illud Ouid.*

Non mihi sunt visæ Clio Cliúsve sorores,
Seruanti pecudes vallibus Ascra tuis.

Adnotauit idem: ceteros, *Gentiles intelligi paulo pòst.*

66. Saturnum Pherecydes ante omnes refert coronatum.] Pherecydes (*quantum colligo*) *Syrius citatur ab Auctore, cuius Theogoniam* 10. *libris descriptam citat Clemens Alexandrinus* 5. *Stromatum, scribens eum fuisse obscurum & ænigmaticum. De quò latiùs infrà lib. de Anima, sequ. Tomo.*

67. Iouem Diodorus, &c.] *Rerum (inquit* Rhenanus) *forsan antiquarum lib. 3. c. 5. Nam illic Iouis & Titanum certamen descripsit. Hîc autem variam historiam libris* 40. *conscripsit, quam Bibliothecam nominat. Floruit Augusti temporibus:* 30. *annis Asiam & Europam peragrauit. de quo Iustinus Martyr & Eusebius plura. Vide Adn. nostras ad cap. Apolog.* 10. *nu.* 154.

68. Dat & Priapo tænias idem.] Ταινίας (*inquit* Rhenan.) *vittæ sunt & ligamenta capitis. Quod ad verbum habet ex B. Hier. in c. 4. Isai. Auctor hîc abutitur ea voce, pro sertis ad instar vittarum. Citat autem & istud ex* Diodoro. *Coronabatur autem* Priapus (*si Gyrald. creditur*) *ex iis quæ hortensia erant.*

69. & Ariadnæ sertum, &c. post & sydus.] *Cum Hirsaugiensi (inquit* Rhenanus, *cui adiicio etiam 3. MS. Vat.) codice consentiens & Gorzensis, quemadmodum docet collatio, habet* Thesidus. *Pro quo corrupto vocabulo, meum secutus iudicium, posui in contextu:* post & sidus. *Nam qui de signis cœlestibus apud nos scripsere, Iul. Hyginus, & innominatus Interpres fragmenti Phænomenon Arati, citant Auctorem qui Cretica prodiderit, referentem, cùm liber ad Minoem regem venisset, vt* Ariadnen *filiam eius duceret vxorem,* coronam dono Ariadnæ dedisse, *Vulcani opere factam ex auro & gemmis preciosis. Ea talis fulgoris fuit, vt Thesea ex labyrintho liberaret, quæ post mortem* Ariadnes *astris à Libero est adfixa. Commemoratur id & ab Arato in Phænomenis his carminibus:*

Αὐτῆ κἀκεῖνος φέρεται, τὸν ἀγαυὸς ἔθηκε
Σὴμ' ἔμμεναι Διόνυσος, Ἀποιχομένης ἀειάδνης.

Quæ Germanicus Cæsar, nisi fallit titulus, sic vertit:

Clara *Ariadnææ* propiùs stant signa *coronæ:*
Hunc illi Bacchus thalami memor addit honorem.

Rufus Fest. Auienius sic.

Aspice ceu rutilis vibret lux Gnosia flammis,
Hæc quondam Bacchi monumentum fulget amoris:
Hæc *Ariadnæi* capitis testatur honorem.

Ceterùm quia corrupta lectio Thesidus *habet, & tradunt eius coronæ beneficio, quæ propter gemmas vsque adeò fulserit, à labyrintho Theseum liberatum, putaui aliquando legendum:* post Thesei dux, *quòd videlicet illud sertum sua luce eduxerit Theseum. Verumenimuerò* maius coronæ Ariadnææ *præconium est, quòd in cœlum inter astra fuerit translata, quàm quòd Theseo è labyrinthi tenebris educendo dux fuit. Idcircò maluimus in contextu scribere:* post & sidus.

70. Iunoni vitam Callimachus induxit, &c.] *Apud Græcos (teste Plinio lib. 21. c. 3.) de* Coronis *priuatim scripsere Mnestheus atque* Callimachus *Medici. Ex quibus etiam multa transcripsisse se libro eodem indicat in suo Indice, & deindè multa etiam ad Medicinam pertinentia libris* 23. 24. 25. 26. 27. *& præterea ex* Callimacho *lib.* 30. *Citat autem hunc locum Gregorius Gyraldus hist. Deorum Syntag. 3. explicans illud:* de exuuiis vtriusque priuigni, *Bacchi scilicet & Herculis. De Hercule id manifestum est: de Baccho nescio an ipse alicubi pingi soleat cum* leoninis exuuiis.

71. Hercules nunc populum capite præfert.] Populum Herculi *dicatam lib. 12. c. 1. Plinius tradit, & Macrobius illud Vergilij de Salio eius sacerdotibus explicat, Saturn. l. 3.*

Populeis adsunt euincti tempora ramis.

72. nunc oleastrum.] *Olympiæ (inquit Plinius lib. 16. c. 14.)* Oleaster ex quo primus Hercules coronatus est, *& nunc custoditur religiosè.*

73. nunc apium.] Apio (*inquit idem l. 19. c. 8.*) *honos in Achia,* coronare *victores sacri certaminis Nemæa. Quum autem illud in honorem* Herculis *fieret, non mirum si & Hercules* apium capite præferat.

74. Habes Tragœdiam Cerberi, &c.] *Videtur* Tragœdia illa Cerberi *meminisse coronæ populeæ;* Pindarus *oleastri,* Callimachus *apij. Exstant autem Pindari Olympia, Pythia, Nemæa, Isthmia.*

75. qui & Apollinem memorat.] *Videtur hoc referri ad* Callimachum. *Attamen videat curiosus Lector, num & Pindarus habet idipsum in suis Pythiis. Atqui* Apollini *sacram* Laurum *scribit Plinius l. 12. c. 1. atque adeò adsuetos Reges Romanos Laurum Delphicam illi dono mittere l. 15. c. 30.*

76. Erant enim supplices coronarij apud Veteres.] *Piæ memoriæ eruditiss. vir Alanus Copus, qui Vaticanos codices MS. meo nomine cum excusis contulit, ad intellectum huius loci adnotauit, ex Aristophanis Pluto ad marginem; quòd coronam capite gestabant qui supplicabant, id est qui Diis litabant.*

77. Liberum, eundem apud Ægyptios Osirin.] *Idipsum pluribus prosequitur Plutarchus, & ante eum Diodorus Siculus l. 1. vnde &* Hedera, *de qua mox,* Cynosiris *dicta. Similiter Euseb. de Præparat. Euang. lib. 2. c. 1. Asserunt (inquit) Ægyptij, & c. regnum aliquando obtinuisse Saturnum, qui sorore Cybele in vxorem ducta,* Osirin & Isin *genuit; aut, vt plurimi dicunt, Iouem & Iunonem. Hos vniuersum orbem imperio subiugasse, ac quinque Deos procreasse aiunt:* Osirin, Isin, *Typhona, Apollinem, ac Venerem.* Osirin, Dionysium (*quem hîc* Liberum *vocat Auctor*) Isin, *Cererem esse autumant. Quos matrimonio coniunctos, cùm regno successissent, plurimùm generi hominum contulisse. Quæ verba ea de caussa in medium adducere libuit, vt concordia ineatur inter Lactantium lib. 1. cap. 21. Lucanum, ac alios qui* Osirin *Isidis filium, & Diodorum, eósque, qui* Osirin Isidis *maritum & fratrem tradiderunt; quum priores de filio, posteriores de patre loquantur. Meminit certè* Osiridis *quoque filij Auctor l. 1. aduers. Marc.* Sic & Osirin, quòd semper sepelitur, & in viuis quæritur, & cum gaudio inuenitur (*iuxta illud Lucani:*

Numquámque satis quæsitus *Osiris.*)

reciprocarum frugum, & viuidorum elementorum, & recidiui anni fidem argumentantur.

78. Harpocration.] *Ego eum Auctorem puto intelligi, cuius exstat Romæ in Vaticano MS. Liber* περὶ φυσικῶν δυνάμεων; *quippè quum ad Physicam rationem referatur id quod sequitur.*

79. hederatum.] *Plinius (quemadmodum etiam* Rhenanus *adnotauit) lib. 16. c. 4. Ferúntque primum omnium* Liberum *patrem imposuisse capiti suo ex* hedera. *Item c. 34. Alexandrum verò ob raritatem ita coronato exercitu, victorem ex India rediisse, exemplo* Liberi *patris; cuius Dei & nunc adornant thyrsos, galeásque etiam & scuta in Thracia populis, sollemnibus sacris.*

80. ab

80. ab heluco.] *Significat* helucus (*inquit Rhenan.*) *auctore Sexto Pompeio languidum, & semisomnum, & hesterno vino languentem; sic dictum ab hiatu oris & oscitatione. Quamquam Tertullianus pro ipsa potiùs affectione capitis videtur vsurpare, qua proclines in somnum reddimur, quam Græci* καρηβαρίαν *appellant. De* hederæ *vi frigorifica, multa sunt apud Auctores. Porrò tradit Athenæus eos qui profusiùs biberent apud Veteres, fasciis primùm circumligare caput solitos. Deinde vt aliquid ornatus accederet, alios postea corollas excogitasse. Sed & pectora cinxisse coronis vnguentatis quosdam. Fortassis eodem alludit Plinius l. 24. c. 10. quum de 20. generibus* hederarum *loquens: Capitis (inquit) dolorem sedant, præcipuè cerebro continentique cerebrum membranæ vtiliter mollibus impositis foliis.*

81. Liberum Principem coronæ planè Laureæ, in qua ex Indis triumphauit, &c.] *Ad victoriam Indicam pertinet, quod habet vbi suprà Euseb. In* India *multas* Liberum *vrbes construxisse. De eodem Plinius l. 8. c. 2. Romæ iuncti Elephantes primùm subiere currum, Pompeij Magni Africano triumpho; quod priùs* India victa triumphante Libero Patre *memoratur. Atqui* Laurus (*inquit idem lib. 15. cap. 30.*) triumphis *propriè dicatur, vt nemo miretur posthac, si etiam* Laurea Libero *detur.*

82. Dies in illum sollemnes Magnam appellat coronam.] *Peculiare est hoc Auctori*, dies Liberi solemnes, Magnam coronam *appellari à vulgo.*

83. Leonis Ægyptij.] *Ego eundem hunc esse existimo* Leonem *citatum à Clemente Alexandrino lib. 1. Stromat. qui tractauit. De diis qui sunt in Ægypto.*

84. prima Isis repertas spicas capite circumtulit.] *Hinc etiam comprobatur, de quo suprà num. 77. Cererem eandem fuisse, quæ* Isis *ab Ægyptiis dicebatur; quippè cui ab omnibus inuentio spicarum adtribuatur. Atqui ex* spicis, *siue spiceam coronam, omnium primam apud Romanos in honore fuisse tradit Plinius lib. 18. cap. 2.*

85. Claudius Saturninus. Nam est illius de Coronis liber.] *Peculiare est & hoc Auctori, quòd* Claudij Saturnini librum de Coronis *memoret.*

86. non alicui capiti inuenias consecratum.] *De quorum* capite *loquatur, indicat verbis sequentibus:* in eorum honorem deinceps dispensatam, quos seculum deos credidit. *Quod ipsum indicat Plinius his verbis li. 16. cap. 5. Post* Liberum Patrem *Deorum honori sacrificantes sumpsere, victimis simul consecratis. Atqui paulo pòst pro:* aduiuerent, *legendum putat Latinius*: adhuc viuerent. *sed illud magis placet, quia Tertullianicam phrasim redolet.*

87. quæ Idolis alij faciunt.] *Non placet hic mihi interpretatio Rhenani: sed puto* alios *hîc intelligi Gentiles, quemadmodum suprà* ceteros. *Illud autem*: in quibus esurierant, *interpretatur Rhenanus, in quibus esuriem passi fuerant, significans idolothytorum deuoratores.*

CAP. VIII.

88. Tene interim hanc fidem, &c.] *Non aliud est hoc caput quàm* Obiectionis cuiusdam solutio, de aliis rebus quę in vsu sunt Christianis, habentibus tamen suam ab Idolis originem.

89. Primus Mercurius litteras enarrauerit.] *Vide suprà lib. de Testim. Animæ, c. 5. n. 25. Hìc vnum addam Tertull. conforme testimonium Cassiodori Variarum lib. 8. epistol. 12.* Litteras, *inquit,* primùm. *vt frequentior tradit opinio,* Mercurius *reparator. Artium multarum, volatu Strymoniarum auium collegisse memoratur. Nam & hodie grues, quum classe conficiantur, Alphabeti formas natura imbuente describunt. Quem in ordinem decorum redigens, vocalibus consonantibúsque congruenter admixtis, viam sensualem repperit, per quam alta petens, ad penetralia prudentiæ mens posset velocissimè peruenire.*

90. & nostris erga Deum studiis.] *Magna sanè (inquit Rhenanus) litterarum laus, dum Christo etiam inseruiunt. Adtendant hoc qui contra litteras & disciplinarum cognitionem oblatrant.*

91. Sed & si neruos idem in sonum strinxit.] *Idipsum adtestantur commentatores in Homeri Odyssæam, quum non modò litteras, sed & Musicam eius inuentum faciunt.*

92. cum sanctis feciſſe.] *Quemadmodum (inquit Rhen.) perquàm eleganter dicimus Chrysostomum facere cum Hieronymo, significare volentes eum consentire cum illo, sic Tertullianus dicit,* cum sanctis feciſſe, *quòd sanctos adiuuit, siue sanctis in vsu fuit. Hoc loquendi modo & in præcedentibus libris vsus est.*

93. Primus medelas Æsculapius explorauerit.] *Vide Adnotat. nostras in Apolog. c. 14. num. 209. & c. 23. n. 361.*

94. memini & Esaiam, &c.] *Locus est (vti etiam adnotauit Rhenan.) Esai. 38. Et iussit* Esaias *vt tollerent massam de ficis, & cataplasmarent super vulnus eius, & sanaretur.*

95. propria Osiridis veste.] *Auctor est, inquit idem, Herodotus, nefas apud Ægyptios fuisse laneas vestes in ædes sacras inferre: proinde lineis vtebantur.*

96. quia pasiuitas fallit.] Istud *ex margine in contextum substitui, quia frequentissima est vox Tertulliano*; pasibilitas *autem rarissimè, aut numquam vsitata.*

CAP. IX.

97. Quis denique Patriarches, &c.] *Inscriptionem huic capiti damus:* Quòd nemo in scripturis coronatus legitur præter Christum, quem adeò imitari liceat in corona spinea. *Atqui de Hierarchia Ecclesiastica, quam hic adtingit, latiùs infrà Tom. sequ. l. de Præscript. adu. hæreses.*

98. aut Ἄρχων.] Ἄρχων, *inquit Rhenanus, princeps: vt de Iairo Lucæ 8.* ἷς αὐτὸς ἄρχων τῆς συναγωγῆς ὑπῆρχε: *& de Nicodemo Ioan. 3.* ἄρχων τῶν Ἰουδαίων.

99. nec tabernaculum martyrij.] Μαρτυρίῳ *voce Græca vtitur, pro eo quod Latinè vocatur* tabernaculum testimonij.

100. nos enim & templa Dei sumus.] *Alludit ad scripturas, Apostoli ad Corinthios:* Templum enim Dei estis vos. *Osee. 9. Et replebuntur vt phialæ & cornua* altaris. *Item illud: sicuti* luminaria in mundo lucentia; *&: Aliud quidem fecit Deus* vas *in honorem, &c.*

101. populus consciuit.] *Id est (inquit Rhenan.) decreuit, siue communi sententia statuit. Hoc enim* consciscere *significat. Liuius: Quod Senatus populi Romani Quiritium censuit, consensit,* consciuit, *vt bellum priscis Latinis fieret, &c. Alibi: Itaque consentio* consciscóque. *Non aliter autem hìc dicit:* Nec illam impietatis contumelioſæ coronam populus consciuit, *quàm Liuius,* consciscere *facinus.*

CAP X.

102. Ita quum idcircò proponis, &c.] *Caput hoc inscripsimus:* Quod quum mortuorum aut Idolorum corona sit, Christianos non deceat. *Siue autem* vendices *legas cum 1. MS. Vat. cod. siue*: vindices *cum reliquis tam exc. quàm MS. perinde est.*

103. Nam & mortuorum est ita coronari, &c.] *Quòd aut mortuis aut Diis consecrabantur coronæ, in hæc verba, ad quæ etiam adludit Rhenanus, habet Plinius l. 21. c. 3. Primùm ex lege xij. Tabularum his verbis: Quis ergo honos? Vt ipsi* mortuo, *parentibúsque eius dum intus positus esset, foris ve ferretur, sine fraude esset imposita. Vbi adluditur ad eum morem, quo & intus positum, & elatum funus, & seipsos coronis ornabant. Eodem pertinet illud eiusdem capitis: Coronæ Deorum honos erant, & Larium publicorum priuatorúmque, ac sepulcrorum ac Manium.*

104. vel quoniam & ipsi Idola statim fiunt.] *Quòd ex mortuis hominibus Dij fiunt, tractauit latè Auctor suprà Tom. 1. Apolog. cap. 10. & 11. & nominatim etiam* de habitu & cultu consecrationis, *cap. 12. de quo ibidem in Adnot. nostris nu. 176.*

105. Nobis autem abuti apud Apostolum non licet.] *Alludit ad illud Apostoli:* Sic vtamur mundo isto, quasi non abutamur. *de quo suprà lib. de Cult. fœmin. c. 9. n. 50.*

106. sed ipsius vsus administratio interest.] Interest *(inquit Rhenan.) pro differt.*

107. non minus quàm Æsculapio Socrates.] *Hoc iussit (inquit Rhenan.) quem in carcere esset, paulo pòst bibiturus venenum. Quam ipsam historiam latè prosequitur Auctor initio lib. de Anima, infrà Tom. sequenti.*

108. Arabiæ aliquid incendo,&c.] *De hoc vide suprà T. 1.in Apol.c.30.Adn.nostras n.442.*

109. Siquis autem dixerit:hoc Idolothytum est, non contigeris.] *Istud ex Apost.1.Cor.10. vbi retinuit vocem Græcam εἰδωλόθυτον, pro eo quod noster interpres vertit*: immolatum Idolis. *Mirum est autem quomodo legat*: non contigeris,*quum Græcè sit*: ,,μὴ ἑφῆτε,*quod non aliter potest transferri quàm sicuti noster interpres*, ne manducaris.

110. fugite Idololatriam.] *Etiam hic vocem Græcam retinuit εἰδωλολατρείαν, pro qua propriè transtulit Latinus interpres Idolorum culturam.*

111. Si in Idolio recumbere, &c.] *Adludit ad illud eiusdem Apostoli eiusdem Epist. cap. 8. Si enim quis viderit eum qui habet scientiam*,in Idolio recumbentem.

112. Draco etiam terrenus,&c.] Draco *hìc ab Auctore pro Basilisco vsurpatur, de quo scribit B.Isidorus Etymol. l.12.c.4.* Βασιλίσκος *Græcè, Latinè interpretatur Regulus, eo quòd rex serpentium sit. Ad eius adspectum nulla auis volans, illæsa transit, sed quamuis procul sit,eius ore contusa deuoratur. Quod eleganter expressit Auctor his verbis*: de longinquo spiritu absorbet alites.

113. Filioli, *inquit*, custodite vos ab Idolis.] *Etiam hìc retenta ab Auctore vox Græca* εἰδώλοις, *pro eo quod noster interpres Latinè vertit: simulacris; quod ipsum explicat, quum subiungit*: id est,ab ipsa effigie eorum.

114. sollemnitatibus.] *De* Idolorum sollemnitatibus *aliquid diximus suprà lib.de Idolol.cap.13.& 14.*

115. & officiis.] *Similiter dixit dicto l. c.16.* Circa officia verò priuatarum & communium sollemnitatum. Officia *autem (inquit Rhenan.) vocat ministeria, quæ Gentilium sacris, aut ipsis alioqui Gentilibus impenduntur, vt infrà*: Et implendi officij. *Eadem significatione infrà c.11.* Officiales coronas *dixit,id est vti idem interpretatur,quas Christiani gestabant ex* officio,*quo Gentilibus erant obligati; vt quum militarent, aut in similibus rebus. Quod indicatur his verbis ibi sequentibus*: quum idcircò aut officia fugienda sint. *Nec absimiliter lib. de Spectacul.cap.7.* quot officia moueantur. *Simili phrasi etiam* officia militaria *dixit sub finem lib. de Fuga in persecut. infrà Tomo 5.*

116. conuenitur.] *Pro inuenitur (inquit Rhenan.) vt l.adu. Marc.2.* Cum vtrumque conueneris in creatore, *hoc est: deprehenderis; & lib. 4.* hæc conueniemus. *Quibus adde & illud eiusdem lib.*quemcumque conueneris in via.

117. Ipsæ denique fores.] *De coronatis* foribus *seu ianuis apud ethnicos latè Rhen. Apol.c.35.Vbi vide Adnot. nostras nu.* 464. *Hic tamen propriè videtur agere de* Templorum foribus, *iuxta illud Maronis*:

-& festa fronde reuinctum.

118. ipsæ hostiæ.] *Apud Persas (inquit Gyraldus de nat. Deorum.Syntag.17.) non modò qui sacrificabat, sed & hostia, & qui sacris intererant,festa fronde coronabantur. Indis contrà; nam ipsis coronatus sacrificabat nemo.*

119. & aræ.] *Super* aras, *inquit idem, sacra facturi, cespites ex gramine siue verbenas apponere soliti erant. Ipsas etiam* aras, *quoniam & hæ peculiares Diis fuere, vt etiã victimas, quas priùs* hostias *dixit, suorum numinum frondibus ornare par erat, vt Ioui,esculo; Apollini,lauro; Mineruæ, oleæ; Veneri, myrto; Herculi,populo; Baccho,hedera.Hinc illud Maronis* 3. *Æneid.*

-Ramis tegerem vt frondentibus *aras.*

120. ipsi ministri & sacerdotes,&c.] *Huc pertinet illud Plinij suprà etiam citatum cap.17. Deorum honori sacrificantes sumpsere*, victimis *simul coronatis.*

121. apud Claudium.] Claudium *Saturninum intelligit, de quo suprà cap.7.Legimus autem ex* 3. *MS. Vatic. cod.* Sed & illam interstruximus *pro*, instruximus; *magis enim conuenit cum sequentibus*: distinctionem differentiæ.

CAP. XI.

122. Etenim vt ipsam caussam coronæ militaris, &c.] *Titulum huic capiti dedimus*: De militia quæ Christianis sit licita, aut illicita. *Cui similis fuit Tractatus suprà l. de Idol. c.19. hoc titulo*: Neque militiam licitam, quæ cum Idololatria aliquid commune habet. *Eligat etiam hìc Lector eundem si velit titulum, quum vtriusque loci idem sit argumentum, quamquam prima facie etiam omnem militiam nimio metu Idololatriæ, videatur improbare. Eam verò esse Auctoris lib. de Idol. sententiam patet vel ex illo Epiphonemate*: Nullus habitus licitus est apud nos,illicito actui astrictus. *Iam verò quis ille* illicitus actus, *nempè cum Idololatria coniunctus, antea dixit*: Non conuenit, *inquit*, sacramento diuino & humano signo Christi & diaboli, castris lucis & castris tenebrarum. *Cui similia etiam hic*: credimus ne humanum sacramentum diuino superduci licere? *Eodem pertinent illa, vtpotè* Idololatria contaminata: Et excubabit pro templis quibus renuntiauit, & cœnabit illic vbi Apostolo non placet? Et quos interdiu exorcismis fugauit,noctibus defensabit? vexillum denique portabit æmulum Christi? *Et rursum iisdem penè verbis quibus alibi*: Ipsum de castris lucis in castra tenebrarum nomen deferre,transgressio est. *Denique non alienus à communi sententia sic concludit*:Puta denique licere militiam vsq; ad caussam coronæ, *ac si dicat, vsque ad habitum aliquẽ Idololatriæ, qualis est coronæ. Et verò primo capite suprà dixit plures fuisse* cõmilitones Christianos, *quos non reprehendit de Militia, sed de corona solummodò. Deinde & lib. Apolog.c.5.& ad Scapulã,c.4.* Germanicam sitim Christianorum Militum precationibus ad Deum factis impetrato imbri discussam contestatur.*Quorum hauddubiè orationes non tanti momenti apud Deum fuissent, si illicita omninò fuisset in totum Militia Christianis. Certè Scorpiaco aduersus Gnost. c. 2. non omnem Militiam à se improbari, vel ex hoc indicat, quòd adferat exempla complura Veteris Testamenti, quibus bellum indicitur à Domino aduersus ciuitates quæ Idololatriam commiserint. Quas ipsas etiam scripturas allegat B. Cyprianus ad idem institutum, lib.de Exhortat. Mart. cap. 5. addens præterea*: *Quòd si ante aduentum Christi circa Deum colendum & idola spernenda hæc præcepta seruata sunt, quanto magis post aduentum Christi seruanda sunt? Hinc & Lactantio l.6.c.19. Bella quidem reprehenduntur, sed quæ contra iustitiam nata sunt. Hinc etiam B. Augustin. quum innumeris penè locis de iure Christiani belli scripserit, certè ex professo id fecit Epist. 5. ad Marcellinum, & 50. ad Bonifacium Comitem; denique contra Faustum Manichæum, nam & Manichæorum erat hic error, latiss.l.22.à cap.74. vsque ad 79. Quando itaque tales loci apud primos illos Veteres reperiuntur, quibus videntur prima facie contrà sentire, intelligendi sunt aut de militia sub Imperatoribus ethnicis, aut de bello iniusto, quale initio Ecclesiæ existimabatur, si Christiani in Imperatores suos persecutores insurrexissent; à qua calumnia se purgare nitebantur; sed vbi Christiani facti sunt ipsi Imperatores, ab eo tempore longè aliam rationem fuisse, latè deducit B. Augustin. dicta epist.50. Quæ omnia eo latius,quod hìc Rhenanus & alij quidam omnem militiã Christiano illicitam velint prætendere,maximè autem Erasmus in cap. 22.Lucæ,comment. 11. Qui quum pro suo errore perperàm citet BB. Chrysostomum & Ambrosium, putaui operæpretium locos eorum adferre,qui pro nobis faciunt.Chrys.itaque homil.21.in Act.Apostol.agens de Cornelio Centurione, eius exemplo milites adhortatur vt in pietate & timore Dei illum imitentur,ac de iusto (non iniusto) lucro eleemosynas faciant. Deinde apertiùs homil. contra Iud. Gentil. & hæret. Tom.3. de altero Centurione agens, cuius mentio Matth. 8. Militiam, inquit, prætexis, & dicis, Non possum esse pius. Centurio nónne miles erat,de quo* Iesus ait: *Neque in Israël tantam fidem inueni*? Nihilque nocuit illi militia sua. *Ambros. verò præterquàm quòd Offic.lib.1.cap.4.à virtute bellica commendet Iesum Naue.Gedeonem, Ionatham & Machabæos, serm.* 7. Non enim militare, *inquit*, delictum est, *sed propter prædam militare. Propterea enim prouidentia diuina militibus stipendia sunt constituta, ne dum sumptus quæritur, prædo grassetur. Quod ipsum ibi comprobat adhortatione B. Ioannis Bapt. Lucæ* 3. *Estote contenti stipendiis vestris. Et (ne fortè quis obiiciat illum Sermonem Ambrosij non esse,sed Maximi) eadem illa postrema verba reperire est apud illum. Porrò paulo post legimus ex* 3. *MS. Vat.* quum à præcedentibus culpa sit.

123. Cre-

123. Credimúſne humanum ſacramentum diuino ſuperduci licere, &c.] *Alludit ad Sacramentum & reſponſionem ſiue conteſtationem fidei in Baptiſmo factam, de quibus ſuprà c. 3. & infrà latiùs initio l. de Bapt. Tom. ſequenti.*

124. & cierare patrem & matrem, &c:] *Adludit ad verba* Sacramenti, *quo ſe milites obſtringebant (teſte Vegetio de re militari lib. 2.) numquam deſerturos militiam pro rep. Romana; atque adeò* cierabant, *id eſt, renuntiabant ſeu abdicabant, quemadmodum ſuprà diximus alicubi*, patrem & matrem & proximum.

125. Domino pronuntiante: Gladio periturum qui gladio fuerit vſus?] *Similiter dixit ſuprà l. de Idolol.* Quomodo autem bellabit, &c. ſine gladio quem Dominus abſtulit. *Verùm diſertis verbis adſerit B. Hilarius Can. 32. in Matth.* id non intelligi de iis qui gladio aut iudicij officio aut reſiſtendi latronibus neceſſitate fuerint vſi. *Quem adeò ſenſum etiam Apoſtolus Paulus ſatis inſinuat, quum ea Chriſti prædictione non obſtante,* Rom. 13. *inquit: Non enim ſine cauſſa gladium portat, Dei enim miniſter eſt, vindex in iram, ei qui malè agit. Quò adludens Auctor ſuprà Tom. 1. lib. ad Scapulam, cap. 4.* vel quia & vos, *inquit*, ſub gladio eſtis.

126. cui nec litigare conueniet?] *Adludit ad illud 1. Cor. 6. Iam quidem omninò delictum eſt, quòd iudicia habetis inter vos. Quare non magis iniuriam accipitis? Atque adeò non male interpretatur* Rhenanus: litigare, *vocem Iureconſultorũ, Actionem vel in perſonam vel in rem apud iudicem ſuſcipere. Verùm aduertendum quod continuo ſubiungit ibidem Apoſtolus: Sed vos iniuriam facitis, & fraudatis; vti videatur magis de iniuſtis litibus agere.*

127. Et vincula & carcerem, &c. & ſupplicia adminiſtrabit.] *His verbis indicat ſe non de ſimplici Milite agere, ſed etiam de eo, qui (vti adnotauit etiam* Rhen.) *commentarienſem aut carnificem agat. Vide ſuprà l. de Idol. c. 17. n. 134.*

128. nec ſuarum vltor iniuriarum.] *Si adludat ad illud Matth. 5. Ego dico vobis, non reſiſtere aduerſus malum, &c. reſpondet B. Auguſt. l. 22. contra Manich. c. 76. Intelligunt, inquit, hanc præparationem non eſſe in corpore, ſed in corde. Nam, vti ſubdit poſtea, & Chriſtiani Imperatores, de inimicis ſacrilegis, quiſpem ſuam in ſacramentis Idolorum dæmoniorúmque poſuerant, glorioſiſſ. victoriam retulerunt.*

129. Iam & Stationes aut alij magis faciet quàm Chriſto.] *Exſtat lib. 12. Codicis Iuſtiniani Tit. de Curioſis & Stationariis. Loci verò huius intellectus haberi poteſt ſuprà ex c. vlt. lib. de Oratione:* Si Statio, *inquit*, de militari exemplo nomen accipit, nam & militia Dei ſumus, vtique nulla lætitia ſiue triſtitia obueniens caſtris, Stationes militum reſcindit. *Vbi vide Adnot. noſtrarum aliam longè n. 58. ſententiam de* Stationibus, *quàm* Rhenani *hoc loco, aut noſtram priorem ad Epiſt. 41. B. Cypr. n. 10. nempè quòd* Stationes *& ibi, & hìc, & l. de Ieiunio infrà T. 5. accipiantur, non de conuentibus Eccleſiaſticis, in quibus ſerè ſtantes orabant, ſed de ſtatis ieiuniorum diebus; metaphora à militibus orta, quòd quamdiu in ſtatione erant, ieiunare eos oportebat. Et verò hic aliter accipi non poſſe, manifeſtum eſt ex verbis ſequentibus:* aut & die Dominico, quando nec Chriſto. *Nam vti ſuprà locutus eſt c. 3.* Die Dominico ieiunium nefas dicimus, ergo nec Chriſto fiebant die Dominico ieiunia; *& econtrario magis diebus Dominicis fiebant* Stationes, *id eſt à ſtantibus officia diuina, iuxta illud eiuſdem c. 3.* Die Dominico, &c. nefas, vel de geniculis adorare.

130. quibus renuntiauit.] *Utpotè in baptiſmo, quum diabolo & pompis eius renuntiauit. quod alia phraſi infrà repetiuit cap. 13.* ſemel iam in ſacramenti teſtatione eieratæ. *De quo etiam infrà latiùs Tomo ſequent. lib. de Baptiſmo.*

131. & cœnabit illic vbi Apoſtolo non placet.] *Adludit ad illud Apoſtoli, quod ſic c. præced. expreſsit.* Si in Idolio recumbere alienum eſt à fide, *vti etiam adnotauit* Rhenanus.

132. Et quos interdiu exorciſmis fugauit.] *Adtende (inquit idem Rhenan.)* exorciſmorum *antiquitatem; de quibus etiam latiùs dicto l. de Baptiſmo. Hoc autem vult, quòd* excubando pro templis *Idolorum*, dæmones defenſabit, quos interdiu exorciſmis fugauit.

133. incumbens, &c. ſuper luncho, quo perfoſſum eſt latus Chriſti.] λόγχος (*vti ad marginẽ etiam adnotauit Rhen.*) *caſtrenſis vox* ἀπὸ τοῦ λόγχη, *qua vſus eſt ipſe quoque Euangeliſta Ioannes c. 19. & lanceam rectè vertit Latinus interpres; vbi adeò caſtigandos cenſeo vulgatos codices Græcos, qui legunt* λόγχει, *quum legendum potius ſit* λόγχῃ.

134. Mortuus etiam tuba.] *Innuit (inquit Rhen.) morem caſtrenſem, quo* mortui *milites tubicinis cantu, quem hic* æneatorem *vocat, deplorabantur. Noſtrates milites ad caninæ pellis, hoc eſt tympani pulſum efferuntur, vt habet vulgaris cantio iocans in milites.*

135. Et cremabitur ex diſciplina caſtrenſi.] *Hinc illud (inquit idem Rhenan.) Tom. ſequ. l. de Reſurr. car. in principio.* At ego magis ridebo, *inquit*, vulgus, tũc quoque quum ipſos defunctos atrociſſimè exurit. *& mox:* cùm crematis, cremat. *Plinius l. 7. c. 54. Ipſum* cremare *apud Romanos non fuit veteris inſtituti, terra condebantur. At poſtquàm longinquis bellis obrutos erui cognouere, tunc inſtitutum. Probat autem econtrariò Auctor eodem libro eum Eccleſiæ morem (de quo ibi latiùs)* quo mauſoleis & monumentis ſequeſtrantur corpora.

136. vt illorum quo Ioannes admittebat ad lauacrum.] *Idem exemplum citauit ſuprà l. de Idol. Certè non modo B. Ambroſius, vbi ſuprà, ſed & B. Auguſt. ex hoc loco ſcripturæ, de militibus à B. Ioanne Baptiſta baptizatis, Militiam non interdictam adſtruit his verbis, l. 22. ſuprà citato contra Fauſtum, c. 74. Alioquin (inquit) Ioannes, quum ad eum baptizandi Milites venirent, dicentes: Et nos quid faciemus? reſponderet eis: Arma abiicite, militiam iſtam deſerite, neminem percutite, vulnerate, proſternite neminem. Sed quia ſciebat, eos, quum hæc militando facerent, non eſſe homicidas, ſed miniſtros legis, & non vltores iniuriarum ſuarum, ſed ſalutis publicæ defenſores, reſpondit eis, Neminem concuſſeritis, &c. ne prolixiores ſimus. Quod ipſum etiam in ſuum Decretum tranſcripſit Gratianus nobiſcum ſentiens, 23. qu. 1. c. Paratus. in fine.*

137. vt Centurionum fideliſſimorum.] *Alterum intelligit Archiſynagogum, de quo Chriſtus Matth. 8. dixit: Non vidi fidem tantam in Iſraël: alterum Cornelium, de quo Actib. Apoſt. Quibus ipſis exemplis Militiam adprobatam à B. Chryſoſtomo ſuprà oſtendimus, & priori etiam vtitur B. Auguſt. vbi ſuprà, & Auctor l. de Idololatria.*

138. aut omnibus modis cauillandum.] Cauillari (*inquit Rhen.*) *tradunt à cauendo dictum Grammatici. Hic pro cauere ſumit. Atqui vel iſte locus ſententiam de Militia, Chriſtianis an licita, plus ſatis indicat. Nam quum dixiſſet:* aut deſerendum eſſe ſuſcepta fide, aut ſignata (*quorum prius ad baptiſmum, poſterius ad Catechumenos adtinet, de quo etiam initio l. de Baptiſmo*) *quaſi ſeipſum corrigens:* aut omnibus modis cauillandum, ne quid aduerſus Deum committatur; *& ne quis eò vſque militiam extendat, vt aut* delictorum impunitatem, aut martyriorum immunitatem promittat, *addit:* aut perpetiendum pro Deo, *eo nempe caſu, quo aliquid faciendum foret aduerſus Chriſti fidem.*

139. quod æquè fides pagana condixit.] *Hoc eſt, vti rectè* Rhenanus, *quod* fides *ethnico Duci vel Imperatori data promiſit ex pacto. nempè extrema perpeti, & mortẽ, nam id ſignificat hic* condicere. *Plinius in Præfatione ad Veſpaſianum: cum hanc operam* condicerem, *non eras in hoc albo; id eſt, ex pacto pollicerer.*

140. aut martyriorum immunitatem.] *Vbique* martyria (*inquit* Rhenan.) *crepat Tertullianus. Paulo poſt:* Quia potior eſt neceſſitas timendæ negationis & obeundi martyrij, quàm euadendæ paſſionis & implendi officij.

141. & ſaluam facturus animam pro nomine eius amiſſam, &c.] *Quod Matthæus paſsiuè: Qui perdiderit animam ſuã, inueniet eam; ipſe quomodo id fiat explicans, Chriſto adtribuit quòd ipſe* ſaluam facturus ſit, *& econtrariò*, lucri habitam perditurus. *Atqui* lucri habere *dixit (vti adnotat etiã Rhen.) quemadmodum ſub finem l. 5. adu. Marc.* lucri ducere, *& eodem libro:* boni ducere.

142. Apud hunc tam miles est, paganus fidelis: quàm, &c.] *Elegantissima (inquit Rhen.) sententia constans ex contrariis. Hìc oportet scire* paganum *duo significare, tum eum qui miles non est, vnde Persius se semipaganum vocat, tum eum qui Christum minime agnoscit. Certè est etiam hæc vox* paganus *Iureconsultorum. Hinc illud Scævolæ D. ad Legem Falcidiam. l. vlt. Miles si dum* paganus *erat, fecerit testamentum, & c. B. autem Aug. Auctorem secutus, & reliqui Doctores Ecclesiastici, peculiariter ferè accipiunt pro ethnico.*

143. tamen nec illi necessitati disciplina conniuet.] *Æditio 1. & MS. 3.* conibet.

144. fibulam laxet.] *De hoc inter Prouerbiales formulas in nostris Prolegomenis. Legimus autem:* nam & voluntas poterit, *ex 3. MS. Vat. cod. pro:* poterat.

145. ducatio necessitatis.] *Suprà dixit (inquit Rhenan.)* Ducator *pro duce, hìc habes* ducationem *pro* ducatu. *Q. D. excusant* necessitatem, *qua duce in hæc delicta incidant, non autem sponte sua.*

146. in delictis incidamus.] *Sic dictum, inquit idem, vt illud adu. Hermogenem:* ante eam in bono conuertisset; *& adu. Iudæos:* Legis præcepta reformantem in hominis salute. *Est autem hoc & Tertulliano familiariss. Vt in cum Ablatiuis coniungat, quod alij cum Accusatiuis.*

Cap. xii.

147. Sed & de corona priùs dicam.] *Titulum huic capiti damus:* Quòd ipsæ coronarum caussæ contra Christianos faciant. *Incipit autem loqui (inquit Rhenan.)* de corona *triumphali, propter quam incœpta est disputatio.*

148. Apollini vel Libero sacrata est.] *De* Liberi *&* Apollinis Laurea *diximus suprà c. 7. Propterea verò adnotat ex Plinio Rhenanus, quòd* Laurus *spectatissima reperiatur in monte Parnasso, ideóque grata* Apollini. *Habet id Plinius l. 15. c. vlt.*

149. illi vt Deo telorũ.] *Huc pertinet quod à Platone* Apollo *dicatur* ἀπὸ τῆ πάλλειν, *id est à iaculando; vnde etiam factum, vt cum arcu & sagittis eius simulacra formari soleant.*

150. huic vt Deo triumphorum.] *Alludit ad ea simulacra* Liberi; *quibus effingebatur in curru pampineo triumphans, qui Pantheris modò, modò Tigribus ac Lyncibus trahebatur, vti Gyraldus testatur hist. Deorum synt. 8. Nominatim autem etiam Plinius l. 7. c. 56.* Liber *pater, inquit, diadema Regum insigne & triumphum inuenit.* Claudius *autem de quo hic loquitur, idem est qui suprà c. 7.*

151. Quamquam ex myrto ait milites redimiri solere, &c.] Myrtus (*inquit Rhen. ex Plinio l. 15. c. 29.*) *bellicis quoque se rebus inseruit, triumphánsque de Sabinis Posthumius Tubertus in Consulatu (qui primus omnium ouans ingressus vrbem est, quoniam rem leuiter sine cruore gesserat)* myrto *Veneris victricis coronatus incessit, optabilémque arborem etiam hostibus fecit. Hæc postea quantum fuit corona. Quibus & hæc addit ibidem Plinius: Massurius Auctor est curru quoque triumphantes* myrtea corona *vsos. L. Piso tradit, Papyrium Masium, qui primus in monte Albano triumphauit de Corsis,* myrto *coronatum, Ludos Circenses spectare solitum. Marcus Valerius duobus coronis vtebatur,* Laurea *&* myrtea, *qui & hoc vouerat.*

152. Martis per Iliam & Romulos Romani, &c.] *Pulcrè sic restituit hunc locum Rhenanus, & sensum quoque explicuit. Non est mirum Romanos milites* myrto coronari *solitos olim, quum hæc arbor Veneri sit consecrata, quæ non solùm Troiana est propter filium Æneam ex Anchise conceptum, verùm etiam amicula* Martis, qui per Iliam & Romulos Romanus est, *id est, eo quòd ex Ilia Remum & Romulum Romæ conditores fustulerit: Romani Martis amica, qui Romuli & Remi sit pater. Verùm* ego, *iocans inquit Tertullianus,* non arbitror Venerem eatenus esse valde Romanam, *siue amare Romam,* quatenus pellicis Iliæ dolor est. *Fit enim verisimile Venerem, quæ sola amasio suo Marte potiri cupiebat, non parum offensam* Iliæ *concubitu, vnde Romulus & Remus progeniti conditores vrbis Romæ. Quos ambos intelligit, quum dicit* Romulos, *ceu nos mutauimus. Nec caret alioqui gratia variatio numeri. Sic & Castores dicimus* τὼς διὸς κόρως. *Pertinere autem huc videtur quod habet Plinius l. 16. c. 4.* Romulus frondea (*quantum hinc apparet ex myrto*) *coronauit Hostum Hostilium, quòd Fidenam primus occupasset.*

153. Quin & olea militiam coronári à Minerua, &c.] *Athenis (inquit idem lib. eiusdem cap. vlt.)* olea *durare traditur in certamine edita à* Minerua. *Quod de* certamine cum Neptuno *interpretatur Auctor. Certamen verò ipsum occasione regionis Trœzeniorum describit Pausanias histor. lib. 2. Hinc exstant nummi veteres, quibus vno ex latere inscribitur* D. Clod. sept. alb. Cæs. *& ab altero Coss. II. ac* Mineruæ *Pacific. SC. cum effigie* Mineruæ oleam *manu tenentis.*

154. non solùm Artium, sed & armorum Dea.] *Vide Isidorum Etymol. l. 8. cap. de Diis Gentium. Ab armis autem vocata fuit, &* Ἀθηνᾶ, *id est militaris, &* ἀρεία. *id est Martia Minerua. testibus Phurnuto & Luciano.*

155. Ecce annua votorum nuncupatio, &c.] *Hinc intelligi datur, quid sibi velint Numismatum inscriptiones variæ, & nominatim hæ de Seuero Imperatore,* Imp. Cæs. L. Sept. Sev. Per. Avg. *vno ex latere, & ex altero:* Vota publica suscepta: *item de Antonino, vna ex parte:* Antoninvs Pivs Avg. *& ex altera:* Vota svscepta decennalia. *item:* Ant. Pivs Avg. cos. iii. &, Vota soluta Deo. *Id autem quotannis sollemne fuisse hìc significat Auctor, sed maximè* in principio Imperij, *etiam addes locum,* in Capitoliis: *& verba:* Hunc tibi Iupiter bouem cornibus auro decoratis vouemus esse futurum. *De qua auri vsurpatione etiam in hæc verba Plinius lib. 33. c. 3. Deorum verò honori in sacris nihil aliud excogitatum est, quàm vt* auratis cornibus *hostiæ, maiores dumtaxat immolarentur.*

156. Eadem Laurea in Donatiui dispensatione, &c.] *Vide suprà c. 1. Quod ipsum eleganter hìc comparat cum proditione Christi per* Iudam acceptis argenteis, *atque adeò, vti etiam Rhen. eleganter dicit:* non esse gratuitam idololatriam, *vtpote ipsa captatrix doni, atque hoc etiam quod subiungit:* denarium Cæsari auferre, *id est non dare Cæsari, sed ab eo* Donatiuum *accipere.*

157. Triumphi Laurea foliis struitur.] *Hoc est, inquit Rhenan. quod Plinius de* Lauro *scribit: Vnius* folia *distinguuntur appellatione.* Lauream *enim vocamus.* Laurus *autem, inquit idem Plinius lib. 15. cap. 30.* Triumphis *propriè dicatur. Duo eius genera tradit Cato, Delphicam, & Cypriam: Illam æquali colore, viridiorem maximè baccis, atque è viridi rubentibus: Hac victores Delphis coronari, &* Triumphantes Romæ. *Sterilem verò baccarum, quod maximè miror, aliqui* triumphalem; *eáque dicunt* triumphantes *vti; nisi id à D. Augusto cœperit, vt docebimus ex ea* Lauru, *quæ ei missa è cœlo, minima est altitudine, folio crisso ac breui, inuentu rara. Inter caussas autem cur in* triumphis *vsitata, eam quoque reddit, quòd sola manusatarum receptarium que in domos fulmine non icitur. Vbi & plura videat Lector, ne hic sim prolixior. Atqui pro:* struitur. *MS. 3. Vat.* instruitur, *sed illud magis Tertullianicum est.*

158. Hinc aduerbis.] Hinc *omninò legendum esse satis constat, pro:* hanc. *Quid verò sibi velit vocabulum:* aduerbis, *rectè adnotauit Rhenanus se nescire. Ego addo vocem esse corruptam, & videri aliquod verbum substituendum, qualia sunt quæ sequuntur:* inauratur, *&* delibuitur, *fortasis quemadmodum & Rhenanus aut Gelenius in margine,* ambitur, *quod maximè placet, aut:* adornatur, *aut:* adumbratur, *vel:* aduestitur. *Lectori autem liberum iudicium permitto, donec ex aliquo MS. cod. melius aliquid proferamus. Fortasis etiam non malè legatur:* aduersis.

159. lemniscis.] *Sunt* lemnisci, *inquit Rhenan. auctore Pompeio Festo, fasciolæ dependentes ex coronis. Docti colligunt ex Plinio, tuniculas fuisse ex libro ipso Tiliæ arboris, cuius eiusdem libelli sint, id quod Auctores vocant Philyras. De* lemniscis *sic Plinius lib. 21. cap. 3. vbi de coronis loquitur, quæ ex foliis aureis & argenteis constabant. Accesserunt quoque, inquit,* lemnisci, *quos adijci ipsarum coronarum honos erat propter Etruscas, quibus iungi nisi aurei non debebant. Ab huiusmodi lemniscis*

niſcis *coronæ* lemniſcatæ *dictæ ſunt. Hactenus Rhenan. qui videtur reſpicere ad Politianum in Miſcellaneis, qui multa adfert de* lemniſcis, *tum ex Plinio l. 16. c. 14. & de* lemniſcatis *coronis. ex numiſmatibus antiquis ac Suetonio, tum denique de* philyris, *ex quibus* lemniſci *fiebant, ex Nica in Comment. Græcæ linguæ, & ipſo Tertulliano hoc loco. Eodem pertinet etiam illud Horatij:*

Diſplicent nexæ philyra coronæ.

160. inauratur lamnulis.] *intelligit* lamnulas *æreas, quæ deaurari ſolent, idque ex ære* coronario, *de quo Plinius lib. 33. cap. 9. & lib. 34. c. 8. In Cypro (inquit) ære* coronarium *eſt & regulare, vtrumque ductile.* Coronarium tenuatur in laminas; *taurorúmque felle tinctum*, ſpeciem auri in coronis *hiſtrionum* præbet.

Quamquam interim A. Gellius etiam verè aureas fuiſſe ſcribat triumphales coronas, quæ imperatoribus ob honorem triumphi mittebantur ex auro coronario.

161. & apud Barbaros enim Chriſtus.] *Videtur agere de Parthis & Armenijs, aliiſque barbaris à Seuero domitis, quos iam tum Chriſtianos fuiſſe ſuprà videre eſt lib aduerſus Judæos cap. 7. Adnot. noſtrarum nu. 30. & deinceps.*

162. Eſt & alia militia regiarum familiarum.] *Intelligit (inquit Rhen.) milites illos Romanorum perpetuos, qui ſunt veluti familia Imperatoris.*

163. Nam & Caſtrenſes appellantur.] Caſtrenſis *eſt (inquit A. Gellius libro 5. capite 6.)* corona, *qua donat eum Imperator, qui primus caſtra hoſtium pugnans intrauit. Ea corona inſigne valli habet. Hinc &* vallares *vocantur à Plinio, citatis locis initio lib. huius num. 1.*

164. Munificæ & ipſæ] *Apud Feſtum (inquit Rhenan.) legimus:* Munifices *vocatos milites, qui non vocabant, ſed munus Principi faciebant. Qui vacabant, vocabantur Beneficiarij. Sed & Vegetio* Munifices *ſunt milites, qui munus faciunt, à quo liberi ſunt, Immunes qui dicuntur. Expone ergo* munificæ, *id eſt ad munus* ſollemnium Cæſareanorum *adſtrictæ & obligatæ. Poſterior ætas* munificum, *pro* munifice *vſurpauit. Nam & Paulus Iureconſ. in cap. Munus. De verborum ſignificatione,* Munus *etiam officium ſignificare docet, vnde munera militaria, & quoſdam milites* munificos *vocari. Vide etiam plura de* Munere *ſuprà l. de Spectac. cap. 12. nu. 114. & 115. De* ſolemnibus Cæſarum *autem, Apolog. capite 35. numero 461.*

Cap. xiii.

165. Coronant & publicos Ordines laureis, &c.] *Quum eiuſdem ſit argumenti hoc caput nouo titulo non eſt opus. Huc autem pertinere videtur illud Plin. ſupracitato cap. vlt. l. 13.* Laurus *Romanus præcipuè lætitiæ victoriarúmque nuntia additur litteris & militum lanceis faſces Imperatorum decorat. Ex his in gremio Iouis Opt. Max. deponitur, quoties lætitiam noua victoria adtulit.*

166. Magiſtratus verò inſuper aureis.] *Vide de his ſuprà initio operis n. 1. & cap. præced. & infrà ex Plinio, vbi de* Gemmatis *agitur n. 167.*

167, Præferuntur etiam illis Hetruſcæ. Hoc vocabulum eſt, &c.] Hetruſcas coronas *commemorat Plin. l. 2. c. 3. verbis ſuprà citatis cap. præced. vbi de* Lemniſcis *egimus. Hîc autem etiam quales fuerint, deſcribit Auctor, nempè:* quas gemmis & folijs ex auro quercinis ob Iouem inſignes, ad deducendas thenſas cum Palmatis togis ſumebant. *Videtur eodem pertinere quod ſcribit Plinius. lib. 12. cap. 3. & 4. de* gemmatis & aureis coronis, *& lib. 37. cap. 2. de Pompeio quòd in triumpho 33. ex margaritis coronas habuerit. Denique quòd eodem teſte lib. 33. cap. 1. Triumphantibus* corona aurea *ſuſtineretur à tergo. Atqui ad eaſdem adludit Auctor ſupra l. de Spect. c. 7.* de thenſis de coronis, *vbi vide Adn. noſtras n. 63. de* Palmata veſte, *Apolog. c. vlt. n. 620.*

168. Sunt & Prouinciales aureæ.] *Ad loci huius intellectum facit illud libro de Idolol. c. 18.* & coronæ aureæ ſacerdotum Prouincialium, *à quibus hîc indicat etiam ipſa Deorum capita fuiſſe ijſdem coronis coronata.*

169. & ipſum Curiæ nomen, &c.] *Propriè hîc* Curia *accipitur locus nempè (teſte Feſto) vbi publicas curas gerebant. De alijs eiuſdem ſignificationibus vide Apolog. cap. 39. num. 511. &* de clauo lato, *ſiue* lato clauo, *lib. de Idolol. cap. 18. num. 141. ac de* purpuris, *ibidem n. 136. & 141.*

170. Illius es, conſcriptus.] Conſcripti (*teſte Feſto*) *dicebantur qui ex Equeſtri ordine Patribus adſcribebantur, vt numerus Senatorum expleretur quod ipſum Liuius l. 2. ab Vrbe condita.*

171. in libris vitæ.] *Malim legere*, in libro vitæ, *quia ſcriptura vbique in ſingulari numero vtitur; ſed nolui adhuc immutare, quòd conſentiant cum excuſis MS. 3. Vatic. cod. Idque eo magis, quòd à Sixto Senenſi Bibliothecæ Sanctæ lib. 2. Quintuplex* Liber vitæ *explicetur ex varijs ſcripturis, (quò compendij ergò Lectorem remitto) & nominatim vnus, cuius ſit mentio Philipp. 4. ac Apoc. 2. & alterius Apocal. 20. prior* Vitæ æternæ, *alter* Vitæ *vniuſcuiuſque vſque ad obitum.*

172. illic ſecuris ad caudices arboris. [Caudex *hîc accipitur ab Auctore pro ſtirpe radicis, quemadmodum & à Plinio l. 16. Quædam (inquit) arbores ſimplices, quibus à radice* caudex *vnus, & oliuæ, fico, viti. Noſter interpres & Matth. & Luc. 3. vertit ad verbum ex Græco paulo aliter:* ad radicem arborum.

173. Viderint & publici equi cum coronis ſuis.] *De his exſtat apud Plinium lex 12. Tabularum: Quam ſerui* equive *meruiſſent; pecunia partam lege dici, nemo dubitauit.*

174. nos autem in nomine Domini Dei noſtri inuocabimus.] *Confirmatur hinc eorum cod. MS. Latinorum lectio, qui addunt:* Domini; *nam & Græcè additur κυρίου.*

175. ab ipſo incolatu Babylonis, &c.] *Alludit ad illud Apocal. 18. Exite de illa (nempè Babylone) populus meus, &c. quæ ſequuntur; vbi etiam* ſuggeſtum Babylonis *meretricis magnæ reprehendit, id eſt, ornatum eius. nam id ſignificari voce Tertull.* ſuggeſtus *ſuprà docuimus alicubi.*

176. ex Principalium proprietatum.] *Rectè hic Rhenan. Ob natalem videlicet Principum, aut victorias, & cauſas ſimiles. Nam eadem phraſi dixit Apolog.* Reſcripta & Edicta Principalia. Municipales *item* ſolemnitates, *Feſtos dies cuiuſque* Municipij.

177. Noſter (*inquit*) Municipatus in cœlis.] *Tranſtulit* municipatus, *pro eo quod Græcè eſt πολίτευμα. & apud noſtrum interpretem: conuerſatio.*

178. Coronant & nuptiæ ſponſos.] *Huc pertinet quòd* ſponſa *ad virum iter parans, ex verbena, quæ veneri dicata eſt, & floribus herbiſque à ſe lectis,* corollam *texere ſoleat, eámque ſecum deferre; nam empta geſtare ſerta vitio dabatur. Item quòd Sponſus domi illam operiens, parata magno ianuam coronare, multáque Lauro exornare ſoleat, quemadmodum auctor eſt Alexander ab Alexandro Genial. dier. l. 2. c. 5.*

179. & ideò non nubimus ethnicis, &c.] *De hoc Argumento ſuprà tractat auctor toto lib. 2. ad Vxorem, vbi latiùs.*

180. Habes legem à Patriarchis.] *Alludit ad præcepta* Patriacharum *Abrahæ & Iſaac: Non accipies vxorem filio meo de filiabus Chanaam, Gen. 24. & 28.*

181. Coronat & libertas ſecularis.] *Quum pleraque* Manumiſſionis *inſignia recenſeat Auctor Tom. ſequen. lib. de Reſurrectione carn. mirum eſt quòd* coronam *non commemoret.*

182. Nunquid & Agoniſticæ cauſſæ, &c.] *Sentit (inquit Rhen.) de certaminibus Gymnicis, quorum victores* coronabantur. *Eodem pertinet quod habet Plin. l. 16. c. 4. de* coronis ex hedera. *Nouiſſimè (inquit) & in ſacris certaminibus vſurpatæ, in quibus hodiéque non victori datur ſed patriam ab eo* coronati *pronunciatur. Et peculiariter* Delphis Lauro *coronari ſolitos victores lib. 10. c. vlt.* Pinea corona apud Iſthmum. *l. 15. c. 10.* Ex Apio in Nemæis certaminibus, *lib. 19. c. 8. Ex* Oleaſtro *denique* Olympiæ, *l. 15. c. 4.*

183. quas ſtatim tituli ſui damnant.] *De his latè Auctor & ex inſtituto ſuprà l. de Spect. c. 6. n. 51. vbi vide Adn. noſtras, præſertim de Olympijs Ioui dicatis certaminibus nu. 108. de* Nemæis *Herculi ſacris. n. 109.*

184. & miſellus Archemorus.] Archemorus (*inquit Rhenan.*) *Lycurgi filius à ſerpente læſus adhuc infans periit, ex in-*

curia nutricis suæ Hypsipyles, quæ illum in gramminibus reliquerat, ostensura Græcis siti laborantibus Langiam fontem. In eius pueri memoriam annuus agon institutus est. Et quia periit adhuc infans, miſellum *vocat, non miserum.*

185. & Antinous infœlix.] *Hunc (inquit idem) Hadrianus Cæsar in delicijs habuit, & tam tenerè dilexit, vt ab illo ciuitatem Ægipti cognominarit, vbi &* agonem *illi quotannis celebrandum instituit. Quam rem in litteras pulchrè retulit Egesippus, sic scribens, referente Hieronymo: Tumulos (inquit) mortuis templáque fecerunt, sicut vsque hodie videmus. E quibus est &* Antinous *seruus Hadriani Cæsaris, cui & gymnicus agon exercetur apud* Antinoum *ciuitatem, quam ex eius nomine condidit, & statuit prophetas in templo. hæc ille. Notat* ἀποθέωσιν *Tertull.* Alioqui si sic homo Deum commentabitur, quomodo Romulus Conſum, & Tatius Cloacinam, & Hostilius Pauórem, & Metellus Alburnum, & quidem ante hoc tempus Antinoum, &c.

186. ſemel iam in ſacramenti teſtatione eieratæ.] *Sic omninò legimus pro:* tentatione, *vt accipiatur pro:* conteſtatione, *quæ vox Auctori etiam de* Sacramento *baptismi non est inusitata, quemadmodum latiùs infrà Tom sequent. l. de Baptis. numero 1. Placet autem magis lectio excusorum:* Hæ enim erant pompæ diaboli, &c. *quàm 3. MS. cod. Vatic.* erunt. *nam agit de* eieratione *iam facta. Siquis autem (Rhenan. inquit) hic obijciat. Tertullianus antè dixit:* Aquam adituri, ibidem, ſed & aliquanto priùs in Eccleſia ſub antiſtitis manu conteſtamur nos renunciare diabolo, & pompæ & angelis eius; *Et hoc loco dicit:* Semel iam in ſacramenti teſtatione eierare, *Is scire debet* Semel *hic accipi pro prorsus & omninò, ita vt* ſemel *fecisse sufficiat.*

187. etiam cœlum ſyderibus apud Homeri carmina coronatum.] *Huic loco (inquit idem) subscribit Plinius (lib. nempè 16. cap. 4.) Antiquitùs quidem (inquit) nulla nisi Deo dabatur. Ob id* Homerus cœlo *tantùm eas & prælio vniuerso tribuit.*

188. Ceterùm à ſeculo coronantur & lupanaria, &c.] *Videtur intelligere coronas, quibus Lares publici vel priuati in singulis domibus coronabantur, atque adeò & in* lupanaribus, latrinis, *&* piſtrinis, *&* carcere, *&* ſpoliarijs, *hoc est speluncis latronum, iuxta illud Plinij supracitatum libro 21. capite 3. &* Larium *priuatorum publicorúmque.*

189. & Ludus.] Ludum *litterarium intelligit, de quo suprà Auctor lib. de Idolol. cap. 10.* Flore ſcholæ coronandæ.

190. & Amphitheatra.] *Inter* Amphitheatrorum adparatus *etiam* coronas *recenset Auctor suprà lib. de Spectac. cap. 12. vbi quid* Amphitheatrum, *Adnotat. numero 126.*

191. ipſæque libitinæ.] *Rectè Pithæus Aduers. lib. 2. c. 15. de* ſepulcralibus coronis *interpretatur, de quibus etiam illud Plinij supracitatum l. 21. c. 3. ac sepulcrorum & Manium.*

192. At enim Chriſtianus nec ianuam ſuam, &c.] *De hoc suprà Apologet. cap. 35. num. 464. De* Dijs *verò* Oſtiorum *lib. de Idolol. cap. 15. num. 113. 114. 115. 116. 117. 118. Cuius loci consideratione malui retinere:* Cardam, *seu* Cardeam, *cum editionibus excusis, quàm* Carnam, *secundum 3. MS. cod. maximè quòd à* cardinibus *ita dictum adferat tum hic Tertull. tum etiam B. Cypriani lib. de Idol. vanitate, vti etiam illic adnotauimus n. 30.*

Cap. xiiii.

193. Tanto abeſt vt capiti ſuo manus inferat Idololatriæ, &c.] *Caput hoc inscribimus:* Quòd capiti nullo modo corona conueniat, niſi ad inſtar Chriſti ſpinea. *Illud autem:* Tanto abeſt, *phrasis est (vti etiam Rhenanus.) Auctori familiaris. Porro de* velamento capitis *viris interdicto, &* cui obnoxium eſt fœminæ caput, *latiss. toto lib. de Velandis virgin. Cuius quum hic etiam mentio non fiat, verisimile non sit quod suprà censui cap. 4. librum hunc illi priorem esse. Lego autem omnino cum Latinio:* Quid enim eſt capiti fœminæ, *pro:* capite. *Malim autem legere paulopost:* Propterea non ornabitur operoſiùs mulier, *pro eo quod est:* coronabitur, *eo quod sequatur,* vt nec crinium artificio coronetur, *& quod Apostolus ornatum quidem eius, non coronam interdicat.*

194. ex Apoſtoli proſpectu.] *Hoc est (interprete Rhenano)* proſpicientia *prouidentiáque, quippè qui* ornatum operoſiorem, *vt modo diximus, in fœminis prohibuerit 1. Tim. 2. Adnotata erat varia lectio à Latinio:* præſcripto. *sed illud magis Tertullianicum est. Est autem mira locutiõ paulopost, vbi nuncupatur* fœminæ facies Chriſtus, & viri caput.

195. centenarijs quoque roſis.] *MS. 3. & 1. editio:* centaureis. *Verùm lego cum Rhenan.* centenarijs, *eo quod* roſæ centifoliæ *meminerit Plin. l. 21. cap. etiam vbi de coronis agit, quamquam neget Tiberij Principatu nondum* roſam centifoliam in coronis *additam. Atqui de* Midæ roſeto *vide suprà T. lib. de Pall. c. 2. nu. 43.*

196. fauos poſt fella guſtauit.] *De hoc Prouerbio vide noſtra Prolegomena. Atqui pro:* ſi fortè, *censet legendum Latinius:* ſi potes.

Cap. xv.

197. Serua Deo rem ſuam inattaminatam, &c.] *Titulum postremo huic capiti damus:* Quòd à Chriſto corona exſpectanda. *Locus insignis pro* corona, *seu* mercede bonorum operum, *seu* meritorũ noſtrorum; *de quibus tamen latiùs suprà lib. ad Martyras, cap. 3. num. 43. & lib. de Patientia, cap. 11. num. 73. ac 75. & cap. 13. num. 82.*

198. Qui vicerit, dabo ei coronam vitæ. Eſto & tu fidelis ad mortem.] *Sicuti alias sæpè, sic & hic memoria quantum adparet lapſus, ex duobus scripturæ testimonijs vnum conficit. Nam Apoc. 2.* Eſto fidelis vſque ad mortem, & dabo tibi coronam vitæ. *& Apoc. 3.* Qui vicerit, ſic veſtietur, &c. *Item:* Qui vicerit, *faciam illum columnam.*

199. bonum agonem.] *Similiter B. Cypr. ex epist. 3. & l. 3. Testim. ad Quir. c. 16. qui vocem Græcam:* ἀγῶνα, *Latinam fecerunt, pro eo quod noſter interpres:* certamen *vertit, 2. Tim. 4.*

200. Protoſedent & Preſbyteri, &c. *Mirabilis (inquit Rhenanus) verbi compositio ex peregrino & noſtro, quamuis & noſtrum à Graco* ἔχω *detortum sit. Adludit autem ad locum Apocalipseos 4. Et super thronos viginti quatuor seniores, &c. Atqui etiam hic seruata est ab Auctore vox Græca:* πρεσβύτεροι

201. eodémque auro, &c.] *Et hic (inquit Rhenanus) locus est Apoc. 14. Propterea post toties citatam Apoc. inquit:* Si tales imagines in viſione, quales veritates in repræſentatione. *Loquitur autem de visione Ioannis, qui scripsit Apocalypsin.*

202. Strophiolo aut dracontario.] *Tenuioribus (inquit idem ex Plinio l. 21. c. 2.) scilicet* coronis *vtebantur antiqui,* ſtrophia *appellantes, vnde nata* ſtrophiola. *Porrò* Dracontarium *videtur eius seculi vocabulum fuisse, pro corolla. Ego verò puto* Dracontarium, coronam *intelligi confectam aut ex* dracontia *herba antidoto aduersus venena, cuius meminit Plin. l. 24. cap. 19. aut ex gemmis* draconilibus, *de quibus idem l. 37. cap. 10. & Auctor suprà l. de Hab. muliebri, c. 6. n. 52.*

203. Nam & Reges nos Deo, &c. fecit.] *vertit ad verbum ex Græco* βασιλεῖς, *pro eo quod noſter interpres:* regnum.

204. bonus miles.] *Loquitur (inquit Rhenanus) de Milite isto, qui coronam in manu, non in capite gestauerat, ob eam rem in carcerem raptus.*

205. Erubeſcite Romani commilitones.] *Hinc patet Romæ hunc librum scriptum fuisse.*

206. ſed ab aliquo Mithræ milite, &c.] *Huius (inquit Rhenanus.) Dei* Mithræ *meminit in Præscriptionibus, de diabolo noſtræ religionis sacra (immo* ſacramenta) *imitante loquens.* Tingit & ipſe quoſdam (*inquit*) vtique credentes & fideles ſuos. Expiationem delictorum de lauacro repromittit. Signat illic in frontibus milites ſuos. Celebrat & panis oblationem, & imaginem reſurrectionis inducit, & ſub gladio redimit coronam. *Quæ postrema verba: &* ſub gladio redimit coronam, *hîc exponuntur. Nam hanc ceremoniam hoc loco explicat, quam demiror à nemine fuisse commemoratam. D. Hieronymus tantum obiter indicat, quam ad Lætam de Institutione filiæ scribens: Ante paucos (inquit) annos propinquus veſter Gracchus nobilitatem patritiam ſonans nomine,*

quum

quum præfecturam gereret vrbanam, nonne ſpecum Mithræ, et omnia portentuoſa ſimulacra, quibus Corax, Niphus, Miles, Leo, Perſes, Helios, Bromius pater, initiantur, ſubuertit, fregit, excuſſit? Vbi vides Militis fieri mentionem, cuius initiationem, in ſpecu Mithræ hoc loco deſcribit Tertullianus. Lactantius ſine Lutatius Statij interpres vltimum carmen primi Thebaidos exponens: Indignata ſequi torquentem cornua Mithram, ſcribit Apollinem à diuerſis gentibus varijs appellari nominibus. Apud Achemenios enim Titan vocatur, apud Ægyptios Oſiris, apud Perſas vbi in antro colitur, Mithra nominatur. Eius ſimulacrum fingebatur reluctantis tauri cornua retentare; quo ſignificatur Lunam ab eo lumen accipere, quum acceperit ab eius radijs ſegregari. Erat autem ipſe Sol Leonis vultu cum tiara priſco habitu, vtriſque manibus, ceu diximus, bouis cornua comprimens. Siquidem Sol principale ſignum inculcat & frenat, Leonem ſcilicet, ideò quòd hic Deus ceteros ſui nominis & potentiæ impetu excellat, vt inter reliquas feras Leo: vel quòd ſit rapidum animal. Hæc ex illo Commentario propterea paulo prolixius retuli, vt melius intelligatur Tertulliani locus ille 1. lib. adu. Marc. quum inquit: Sicut aridæ & ardentis naturæ Sacramenta Leones Mithræ philoſophantur. Meminit & Martianus Capella Mithræ, quum canit lib. 3. de nupt. Mer. & Philog.

Te Serapim Nilus, Memphis veneratur Oſirin,
Diſſona ſacra Mithram.---

Plura dicto lib. de Præſcript. adu. hær. cap. 40. Tom. ſequ. videat Lector, tum de Mithra, tum de diabolo diuina adfectante, vti paulopòſt Auctor commemorat.

207. in ſpelæo & caſtris verè tenebrarum.] De hoc ſpelæo latiùs in hæc verba B. Juſtinus Martyr aduerſus Tryphonem: Porrò quando illi qui Mithræ initiationes (ſic enim verto, pro eo quod alij: initia) tradunt, è petra eum natum eſſe memorant (de quo vide etiam teſtimonium B. Hieron. infrà Tom. ſequ. lib. de Præſcript. adu. hæreſ. ſupradicto num. 271.) & ſpelæum nominant eum locum, vbi initiari ei credentes perhibent; non ego hîc, quod à Daniele dictum eſt, lapidem abſque manibus abſciſſum de monte ingenti, & quod ab Eſaia eſt promulgatum, eos ſequutos eſſe, atq; hæc conſimiliter inſtituiſſe sciam? cuius Prophetiæ promulgationis etiam verba omnia imitari ſunt conati. Nam & iuſtè rectéque agendi præcepta, vt apud illos dicuntur, arte quadam effecerunt. Verba Eſaiæ ſunt talia cap. 33. Audite qui longè eſtis quæ fecerim, & cognoſcite propinquantes fortitudinem meam. Deſciuerunt in Syon iniqui. Corripiet tremor impios. Quis annutiabit vobis locum ſempiternum? Ambulans in iuſtitia (hinc apud illos de quibus ſupra rectè agendi præcepta) loquens viam rectam, odio habens iniquitatem & iniuſtitiam, manus obtinens puras à muneribus, obturans aures, vt ne audiat iudicium ſanguinis iniuſtum, conniuens oculis vt ne videat iniuſtitiam. Hic habitabit in excelſo ſpecu petræ fortis: (hinc ſpelæi imitatio.) Panis dabitur ei (ex quo deſumpta apud illos panis oblatio, cuius mentio fit libro de Præſcript. adu. hæret.) & aqua eius fidelis (quò pertinet de qua ibidem tinctio.) Regem cum gloria videbitis (quod ad reſurrectionem pertinet) & oculi veſtri longè proſpicient. Anima veſtra meditabitur timorem Domini: (hinc ibidem expiatio delictorum.) Vbi eſt litteratus? vbi ſunt Conſiliarij? vbi eſt eos dinumerans qui aluntur, paruum & magnum populum? Quocum conſilia non agitarunt, neque profunditatem vocum ſciuerunt, ita vt non audirent, Populus vitioſus, & non eſt audienti ſcientia? Quod ipſum rurſum paucioribus his verbis non multopòſt repetit: Quòd vero (inquit) Eſaias de ſymboli arcanique ſpecus vaticinio præloquutus ſit, vobis recenſui, ſed eorum gratia, qui hodie vobiſcum venere, locum eum repetam: inſuper hoc addens, propter verba eiuſcemodi, eos qui Mithræ myſteria inſtituerunt in loco qui apud illos ſpelæum vocetur, ſuos initiare, ſacráque ſua arcana peragere, diaboli inſtinctu agitatos. Atqui ſpelæum iſtud primum Zoroaſtres in Perſidis montibus dicaſſe fertur prope fontes, iuxta quod habet Porphyrius in Comment. antri Nympharum, ex 13. Odyſſ. Homeri.

208. quaſi nimium martyrij] Hoc eſt (inquit idem Rhenanus) imitamentum martyrij quod pro Chriſto tolerant Chriſtiani. Quare & hanc lectionem retinendam duxi, pro eo quod in excuſis ſubrepſerat: minimum, maximè quum illud etiam legãt 3. MS. cod. Vatic. Vnde nec placet lectio Gyraldi hiſt. Deorum ſynt. 7. qui legit: munus. Maximè quòd haud abſimiliter B. Gregor. Nazian. Orat 1. in Julian. Imper. ſcribat: Ab illo fuiſſe comparata martyria Chriſtianorum cruciatibus, quæ in Mithræ ſacris celebrabantur Super quo loco (vti citatatur ibidem à Giraldo) vetus commmentator. Mithra, id eſt, Sol cui celebritates fiunt, & imprimis à Chaldæis. Cui Deo qui volunt initiari, duodecim contumelijs afficiuntur, per verbera, calorem, frigus, & alia eiuſcemodi. Quæ proinde putat fuiſſe etiam ea ſacra, quæ Commodus Imperator homicidio polluit.

ARGVMENTVM LIBRI DE VELANDIS VIRGINIBVS PER IACOBVM PAMELIVM.

QVVM prætextu contrariæ conſuetudinis, contra quam Apoſtolus præceperat, non modò nuptæ, & virgines hominum, ſeu ſeculares quæ ad nuptias virorum adſpirant; ſed & virgines Dei, quæ Chriſto nupſerant, præſertim in Eccleſijs caput non velarent; quod antea Græcè, nunc Latinè quoque oſtendit, virgines velari oportere.

Imprimis autem conſuetudinem aduerſus veritatem non præſcribere, ex eo docet, quòd Regula fidei vna irreformabili manente, cetera diſciplinæ & conuerſationis admittant nouitatem correctionis. I.

Maximè quum Eccleſiarum, quas Apoſtoli ſeu Apoſtolici viri condiderunt, conſuetudo opponatur; nobis autem & illis vna fides, vnus Deus, idem Chriſtus, eadem ſpes, eadem lauacri Sacramenta, vna Eccleſia. II.

Proinde quum arbitrio cuiuſque permiſſa res eſſet; vt quæque voluiſſet, aut velari, aut non tegi, ſicut & nubere; temerariam audaciam reprehendit, qua virgines hominum ambibant aduerſus virgines Dei, quòd aliter (velatæ inquam) illæ incederent; immò ſacrilegis manibus dicatum Deo habitum à virgine electum detraherent. III.

Neque verò obſtare quod opponitur, nullam mentionem virginum ab Apoſtolo factam, vbi de velamine præfinit, ſed tantùm mulieres nominatas; quia Spiritusſanctus vno nomine Mulieris etiam virginem intelligi voluit, vt potè quòd generale ſit vocabulum, vti & Fœmina. IIII.

V. *Ad sexum enim pertinere, non ad gradum sexus, probat scriptura Geneseos; qua Eua mulier est cognominata, adhuc fœlix, adhuc virgo; post matrimonij verò connexum, mulier eius*

VI. *Sic & Apostolum mulierem vocare Virginem Mariam, quam vtique virginem constat fuisse, licet Hebion resistat; & Angelum Gabrielem ad Virginem missum, cùm benedicit illam, inter mulieres deputasse.*

VII. *Iam verò etiam ipsas rationes virginibus competere, per quas Apostolus docet velari fœminam oportere.*

VIII. *Eadem itaque ratione virginem in muliere intelligendam, qua puerum in viro; vtpotè quum Adam adhuc integer ante nuptiarum congressum vir sit cognominatus in Genesi, & apud Apostolum vox: Omnis, tam de viro quàm de muliere, æquè virginem in viro atque in muliere comprehendat.*

IX. *Alia item disciplinæ Ecclesiasticæ præscripta de muliere in virginẽ spectare, nam nec virgini, quantumuis carnem suam sanctificare proposuit, licere in Ecclesia docere, tinguere, offerre, aut sacerdotalis officij sibi sortem vendicare.*

X. *Non itaque magis debere virgines honorigeram notam virginitatis suæ non (velando se) præferre; quàm tot viros virgines, tot spadones, qui nulla sibi defendunt continentiæ insignia, quæ tamen virginitate fœminarum est laboratior*

XI. *Ad responsionem autem ex diuerso, quasi à natiuitate proinde virginem operiri oporteat respondet; Apostolum intelligi debere, ex quo se virgo intelligere cœperit, post contestatam maturitatem; interserens exemplatum Rebeccæ, quæ velata sponso suo occurrit, (nec minus post continentiæ votum virgini id faciendum) & ethnicorum, apud quos velatæ ad virum ducuntur*

XII. *Proinde tegantur superiora, cuius inferiora nuda non sunt, nec eas imitentur, quæ sola capitis nuditate virginitatem nundinant.*

XIII. *Deinde si & apud ethnicos propter homines iam nupturæ caput velant, saltem in Ecclesia virginitatem abscondant, vt in occulto mercedem apud Deum mereantur, quæ tantam oblationem Deo offerũt ipsius corporis & spiritus sui, cùm illam ipsam naturam conferant.*

XIIII. *Neque verò cogendas ceteras ad huiusmodi opus virginitatis; quia vbi coactio, illic necessitas; vbi necessitas, illic infirmitas; & proinde facilè ruunt, & funem lõgum delictorum sibi adtrahentes, intecto tamen permanentes capite, ne prodantur, virgines sub Deo se mentiuntur.*

XV. *Sed enim vera & pura virginitas, etiam fœminarum oculos timens, confugit ad velamẽ capitis tãquam clypeum, quo bonum suum protegat aduersus ictus tentationum, aduersus iacula scandalorum, aduersus fascinum etiam apud ethnicos metuendum.*

XVI. *Scripturam itaque legem hanc de velamine condidisse, naturam contestari, disciplinam exigere maximè in virgine quæ Christo nupsit, illi tradidit carnem suam, illi sponsauit maturitatem suam; qui quum alienas sponsas & maritatas velari iubeat, vtique multo magis suas.*

XVII. *Postremò & eas, quæ in nuptias inciderunt admonet, vt ne quidem in momento horæ à disciplina velaminis exolescant, tum Apostoli verbis, tum Arabicarum fœminarum quæ faciem totam contegunt, & reuelationis cuiusdam exemplis; præsertim verò ne inter Psalmos aut in Oratione ipsa, vel quacunque Dei mentione, retectæ perseuerent.*

Ceterùm librum librum hunc germanum esse patet ex eius hoc Epiphonemate, Pax & gratia à Domino nostro Iesu redundet, cum SEPTIMIO TERTVLLIANO, cuius hoc opusculum est. *Deinde eundem imitatur B. Cyprian. lib de Discipl. & habitu virginum, locis infrà citatis. Habuerunt denique MS. Thritemius Catal. Script. & Politianus epist. 5. lib. 4. Æditus autem fuit primùm à Rhenano ex Paterniacensi & Hirsaugiensi exemplaribus MS. cum Scholijs, deinde castigatus ex cod. Gorzienſi, additis Adnotationibus; quibus accessit etiam recognitio Sigismundi Gelenij ex Britannico codice. Non tamen eiuscemodi, quin plures adhuc loci recogniti fuerint à nobis ex 3. MS. Vatic. codicibus, & Adnotationibus quoque nostris locupletati.*

Q.

A

Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI DE VIRGINIBVS VELANDIS LIBER.

PROPRIVM [2] iam negotium passus meæ opinionis, [3] Latinè quoque ostendam, virgines nostras velari oportere, ex quo transitum ætatis suæ fecerint: Hoc exigere veritatem, cui nemo præscribere potest, non spatium temporum, non patrocinia personarum, non priuilegium regionum. Ex his enim ferè consuetudo initium ab aliqua ignorantia vel simplicitate sortita, in vsum per successionem corroboratur, & ita aduersus veritatem vindicatur. Sed Dominus noster Christus veritatem se, non consuetudinem cognominauit. Si semper Christus, & prior omnibus: æquè veritas sempiterna & antiqua res: Viderint ergo quibus nouum est quod sibi vetus est. [4] Hæreseis non tam nouitas quàm veritas reuincit. Quodcunque aduersus veritatem sapit, hoc erit hæresis, etiam vetus consuetudo. Ceterùm suo vitio quis quid ignorat. Quod autem ignoratur, fuit tam requirendum, quàm recipiendum quod agnoscitur. [5] Regula quidem fidei vna omninò est, sola immobilis, & irreformabilis, credendi scilicet in vnicum Deum omnipotentem, mundi conditorem, & filium eius Iesum Christum, natum ex virgine Maria, crucifixum sub Pontio Pilato, tertia die resuscitatum à mortuis, receptum in cœlis, sedentem nunc ad dexteram Patris, venturum iudicare viuos & mortuos, per carnis etiam resurrectionem. Hac lege fidei manente, cetera iam disciplinę & conuersationis, admittunt nouitatem correctionis, operante scilicet & proficiente vsque in finem gratia Dei.

B Quale est enim vt diabolo semper operāte & adijciente quotidie ad iniquitatis ingenia, opus Dei aut cessauerit, aut proficere destiterit, [6] cùm propterea Paracletum miserit Dominus, vt quoniam humana mediocritas omnia semel capere non poterat, paulatim dirigeretur & ordinaretur & ad perfectū perduceretur disciplina, ab illo vicario Domini Spiritu sancto. Adhuc inquit, multa habeo loqui vobis, sed nōdum potestis ea baiulare: Cùm venerit ille spiritus veritatis, deducet vos in omnem veritatem, [7] & superuenientia renunciabit vobis. [8] Sed & suprà de hoc eius opere pronunciauit. Quæ est ergo Paracleti administratio nisi hæc, quòd disciplina dirigitur, quòd scripturæ reuelantur, quòd intellectus reformatur, quòd ad meliora proficitur? Nihil sine ætate est, & omnia tēpus expectāt. Denique Ecclesiastes, [9] Tēpus, inquit, omni rei. Aspice ipsam creaturam paulatim ad fructum promoueri. Granum est primò, & de granō frutex oritur, & de frutice arbuscula enititur. Deinde rami & frondes inualescunt, & totum arboris nomen expanditur, inde germinis tumor, & flos de germine soluitur, & de flore fructus aperitur. Is quoque rudis aliquandiu & informis, paulatim ætatem suam dirigēs, [10] eruditur in mansuetudinem saporis. Sic & iustitia (nam idem Deus iustitiæ & creaturæ) primò fuit in rudimentis, natura Deum metuens: dehinc per legem & Prophetas promouit in infantiam: dehinc per Euangelium efferbuit in iuuentutem: nunc per Paracletum componitur in maturitatem. Hic erit solus à Christo magister & dicendus & verendus. Non enim ab se loquetur, [11] sed quæ mandantur à Christo. [12] Hic solus anteceſſor, quia solus post Christum. Hunc qui receperunt, veritatem consuetudini anteponunt, Hunc qui audierunt vsque non olim prophetantem, virgines contegunt. [[13] Sed nolo interim hunc morem veritati deputare. Consuetudo sit tantisper, vt consuetudini etiam consuetudinem opponam. Per Græciam & [14] quasdam Barbarias eius, plures Ecclesiæ virgines suas abscondunt. Est [15] & sub hoc cœlo institutum istud alicubi, ne qui

C gentilitati Græcanicæ aut Barbaricæ consuetudinem illam asscribat. Sed eas ego Ecclesias proposui, quas & ipsi Apostoli vel Apostolici viri condiderunt, & puto ante quosdam. Habent igitur & illæ eandem consuetudinis auctoritatem, tempora & anteceſſores opponunt magis quàm posteræ istæ. Quod obseruabimus, quid diligemus: Non possumus respuere consuetudinem, quam damnare nō possumus, vtpotè non extraneam, quia nō extrancorum, cum quibus scilicet communicamus [16] ius pacis & nomen fraternitatis. Vna nobis & illis fides, vnus Deus, idem Christus, eadem spes, eadem [17] lauacri sacramenta. [18] Semel dixerim, vna Ecclesia sumus. Ita nostrum est, quodcunque nostrorum est. Ceterùm diuidis corpus: tam hîc, sicut in omnibus variè institutis & dubiis & incertis fieri solet, adhibenda fuit examinatio, [19] quæ magis ex duabus tam diuersis consuetudinibus disciplinæ Dei conueniret Et vtique ea deligenda, quæ virgines includit, soli Deo notas, quibus præter quòd à Deo non ab hominibus captanda gloria est, etiam ipsum bonum suum erubescendum est. Virginem magis laudando quàm vituperando confundas: quia delicti durior frons est, ab ipso & in ipso delicto impudentiam docta. Nam illam consuetudinem, quæ virgines negat dum ostendit, nemo probasset, nisi aliquæ tales quales virgines ipsæ. Tales enim oculi volent virginē visā, quales habet virgo quæ videri volet. Inuicē se eadē oculorū genera desiderāt. Eiusdē libidinis est videri, & videre. Tā sancti viri est [20] subfūdi, si virginē viderit, quā sanctæ virginis, si à viro visa sit. [[21] Sed nec inter consuetudines dispicere voluerūt illi sanctissimi anteceſſores. Tamen tolerabilius apud nos

CAP. I.

Joan. 14.

Joan. 16.

Eccles. 3

Joan. 16.

CAP. II.

CA. III.

ad vſque proximè vtriq; conſuetudini communicabatur. Arbitrio permiſſa res erat, vt quæque vo- D
luiſſet aut tegi aut proſtitui, ſicut & nubere: quod & ipſum neque cogitur neque prohibetur Con-
tenta erat veritas paciſci cum conſuetudine, vt tacitè ſub conſuetudinis nòmine frueretur ſe vel ex
parte Sed quoniam cœperat agnitio proficere, vt per licentiam vtriuſque moris indicium melioris
partis emergeret, ſtatim ille aduerſarius bonorum, multóque inſtitutorum, opus ſuum fecit. Am-
biunt virgines hominum aduerſus virgines Dei, nuda planè fronte temerariè audaciam excitatæ.
Et virgines videntur quæ aliquid à viris petere poſſunt, nedum tale factum, vt ſcilicet æmulæ earum,
tanto magis liberæ, quanto Chriſti ſolius ancillæ, dedantur illis. Scandalizamur, inquiunt, quia ali-
teraliæ incedunt: & malunt ſcandalizari, quàm prouocari. [22] Scandalum, niſi fallor, non bonæ
rei, ſed malæ exemplum eſt, ædificans ad delictum. Bonæ res neminem ſcandalizant, niſi malam
mentem. Si bonum eſt modeſtia, verecundia, faſtidium gloriæ, ſoli Deo captans placere: agnoſ-
cãt malũm ſuum, quæ de tali bono ſcandalizantur. Quid enim ſi & incontinẽtes dicant ſe à cõtinen-
tibus ſcandalizari, continentia reuocanda eſt? & ne multi nobis ſcandalizentur, [23] monogamia recu-
ſanda eſt? Cur non magis hæ quærantur ſcandalo ſibi eſſe petulantiam, impudentiã oſtentatitiæ vir-
ginitatis? Propter eiuſmodi igitur capita nundinatitia, trahantur virgines ſanctę in Eccleſiam, erube-
ſcentes quòd cognoſcantur in medio, pauentes quòd detegantur accerſitæ quaſi ad ſtuprum. Non
minus enim & hoc pati nolunt. Omnis publicatio virginis bonæ, ſtupri paſſio eſt. Et tamen vim car-
nis pati, minus eſt; quia de officio naturę venit. Sed cùm ſpiritus ipſe violatur in virgine, ſublato vela-
mine didicit amittere quod tuebatur. [24] O ſacrilegæ manus, quæ dicatum Deo habitũ detrahere po-
tuerunt! Quid peius aliquis perſecutor feciſſet, ſi hoc à virgine electum cognouiſſet? Denudaſti puel-
lam à capite, & tota iam virgo ſibi non eſt: alia eſt facta. Exurge igitur veritas, & quaſi de patientia
erumpe, nullam volo conſuetudinem defendas; nam iam & illa cõſuetudine, ſub qua te fruebaris, ex-
pungitur. Te eſſe demõſtra quę virgines tegit. Ipſa ſcripturas tuas interpretare, quas conſuetudo non
nouit. Si enim noſſet, nunquam eſſet. [[25] Quatenus autem & de ſcripturis aduerſus veritatem argu- E
CA.IIII. mentari conſuetudo eſt, ſtatim opponitur nobis; nullam mẽtionem virginum ab Apoſtolo factam,
« vbi de velamine præfinit, ſed tãtùm mulieres nominatas: cùm ſi voluiſſet, & virgines tegi, de virgini-
1. Cor. 11. « bus quoque cum mulieribus nominatis pronuntiaſſet: [26] quomodo illic, inquit, vbi de nuptijs tra-
« ctat, quid obſeruandum ſit etiam de virginibus, declarat: Itaq; non contineri eas lege velãdi capitis,
1. Cor. 7. « vt non nominatas in hac lege: immò ex hoc non velari quâ non iubentur, quæ nec nominantur. Sed
« & nos eandem argumentationẽ retorquemus. Qui enim ſciebat aliâs vtriuſque generis facere men-
« tionem, virginis dico, & mulieris, id eſt non virginis, ex cauſa diſtinctionis in his in quibus non no-
minat virginem, non faciens diſtinctionem, oſtendit conditionis communionem. Ceterum
potuit hîc quoque conſtituere differentiam inter virginem & mulierem, ſicut alibi dicit: [27] Diuiſa eſt
1. Cor. 7. mulier & virgo: igitur quas non diuiſit, tacendo [28] inalterauit. Nec tamen quia illic diuiſa eſt & mu-
lier & virgo, hîc quoque patrocinabitur illa diuiſio, vt quidam volunt. Quanta enim alibi dicta, non
valent, vbi dicta ſcilicet non ſunt, niſi ſi eadem ſit cauſa, quę alibi, vt ſufficiat ſemel dictum? Illa autem
cauſa virginis & mulieris lõgè diuiſa eſt ab hac ſpecie. Diuiſa eſt, inquit, mulier & virgo. quare? quo-
niam innupta, id eſt, virgo, cogitat ea quæ ſunt Domini, vt ſit ſancta, & corpore & ſpiritu. Nupta au-
tem, id eſt, non virgo, cogitat quomodo placeat viro. Hæc erit interpretatio diuiſionis illius, nullum
habens locũ in iſto capitulo, in quo neq; de nuptijs, neque de animo & cogitatu mulieris & virginis,
pronuntiatũ, ſed de capite velando. Cuius nullam volens eſſe diſcreptationem, Spiritus ſanctus vno
nomine mulieris, etiã virginem intelligi voluit, quã propriè non nominãdo à muliere non ſeparauit, F
& non ſeparãdo coniunxit ei à qua non ſeparauit. Nouum eſt nunc ergo principali vocabulo vti, &
cetera nihilominus in eo vocabulo intelligi, vbi nulla eſt neceſſitas ſingillatim diſtinguendæ vniuer-
ſitatis? Naturaliter compendium ſermonis & gratum & neceſſarium eſt: quoniam ſermo lacinioſus,
& oneroſus & vanus eſt. Sic & generalibus vocabulis contenti ſumus comprehendentibus in ſe ſpe-
cialium intellectũ. Ergo iam de vocabulo ipſo. Naturale vocabulũ eſt fœmina. [29] Naturalis vocabuli
generale mulier. Generalis etiam ſpeciale, virgo, vel nupta, vel vidua, vel quot etiã ætatis nomina ac-
cedũt. Subiectum igitur eſt generali ſpeciale, quia generale prius eſt: & [30] ſubiectiuum anteceſſiuo, &
portionale vniuerſali: in ipſo intelligitur cui ſubijcitur, & in ipſo ſignificatur, quia in ipſo continetur.
Sic nec manus, nec pes, nec vllum membrorum deſiderat ſignificari corpore nominato. Et ſi mun-
dum dixeris, illic erit & cœlum, & quæ in eo, ſol & luna, & ſidera, & aſtra, & terra, & freta, & [31] omnis
cenſus elementorum. Omnia dixeris, cùm id dixeris quod ex omnibus conſtat. Sic & mulierem no-
CAP.V. minando, quicquid eſt mulieris nominauit. [[32] Sed quoniã ita mulieris nomen vſurpant, vt non pu-
« tent competere illud niſi ei ſoli quæ virum paſſa ſit; probari à nobis oportet proprietatem eius voca-
« buli, ad ſexum ipſum, non ad gradum ſexus pertinere, quo communiter etiam virgines cenſeantur.
Gen. 2. Cùm hoc genus ſecundi hominis à Deo factum eſt, in adiutorium hominis; fœmina illa, ſtatim mu-
lier eſt cognominata, adhuc fœlix, [33] adhuc digna paradiſo, adhuc virgo. Vocabitur, inquit, mulier.
Habes itaque nomen, non dico iam virgini commune, ſed proprium. quod à principio virgo ſor-
tita eſt. Sed ingeniosè quidam de futuro volunt dictum: Vocabitur mulier, quaſi quæ hoc futura
eſſet, cùm virginitatem reſignaſſet: quoniam & adiecit, Propterea relinquet homo patrẽ & matrem,
& [34]

A &[34] conglutinabitur mulieri ſuæ, &[35] erunt duo in carnem vnam. Oſtendant igitur primò, vbi ſit ſubtilitas iſta, ſi de futuro mulier cognominata eſt, quod interea vocabulum acceperit. Non poteſt enim ſine vocabulo præſentis qualitatis ſuæ fuiſſe. Ceterùm quale eſt vt quæ in futurum vocaretur nomine deſignato, in præſenti nihil cognominaretur? Omnibus animalibus Adam nomina impoſuit, & nemini ex futura conditione, ſed ex præſenti inſtitutione, cui conditio quæcunque ſeruiret, hoc appellata, quod à primordio voluit; quid ergo tunc vocabatur? Atquin quotienſcũque in ſcriptura nominatur, mulier appellatur, antequàm nupta, & nunquam virgo cùm virgo. Hoc nomen tum vnum illi fuit, & quando nihil[36] prophetico modo dictum eſt. Nam cùm ſcriptura refert fuiſſe nudos duos, Adam & mulierem eius, nec hoc de futuro ſàpit, quaſi mulierem dixerit eius in præſagio vxoris. Sed quoniam & innupta illius mulier, vt de ſubſtantia ipſius: Hoc, inquit, os ex oſſibus meis, &[37] caro ex carne mea vocabitur mulier. Hinc ergo tacita conſcientia naturæ, ipſa diuinitas animæ in vſum ſermonis eduxit neſcientibus hominbus (ſicut & alia multa, quæ ex ſcriptura fieri & dici ſolere alibi poterimus oſtendere) vti mulieres noſtras dicamus vxores, quanquam & impropriè quædam loquamur.[38] Nam & Græci qui magis vocabulo mulieris in vxore vtuntur,[39] alia habent propria vocabula vxoris. Sed malo hunc vſum ad ſcripturæ teſtimonium deputare. Vbi enim duo in vnam carnem efficiuntur per matrimonij nexum, caro ex carne, & os ex oſſibus, vocatur ſecundum originem mulier eius, ex cuius ſubſtantia incipit cenſeri facta vxor. Ita mulier non naturâ nomen eſt vxoris, ſed vxor conditione nomen eſt mulieris. Denique mulier & non vxor dici poteſt, non mulier autem vxor dici non poteſt, quia nec eſſe. Conſtituto igitur nomine nouæ fœminæ, quod eſt mulier, & explicito quod priùs fuit, id eſt nomine aſſignato, conuertit iam ad propheticam rationem, vti diceret,[40] Propter hoc relinquet homo patrem & matrem. Adeò ſeparatum eſt nomen à prophetia, quantum & ab ipſa perſona, vt non vtique de ipſa Eua dixerit, ſed in illas fœminas
B futuras, quas in[41] matrice generis fœminini nominarit. Alioqui nõ Adam relicturus erat patrẽ & matrem quos non habebat, proprer Euam. Ergo non ad Euã pertinet, quia nec ad Adam, quod propheticè dictum eſt. De maritorum enim cõditione prædictum, qui ob mulierem parentes ſuos erant relicturi, quod in Euam cadere non potuit, quia nec in Adam. Si ita res eſt, apparet non propter futurum, mulierem cognominatam, ad quam futurum non pertinebat. Eò accedit, quòd ipſe rationem eius nominis ædidit. Cùm enim dixiſſet, Vocabitur mulier,[42] quoniã ex viro ſuo ſumpta eſt, & ipſo adhuc virgine.[43] Sed dicemus & de viri nomine ſuo loco. Nemo itaq; nomen ad prophetiam interpretetur, quod ex alia ſignificatione deductum eſt: præſertim cùm appareat, vbi de futuro nomen acceperit, illic ſcilicet,[44] vbi Eua cognominatur, perſonali iam vocabulo, quia naturale præceſſerat. Si enim Eua mater viuẽtium eſt, ecce ex futuro cognominatur, ecce vxor & non virgo prænunciatur, hoc erit vocabulum nupturæ. Ex nupta enim mater. Ita hic quoque oſtẽditur non de futuro mulierem tunc nominatam, quæ poſtmodùm acceptura erat futuræ conditionis ſuæ nomen. Reſponſum ſatis eſt ad hanc partem. [[45] Videamus nunc ſi & Apoſtolus formam vocabuli iſtius ſecundum Geneſim obſeruet, ſexui deputans illud, ſic mulierem vocans virginem Mariam, quemadmodũ & Geneſis Euam. Scribens enim ad Galatas, Miſit, inquit, Deus filium ſuum factũ ex muliere. Quam vtiq; virginẽ conſtat fuiſſe,[46] licet Hebion reſiſtat. Agnoſco & angelũ Gabrielem ad virginem miſſum: ſed eùm benedicit illam, inter mulieres, non inter virgines deputat:[47] Benedicta tu inter mulieres. ſciebat & angelus mulierem etiam virginem dici. Sed & ad hæc duo ingeniosè quidam reſpondiſſe ſibi viſus eſt, quoniam quidem deſponſata eſt Maria, idcircò & ab angelo & ab Apoſtolo mulierem pronuntiatam.[48] Deſponſata enim, quodammodò nupta. Tamen inter quodammodò, & verum, ſatis intereſt dumtaxat hoc in loco. Nam alibi ita ſanè habendum eſt. Nunc verò non quaſi iam nu-
C ptam mulierem Mariam pronuntiauerũt, ſed quaſi nihilo minus fœminam, etiãſi non ſponſam, quaſi hoc à primordio dictã. Illud enim præiudicet neceſſe eſt, à quo forma deſcẽdit. Ceterùm quod pertineat ad hoc capitulũ, ſi hîc deſponſatæ adæquatur, vt ideò mulier dicta ſit Maria, non quâ fœmina, ſed quâ marita, iam ergo Chriſtus non ex virgine natus eſt, quia ex deſponſata quæ virgo eſſe deſierit hoc nomine. Quod ſi ex virgine natus eſt, licet ex deſponſata tamen integra, agnoſce mulierem etiam virginem, etiam integram dici. Hîc certè nihil propheticè dictum videri poteſt, vt futuram mulierem, id eſt nuptam Apoſtolus nominarit, dicendo, factum ex muliere. Non enim poterat poſteriorem mulierem nominare, de qua Chriſtus naſci non habebat, id eſt virum paſſam: ſed illa quæ erat præſens, quæ erat virgo, & mulier vocabatur poſt vocabuli huius proprietatem, ſecundum primordij formam, virgini, & ita vniuerſo mulierum generi defenſam. [[49] Cõuertamus ad ipſas iam rationes recenſendas, per quas Apoſtolus docet velari fœminam oportere, an eædem etiam virginibus competant: vt ex hoc quoque vocabuli cõmunio inter virgines & non virgines conſtet, dum eædem velaminis cauſæ in vtraque parte deprehenduntur. Si caput mulieris, vir eſt, vtique & virginis, de qua fit mulier, illa quæ nupſit: niſi ſi virgo tertium genus eſt monſtruoſum aliquod ſui capitis. Si mulieri turpe eſt radi ſiue tonderi, vtique & virgini.[50] Proinde viderit ſeculum æmulum Dei, ſi ita virgini cæſum capillum decori mentitur, quemadmodum & puero permiſſum. Ergo cui æquè non conuenit radi ſiue tonderi, æquè conuenit operiri. Si gloria viri eſt mulier quantò magis virgo, quæ & gloria ſibi eſt? Si mulier ex viro & propter virum, coſta illâ Adæ virgo primùm fuit.[51] Si

Ibid. paulò prius.

Ibid. in fine.

Ibid. antea

Vbi ſuprà.

Gen. 3.

CAP. VI.

Gal. 4.

Luc. 1.

Gal. 4.

CA. VII.

1. Cor. 11.

Ibid. mulier poteſtatem habere ſuper caput debet, vel eo iuſtiùs virgo, ad quam pertinet quod in cauſa
Gen. 2. eſt. Si enim[52] propter angelos, ſcilicet quos legimus à Deo & cœlo excidiſſe, ob concupiſcentiam
1. Cor. 11. fœminarum; quis præſumere poteſt tales angelos, maculata iam corpora, & humanæ libidinis reliquias deſideraſſe, vt non ad virgines potiùs exarſerint,[53] quarum flos etiam humanam libidinem excuſſat? Nam & ſcriptura ſic ſuggerit, Et factum eſt, inquit, cùm cœpiſſent homines plures fieri
Gen. 6. ſuper terram, & filiæ natæ ſunt eis. Conſpicati autem filij Dei, filias hominum, quòd pulchræ eſſent, acceperunt ſibi vxores ex omnibus quas elegerunt.[54] Hîc enim nomen mulierum Græcum, vxores ſapit, quia de nuptijs mentio eſt. Cùm ergo filias hominum dicit, manifeſtè virgines portendit, quæ adhuc apud parentes deputarentur: nam nuptæ maritorum nuncupantur: cùm potuerit dixiſſe vxores hominum æquè, non adulteros nominans angelos, ſed maritos, dum inuptas ſumunt filias hominum, quas natas ſuprà dixit, ſic quoq; virgines ſignificans. Suprà natas, at hîc angelis nuptas, aliud eas neſcio quàm natas, & dehinc nuptas. Debet ergo adumbrari facies tam periculoſa, quæ vſq; ad cœlum ſcandala iaculata eſt, vt cum Deo aſſiſtens, cui rea eſt angelorũ exterminatorum,[55] ceteris quoque angelis erubeſcat, & malam illam aliquando libertatem capitis ſui comprimat, iam nec hominum oculis offerendam. Sed & ſi contaminatas iam fœminas angeli illi appetiſſent, tanto magis propter angelos virgines velari debuiſſent, quãto magis propter virgines angeli deliquiſſe potuiſſent. Si autem & naturæ præiudicium adijcit Apoſtolus, quòd honor ſit mulieris redundantia
1. Cor. 11. capillorum, quia coma pro operimento eſt: vtique hoc maximè virginis inſigne eſt, quarum & ornatus ipſe, propriè ſic eſt,[56] vt concumulata in verticem, ipſam capitis arcem ambitu crinium conte-
CA. VIII gat. [[57] Horum certè omnium contraria efficiunt, ne vir caput velet: ſcilicet quia non ſit naturaliter cõſecutus ambitionem capillorum, quia radi ſiue tonderi non ſit turpe illi, quia non propter illum angeli exorbitarint, quia gloria & imago Dei ſit, quia caput eius Chriſtus. Itaque cùm de viro & muliere Apoſtolus tractet, cur illã oporteat velari, illum verò non, apparet cur & virginis ſilẽtium fecerit: eadem ratione ſcilicet virginem in muliere intelligendam ſinens,[58] qua & puerum vt in viro deputandum non nominauit totum ordinem vtriuſque ſexus proprijs vocabulis complexus, mulie-
Gen. 2. ris & viri. Sic Adam etiã adhuc integer, vir in Geneſi eſt cognominatus: Vocabitur, inquit, mulier, quia de viro ſuo ſumpta eſt.[59] Sic vir Adam ante nuptiarum congreſſum, quemadmodum & Eua mulier. De vtraque parte ſatis ad vniuerſam ſpeciem cuiuſque ſexus Apoſtolus pronunciauit, & breuiter & plenè, tam inſtructa definitione, Omnis, inquit, mulier. Quid eſt omnis? niſi omnis
1. Cor. 11. generis, omnis ordinis, omnis conditionis, omnis dignitatis, omnis ætatis. Siquidem omne totum eſt, & integrum, & nulla ſui parte defectum. Pars autem mulieris & virgo eſt. Æquè & de viro non
Ibid. velando, Omnis, inquit. Ecce duo diuerſa nomina, Vir & Mulier, Omnis vterque. Duæ leges obnoxiæ inuicem, hinc velandi, inde nudandi. Igitur ſi eo quòd dictum ſit omnis vir, commune eſt nomen viri, etiam nondum viri,[60] maſculi inueſtis: commune autem cùm ſit nomen ſecundum naturam, communis eſt & lex non velandi eius,[61] qui inter viros virgo eſt ſecũdum diſciplinam: cur non præiudicatum ſit proinde & mulierem virginem omnẽ muliere nominata contineri conſortio nominis, vt contineatur & cõmunione legis. Si virgo mulier non eſt, nec vir inueſtis eſt. Si non operitur virgo, quia mulier non ſit, operiatur inueſtis, quia vir non ſit. Eiuſdem virginitatis æqua ſit venia. Sicut virgines non coguntur velari, ita pueri non iubeantur reuelari. Cur ex parte definitionem Apoſtoli agnoſcimus abſolutam, circa omnem virum,[62] nec detractamus, quare non & puerum nominarit: ex parte autem præuaricamur, æquè abſoluta ea circa omnem mulierem? Si quis, inquit, contentioſus eſt, nos talem conſuetudinẽ non habemus, neq; Eccleſia Dei. Oſtendit contentionem aliquam de iſta ſpecie fuiſſe, ad quam extinguẽdam toto cõpendio vſus eſt: neq; virginem nominãs, vt oſtenderet dubitandũ de velanda non eſſe, & omnem nominans mulierẽ, cùm nominaſſet virginẽ. Sic & ipſi Corinthij intellexerũt.[63] Hodie deniq; virgines ſuas Corinthij velant. Quid docuerint
1. Tim. 2. Apoſtoli, qui didicerunt, approbant. [[64] Videamus nunc, an ſicut naturæ & cauſæ argumẽta virgini
CAP. IX. quoque competere monſtrauimus, ita etiam diſciplinæ Eccleſiaſticæ præſcripta de muliere in virginem ſpectẽt.[65] Non permittitur mulieri in Eccleſia loqui, ſed nec docere,[66] nec tinguere,[67] nec offer-
1. Cor. 4. re,[68] nec vllius virilis muneris, nedũ ſacerdotalis officij ſortem ſibi vendicare. Quæramus an aliquid horum virgini liceat. Si virgini non licet, ſed in omnibus eadem conditione ſubijcitur, & neceſſitas humilitatis cum muliere cenſetur, vnde illi vnum hoc licebit quod omni fœminæ non licet? Quid prærogatiuæ meretur aduerſus conditionem ſuam, ſi qua virgo eſt, & carnem ſuam ſanctificare propoſuit?[69] Idcircò velaminis venia fit illi, vt in Eccleſiam notabilis & inſignis introëat, vt honorem ſanctitatis in libertate capitis oſtendat? Potuit digniùs honorari aliqua prærogatiua virilis aut gradus, aut officij. planè ſcio alicubi virginem[70] in viduatu ab annis nondum viginti collocatam.[71] Cui ſi quid refrigerij debuerat[72] epiſcopus, aliter vtique ſaluo reſpectu diſciplinæ præſtare potuiſſet, ne tale nunc miraculum, ne dixerim monſtrum, in Eccleſia denotaretur: virgo vidua hoc quidem portentuoſior, quòd nec quâ viduâ caput texit, vtrunque ſe negans, & virginem quæ vidua deputetur, & viduam quæ virgo dicatur. Sed ea auctoritate illic ſedet intecta, qua & virgo.[73] Ad quam ſe-
1. Tim. 5. dem præter annos ſexaginta non tantùm vniuiræ, id eſt nuptæ aliquando eliguntur, ſed & matres & quidem educatrices filiorum: ſcilicet, vt experimentis omnium affectuum ſtructę, facilè norint ceteras

A ras & consilio & solatio iuuare, & vt nihilominus ea decucurrerint, per quæ fœmina probari potest adeò nihil virgini ad honorem de loco permissum est. [74 Sic nec de aliquibus insignibus. Ceterum satis inhumanum, si fœminæ quidem per omnia viris subditæ, honorigeram notam virgini tatis suæ præferant, qua suspiciantur & circumspiciantur & magnificentur à fratribus, 75 viri autem tot virgines, tot spadones voluntarij 76 cæco bono suo incedant, nihil gestantes, quod & ipsos faceret illustres. Debebunt etiam & ipsi 77 aliqua sibi insignia defendere, 78 aut pennas Garamantum, 79 aut crobylos Barbarorum, aut 80 cicadas Athenienſium, aut 81 cirros Germanorum, 82 aut stigmata Britonum: Aut ex diuerso fiat, capite velati in Ecclesia lateant. Certi sumus Spiritum sanctum magis masculis tale aliquid subscribere potuisse, si fœminis subscripsisset: cùm præter sexus auctoritatẽ, etiam ipsius continentiæ nomine masculos potius honorari oportuisset. Quorum quanto sexus auidior & calidior in fœminas, tanto continentia maioris ardoris laboratior, ideóque dignior omni ostentatione: si ostentatio, virginitatis est dignitas. 83 Non enim & continentia virginitati anstitat, siue viduorum, 84 siue qui ex consensu contumeliam communem iam recusauerunt? Nam virginitas gratia constat, continentia verò virtute. Non concupiscendi, cui concupiscendo inoleueris, grande certamen est. Cuius autem concupiscendi ignoraueris fructum, facilè non concupisces, aduersarium non habens, concupiscẽtiam fructus. Quomodo ergo non magis viris aliquid tale Deus in honorẽ subscripsisset, vel quia familiariori, scilicet imagini suæ vel quia plus laborãti? Si autẽ nihil masculo, multo magis fœminæ. [85 Sed quod suprà intermisimus, ex parte subsequutæ disputationis, ne cohærentiã eius dispergeremus, nũc responso expungemus. 86 Vbi enim gradũ fiximus de Apostoli absoluta definitione, omnem mulierẽ etiam omnis ætatis intelligendã: responderi ex diuerso habebat, ergo à natiuitate & à primo nomine ætatis, virginẽ operiri oportere. Non ita est autẽ, sed ex quo se intelligere cœperit, & censum naturæ suæ intrare, & de 87 virginis exire, & pati nouũ illud quod alterius ætatis est. Nam & principes generis Adam & Eua quàm diu intellectu carebant, nudi agebant. At vbi 88 de arbore agnitionis gustauerunt, nihil primum senserunt quàm erubescendum. Itaq; sui quique sexus intellectum tegmine notauerunt. Sed & si proter angelos velãda est, sinè dubio ab ea ætate lex velaminis operabitur, à qua potuerunt filiæ hominum concupiscentiam sui adducere, & nuptias pati. Ex illo enim virgo desinit, ex quo potest non esse. Et 89 ideò penes Israël illicitum est ad virum tradere, nisi post contestatam sanguine maturitatem: ita ante hunc indicem 90 acerba res est. Igitur si tam diu virgo, quàm diu acerba est, desinit virginẽ cùm matura cognoscitur, & vt virgo iam legi applicatur, sicut & nuptijs. Et 91 desponsatæ quidem habent exemplum Rebeccæ, quæ cùm ad sponsum ignotũ adhuc ignota perduceretur, simul ipsum cognouit esse, quem de longinquo perspexerat, non sustinuit dexteræ colluctationem, nec osculi congressionem, nec salutationis cõmunicationem, sed confessa quod senserat, id est spiritu nuptam, negauit virginem velata ibidem. O mulierem iam de Christi disciplina. 92 Ostendit enim etiam nuptias de aspectu & animo fieri, quemadmodum stuprum: nisi quòd etiam Rebeccam quidam adhuc velant: de ceteris verò, id est, quæ desponsatæ non sunt, viderit parentum procrastinatio ex 93 angustijs vel scrupulositate descendens, 94 viderit & ipsum continentiæ votum. Nihil pertinet ad ætatem sua spatia currentem, suáque debita maturitati luentem. Alia in occulto mater, natura: & alius in latenti pater, tempus, filiam suam legibus suis maritarunt. Aspice nuptam iam illam tuam virginem, & animam expectatione, & carnem transfiguratione, 95 cui tu secundum paras maritum. 96 Iam & vox obsolefacta est, & membra completa sunt, & pudor vbique vestitur, & 97 menses tributa defendunt: ac tu mulierem negas quam muliebria pati dicis. Si congressio viri mulierem facit, non tegantur, nisi post ipsam nuptiarum passionẽ. 98 Atquin etiam apud ethnicos velatæ ad virum ducuntur. Si autẽ ad desponsationem velantur, quia & corpore & spiritu masculo mixtæ sunt per oculum & dexteras, per quæ primũ resi-

C narunt pudorem spiritu, per commune cõscientiæ pignus, quo totã condixerunt confusionẽ, quanto magis tempus illas velabit, sine 99 quo sponsari non possunt, & quo vrguente sine sponsalibus virgines desinunt esse? Tempus etiam ethnici obseruant, vt ex lege naturæ iura sua ætatibus reddant. 100 Nam fœminas quidem à duodecim annis, masculũ verò à duobus amplius ad negotia mittunt, pubertatem in annis, non sponsalibus aut nuptijs decernentes. Materfamiliæ vocatur licet virgo, & paterfamiliæ licet inuestis. A nobis nec naturalia obseruantur, quasi alius sit Deus naturæ quàm noster. [101 Agnosce & mulierem, agnosce & nuptam de testimonijs & corporis & spiritus, quæ patitur & in conscientia & in carne. Hæ sunt tabellæ 102 priores naturalium sponsalium & nuptiarum. Impone velamen extrinsecus, habenti tegumen intrinsecus. Tegantur etiam superiora, cuius inferiora nuda non sunt. Vis scire quæ sit ætatis auctoritas? Propone vtramque, immaturè compressam in habitu mulieris, & quæ maturitate progressa in virginitate duret cum suo habitu, faciliùs illa mulier negabitur, quàm ista virgo credetur. Tanta est adeò fides ætatis, vt nec habitu obstrui possit. Quid quòd etiam hæ nostræ etiam habitu mutationem ætatis confitentur, simúlque se mulieres intellexerunt, de 103 virginibus educantur, à capite quidem ipso deponentes quod fuerunt: vertunt capillum, in acu lasciuiore comam sibi inferunt, crinibus à fronte diuisis apertam professæ 104 mulieritatem. Iam & consilium formæ à speculo petunt, & faciem morosiorem lauacro macerant, forsitan & aliquo eam medicamine interpolant, 105 pallium extrinsecus iactant, 106 calceum stipant multifor-

CAP. X.

CAP. XI.

1. Cor. 11.

Gen. 2.

Gen. 3.

Gen. 24.

Matth. 5.

CAP. XII

mem, plus instrumenti ad balneas deferunt. Quid singula persequar? Solennem manifestæ paraturæ totam circumferunt mulieritatem. Sed[107] virginari volunt sola capitis nuditate, vno habitu negantes quod toto suggestu profitentur. [[108] Si propter homines habitu abutuntur, impleant illum etiam in hoc, vt & apud ethnicos caput velent. Certè in Ecclesia virginitatem suam abscondant, quam extra Ecclesiam cælant. Timent extraneos, reuereantur & fratres: aut constanter audeant & in vicis virgines videri, sicut audent in Ecclesiis. Laudabo vigorem, si aliquid & apud ethnicos virginitatis nundinarint. Eadem natura foris quæ & intus, eadem institutio apud homines & apud Dominum eadem libertate constat. [109] Quò ergo foris quidem bonum suum abstrudunt, in Ecclesia verò prouulgant? Exposco rationem. Vtrúmne vt fratribus suis placeāt, an vt ipsi Deo? Si vt ipsi Deo: tam idoneus est ad conspicienda quæque in occulto fiunt, quàm iustus ad remuneranda quæ soli sibi fiunt. Denique præcipit, nihil [110] debuccinemus eorum [111] quæ apud illum mercedem merebuntur, nec ea ab hominibus compensemus. [112] Quòd si vnius Victoriati, vel quamcunque eleemosynæ operationē, siniſtra conscienta facere prohibemur, quantum tenebrarum circumfundere debemus, cùm tantam oblationem Deo offerimus, ipsius corporis & ipsius spiritus nostri, cùm illam ipsam naturā consecramus. Ergo quod non potest videri propter Deum fieri, quia sic fieri Deus non vult, sequitur vt hominum gratia fiat: vtique primò illicitum, vt gloriæ libidinosum. Gloria enim illicitū est eis, quorū probatio in omni humiliatione constat. Et[113] si à Deo confertur continentiæ virtus; Quid gloriaris quasi non acceperis? Si verò non accepisti, quid habes quod datum tibi non est? Hoc ipso aut constat à Deo datam tibi non esse, quòd illam non soli Deo præstas. Videamus ergo quod humanum est, an firmum sit & verum. [[114] Referunt aliquando dictum à quodam, cùm primùm quæstio ista tentata est, & quomodo ceteras sollicitabimus ad huiusmodi opus: Scilicet fœlices nos facient, si plures erunt, & non Dei gratia vel merita cuiusque, Virgines Ecclesiam, an Ecclesia virgines ornat Deo, siue commendat? Confessus est igitur gloriam esse in causa. Porrò vbi gloria, illic sollicitatio, vbi sollicitatio, illic coactio, vbi coactio, illic necessitas, vbi necessitas, illic infirmitas. Meritò itaque dum caput non tegunt vt sollicitentur gloriæ causa, ventres tegere coguntur infirmitatis ruina. Æmulatio enim illas, non religio producit: aliquando & ipse Deus venter earum, quia facilè virgines fraternitas suscipit. Nec tantùm autem ruunt, sed &[115] funem longum delictorum sibi adtrahunt. Prolatæ enim in mediū, & publicato bono suo elatæ, & fratribus omni honore & charitatis operatione cumulatæ, dum non latent vbi quid admissum est, tantum dedecoris cogitāt quantum honoris habuerunt. Si intectum caput virginitati ascribitur, si qua virgo exciderit de gratia virginitatis, ne prodatur, intecto permanet capite: & tunc iam alieno ambulat habitu, id est quem sibi vēdicat virginitas: permanet nihilominus in habitu, vel tunc saltem alieno, ne scilicet mutatione prodatur. Conscię muliebritatis, iam indubitatè audent nudo capite ad Deū adire. Sed æmulator Deus & Dominus, qui dixit, Nihil[116] occultū quod non reuelabitur, pleraſq; etiam in cōspectum deducit. Non enim confitebūtur, nisi ipsorū infantium suorū vagitibus proditę. Quantū autē plures, non etiā de pluribus sceleribus suspectas habebis? Dicam licet nolim difficilè mulier semel fit, quæ timet fieri: quęque iam facta potest virginem mētiri sub Deo, quanta item circa vterū suum audebit, ne etiā mater detegatur? Scit Deus quot iam infantes & perfici & perduci ad partum integros duxerit, debellatos aliquandiu à matribus. Facillimè semper concipiunt, & fœliciſſimè pariunt huiusmodi virgines, & quidem simillimos patribus. Hæc admittit flagitia coacta & inuita virginitas. Ipsa concupiscentia non latendi non est pudica: patitur aliquid quod virginis non sit, studiū placendi vtiq; & viris. Quātum velis bona mente conetur, necesse est publicatione sui periclitetur, dum percutitur oculis incertis & multis, dum digitis demonstrantium titillatur, dum nimiū amatur, dum inter[117] amplexus & oscula assidua concalescit. Sic frons duratur, sic pudor teritur, sic soluitur, sic discitur aliter iam placere desiderare. [[118] Sed enim vera & tota & pura virginitas, nihil magis timet quàm semetipsam: etiam fœminarum oculos pati non vult, alios ipsa oculos habet: confugit ad velamen capitis quasi ad galeam, quasi ad clypeum, qui bonum suum protegat aduersus ictus tentationum, aduersus iacula scandalorum, aduersus suspiciones, & susurros, & æmulationem,[119] ipsum quoq; liuorem. [120] Nam est aliquid etiam apud ethnicos metuendum, quod fascinum vocant, infœliciorem laudis & gloriæ enormioris euentum. Hoc nos interdum diabolo interpretamur. ipsius est enim, boni odium. Interdum Deo deputamus. illius est enim, superbiæ iudicium, extollētis humiles, & deprimentis elatos. Timebit itaq; virgo sanctior, vel in nomine fascini: hinc aduersariū, inde Deum: illius liuidum ingenium, huius censoriū lumen: & gaudebit, sibi soli & Deo nota. Sed & si cui innotuerit, sapit si[121] tētationibus gradum obtraxerit. Quis enim audebit oculis suis premere faciem clausam, faciem non sentientem? faciem (vt dixerim) tristem? Quicunq; malus cogitatus ipsa seueritate frangetur. Iam se etiam mulierem negat, quæ virginem cælat. [[122] In his consistit defensio nostræ opinionis secundū scripturam, secundum naturā,[123] secundum disciplinam. Scriptura legem condit, natura contestatur, disciplina exigit. Cui ex his cōsuetudo opinionis prodest, vel qui diuersæ sententiæ color est? Dei est scriptura, Dei est natura, Dei est disciplina. quicquid cōtrarium est istis, Dei non est. Si scriptura incerta est, natura manifesta est. Et de eius testimonio scriptura incerta non potest esse. Si de natura dubitatur, disciplina quid[124] magis Deo ratū sit ostendit. Nihil est illi carius humilitate, nihil acceptius modestia,

CA. XIII

Matth. 6.

Sap. 8.
1. Cor. 4.

CA. XIV.

Matth. 10.

CAP. XV

CA. XVI.

A ſtia, nihil peroſius gloria, & ſtudio hominibus placendi. Illud itaque ſit tibi & ſcriptura, & natura, & diſciplina quod ratum Deo inueneris, ſicut iuberis omnia examinare, & meliora quæque ſectari. Superest etiam vt ad ipſas conuertamur, quò libentiùs iſta ſuſcipiant. Oro te ſiue mater ſoror, ſiue filia, virgo,[125] ſecũdum annorũ nomina dixerim, vela caput: ſi mater, propter filios: ſi ſoror, propter fratres, ſi filia propter patres: omnes in te ætates periclitantur, indue armaturam pudoris, circumduc vallum verecundię, murũ ſexui tuo ſtruc, qui nec tuos emittat oculos, nec admittat alienos. Adimple habitũ mulieris. Vt ſtatũ virginis ſerues, mẽtire aliquid ex his quæ intus ſunt, vt ſoli Deo exhibeas veritatem, quanquam non mentiris nuptam.[126] Nupſiſti enim Chriſto: illi tradidiſti carnem tuam, illi ſponſaſti maturitatem tuam. Incede ſecundum ſponſi tui voluntatem. Chriſtus eſt qui & alienas ſponſas & maritatas velari iubet, vtique multo magis ſuas. [[127] Sed & vos admonemus alterius pudicitiæ mulieres, quæ in nuptias incidiſtis, ne ſic à diſciplina velaminis exoleſcatis, ne quidem in momento horæ, vt quia reijcere illam non poteſtis, alio modo deſtruatis, neque tectæ, neque nudæ incedentes.[128] Mitris enim & lanis quædam non velant caput, ſed conligant, à fronte quidem protectæ: qua propriè autem caput eſt, nudæ. Aliæ modicè linteolis, credo ne caput premant, nec ad aures vſque demiſſis cerebrotenus operiuntur. Miſereor ſi tam infirmo auditu ſunt, vt per tegmen audire non poſſint. Sciant quia totum caput mulier eſt. Limites & fines eius eouſque porriguntur, vnde incipit veſtis. Quantum reſoluti crines occupare poſſunt, tanta eſt velaminis regio, vt ceruices quoque ambiantur. Ipſæ enim ſunt quas ſubiectas eſſe oportet; propter quas poteſtas ſupra caput haberi debet, velamen iugum illarum eſt. Iudicabunt vos[129] Arabiæ fœminæ ethnicæ, quæ non caput, ſed faciem quoque ita totam tegunt, vt vno oculo liberato, contentæ ſint dimidiam frui lucem, quàm[130] totam faciem proſtituere. Mauult fœmina videre quàm videri.[131] Quas propterea infœliciſſimas ait Romana quædam regina, quòd adamare magis quàm adamari poſſint, cùm ſint vel ex alterius in fœlicitatis, & quidem frequentioris, immunitate fœlices, quia faciliùs adamari quàm adamare fœminæ poſſint. Et ethnicæ quidem diſciplinæ[132] meracior, & (vt ita dixerim) barbarior modeſtia. Nobis Dominus etiam reuelationibus[133] velaminis ſpatia metatus eſt. Nam cuidam ſorori noſtræ angelus in ſomnis ceruices quaſi applauderet verberans, Elegantes, inquit, ceruices, & meritò nudæ. bonum eſt vſq; ad lumbos à capite veleris, ne & tibi iſta ceruicum libertas non profit. Et vtique quod vni dixeris, omnibus dixeris. Quantam autem caſtigationem merebuntur etiam illæ,[134] quæ inter Pſalmos, vel in[135] quacunque Dei mentione retectæ perſeuerant? Meritóne etiam[136] in Oratione ipſa facillimè[137] fimbriam, aut villum, aut quodlibet filum cerebro ſuponunt, & tectas ſe opinantur? Tanti caput ſuum metiuntur.[138] Aliæ quibus planè maior eſt palma omni fimbria & filo, non minus capite ſuo abutuntur, vt[139] beſtia quædam magis quàm auis, licet pennata, breui capite, protracta ceruice, cetera altegradia. Hanc aiunt, cùm deliteſcendum habet, caput ſolum planè totum in condenſum abſtrudere, reliquam ſe in aperto relinquere. Ita dum in capite ſecura eſt, nuda quà maior eſt, capitur tota cum capite. Tales erũt & iſtæ minus quàm vtile eſt tectæ. Oportet ergo omni tempore & omni loco memores legis incedere, paratas & inſtructas ad omnem Dei mentionem: qui ſi fuerit in pectore, cognoſcetur & in capite fœminarum. Hæc cum bona pace legentibus, vtilitatem conſuetudini præponentibus, pax & gratia à Domino noſtro Ieſu redundet, cum[140] Septimio Tertulliano, cuius hoc opuſculum eſt.

Ca. xvii

1. Cor. 11.

ADNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRVM DE VELANDIS VIRGINIBVS.

C De Virginibvs velandis.] *Si vſquam alibi, certè hîc adfirmare poſſum, quòd quum multa alia Rhenanus probè tractarit Tertulliani loca, in nonnullis viſus eſt parum fauente, ne dicam inuita, Delia venari. Quippe qui ſub finem Argumenti, auctorem omninò aliter interpretur quàm ipſe ſcripſerit, in hæc verba: Porrò (inquit) obſeruandum eas* virgines, *quæ velatæ in Eccleſiam* ventitabant, virgines Dei *hic dicit; illas verò quæ foris quidem, hoc eſt in vicis, propter ethnicos velabantur, ceterum in ipſo cœtu Chriſtianorum ſiue Eccleſia nudato ſtabant capite,* virgines hominum *appellari, iuxta illud Geneſeos, filij Dei, & filiæ hominum. Neque enim* virgines hominum, *quas vocat auctor, in Eccleſijs dumtaxat, ſed & in vicis & vbique retecto capite incedebant, donec iam deſponſatæ nuptijs eſſent proximæ. Atque hinc dicuntur cap. 3.* non tegi, ſed proſtitui, *&*: nuda planè fronte temerariè audaciam excitatæ, *tamquam* quæ aliquid à viris peterent, ambire aduerſus virgines Dei, eo quòd aliter incederent, *nempè velatæ. Deinde eaſdem increpat, quòd,* quum reliquo habitu mulieritatem profitentur, ſola capitis nuditate virginari, *id eſt: pro virginibus haberi* vellent. *At econtrariò* virgines Dei *increpat, quòd quum foris* velari *ſoleant, in Eccleſia oſtentationis gratia caput nudent. Sic capite 9.* vt in Eccleſiam notabilis & inſignis introëat, vt honorem ſanctitatis in libertate capitis oſtendat. *& capite 13.* Certè (*inquit*) in Eccleſia virginitatem ſuam abſcondant, quam extra Eccleſiam cælant. Timent extraneos, reuereantur & fratres. Aut conſtanter audeant & in vicis virgines videri, ſicut audent in Eccleſijs. *Verùm de hoc hactenus.*

Alius eſt error Rhenani manifeſtior, qui ex ipſo contextu Auctoris conuincitur, quòd dubitet an virgines Dei, *de quibus ſuprà, conſecratæ fuerint, aut profeſſionem fecerint, addens nullam prorſus eius rei hic mentionem fieri. Cuius tamen contrarium mecum iudicabit æquus Lector, qui ſequentes Tertulliani phraſeis penitius inſpexerit. Primùm capite 3. dicuntur*

tanto magis libetæ, quanto Christi solius ancillæ. *item:* virgines sanctæ. *Quod vt queat aliò retorqueri, certè illud non potest:* O sacrilegæ manus, quæ dicatum Deo habitum (*en consecrationem etiam ipsius Velaminis virginum Dei*) *de quo tamen etiam Rhenanus negat hîc agi*) detrahere potuerunt. Quid peius aliquis persecutor feciſſet, si hocà virgine electum (*en voluntariam electionem*) cognouiſſet? *Cui similiter c.* 9. Si qua (*inquit*) virgo est, & carnem suam sanctificare proposuit. *Jam verò ad professionem numquid illud pertinet cap.* 11. Viderit & ipsum continentiæ votum? *Apertius est illud cap.* 13. Cùm tantam oblationẽ Deo offerimus, ipsius corporis & ipsius spiritus nostri, cùm illã ipsam naturam consecramus. *Denique & illud cap.* 16. Nupsisti enim Christo; illi tradidisti carnẽ tuam, illi sponsasti maturitatẽ tuam. *Benè quidem habet, quòd melius Erasmo sentiens, ibidem subiungit. Posterior ætas, nempè D. Ambrosij, sacratas virgines habuit, & velatas ab Episcopo. Hinc illud apud eum Auctorem libro* 3. *de Virginibus: Discite quantas Alexandrina, totiúsque Orientis & Africana Ecclesia quotannis* sacrare *consueuerint. Pauciores hîc homines prodeunt, quàm illic* virgines consecrantur. *Item mox: Aiunt etiam plerique maturioris ætatis* virgines esse velandas. *Neque eo abnuo, Sacerdotalis esse cautionis debere, vt non temerè puella veletur. Et infrà: nec nubere in adolescentulis professionem. At etiam media illa ætate, immo & ab Apostolorum temporibus, continentiæ in viris suprà ostendimus libro de Cultu fœmin. capite* 9. *numero.* 51. *& in fœminis, Virginitatis voti antiquitatem, Adnotat. nostris in dictam libro B. Cyprian. de Habit. virgin. numero* 18. *& in epist.* 62. *ad Pompon. de Virgin. numero* 9. *Loci autem ibi ex Tertulliano præterea citati sunt isti. Alter libro* 1. *ad Vxorem:* Quæ (*inquit*) nulla formæ vel ætatis occasione pressæ maritis sanctitatem anteponunt. Malunt enim Deo nubere; Deo speciosæ, Deo sunt puellæ; cum illo viuunt, cum illo sermocinantur, illum diebus ac noctibus tractant; orationes suas velut dotes illi adsignant; ab eodem dignationem velut munera maritalia, quotiescunque desiderant, consequuntur. *Et quod ad professionem propriè pertinet* (*nam de viduis eandem rationem esse ibidem diximus*:) Nihil (*inquit*) viduitati apud Deum subsignatæ necessarium est quàm perseuerare. *Alter verò sub finem libro Exhortat. ad castit.* Quantæ igitur (*inquit*) & quæ in Ecclesijs ordinari in Ecclesia solent, quæ Deo nubere maluerunt, quæ carnis suæ honorem instituerunt, quæque se iam illius pudoris filias dedicauerunt. *Eodem pertinet & illud libro de Resurrect. carn Tom. sequ.* Virginitas quoque & viduitas Deo adolentur: *& quod apertius est lib. de Monogamia, vbi tractans locum Apostoli* 1. *Timot.* 4. Habentes (*inquit* iudicium quòd primam fidem rescinderunt, illam videlicet, à qua in viduitate inuentæ & professæ eam, non perseuerant. *De recentioribus taceo, quandoquidem Rhenanus citra Ambrosij ætatem, Virginum velatarum professionem agnoscit. Addam dumtaxat eos auctores veteres, apud quos quum de Virginitate ex professo scripserint, non dubium quin dogma hoc catholicum confirmatum repperire sit. Sunt autem præter Tertullianum & B. Cyprianum BB. Xystus Papa* II. *Athanasius, Basilius, Nazianzenus, Chrisostomus Item Ambrosij libri de De Virg.* 3. *Exhort. ad Virg. Ad virg. lapsam de institutione Virg D. Hieronymus de Virgin. ad Eustochium & ad Demetriadem, Austustini libro de virginitate & epistola ad Armentarium ac Paulinam. Præterea libri eiusdem argumenti Iuliani Toletani, Fulgentij, Aviti Viennensis, Leandri Hispalensis. Quibus adde Bernardi seu Cluniacensis seu alterius libros tres insignes de Virginitate, quos penes me MS. habeo.*

Errant denique crassissimè Magdenburgenses, dum inter næuos Tertulliani collocant: Quòd hoc libro Virgines voluerit velari sicut maritatas. Verùm quum nullis rationibus errorem id esse comprobent, & econtrario pro se auctor ipsum Apostolum non semel alleget, putaui esse supernacaneum iis hac de re respondere. Neque enim video quid ad illud Apostoli respondere queant, 1. *Corrintio.* 11. *Omnis mulier orans aut prophetans non velato capite deturpat caput suum. Vnum enim est ac si decaluetur. Nam si non velatur mulier, tondeatur. Si verò turpe est mulieri tondere aut decaluari, velet caput suum, &c. Jdeò debet mulier potestatem habere supra caput propter angelos; vbi* potestatem *accipi pro* velamine *infrà latiùs suo loco dicemus. Hîc sufficiat addidisse illud Auctoris infrà capite* 8. Omnis (*inquit*) mulier. Quid est omnis? nisi omnis generis, omnis ordinis, omnis conditionis, omnis dignitatis, omnis ætatis? Siquidem omne, totum est, & integrum, & nulla sui parte defectum. Pars autem mulieris & virgo est, &c. *quæ compendij gratia omittimus.*

CAP. I.

2. Proprium iam negotium passus meæ opinionis, &c.] *Caput hoc inscripsimus.* Quòd consuetudo veritati contraria non præscribat. *Similes autem loci sunt apud B. Cyprianum epistola* 63. *ad Cæcilium: Neque enim hominis* consuetudinem *sequi oportet, sed Dei* veritatem. *Item epist.* 73. *ad Iubaianum: Proinde fruſtrà quidem, qui ratione vincuntur,* consuetudinem *nobis opponunt, quasi* consuetudo maior sit veritate, *aut non id sit in spiritualibus sequendum, quod in melius fuerit à Spiritusancto ordinatum. Et ad Pompeium epist.* 74. Consuetudo sine veritate vetustas erroris est. *Quos locos ea de caussa citauimus, quòd in ijs ad verbum ferè Auctorem in hoc capite imitetur. Neque interim hæc faciunt contra* consuetudinem, cui veritas suffragatur, *quia B. Augustin. docet nihil debere firmius retineri; de qua latius Adnotat. nostris in dictam epist. ad Jubaianum numero* 50. *Pro quo facit illud Apostol. infrà citatum:* Nos talem consuetudinem non habemus, neque Ecclesia Dei, *ex quo proinde à contrario sensu constat* Ecclesiæ consuetudinem obseruandam esse. *Item illud Auctoris capite* 2. Habent Ecclesiæ Apostolicæ consuetudinis auctoritatem, *&*: Non possumus respuere consuetudinem, quam damnare non possumus. *Denique quod suprà lib. de Coron. milit. cap.* 4. *vbi etiam hoc ipsum argumentum tractat:* His (*inquit*) exemplis renuntiatum erit, posse etiam non scriptam traditionem in obseruatione defendi, confirmatam consuetudine, idonea teste probatæ tunc traditionis ex perseuarantia obseruationis. Consuetudo autem etiam in ciuilibus rebus pro lege suscipitur, cùm deficit lex. *Vbi vide Adnotat. nostras numero* 27. 41. 42. *&* 46.

3. Latinè quoque ostendam.] *Ex hoc loco rectè colligit Rhenanus librum huius argumenti Græcè quoque scripsisse Auctorem. Id est enim quod vult supradictis obscurisſ. illis verbis,* negotium passus meæ opinionis. *Verùm de hoc latiùs infrà Tom.* 5. *inter fragmenta librorum Tertull. qui desiderantur.*

4. Hæreseis non tam nouitas quàm veritas reuincit.] *Quum vbique ferè contrarium inculcet Auctor, nempè vnam ex præcipuis esse contra hæreticos Præscriptionibus, quòd* nouitate reuincantur, *sicut latè deduximus lib. de Præscript. adu. haret. num.* 1. *&* 182. *ac integris* 29. 30. *&* 31. *capitibus, videtur istud pertinere ad initium sui erroris. Nam & mox num.* 6. *disertis verbis meminit* Paracleti (*quo nomine haudubiè Montanum intelligit*) à Domino missi.

5. Regula quidem fidei vna omninò est, sola immobilis, &c.] *Sic cum excusis, MS.* 1. *Vatic. alij:* inuiolabilis, *perinde est. Similiter autem dixit lib.* 1. *adu. Marc.* Stabat (*inquit*) fides semper in creatore & in Christo eius, sed cõuersatio & disciplina nutabat: Nã alij de Idolothyto edẽdo, alij de mulierũ velamento, &c. disceptabãt de Deo nemo. *Ex quo loco patet variam etiam fuisse de* mulierum velamento, *aliquando sententiam. At qui* Regulã (*seu Symbolũ*) fidei, *ijsdem penè verbis immò integram repetit libris de Præscript. adu. hæres. & adu. Praxeã infrà To. sequ. quò Lectorẽ remittimus. Ad librũ priorẽ adnexa esse contẽti quòd ex hoc loco illic suppleri debeant:* omnipotentẽ &: sub Põtio Pilato, *& hîc ex l. ad Praxeã:* mortuum & sepultũ. *Hic autẽ omisit fortassis ex proposito mentionẽ Spirituſſ. quòd iam*

*iam inciperet Montani*ζare, *secus libro illo priori, quem adhuc catholicus conscripsit. Atqui quòd* Deus sit omnipotens, *latè tractat Rufinus in Symbolo inter opera B. Cypriani, qui etiam legit illud* sub Pontio Pilato. *Cum 3. Vatic. denique legimus*: tertia die, *eo quòd sic etiam habeat lib. de Præscr. adu. hæres.*

6. cùm propterea Paracletum miserit Dominus, &c.] *Pertinent hæc & sequentia ad finem huius capitis vsque, ad hæresim Tertulliani ac Montanistarum, qui Montanum Paracletum faciebant, contra quàm latiùs in nostris Prolegomenis. Hoc hîc dixisse sufficiat, quod ineptiss. quæ de* Spiritusancto *prædixit Christus, ipse suo* Paracleto *adscribat.*

7. & superuenientia renuntiabit vobis.] *Ad* ϒverbum *ex Græco (*ϒti *ante me ad marginem adnotauit Rhenanus)* τὰ ἐρχόμενα ἀναγγελεῖ ὑμῖν. *De reliquis huius scripturæ vide infra initium lib. de Monog.* ϒbi *ad idem institutum ea sinistre interpretatur.*

8. Sed & suprà de hoc eius opere pronuntiauit.] *Alludit ad illa verba eiusdem capitis præcedentia: Si non abiero,* Paracletus *non veniet ad* ϒvos, *&c.*

9. Tempus (*inquit*) omni rei.] *Ad verbum etiam hoc ex Græca 70. edit.* καιρὸς τῷ παντὶ πράγματι.

10. eruditur in mansuetudinem saporis.] *Ita dixit (inquit Rhenan.)* erudiri in fructum, de flore, *in lib. de Carne Christi:* Quia per florem (*inquit*) & ex flore omnis fructus eruditur in fructum.

11. sed quæ mandantur à Christo.] *Hîc videtur aliud exemplar habuisse, sicuti ferè in scripturis noui Testamenti & Psalmis; nihil enim tale hodie legitur, sed ad verbum ex Græco:* quæcumque audiet, loquetur.

12. Hic solus antecessor.] *Aliter hîc videtur accipi* Antecessor *quàm paulò pòst, vbi agnoscit* in Ecclesiis Græciæ tempora & antecessores; *quia ibi* ϒvidetur *propriè accipere pro iis qui tempore anteceserunt, hîc* ϒverò *pro eo qui honore anteceßit & auctoritate; alioqui enim sibi videretur contradicere. Posteriorem hanc acceptionem Iureconsultis etiam adtribuit Iustinianus, quòd alius qui Ius non didicere, honore antecedant: qua significatione etiam Auctor Apostolos* Antecessores *vocauit (*ϒti *etiam ante me adnotauit Turnebus) de Paulo Apostolo loquens lib. adu. Marc. 1. & 5. his verbis*: cum Apostolis antecessoribus conferebat, *&*: qua dexteras ei darent antecessores. *Quo fit* ϒt *etiam capite sequenti Apostolos intelligi existimarim, nisi hîc* ϒvteretur *hac exceptione*: Hic solus Antecessor. *Atqui etiam noua phrasis est*: vsque non olim, *pro*: *non ita pridem, quod initio cap. 3. dixit*: ad vsque proximè.

Cap. II.

13. Sed nolo interim hunc morem, &c.] *Titulum huic capiti dedimus*: Quòd in Ecclesiis per Græciam Apostolicis hæc consuetudo velandarum virginum vsitata fuerit. *De quibus Ecclesiis vt ne hîc sim prolixior, latiùs lib. de Præscript. adu. hæres. Tom. sequ. ac lib. 4. adu. Marc. illuc etiam differentes Rhenani bonam hac de re Adnotationem.*

14. & quasdam Barbarias.] *Quid hîc, inquit Rhenanus, audimus? etiam* Barbariæ *sunt in Græcia?* Barbaria *pro regione Barbarorum etiam alibi vtitur, vt adu. Marc. l. 1.* Iam & bestiis illius Barbariæ, importunior Marcion. *Loquitur autem de Ponto.*

15. Est & sub hoc cœlo institutum istud alicubi.] *Europæ* cœlum *intelligit, in qua alicubi indicat Virgines velari solitas.*

16. ius pacis & nomen fraternitatis, &c.] *Etiam de hoc* ϒvide *librum de Præscript. adu. hæreses eodem loco.*

17. lauacri sacramenta.] *Quamquam nescio an quis* ϒmquam *dubitarit, an Baptismus (quem* lauacri *nomine intelligit)* sacramentum *sit, de eo tamen etiam ibi, & latiùs lib. de Baptismo. Alludit autem ad illud Apostoli Ephes. 4. Vnum corpus, & vnus spiritus, sicut vocati estis in vna spe vocationis* ϒvestræ. Vnus Dominus, vna fides, vnum baptisma, vnus Deus.

18. Semel dixerim, vna Ecclesia sumus.] *Libro de Vnitate Ecclesiæ B. Cypr. dictam etiam scripturam adfert ad eandem comprobandam, & alias præterea multas; ad quem librum Lectorem remittimus, & nostras in eundem Adnotationes. Vterque autem illud*: vnum corpus, vnam Ecclesiam *interpretatur.*

19. quæ magis ex duabus, &c.] *Quæ (inquit Rhenan.)* ϒpro *tra; qui etiam rectè interpretatur illud*: quæ virgines includit, *velamine nempè, id est* ϒvelat. *Atqui imprimis pulcra est sententia: quod* in omnibus variè institutis & dubiis, & incertis adhibenda sit examinatio, quæ magis ex tam diuersis consuetudinibus disciplinæ conueniat. *Siue autem paulò pòst legas*: aliquæ tales *cum exc. aut*: aliqui *cum 3. MS. perinde est.*

20. subfundi.] *Hoc* ϒverbo (*inquit Rhenan.*) *etiam alibi vtitur lib. de Exhort. castit.* Imò subfusio pigris simul ad continentiam Deo exhibendam.

Cap. III.

21. Sed nec inter consuetudines dispicere, &c.] *Inscriptionem hanc huic capiti facimus*: Quòd vtraque consuetudo Carthaginiliberafuerit, tegi vel non, sicut & nubere. *Atqui obscurum illud*: aduersarius bonorum multóque institutorum, *videtur sic interpretandum: aduersarius bonorum, multóque magis bonorum institutorum, vt* multóque *accipiatur pro multo magis.*

22. Scandalum, nisi fallor, non bonæ rei, sed malæ exemplum est, ædificans ad delictum.] *Pulcra* scandali *definitio, ex qua proinde rectè concludit*: Quid enim si & incontinentes dicant, se à continentibus scandalizari, continentia reuocanda est? *ac si dicat, minimè. Atqui de* ϒvirorum *continentia* ϒvide *lib. præced. de Cultu fœmin. c. 9. de* ϒvirgin. *initio huius lib. cap. 1. Legunt autem 3. MS. cod.* mundinatitia capita, *pro eo quod est*: nundinatitia, *& similiter infrà c. 13.* si aliquid & apud ethnicos virginitatis mundinarint, *pro*: nundinarint. *sed neutrum placet. Siue autem cum iisdem MS. legas*: arcessitæ quasi ad stuprum, *siue* accersitæ *cum excus. perinde est. Quomodo etiam indifferens est lectio*: non minus enim & hoc pati nolunt, *quod excusi, aut* volunt, *quod habent MS.*

23. monagamia recusanda.] *Etiam hoc ad hæresim Tertulliani pertinet, de qua latiùs tum in eius libri argumento, tum lib. 2. ad Vxorem, & Exhort. ad castit. ac in Prolegomenis inter errores eius.*

24. O sacrilegæ manus, quæ dicatum Deo habitum detrahere potuerunt, &c.] *Quod priùs dixit*: sublato velamine, *hic*: dicatum Deo habitum *vocat*; *vt hinc appareat iam ab ea ætate quasdam Virgines Dei* velamine ϒvti *solitas; quod ipsum in Epist. 62. B. Cyprian. num. 9. comprobauimus. Idque etiam ex electione, iuxta id quod sequitur*: Quid peius aliquis persecutor feciſſet, si hoc à virgine electum cognouisset? *de quo & similibus infrà locis suprà latiùs nu. 1. Ex Vatic.* ϒverò *MS. 3. cod. paulò pòst restituimus vocem Tertulliano vsitatiss.* expungitur, *pro eo quod erat*: expugnatur.

Cap. IIII.

25. Quatenus autem & de scripturis, &c.] *Insigniuimus hoc caput hac inscriptione*: Quòd Apostolus velamen præfiniens, mulieris nomine etiam virgines intelligat.

26. quomodo illiç (inquit) vbi, &c.] *Rectè adnotauit Rhenanus*: inquit, *accipi sicuti & alibi frequenter, pro*: inquiunt, *Addidimus verò particulam negantem, vbi legimus*: immò ex hoc non velari quâ non iubentur. *Item ex MS. 3. Vatic. legimus*: Qui enim sciebat aliâs, *pro*: in aliis.

27. Diuisa est mulier & virgo.] *Ad verbum expreßit quod Græcè est. 1. Cor. 7.* μεμέρισται ἡ γυνὴ καὶ ἡ παρθένος. *Pro quo noster interpres*: diuisus est. Et mulier innupta & virgo, *planè diuerso sensu. B. autem Cypr. l. de Habit.* ϒvirg. *& l. 3. Testim. ad Quirin. omisso illo*: & diuisus est, *siue*: & diuisa est, *non aliud quàm*: Sic & mulier. Et virgo innupta. *Explicat autem mox suam lectionem, dicens*: Quoniam innupta, id est, virgo, cogitat, &c. nupta verò, id est, non virgo, &c. *quæ ipsa aliis*

verbis vertit suprà lib. 1. ad Uxorem cap. 3. in eandem tamen sententiam. Veruntamen legisse Auctorem alicubi cum nostro interprete Latino: Et diuisus est: videtur indicare B. Hieronym. lib. 1. adu. Iouin. vbi dicit: Certè & Tertullianus cùm adhuc esset adolescens, lusit in hac materia, defendens disertis verbis, in Latinis codicibus tunc lectum fuisse, quemadmodum hodie in Græcis, sed eam lectionem non esse Apostolicæ veritatis, & Apostolum legisse: & diuisus est, ac deinde: Mulier innupta & virgo.

28. inalterauit.] *Vsurpat hoc Auctor, pro*: non alterauit, *sicuti alibi* incriminari, *pro*: non criminari. *Lego autem paulopòst ex MS.* 2. mulieris & virginis, *pro*: muliebri. *De voce autem*: singillatim, *vide adnot. nostras in B. Cypr. lib. de Orat. Dominica, num* 18.

29. Naturalis vocabuli generale mulier.] *Etiam apud Iureconsultos* Mulierem generale vocabulum esse *patet ex Vlpiano, l. Quæritur. D. de Ædilit. edicto, vbi* mulier *dicitur etiam ea, quæ virum non agnouit.*

30. subiectiuum anteceſſiuo.] *Quandoquidem hæc duo tamquam relatiua commemoret, oportet vt* subiectiuum *accipiat, pro eo quod subijcitur seu succedit. De* portionali *autem infrà latiùs Tom. 5. lib. de Ieiun. Legimus vero cum MS. 3. Vatic.* in ipso intelligitur, *pro*: intelligetur, *quia subditur*: & in ipso significatur.

31. & omnis census elementorum.] *Similiter dixit Apolog. cap.* 7. Census istius disciplinæ à Tiberio est. *Accipit autem* censum, *pro recensitione.*

CAP. V.

32. Sed quoniam ita mulieris nomen, &c.] *Huius capitis titulus constituitur*: Quòd ex scriptura Geneseos comprobetur generale esse mulieris vocabulum. *In quo Auctorem imitatur B. August. de fide contra Manich. cap.* 22. *adducens illud Genes.* 2. *Formauit eam* in mulierem.

33. adhuc digna paradiso, adhuc virgo.] *Haud absimiliter paulopòst*: Quoniam ex viro suo sumpta est, & ipso adhuc virgine. *In quibus locis Tertullianum imitatur B. Hieronym. dum disertis verbis alicubi dicit*: *Quamdiu in paradiso fuerunt Adam & Eua, fuisse virgines. Item & B. August. lib.* 14. *de Ciuit. Dei, cap.* 26. *Siue autem legas cum excus.* quoniam & adiecit, *siue cum MS.* adijcit, *perinde est.*

34. & conglutinabitur mulieri suæ.] *Ad verbum etiam ex Græco transtulit illud:* κὴ προσκολληθήσεται τῇ γυναικὶ αὐτοῦ, *voce composita à* κόλλη, *quod gluten significat.*

35. & erunt duo in carnem vnam.] *Hanc veram esse lectionem, pro eo quod erat*: in carne vna, *censeo, tum ex eo quod paulopòst sequitur*: vbi enim duo in carnem vnam efficiuntur, *tum quod similiter legat Auctor l. de Anima, tum denique quòd non modò Gen.* 2. *sed & Matth.* 19. 1. *Cor.* 6. *& Ephes.* 5. *legatur Græcè:* εἰς σάρκα μίαν.

36. Prophetico modo.] *Nam* Prophetæ (*inquit Rhenan.*) *solent de futuris ceu de præsentibus loqui. Sensum eundem habet quod sequitur*: Ad Propheticam rationem. *item*: ad Prophetiam interpretetur. *Alludit autem ad illa verba sequentia*: Hoc os ex ossibus meis, &c. *quæ prophetasse dicitur ab Auctore iam dicto lib. de Anima.*

37. & caro ex carne mea vocabitur mulier.] *Hîc prætermisit voculam Græcam*: αὐτὴ, *& proinde sine distinctione coniunxit duo commata, quum aliter Græcè & Latinè legatur*: Hæc vocabitur.

38. Nam & Græci, qui magis vocabulo mulieris in vxore vtuntur, &c.] *Vocem* γυνὴ *intelligit, quæ quamquam locis prædictis, vbicumque vertit Auctor* mulier, *accipiatur generaliter pro muliere, sicuti etiam vocatur* γυναικὶ ὅμοιος, *muliebri sexui simili, frequentiùs tamen pro* vxore *vsurpatur.*

39. alia habent propria vocabula vxoris.] *Huc spectat imprimis quòd* vxor *dicatur Platoni* γομ. θ. γυνὴ, γαμετὴ, *quemadmodum Xenophonti in* Œconomicis. *Deinde hæc sunt eiusdem synonyma:* σύζυγος, ἄλοχος, ἄκοιτις, παράκοιτις.

40. Propter hoc relinquet homo patrem & matrem.] *Etsi refragantibus exemplaribus etiam MS. ita legendum censeo, eo quòd suprà legat Auctor*: Propterea, *& lib. de Anima*: Propter hoc; *nam* propter hanc, *quod legebatur, nullo pacto significare potest phrasis Græca:* ἕνεκεν τούτου, *quæ est Gen.* 2. *& Matt.* 19. *neque etiam illa:* ἀντὶ τούτου, *quæ est Ephes.* 5. *quibus etiam correspondet Latinus interpres, transferens aut*: Quamobrem, *aut*: Propter hoc.

41. matrice generis fœminini.] *Similiter dixit Auctor li.* 4. *adu. Marc.* matricem religionis, *& B. Cypr. Romanam Ecclesiam Ecclesiæ Catholicæ* matricem *dicit epist.* 45.

42. quoniam ex viro suo sumpta est.] *Quum nomini* mulier *hæc ratio nominis non videatur competere, alludere cẽseo Auctorem ad Platonem, cui alicubi* γυνὴ *dicitur, quasi* γονὴ, *id est fœtus seu propagatio, vt potè* ex viro sumpta. *Addit autẽ*: suo, *qui Græce additur iuxta* 70. αὐτῆς, *quod Hebræi non legunt.*

43. Sed dicemus & de viri nomine suo loco.] *Infrà nempè cap.* 8. *vbi de eo latiùs.*

44. vbi Eua cognominatur, &c.] *Videtur Auctor apud* 70. *legisse Gen.* 3. *sicuti & ex Hebræo interpres B. Hieronymus;* καὶ ἐκάλεσεν Ἀδὰμ τὸ ὄνομα τῆς γυναικὸς αὐτοῦ Εὔα, *pro eo quod hodie legitur:* ζωὴ. *nam* Eua *idem sonat quod vita, maximè quum subiungat:* Si enim Eua mater viuentium est.

CAP. VI.

45. Videamus nunc si & Apostolus, &c.] *Similis est præcedenti huius capitis titulus*: Quòd eodem mulieris generali vocabulo Maria virgo appelletur. *Ad quod quum adferat dumtaxat duos locos, alterum Luc* 1. *alterum Gal.* 4. *licebit illis addere illud Ioan.* 2. Quid *mihi tecum est* mulier? *item eiusdem cap.* 9. Mulier, *ecce filius tuus.*

46. licet Hebion resistat.] *De* Hebionis *hæresi infrà sub finem l. de Præscript. adu. hæreses.*

47. Benedicta tu inter mulieres.] *Expressior est hæc versio quàm vulgata:* in mulieribus, *quam interim etiam habet interpres B. Hieron. eodem c. in benedictione Eliz abeth.*

48. Desponsata enim quodammodò nupta. Tamen inter quodammodo, & verum; &c.] *Videtur hoc pertinere ad errorem Tertulliani, quem habet l. de Monog. quòd post partum Christi primùm nupserit Virgo Maria. de quo inter Prolegomena latiùs.*

CAP. VII.

49. Conuertamus ad ipsas iam rationes recensendas, &c.] *Inscribitur hoc caput*: Quòd rationes quibus Apostolus docet fœminam velari debere, etiam in virgines cõpetant. *Legimus autem secundum* 3. *MS. cod. Vatic.* Conuertamus *absolutè, eo quòd cap.* 5. *præcedent. dixerit similiter:* conuertit iam, *pro quo tamquam elegantius substitutum erat*: conuertamur.

50. Proinde viderit seculum æmulum Dei, &c.] Æmulum Dei seculum *intelligit Christianum. Nam* Æmulum, & Æmulari, *ferè in bonam partem accipitur ab Auctore, pro imitatore, & imitari. Sunt eiusmodi loci frequentes, adnotati sub finem lib. de Patientia, quibus interim ferè cum Datiuo vsurpat. quare & hîc mallem legere*: æmulum Deo, *nisi illud legerent cod. MS. Atqui* cæsum capillum *correspondet ei quod dixit*: tonderi, *quemadmodum illud etiam lib. de Cult. fœmin.* barbam acrius cædere; *at quod hîc* radi, *ibi dixit*: interuellere, & primam quamque subducere lanuginem.

51. Si mulier potestatem habere super caput debet.] *Quid hîc* potestatis *nomine intelligatur, infrà explicat c. vlt* Ipsæ enim, *inquit*, sunt, quas subiectas esse oportet; propter quas potestas haberi supra caput debet. Velamen iugum illarum est. *cui similis est locus adu. Marc. l.* 5. *Quod enim ex Græco ad verbum* ἐξουσίαν ἔχειν, *vertit cum Tertull. Ambros.* potestatem habere, *eodem modo explicat, addens in Commentario*: Per potestatem velamen significauit. *Hinc fit, vt etiam paraphrasticos B. Hieronym. verterit* velamen, *non modò in vulgata versione, sed etiam in illud Matth.* 18. *Angeli eorum, &c. Quod ipsum interpretatur Synodus Gangr. cap.* 17. *Coronas quas Deus in memoriã subiectionis mulieri dedit. Cui similiter B. Chry-*

B. Chryſoſt. in Comment. poteſtatem *interpretatur* velum ſubiectionis inſigne. *Et horum ſententiam Vel inde confirmari ſcripſit Ioan. Quintinus, quòd radere caput in ſeruis ſignum fuerit Manumiſſionis, vti patet ex Plautino Soſia in Amphitryone.*

52. ptopter angelos, quos legimus, &c. excidiſſe, ob concupiſcentiam, &c.] *Rurſum hoc ad errorem Tertull. pertinet, cuius meminit ſuprà libris de Idolol. de Habit. mulieb. & de Cultu fœmin. de quo inter Prolegomena latiùs. B. Ambroſius verò Angelos Epiſcopos interpretatur, iuxta Apocalypſim B. Ioannis Apoſtoli. Legimus autem mox:* tales angelos, *pro:* quales.

53. quarum flos etiam humanam libidinem excuſſat.] *Ita prorſus legendum, pro eo quod erat corruptiſſ. (contra quàm hominem Chriſtianum loqui decebat)* excuſat, *ne dicam etiam contrà quàm Iureconſultum conueniebat, quum non ignoraret Virginum deflorationem legibus ciuilibus interdictam.*

54. Hîc enim nomen mulierum Græcum, vxores ſapit.] *Quum Geneſ. 6. habeatur vox γυναῖκας, quæ &* mulieribus, *&* vxoribus *communis eſt, vt ſuprà diximus num. 38. c. 5. præceden. videtur potius alludere ad phraſin Græcam, ἔλαβον ἑαυτοῖς γυναῖκας, quæ haud dubiè non aliud etiam Thucydidi ſignificat, quàm:* accipere ſibi vxores.

55. ceteris quoque angelis erubeſcat.] *Hîc videtur quaſi ſecundam interpretationem dare illius:* propter angelos, *hoc eſt ob reuerentiam angelorum bonorum; iuxta quod loca ſupracitata B. Hieron. interpretatur, qui & Vnicuique animæ ab ortu natiuitatis, vti ille inquit, in cuſtodiam delegati ſunt, & diuinis officiis (ad quæ videtur alludere Auctor, quum dicit:* Deo aſſiſtens) *adſiſtere ſolent, vti aliàs latiùs.*

56. vt concumulata in verticem, &c.] *Alludit ad morem etiamnum in Germania obſeruatum, & per quaſdam Belgij prouincias, quò non alio ornatu Vtuntur virgines, quam capillorum ſuorum in Verticem concumulatione.*

CAP. VIII.

57. Horum certè omnium contraria efficiunt, &c.] *Huic capiti inſcriptionem dedimus:* Quòd vocabulo generali Omnis, vir & fœmina omnis intelligatur.

58. qua & puerum vt in viro deputandum.] *Sic legimus ex 3. MS. Vat. cod. Simili autem phraſi dixit Plinius natur. hiſt. l. 1. c. 17.* Virorum *cadauera ſupina fluitare, fœminarum prona. id enim etiam de* pueris *verum eſſe experientia docet; alioquin magis propriè* pueri *mares dicuntur.*

59. Sic vir Adam ante nuptiarum congreſſum.] *Alludit ad propriam viri ſignificationem, quæ ſexum reſpuit aut ætatem, non autem nuptiarum congreſſum.*

60. maſculi inueſtis.] Inueſtis (*inquit Rhen.*) *impuberem ſignificat, ſicut Veſticeps iam puberem. Eſt autem receptum* inueſtis *vocabulum apud Auctores pro imberbi, à veſtiendo. Etymologiam explicat paulo pòſt:* Et pudor, *inquit,* vbique veſtitur. *Simpliciter tamen Auctor accepit hanc vocem lib. de Pall. c. 3. quum de Adam:* nudus, *inquit,* & inueſtis.

61 qui inter viros virgo eſt.] *Addimus:* eſt *ex 3. MS. cod. Vatic. Similiter dixit infrà c. 10.* Viri autem tot virgines, tot ſpadones voluntarij, *phraſi magis Eccleſiaſticis quàm profanis ſcriptoribus vſitata. Eodem pertinet illud etiam quod mox ſubiungit:* Eiuſdem virginitatis æqua ſit venia.

62. nec detractamus.] *Similiter dixit initio lib. 2. ad Vxorem, cap. 2. ſuprà,* Detractata & exerta ſententia eſt, *nouo Vſu huius Verbi (vti illic adnotat Rhenan.) quo accipit compoſitum pro ſimplici. Quare non placet Varia lectio 1. edition. in margin.* nec retractamus.

63. Hodie denique virgines ſuas Corinthij velant.] *Explicat hîc quam Eccleſiam ſuprà intellexerit c. 2. quum dixit:* per Græciam & quaſdam Barbarias eius plures Eccleſiæ virgines ſuas abſcondunt. *Nam &* Apoſtolicam *eſſe* Corinthiorum Eccleſiam *patet ex Apoſtoli duabus ad eos Epiſtolis, è quibus etiam hæc ſcriptura de Velandis mulieribus deſumpta eſt. Atque hoc eſt quod ſubiungit:* Quid docuerint Apoſtoli, qui didicerunt, adprobant.

CAP. IX.

64. Videamus nunc, an ſicut naturæ & cauſſæ, &c.] *Titulum huic capiti dedimus:* Quòd præſcripta diſciplinæ Eccleſiaſticæ de muliere etiam in virginem ſpectent. *Ita enim legimus ex 3. l. MS. Vatic. pro eo quod erat:* ſpectant.

65. Non permittitur mulieri in Eccleſia loqui.] *Senſum potius tranſtulit hîc Auctor quàm verba Apoſtoli 1. Cor. 14. priora & poſteriora coniungens; deinde illud:* ſed nec docere. *& 1. ad Tim. 2. c. Quæ prædicatio mulieribus interdicitur (Vel Rhenano teſte.)*

66. nec tinguere.] *Sic MS. 3. pro:* tingere. *De quo ſuprà lib. de Patient. n. 14. Atqui quòd mulieribus tinctionem, id eſt baptiſmum non permittit Auctor, ſanè intelligendum: in* Eccleſia *nempè, vt illud ad omnia hæc referatur, nam in neceſsitate id illis permittitur. De quo interim latiùs lib. de Præſcript. adu. hæreſ. & lib. de Baptiſ. ſequ. Tomo.*

67. nec offerre.] Offerre, *ſi vſquam alibi, hic accipi pro* ſacrificare (*vti loquitur Rhenan.*) *Miſſam celebrare mulieri non permittitur; alibi igitur Vbi permittit viduæ* offerre annuis diebus dormitionis ſui mariti, *aut debet accipi, pro:* oblationes offerre in ſacrificio, *aut certè quemadmodum loquitur l. de Exhort. ad caſt.* offerre & commemorare per ſacerdotem. *Loci adnotatu digni ad confirmationem ſacrificij Miſſæ, quemadmodum l. præc. etiam adnotauimus, & l. de Orat. n. 1. ac aliis quoque locis ibidem citatis latiùs.*

68. nec vllius, &c. ſacerdotalis officij ſortem ſibi vendicare.] *Clericorum officium ita circumſcribit. nam κλῆρος à ſorte nuncupatur, vt diximus ex B. Hieron. ad epiſt. 6. B. Cypr. n. 1. Vſque adeò autem hoc verum eſt, vt non* mulieribus *modò, ſed &* virginibus ſacratis *ſit interdictum ſacra Vaſa, vel pallas contingere, aut incenſum circum altare deferre, per B. Soterem Papam Epiſtol. 2. iam ante Tertulliani ætatem. quare videtur ad illam alludere, vt Vel hinc comprobetur eius Epiſt. Decretalis auctoritas.*

69. Idcircò velaminis venia fit illi.] *Rectè hoc interpretatur Rhenanus, ac ſi dicat, gratia fit illi ne* velamen *geſtet, ſeu: illud remittitur ei, quemadmodum dixit Tacitus lib. 10. Exilij* veniam. *De voce autem:* notabilis, *ſiue,* notabiliter, *vide Adn. noſtras in B. Cypr. de Diſcip. & hab. virg. n. 37.*

70. in viduatu.] Viduatum (*inquit Rhen.*) *accipit pro ordine viduarum, quæ poſt annum 60. ab Epiſcopis in eum numerum aſciſcebantur.*

71. Cui ſiquid refrigerij.] Refrigerium *accipit pro ſubſidio ſeu ſubminiſtratione, vti vertit interpres apud Apoſtolum. Similiter dixit ſuprà lib. ad Scapulam.* Indigentibus refrigeramus, *id eſt, refrigerium adferimus. Sic abſolutè lib. adu. Praxeam:* apud Abraham ſub quercu refrigerauerit.

72. Epiſcopus.] *De* Epiſcopo *& aliis ordinibus Eccleſiaſticis videat Lector infrà. Adnot. noſtras in lib. de Præſcript. adu. hæreſ. ad illud:* Itaq; alius hodie Epiſcopus, alius cras. *Paulo pòſt 3. MS. cod. habent:* illic ſedet contecta; *ſed inſtituto magis conuenit Rhenani lectio:* intecta, *ex Gorlienſi cod. Eſt autem monſtri ſimile inter vetulas iam canas ſedere puellam virginem* intecto *capite.*

73. Ad quam ſedem, &c. eligantur.] *Quod hic ad* ſedem eligi, *ſuprà l. 1. ad Vxorem dixit:* in ordinationem adlegi, *de quo ibi latiùs. Adludit autem ad Apoſt. 1. Tim. 5. de Viduis.*

CAP. X.

74. Sic nec de aliquibus inſignibus, &c.] *Huius capitis titulus à nobis ponitur:* Quòd non magis fœminæ quàm viri notam virginitatis ſuæ præferre debeant.

75. Viri autem tot virgines, tot ſpadones.] *Vide hac de re librum præcedentem de Cult. fœmin. Eodem pertinet quod paulo pòſt dicitur de iiſdem:* tanto continentia maioris ardoris laboratior. *&:* Virginitas gratia conſtat, continentia verò virtute, &c.

76. cæco bono ſuo, &c.] Cæcum (*inquit Rhen.*) *vocat, quod non videtur. Ita ſcopulos in mari latentes Poëtæ* cæcos *ve-*

cant. Sic in Valentinianis: Altè habitet, *inquit*, in cæca detrudatur.

77. aliqua ſibi inſignia defendere.] Defendere ſibi, *pro arrogare. Ita (inquit Rhenan.) ſæpè loquitur per verbum* defendo, *vt paulo ſuperiùs:* ſecundum primordij formam, virgini, & ita vniuerſo mulierum generi defenſam.

78. aut pennas Garamantum.] *Inter ſemiferos, inquit idem, illos Libyæ populos ſunt &* Garamantes. *Virgilius:*

—aut Rhodope, aut extremi *Garamantes.*

Plinius tradit eos matrimoniorum exortes, paſſim cum fœminis degere.

79. aut crobylos Barbarorum.] *Prima editione Rhen. legebat* Scrobulos, *& ſcholiis ad marg. interpretabatur, tamquam* ſcrobuli, *voce diminutiua à ſcrobe, foramina eſſent aurium, per quæ Barbari traiicerent gemmas & annulos. Deinde in altera* Strobulos, *adiecta Adnot. iſta:* Strobulus *Græcis pineam nucem ſignificat, geſtamen ex auro Barbarorum quorundam. At rectius Adrianus Iunius Animadu. lib. 2. cap. 1. & lib. de Coma. c. 1. cenſuit legendum* crobylos, *cui etiam adſentitur Ioan. Harriſius.* κρώβυλος *enim eſt, inquiunt illi crinium plexus in acumen deſinens, iuxta interpretem Thucydidis l. 1. Lucianum in Naufragio, & Plutarchum. Eodem pertinet etiam illud Theophilacti epiſtola quadam:* κρώβυλῳ καὶ τέττιγι ὁ Γοργίας σεμνύνεται, *id eſt,* crobylo & cicada *ſuperbit Gorgias. Erant autem* crobyli, *ſeu* cicadæ, *virorum, quod* κορύμβοι *mulierum.*

80. aut Cicadas Athenienſium.] Athenienſes (*inquit Rhenan.*) *in capillis* cicadas *ferebant, hoc argumento oſtendere volentes ſe eſſe indigenas, quemadmodum ſunt* cicadæ. *Dicti ſunt hinc* τεττιγοφόροι, *quaſi dicas* Cicadiferos. *Nam* Cicadas *Græci vocant* τέττιγας. *Huius rei meminit & Ariſtophanes Comicus. Quibus adde prædictos Auctores Græcos, quiferè* κρώβυλας καὶ τέττιγας *coniungunt, & præcipuè Thucydidem, qui diſertis verbis initio hiſt. Athenienſium mentionem facit. Philoſtratus item l. 2. Heliadicon, & Aſius Poëta Samius & in Ciri Virgilius, quorum verba videre eſt apud Iunium, ne prolixiores ſimus. Hîc vnicum ſufficiat Gregorij Nazianzeni carmen:*

Cecropidæ indigenæ natam tellure *cicadam*
Innodant *cirris.*--

81. aut cirros Germanorum.] Cirri (*inquit Rhenan.*) *capilli capitis ſunt, ſic dicti, quòd quaſi in circum torti.* Germanorum *autem fuit obliquare crinem, & in nodum ſubſtringere. Hinc illud Martialis:*

Crinibus in nodum tortis venere Sicambri.

Quibus adde illud Nazianzeni. & interpretis Thucydidis, qui cirros *tranſtulit, quod Græcè erat:* κρωβύλους. *Dicuntur autem &* cirratæ *puellæ Ammiano, iuxta quod adnotauit Turneb. Adu. l. 28. c. 26. vbi & hunc locum citat.*

82. aut ſtigmata Britonum.] Britanni (*inquit Rhenan.*) *ſuper Ligerim, hoſpites in Gallia, cuius maritimam partem ex aduerſa veteri Britannia, quæ nunc Anglia eſt, aduecti quondam occupauere, ſollemniter certis notis apud ſuos inurebantur. Horum meminere poſteriores ſcriptores, Auſonius, Sidonius Apol. Atqui & Romanis poſtea vſitatum fuiſſe, vt in manibus eorum, qui in milites adſcribebantur,* ſtigmate *notarentur, teſtes ſunt Aetius & Veget. de re milit. l. 1. & 2. Item de ſeruorum* ſtigmatibus *infrà, lib. de Reſurr. carnis. Legimus autem paulo pòſt ex 3. MS. Vat. cod.* etiam ipſius continentiæ nomine.

83. Non enim & continentia virginitati antiſtat, &c.] *Imprimis* Non, *pro:* Nonne, *accipitur, vti ſuprà libris præcedentibus. Deinde,* virginitati antiſtat, *rectè interpretatur Rhenan. ac ſi dicat:* excellit virginitatem. *Nam hoc verbo etiam alibi vſus eſt. Quamquam interim non alia ratione id verum ſit, quàm ob difficultatem, vtpotè quum (vti ſubiungit)* non concupiſcendi, cui concupiſcendo inoleueris, grande certamen ſit, & qui concupiſcendi fructum ignorauerit, faciliùs non concupiſcet. *Cui prorſus ſimilia habent alicubi BB. Ambroſius, Hieronymus, Auguſtinus, difficiliorem facientes ſtatum vidualem virginitate, quamquam tamen in ſe virginitas ſit excellentior per ſe ipſa conſiderata. Vide ſimilem locum ſuprà l. 1. ad Vxor. c. 8.*

84. ſiue qui ex conſenſu contumeliam communem iam recuſauerunt.] *Pertinet illud:* contumeliam communem, *ad errores, ſeu potiùs næuos Tertulliani, qui tanto flagrabat virginitatis & continentiæ amore, vt ita legitimum viri & vxoris congreſſum appellet:* contumeliam communem, *hoc loco, & infrà c. 11. vti adnotauit Rhenan. ſub finem Argumenti,* confuſionem. *Verùm de hoc latiùs inter Prolegomena noſtra. Pro Antidoto autem hîc ſeruire poterit, quòd l. de Pudicitia vocet:* benedictionis concubitum. *De continentia autem coniugum ex mutuo conſenſu alibi latiùs: nam etiam non ſemel eius facit mentionem Auctor.*

CAP. XI.

85. Sed quod ſuprà intermiſimus, &c.] *Huic capiti inſcriptionem dedimus:* Quòd velari debeat virgo, ex quo ſe intelligere cœpit, & ſenſum naturæ ſuæ.

86. Vbi enim gradum fiximus.] *De Prouerbiali formula* Gradum figere, *inter Prolegomena latius.*

87. & de virginis exire, &c.] *Subaudi (inquit Rhenan.) ſenſu. Intelligit autem idem in eo quod ſequitur:* pati nouum illud, *menſium purgationem. Vnde mox:* niſi poſt conteſtatam *inquit,* ſanguine maturitatem. *Item:* Iam & vox obſolefacta eſt, & membra completa ſunt, & pudor vbique veſtitur, & menſes tributa defendunt.

88. de arbore agnitionis.] *Simpliciter dixit, quod ſcriptura* agnitionis *boni & mali, idque ab euentu, qui poſtea ſubſecutus eſt. Legimus autem more Tertullianico ex 3. MS.* Itaque ſui quique ſexus, *pro:* quiſque; *nam & cap. 13. infrà legitur:* quæque in occulto fiunt, *pro:* quæcunque.

89. Et ideò penes Iſrael illicitum eſt ad virum tradere, &c.] *Hactenus reperire non potui quo loco iſtud ſcriptum ſit; neſcio an adludat ad c. 22. Deuter. de ſignis virginitatis.*

90. acerba res eſt.] Acerba *propriè accipitur, pro:* immatura, *tranſlatione ab immaturis fructibus. quòd vel his verbis ſubſequentibus indicat:* Igitur ſi tam diu virgo, quamdiu acerba eſt, deſinit virginem. *Quod poſtremum rectè adnotauit Rhenanus figuram eſſe Græcam.*

91. Et deſponſatæ quidem habent exemplum Rebeccæ, &c.] *Similiter ſuprà l. de Coron. milit.* Si Rebecca conſpecto procul ſponſo, velamen inuaſit, priuatus pudor legem facere non potuit, aut cauſſæ ſuæ fecerit. Tegantur virgines ſolæ, & hoc nuptum venientes, nec antequàm cognouerint ſponſos. *Accipitur autem hîc:* ſimul, *pro:* ſimulac, *quemadmodum etiam initio libri 4. adu. Marc. ibi:* ſimul crediderunt. *Habent verò MS.* ſalutationis communionem. *ſed vulgatum eſt Auctori:* communicationem.

92. Oſtendit enim etiam nuptias de adſpectu & animo fieri.] *Huc pertinet illud Apoſtoli 1. Cor. 7. Vt ſit ſancta corpore & ſpiritu. Quod ipſum de ſtupro adſumitur à Chriſto, illis verbis: Qui viderit mulierem ad concupiſcendum eam, mœchatus eſt eam in corde ſuo.*

93. ex anguſtiis.] *Hoc eſt (inquit Rhenan.) ex tenuitate facultatum ſiue fortunarum. Nam vt eſt apud Satyrographum:*

Non facilè emergunt, quorum virtutibus obſtat
Res anguſta domi.--

Huiuſmodi puellæ pauperiores difficiliùs etiam maritum inueniunt. qui etiam rectè interpretatur illud: vel ex ſcrupuloſitate, *hoc eſt ex moroſitate parentum, quibus nullus gener placet.*

94. viderit & ipſum continentiæ votum.] *Nullus eſt apud veteres locus apertior de* voto continentiæ. *Verùm de hoc latiùs tum l. præced. de Cult. fœm. tum initio huius n. 1. tum denique Adnotat. noſtris in B. Cypr. locis ibidem citatis.*

95. cui tu ſecundum paras maritum.] *Senſus eſt (inquit Rhen.) Virgo tua, quam tu adhuc virginem exiſtimas, propter ætatem deſiit eſſe virgo, non quidem à viro corrupta, ſed ab ætate. Proinde* maritus *quem ei trades,* ſecundus erit.

96. Iam & vox obſolefacta eſt.] *Intelligit (eodem adnotante) robuſtiorem factam. Nam, auctore Plinio, vox robo-*

ratur à decimo tertio anno. Eadem in senecta exilior.

97. & menses tributa defendunt.] *Innuit (inquit idem) menstruos illos mulierum cursus; sic enim Plinius vocat. Infrà habes lib. 3. ad Marc.* Nam & mulierculæ nonnumquam prægnantes sibi videntur, aut sanguinis tributo, aut aliqua valetudine inflatæ.

98. Atqui etiam apud Ethnicos velatæ ad virum ducuntur.] *Usque adeò verum hoc est, vt inde à nubendo siue velando nuptiæ dicantur. Hinc illud Varronis lib. 4. de ling. Lat. Neptunus, quòd mare terras obnubat, vt nubes cœlum,* à nuptu, *id est opertione, vt antiqui; à* quo nuptu nuptiæ *dictæ. hinc illud Poëtæ:*

Lutea demissos *velauit* flammea vultus.

99. sine quo sponsari non possunt.] Sponsari (*inquit Rhen.*) *pro:* desponsari, *vt infrà*: illi sponsasti maturitatem tuam. *Legimus autem more Tertullianico:* quo vrguente, *pro:* vrgente, *ex 3. MS. Vat. cod.*

100. Nam fœminas quidem à xii. annis, &c.] *De hoc loco eleganter in hæc verba Iureconsultus longè eruditiss. Antonius Contius Subcesiuarum Lectionum lib. 2. cap. 12. Verum est (inquit) olim* fœminas anno xii. *tutela liberari solitas, & biennio quidem citius quàm masculos. Quamuis, vt ait Cicero pro Cecinna & Murena, maior esset in eis sexus & consilij imbecillitas. Id Macrobius ait fieri, propter votorum festinationem, sicuti & octauo die nomen illis imponi, masculis nono. Plutarchus autem id fieri putat, quòd citius in fœminis naturalis vigor proficiat: (ad quod videtur mihi Auctor noster omninò respicere illis verbis:* vt ex lege naturæ iura sua ætatibus reddant.) *Et quidem (addit Contius) pupillæ, à negotiorum quidem tutela liberabantur, nondum tamen ab auctoritatis tutela; quod eleganter Tertull. verborum Iuris expertiss. expressit, dicens:* ad negotia mittunt. *Nam etsi propria negotia agere poterant fœminæ pupillari tutela liberatæ, tamen quia adhuc sub muliebri tutela erant, testari non poterant nisi tutore auctore, iuxta Vlpiani frag. tit. de test. & tit. vlt. Itē nec manumittere, nec agere, nec se obligare, nec ciuile negotium gerère poterant. hactenus ille.*

Cap. xii.

101. Agnosce & mulierem, &c.] *Inscripsimus hoc caput:* Quòd sola capitis nuditas ostentetur ab illis virginibus, quæ reliquo habitu mulieritatem produnt.

102. tabellæ naturalium sponsalium & nuptiarum.] *Phrasis Iureconsultorum, qua alludit ad* Tabellas *tum* sponsalium, *tum* nuptiarum, *inter eos qui coniugio iunguntur:* quæ naturalia *dum vocat, persistit in Metaphora c. præced.* natura, &c. & tempus, filiam suam legibus suis maritarunt. *Differunt autem* sponsalia à nuptijs, *quod* spondebatur (*vti loquitur Varro de ling. Lat. l. 5.*) *filia* nuptiarum *caussa, quam despondisse dicebatur, quòd de sponte eius, id est voluntate, exierat, &c. ne sim prolixior.*

103. de virginibus educantur.] *Vsurpat (inquit Rhenan.)* educare *pro:* educere. *Sensus est: De numero virginum* educũtur, *eximuntúrque. Nam, ni fallor,* ducatorem *suprà dixit, ductorem, siue ducem significans. Similiter autem dixit suprà lib. de Pall. cap. 2.* Chaldæum semen in Ægyptum educatur. *Illud autem:* deponentes quod fuerunt, *interpretatur idem Rhenan. puellaria virgunculorum redimicula, &:* faciem morosiorem *intelligit inelegantiorem, & quæ difficilius niteſcat.*

104. mulieritatem.] *Ita noua voce vocat, quam alij, & ipse Auctor infrà cap. 14.* muliebritatem, *non modo hîc, sed & paulopòst, dicens:* totam circumferunt mulieritatem.

105. pallium extrinsecus iactant.] *Quale fuerit* Pallium *muliebre, videre est Adnotat. nostris in lib. de Pallio, num. 5.*

106. calceum stipant multiformem.] *Quæ sunt (inquit Rhenan.) admodum puellæ, vniformi genere calceorum vtuntur: Grandiores multiformi, pro diuersitate loci, temporis, & rei. Dixit autem:* stipant, *ne videlicet follicet calceus, vt vtar verbo Hieronymi & Ambrosij.*

107. Sed virginari volunt.] *Rectè adnotat idem scribendum:* virginari, *vt sit verbum Deponentale, hoc est: virgines agere. Alludit autem ad vocem Græcam* παρθενεύειν.

Cap. xiii.

108. Si propter homines habitu abutuntur, &c.] *Titulum capiti huic dedimus:* Quòd non solùm foris, sed & in Ecclesia virgines velari debeant. *Atqui quòd* Fratrum *nomine Christiani intelligantur, ostendimus Adnot. nostris ad Apol. cap. 39. num. 505.*

109. Quò ergo.] *Id est, ad quid, vti etiam adnotauit Rhenan. Sic lib. de Resurrect. carn. To. sequent.* Quò ergo legimus; *& li. 5. adu. Marc.* Quò iam mihi duos. *Legunt autem 2. MS.* peruulgant. *sed magis placet:* prouulgant.

110. debuccinemus.] *Hunc locum (inquit Rhenan.) imitatus D. Hieron. in epist. ad Eustochium dixit: Quum manum egenti porrexerint,* buccinant. *Alludit autem ad illud Matth. 6. Noli tuba canere ante te, &c. Pro quo vertit. B. Cypr.* buccinare. *Test. lib. 3. ad Quirin. cap. 40. ad verbum, ex Græco* σαλπίσῃς.

111. quæ apud illum mercedem merebuntur.] *De* mercede apud Deum *videat Lector Adnotat. nostras in lib. ad Martyras cap. 3. num. 43. & lib. de Patient. cap. 11. nu. 73. De* meritis *autem eiusdem lib. cap. 13. num. 82.*

112. Quòd si vnius Victoriati.] *Plinius (inquit Rhenan.) lib. 33. cap. 3. Qui nunc, inquit,* Victoriatus *appellatur, lege Clodia percussus est. Antea enim hîc nummus ex Illyrico aduectus, mercis loco habebatur. Est autem signatus Victoria, & inde nomen. Porrò:* gloriæ libidinosum *rectè interpretatur Rhenan. quod fit ob libidinem & cupiditatem gloriæ.*

113. Et si à Deo confertur continentiæ virtus.] *Alludit ad illud Sapientis 8. Vt sciui, quoniam non possem esse* continens, *nisi* Deus *det.*

Cap. xiiii.

114. Referunt aliquando dictum à quodam, &c.] Quòd non curandum an in Ecclesia multæ, sed & veræ sint virgines. *Est autem notandus locus contra abusum quorundam parentum, qui etiam subinde compellunt* ad huiusmodi opus, *id est (interprete etiam Rhenano) ad virginitatem. Qua consideratione habita, nõ mirum est quod subiungit Auctor:* Vbi sollicitatio, illic coactio; vbi coactio, illic necessitas; vbi necessitas, illic infirmitas. *De tali enim* necessitate, *& tali* coacta *& inuita virginitate, loqui se, disertis verbis indicat, non autem ea necessitate, quæ quum ex voto voluntario sit, fœlix est, quia ad bonum compellit; & proinde talibus Deus dat gratiam, sicuti aufert econtrario iam dictis, item eis,* quatum (*vt cum Auctore loquar*) Deus venter est, *id est, quæ solius ventris gratia religionem adeunt.*

115. funem longum delictorum sibi adtrahunt.] *De hoc Prouerbio*: funem longum adtrahere, *vide inter ceteras Prouerbiales formulas in nostris Prolegomenis. Siue autem paulopòst legas cum excusis:* quem sibi vendicat virginitas, *siue cum MS. Vatic. 2.* vindicat, *perinde est.*

116. Nihil occultum quod non reuelabitur.] *Græca exemplaria imitatur, quæ legunt:* Οὐδὲν γὰρ κεκαλυμμένον ἐστὶ, *Sunt nihilominus etiam Latina exemplaria MS. editionis vulgatæ, quæ sic legunt:* reueletur. *Atqui non multo pòst, vbi legunt excusi:* non est pudica, *MS. 3. Vatic. habent:* compudica.

117. inter amplexus & oscula.] *Hoc autem (inquit Rhenan.) faciebat fraternitas. Nam osculo se quondam salutabãt Christiani. Et antè dixit:* facilè virgines fraternitas suscipit. *fit autem susceptio per amplexum.*

Cap. xv.

118. Sed enim vera & tota & pura virginitas, &c.] *Tractatum huius capitis insigniuimus hoc titulo:* Quãtum boni velamen adferat veris virginibus. Tota *autem accipitur, pro: integra: quare & retinuimus eam vocem cum 3. MS: Vat.*

119. ipsum quoque liuorem.] Liuorem *accipit Auctor, vti ex sequ. patet, pro:* odio, *& mox* liuidum, *pro inuidioso.*

Similiter & B. Cypr. qui librum scripsit de Zelo & liuore, & B. Hieronymus, eundem librum citans in epistolam Apostoli ad Galat. 5.

120. Nam est aliquid etiam apud ethnicos metuendum, quod fascinum vocant.] *Inuidiæ quam Auctor (vti diximus)* liuorem *nuncupat, magnam vim ad nocendum antiqui putabant, cùm eam sola voluntate, & ipso adflatu ac contagione maleficam & venenatam esse, & hominibus, quibus malè vellet, obesse grauiter censerent. Hinc illud Horatij:*

Non isthic obliquo oculo mea commoda quisquam
Limat, non odio obscuro morsúque venenat.

Item illud Maronis, quod ad institutum magis pertinet:

Nescio quis teneros oculis mihi *fascinat* agnos.

Hanc ergo ab ethnicis fascinum *dictam rectè dicit Auctor, & ad odium diaboli refert, atque adeò adinstar illorum, qui varia contra* fascinum, *præsertim in pueris, adhibebant remedia,* velamen capitis virginibus *proponit.*

121. si tentationibus gradum obtraxerit.] *Est & hæc Prouerbialis formula, de qua latè in nostris Prolegomenis.*

Cap. xvi.

122. In his consistit defensio nostræ opinionis, &c.] *Epilogus est hoc caput omnium præcedentium,* quod ad virgines velandas adtinet. *Quo repetit paucis conformem esse suam opinionem scripturæ, naturæ, & disciplinæ.*

123. secundum disciplinam.] *Quòd* disciplinam *Christianam intelligat, patet ex Epithetis eius, quibus ornatur ab Auctore. Appellatur enim mox, & suprà c.2.* Disciplina Dei, *cap.9.* disciplina Ecclesiastica; *c. verò 11.* Christi disciplina. *Item lib. de Patient. suprà cap.1.* Dominica disciplina, *& alibi:* disciplina salutaris; *& l. de Cult. fœmin.* disciplina seruorum Dei. *Quare & alibi, vbi simpliciter* disciplina *ab Auctore vocatur, similiter accipienda, quemadmodum & paulopòst bis, & dict. lib. de Patient. cap. 4. & 12. ac Tom. sequent. lib. de Præscript. adu. hæres. & de Resurr. carn. denique & initio lib. aduers. Valentinianos. Vbi etiam propriam eius significationem indicat, quum dicit:* & disciplina non terretur. *Accipi enim pro seueritate castigatrice, ostendimus initio lib. B. Cypr. de Disc. & hab. virginum, num. 1.*

124. quid magis Deo ratum sit.] *Harrisius putat legendum & hic, & paulopòst:* gratum. *Verùm placet prior lectio, vt* ratum *accipiatur pro firmo seu certo. Nam videtur opponere hoc illi, quod in fine cap.13. suprà dixerat:* Videamus ergo quod humanum est, an firmum sit. *Atqui legimus cum Rhenano:* nihil perosius, *vt accipiatur pro exosius, etsi refragantibus exemplaribus MS. qui:* operosius *legunt, sed non rectè, quum opponatur* perosius *illi quod præcedit:* nihil acceptius.

125. secundum annorum nomina dixerim.] *Subindicat olim fœminas Christianas* sorores *solere nuncupari à* fratribus, *hoc est Christianis, qui in nulla erant dignitate;* filias verò *à* Patribus, *hoc est Episcopis & Presbyteris. Hinc patet noua nomina non esse in Ecclesia &* Patrum *&* Fratrum, *item* Filiarum, *&* Sororum.

126. Nupsisti enim Christo, &c.] *Vt aliæ, de quibus suprà, phrases aliter fortassis detorqueri possent, certè hic locus non potest aliter intelligi quàm de* virginibus, *quæ Christo suo sponso continentiam suam consecrarunt, & professæ sunt. Verùm de hoc latiùs suprà initio huius libri num. 1.*

Cap. xvii.

127. Sed & vos admonemus alterius pudicitiæ mulieres, &c.] *Hic veluti coronidis vice addit Auctor etiam aliud caput:* Quòd non modò virginibus (*de quibus hactenus egit*) sed & nuptis mulieribus conueniat velaminis disciplina.

128. Mitris enim & lanis, &c.] *Similiter Plinius l. 35. c. 9.* Capita mulierum mitris *versicoloribus operuit. & Cicer. de Aruisp. respons. A* mitra, *à mulieribus solus, purpureisque fasciolis. Erat enim* mitra, *corona muliebris, atque adeò vti Auctor:* non velabat, sed conligabat caput, *ex qua pendebant fasciolæ, quæ phylla dicebantur.*

129. Arabiæ fœminæ, &c.] *De* Arabia *vide Adnot. nostras infrà l. 3. adu. Marc.*

130. quàm totam faciem prostituere.] Quàm (*vti & ante me Rhen.*) *accipitur pro:* potius quàm. *Similis est locutio suprà l. ad Martyr. c.2.* Exisse vos è carcere, quàm in carcerem introisse intelligemus. *Item in Valentinianis:* Vbi superindui potuit, quàm despoliari. *Illic ex alijs Auctoribus complura exempla adduximus.*

131. Quas propterea infœliciss imas ait Romana quædam Regina, &c.] *Locus obscurissimus & nescio an corruptus, nisi fortè intelligat illud:* magis adamare quàm adamari, *id est, maiori feruore: illud verò* faciliùs adamari quàm adamare, *id est, citiùs in earum amorem alios viros ruere, quàm fœminas in virorum.*

132. Meracior & (vt ita dixerim) barbarior.] *Quia comparatiui noui sunt, addit:* vt ita dixerim. *Atqui* meracior, *purior intelligitur, Metaphora à vino meraco sumpta.*

133. Velaminis spatia metatus est.] Metatus est (*inquit Rhenan.*) *hoc est præscripsit, definiuit. Metaphora sumpta à castrorum locatione, quæ metari propriè dicuntur. Hoc verbo quoque vsus est suprà, lib. de Pall. Tom. 1.* Nostra certè metatio. *& infrà Tom. 3. lib. adu. Marc.* Tempore arbitro & metatore initij & finis. *Denique lib. adu. Valent.* Metatur medietatem. *Vide autem & nostras Adnotat. in B. Cypr. epist. 22. nu. 1. vbi habes quicquid adnotauit alibi Rhenanus.*

134. quæ inter Psalmos, &c.] *Rectè adnotat Rhenanus* Psalmos *olim legi, vel potius cani solitos in Ecclesia. Quod ipsum latiùs tractauimus c.39. Apolog. n. 520.*

135. vel in quacumque mentione Dei.] *Vide (inquit idem) quanta priscorum reuerentia fuerit, vel erga Dei, vel Domini nomen?*

136. in Oratione ipsa.] *Loquitur (eodem adnotante) de* Oratione *quæ fiebat in Ecclesia.* Oramus (*inquit in Apologetico, c.39.*) etiam pro Imperatoribus, pro ministris eorum & potestatibus, pro statu seculi, pro rerum quiete, pro mora finis. *Atqui* Orationis *nomine sacrificium Ecclesiæ ab Auctore solere intelligi ostendimus, li. de* Oratione *n.1. Quod confirmatur vel ex eo, quòd loco eius quod modò dictum est:* Oramus pro Imperatoribus, &c. *lib. ad Scapulam cap. 2. suprà Tom. 1. dicat:* sacrificamus pro salute Imperatoris, &c. *Vbi etiam aliquid diximus hac de re nu. 11.*

137. fimbriam, aut villum, aut quodlibet filum.] *Tria sunt tegmina capitis muliebris, alijs Auctoribus ignota præter* filum, *quod agnoscit etiam Arnobius l. 6. cùm dicit:* filum capitis *prostituti Cythereia in simulacra traducere. Existimo idipsum, quod ex* filo *factum reticulum vocant: fortassis autem* villum *nuncupat, quod Nonius Marcellus capitium, &* fimbriam: *quod & ipse, & Auctor lib. de Pallio c.4. caliendrum, aut quod* crepitulum *ibidem vocatur.*

138. aliæ quibus planè maior est palma.] *Quum constanter legant:* palma *cod. omnes tam exc. quàm MS. magis placet adnotatio marginalis Rhenani, aut alterius, vt* palma *accipiatur pro velo palmato, quàm vt legatur,* palla, *quod in Adnot. suis ille contendit.*

139. vt bestia quædam, &c.] *Struthio camelum (inquit Rhenan.) intelligit, cuius in initio 10. l. meminit Plinius. Eius verba quoniam ad hunc locum faciunt, libet adscribere; Auium (inquit) grandissimi & penè bestiarum generis, Struthiocameli Africi vel Æthiopici, altitudinem equitis insidentis equo excedunt: celeritatem (sic enim nos in castigationibus nostris legendum monuimus) vincunt; ad hoc demum datis pennis vt currentem adiuuent. Cetero non sunt volucres, nec à terra tolluntur. Vngulæ his ceruinis similes, quibus dimicant, bisulcæ, cõprehendendis lapidibus vtiles, quos in fuga contra sequentes ingerunt pedibus. Concoquendi sine delectu deuorata, mira natura; sed non minus stoliditas, in tanta reliqui corporis altitudine, quum colla frutice occultauerint, latere sese existimantiũ. Præmia ex his ouã, propter amplitudinem pro quibusdã habita vasis, conósque bellicos, et galeas*

galeas adornãtes pennæ. Hæc Plinius. Ceterum Tertullianus Struthiocamelum eleganter beſtiam altegradiam appellat, quòd altè incedat longis prædita cruribus, quales ſunt & ciconiæ & grues. Adnotat idem ibi eſſe figuram Græcam: cetera altegradia. *Cui ſimilis eſt & iſta phraſis:* quum habet deliteſcendum, *hoc eſt, vt deliteſcat.*

140. cum Septimio Tertulliano.] *De nomine* Septimij, *& cognomine* Tertulliani, *videat Lector vitam Auctoris. Illud familiæ eſt, hoc Gentis. Hinc autem manifeſtum eſt (vti etiam in Argumento adnotauimus) librum eſſe noſtri Auctoris.*

FINIS TOMI SECVNDI OPERVM Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI CARTHAGINIENSIS Preſbyteri.